

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ЖҮРСІМБАЕВ САҒЫНДЫҚ КЕМАЛҰЛЫ

заң ғылымдарының докторы, профессор,
3-сыныпты мемлекеттік әділет кеңесшісі

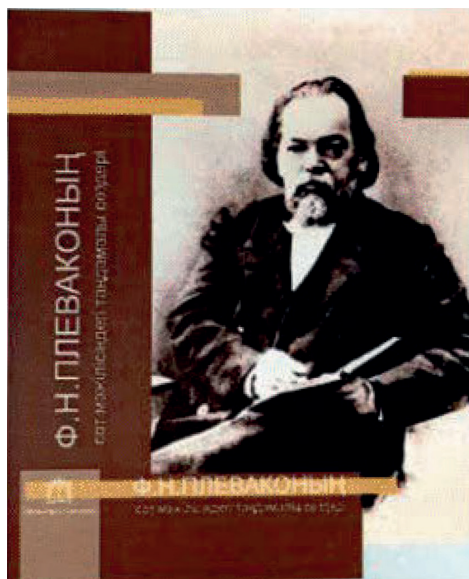
ЖУРСИМБАЕВ САГИНДЫК КЕМАЛОВИЧ

доктор юридических наук, профессор,
государственный советник юстиции 3-го класса

ZHURSIMBAYEV SAGINDYK KEMALULY

doctor of Law Sciences, professor,
state adviser of Justice of the 3rd class

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

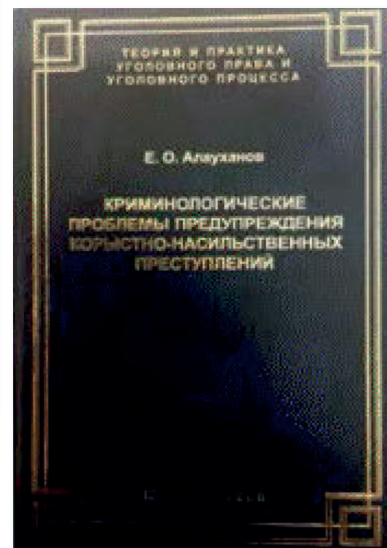
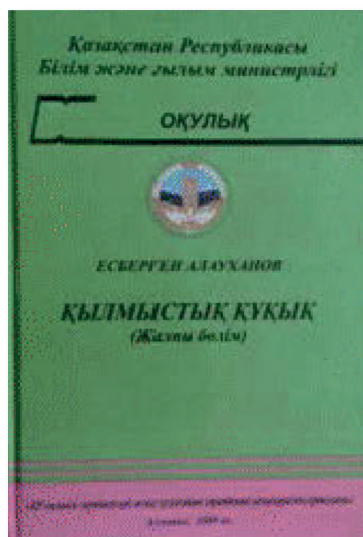
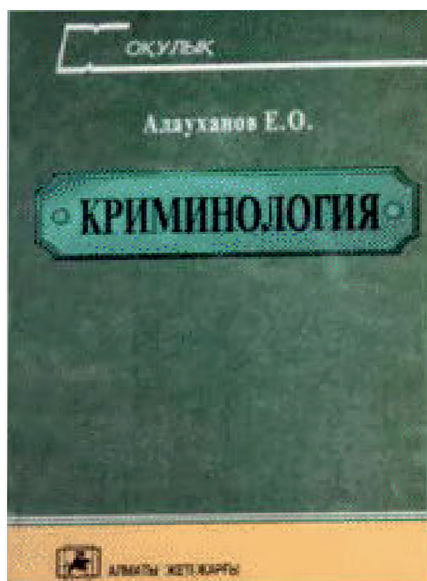
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабыл-

саят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – ХІХ-ХХ ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ИП Журнал «НиЖК»

Учредитель:

ИП Журнал «НиЖК»

Founder:

IE Zhurnal «NiZhK»

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.49.66.001>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№1 (156)
2021

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері»,
заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана»,
доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan»,
doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
4. Алауханов Е.О., з.ғ.д., профессор
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Беркимбаев К.М., п.ғ.д., профессор (Қ.А.Ясауи ат. ХҚТУ)
9. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
10. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
11. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
12. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
13. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
14. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
15. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
16. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
17. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
18. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
19. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
20. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
21. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
22. Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
23. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
24. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
26. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
27. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
28. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
29. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
30. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
31. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
32. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
33. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
34. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
35. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
36. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
37. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
38. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
39. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
40. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
41. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
42. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
43. Рахимжанов А.М., пол.ғ.д., профессор, ҚР Мәжіліс Парламентінің депутаты
44. Рогов И.И., з.ғ.д., профессор
45. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
46. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
47. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
48. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
49. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
50. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос. советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. Алауханов Е.О., д.ю.н., профессор
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Беркимбаев К.М., д.п.н., профессор, (МКТУ им. Х. Ясави)
9. Борбат А.В., к.ю.н., главный редактор (Москва)
10. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
11. Букалерева Л.А., д.ю.н., профессор (РУДН, Москва)
12. Ведерникова О.Н., д.ю.н., профессор, судья Верховного Суда РФ (Москва)
13. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
14. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
15. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, главный редактор (Москва)
16. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Москва)
17. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
18. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
19. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
20. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
21. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
22. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
23. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
24. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК
25. Журинов М.Ж., академик, Президент НАН РК
26. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
27. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
28. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
29. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
30. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
31. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
32. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
33. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
34. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
35. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
36. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
37. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
38. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
39. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
40. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
41. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
42. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
43. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор, депутат Мажилиса Парламента РК
44. Рогов И.И., д.ю.н., профессор
45. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
46. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
47. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
48. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ им. С. Аманжолова
49. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор (МКТУ им. Х.А. Ясави)
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
4. *Alaukhanov Ye.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidautlet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Berkimbayev K.M., Dr. of Pedagogical Sciences (Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University)*
9. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
10. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
11. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
12. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
13. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
14. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
15. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
16. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
17. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
18. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
19. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
20. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
23. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, prof.*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
27. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
28. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
29. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
30. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
31. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
37. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
38. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
39. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
40. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
41. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
42. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof., Deputy of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan*
43. *Rogov I.I., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Siegmund A.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
48. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ» журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК) КОКСОН Төрағасының 2012 жылғы 10 шілдедегі № 1082 бұйрығымен бекітілген, заң, филология, педагогика және басқа ғылымдар мамандықтары бойынша Қазақстан және басқа елдердің ғалымдары ғылыми қызметінің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынатын басылымдар тізбесіне кіреді.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ» журналы 2009 жылдың ақпан айынан бастап шығарылады, тұрақты түрде және жазылым бойынша таратылады. Басылым Қазақстан Республикасында да, жақын және алыс шетелдерде де сұранысқа ие, бұған жетекші шетелдік авторлардың журнал беттерінде және жазылу географиясында кеңінен жарияланатын мақалалары дәлел бола алады. Журналдың басқа рецензияланатын және мерзімді басылымдардан ерекшелігі – қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, неміс, чех және венгер тілдерінде (**сегіз тілде**) жариялануға арналған мақалалар қабылданады, редакциялық алқаның интернационалдық құрамының мүшелері рецензиялайды, гуманитарлық

ғылымның түрлі бағыттарына арналады.

Мемлекеттік тіркеу: № 9875-Ж. халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз 2009 ж.

Журнал белгілі қазақстандық ғалым, "Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері", заң ғылымдарының докторы, профессор **Е. О. Алаухановтың** ғылыми редакциясымен жарық көреді.

2019 жылдан бастап журналдың бас редакторы проф. Е. О. Алауханов Ресейдегі алғашқы редакторлар мен баспагерлердің кәсіби қоғамдастығы — ғылыми редакторлар мен баспагерлер қауымдастығы (**Association of science editors and publishers**) қатарына қосылды.

Қазіргі уақытта, басылым Мемлекет басшысы отандық ғылымның негізгі дамуы ретінде айқындаған халықаралық ғылымметриялық деректер базасына (*Web of Science және Scopus*) қолжетімділікті ашады. Сонымен қатар, халықаралық журналдың редакциясы халықаралық DOI қоры (*International DOI Foundation, IDF*) әзірлеген стандартпен DOI-ді түрлі пәндік салаларда беретін шетелдік тіркеу агенттіктерімен ынтымақтасады.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ» журналы әрбір мақалаға DOI (**Digital Object Identifier**) объектісінің цифрлық сәйкестендіргішін береді.

Ғылыми жұмыстар редакцияға электронды түрде сайтқа ұсынылады **naukaizhizn.kz** Автор редакцияға журнал саясатының талаптарына және мақалаларды жариялауға дайындау ережелеріне сәйкес келетін мақаланы ұсынады.

Редакциялық алқаға келіп түскен барлық мақалалар **қос соқыр рецензиялау рәсімінен өтеді**.

Басылымда келесі ғылыми айдарлар бойынша мақалалар жарияланады:

- ✓ Конкурс жеңімпаздары
- ✓ Тарих пен ғылымдағы есім
- ✓ Білім және ғылым мәселелері
- ✓ Жас ғалымдар мінбері
- ✓ Мерейтой
- ✓ Іс-шаралар
- ✓ Пікірлер, жаңа кітаптар
- ✓ Тағы басқа

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1) **ғылыми мақала** мәлімделген мақсатқа және журналдың тақырыптық бағытына сәйкес келуі тиіс.

2) **ғылыми мақалада** бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялауға арналмаған бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелері қамтылуға тиіс.

3) **ғылыми мақаланың тілі** мен онда қолданылатын терминология қалың оқырманға және барлық мамандық өкілдеріне түсінікті болуы тиіс.

4) **ғылыми стиль** әдеби сөйлеудің жалпы қабылданған нормаларына сәйкес келуі керек, сөйлеу, іскерлік және басқа стильдерден ерекшеленуі керек, шығарманың логикалық үйлесімді презентациясымен сипатталуы керек, автордың әр ұстанымын дәлелдеуі керек.

5) **мақаланың көлемі** 15 мыңнан 30 мыңға дейін таңбадан (сілтемелер мен жазбаларды ескере отырып, бос орындармен) немесе 6-10 беттен тұруы керек. Аз немесе үлкен көлемдегі материалдарды жариялау журнал редакциясымен алдын ала келісіледі.

6) **мақала** өзектілігі, ғылыми жаңалығы, бірегейлігі (мәтіннің түпнұсқалығының 80% - дан астамы) өлшемдеріне жауап беруі, зерттелетін тақырыпқа/проблемаға авторлық тәсілді қамтуы тиіс.

7) бапта қамтылған **Материал** сипаттау, жалпыға белгілі фактілерді айқындаушы болмауға тиіс. Заңнамалық базаны жаңғыртатын қолжазбалар қабылданбауға жатады.

8) қарызға алынған материалды пайдалануға, оның дәйексөзінің дәлдігі мен дұрыстығына назар аудару қажет. Авторлар ұсынылған материалдың дұрыстығына жауап береді. Қарыз алу үшін ғылыми мақалаларды тексеру "Антиплагиат" жүйелерінің көмегімен жүзеге асырылады <https://www.strikeplagiarism.com>

9) **мақалада** отандық ғылымға даму мен жетілдіруді енгізген қазақстандық авторлардың еңбектеріне сілтеме жасау қажет.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ (ОТАНДЫҚ) АВТОРЛАРҒА СІЛТЕМЕ ЖАСАЛМАҒАН МАҚАЛАЛАР ҚАБЫЛДАНБАЙДЫ!

Журнал редакциясы авторларға "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" журналының алдыңғы нөмірлерінде жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауды бұлтартпай ұсынады.

10) автор ғылыми жұмыс жазған кезде мақалада өзін-өзі бағалауға ең аз мөлшерде жол беріледі. Әлем ғалымдарының маңызды ғылыми еңбектеріне назар аудару ұсынылады.

Ескерту: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшерінде ресми фотосуретті пайдалануыңызды сұраймыз, ол мақаламен бірге жарияланады. **Мақала авторлары арасында түсініспеушілікті болдырмау үшін фотосурет автор фамилиясының үстіндегі мақаласы бар құжатқа орналастырылған. Суретті жақсы сапада орналастыруды сұраймыз!**

11) техникалық түсініспеушіліктерді болдырмау үшін әр мақаланы антивирус жүйесі арқылы тексеруді сұраймыз!

МАҚАЛА ҚҰРЫЛЫМЫ

Ғылыми мақаланың мәтіні Microsoft Office Word бағдарламасының кеңейтімі бар кез-келген нұсқасында сақталған файл түрінде редакцияға жіберіледі. Жіберілетін құжатқа мақаланың негізгі авторының тегі мен аты-жөнімен қол қою.

Бап мынадай параметрлер сақтала отырып ұсынылады:

1) **ӘОЖ** және / немесе **ББК** индекстері сол жақ жоғарғы бұрышта қалың қаріппен жазылады;
2) **автор туралы мәліметтер** – аты-жөні және тегі, ұйымның, қаланың, елдің толық атауы - орталықта жазу қажет. Авторлардың саны бір мақала үшін үш адамнан аспауы керек. Мақаланың негізгі авторы бірінші болып көрсетіледі. Хат хабарлануға (для корреспонденции) арналған автор "*" белгісімен белгіленеді. Автор мен мекеменің үстінен жол үсті индекстері белгіленеді, мысалы: г. К. Абдрахман¹, г. Б. Исабекова²;

3) **хат хабарлануға арналған автордың электрондық мекен-жайы**;

4) **мақала атауы** - бас әріптермен орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде ортада жазылады;

5) **Аннотация** көлемі 150 сөзден кем емес, бірақ орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде 300 сөзден аспау қажет;

6) **түйінді сөздер** (5-7 сөз немесе сөз тіркесі) әр аннотациядан кейін үш тілде тұру керек;

7) мақаланың мәтіні мен құрылымы **IMRAD** құрылымына сәйкес келуі керек:

1. Кіріспе;

2. Материалдар мен әдістер;

3. Нәтижелер;

4. Талқылау;

5. Қорытынды;

6. Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса);

7. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

8) **мәтін** бір қаріппен – Times New Roman терілуі тиіс. Қаріп кегелі – 14. Жоларалық интервал – дара. Азат жол - 1,25 см.

9) **суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар** және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, сурет. 1-сурет атауы).

10) **библиографиялық тізім**. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация - <http://www.translit.ru>).

10.1) **Список использованной литературы** орыс тілінде жазылады

10.2) **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** қазақ тілінде жазылады

10.3) **References** ағылшын тілінде жазылады

11) **библиографиялық дереккөздерді соңғы 5 жылдағы пайдалану қажет**.

12) мақаланың төменгі жағында авторлар туралы мәліметтер үш тілде толтырылады (ЖОО, ғылыми дәрежесі, атағы (бар болса), лауазымы және байланыстары).

13) жұмыста пайдаланылған дереккөздерге сілтемелер мақаланың мәтіні бойынша шаршы жақшада ресімделуі тиіс. Сілтемелер мәтіндегі сілтеме реті бойынша қатаң нөмірленуі тиіс. Мәтіндік библиографиялық сілтеменің ішіндегі мысал: [1], [2] және т.б. егер сілтеме құжат мәтіндегі нақты фрагментке келтірілсе, онда сілтемеде реттік нөмір және сілтеме объектісі орналасқан беттер көрсетіледі; олардың арасындағы ақпарат үтірмен бөлінеді. (мысалы, [1, Б.56]).

13.1) нормативтік құқықтық актілерден үзінділер парақша сілтемелер түрінде ресімделеді. *Мысалы, мәтінде: "ҚР АІЖК-нің 293-бабының 2-бөлігінің 5) тармақшасына сәйкес, "осы тарауға сәйкес сотта дау айтуға болмайды, "жарғылық капиталында мемлекеттің үлесі бар заңды тұлғалардың сотқа шағымдануына жататын мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, қоғамдық бірлестіктердің, ұйымдардың, лауазымды адамдардың, мемлекеттік қызметшілердің шешімдері, әрекеттері (әрекетсіздігі)".*

Мәтіндік сілтемеде нормативтік құқықтық акт былайша ресімделеді: "Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. [Электрондық ресурс]: Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. "Әділет"ҚР Нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінен қол жеткізу. Кіру режимі:URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> / тегін.(Өтініш берген күні: 28.01.2019).

13.2) ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысал: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электрондық кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т. б. сілтемелер де осылай ресімделеді.

13.3) библиографиялық тізім "ГОСТ 7.1-2003. Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" ресімделеді.

Оқу құралын рәсімдеу мысалы: *Ресей Федерациясындағы сот билігін ұйымдастыру: оқу жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы / В. М. Савицкий; Рос. акад. ғылым, Мемлекет және құқық Институты, Акад. құқықтық ун-т. - М.: Бек, 1996. — 320 б.*

Ғылыми мақаланы рәсімдеу мысалы: *Аблаева Э.Б. биліктің бөліну теориясының даму тарихы: сот жүйесінің рөлін анықтау // Поволжье басқару институтының хабаршысы. - Саратов: "Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет академиясы" баспасы (Мәскеу), 2018. Т. 18. № 7. - С. 52-62.*

Конференция жинақтарында жарияланған мақаланың мысалы: *Виноградов В. А. құқықтық мемлекет және заңның үстемдігі: доктриналар, юрисдикциялар бәсекелестігі, құқықтық бостандықты қамтамасыз ету. Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының құқықтық мемлекетке қатысты ұстанымдары // Қазіргі әлемдегі құқықтық мемлекет пен заңның үстемдігі туралы доктриналар / мақалалар жинағы. Жауапты редакторлар: В. Д. Зоркин, п.д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформм, 2013. – Б.373-395.*

Диссертацияның авторефератын жобалау мысалы: *Фролова, Е.А. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс құқық философиясындағы Нео – Кантианизм.: реферат. дис. ... докт. юрид. ғылым: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 б.*

Диссертацияны жобалау мысалы: *Лукьянова, Е.г. XIX ғ.-XX ғасырдың басындағы Ресейдің саяси – құқықтық ойындағы Заң туралы ілімдер.: дис. ... докт. юрид. ғылым: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 Б.*

13.4) библиографиялық тізімде автордың мақала мәтінінде келтірген және бұрын тиісті басылымдарда жарияланған жұмыстары ғана болуы тиіс.

14) журналдың бір санында бір автордың екіден көп емес мақала жариялауға қабылданады.

15) жоғарыда көрсетілген талаптарға сәйкес ресімделмеген мақалалар қараусыз қалдырылады.

16) келіп түскен барлық материалдар **1 айдан 3 айға дейін қаралады** және кезек тәртібімен жарияланады.

17) жариялауға оң қорытынды алған авторлар келесі деректемелер бойынша ақы төлеуі қажет:

ИП Журнал «НиЖК»
Банк АО «KASPI BANK»
ИИК: KZ377225000002241040
БИН: 920715400124
БИК: CASPKZKA
Кбе 19
КНП 859

Бір мақаланың құны 18000 теңге (PDF) форматта
Журнал тек электронды (PDF) форматта шығарылады
Түбіртектің фотосуретін автордың тегі мен мақаланың атауымен
электрондық поштаға жіберуді сұраймыз
Алдын-ала алғысымызды айтамыз!

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.naukaizhizn.kz

Бас редактор:

з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Бас ғылыми редактор:

Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

Ғылыми редактор:

Назира Абдраманова
+7 747 229 23 29 (WhatsApp)

*«Әрқашан ең қиын жолды таңдаңыз –
онда сіз бәсекелестерді кездестірмейсіз»
Шарль де Голль*

**«Орталықтандырылған тарату, сайып келгенде, үш есе
инвестицияланған капиталды қайтаруға әкеледі»
Джефф Безос**

ЖУРНАЛ ТАРАТЫЛАДЫ:

1. Париж Сорбонна университетінің кітапханасы
2. Гарвард университетінің кітапханасы
3. Торун қаласының Николай Коперник университеті
4. Сеченьи атындағы Ұлттық кітапханасы
5. Карлов университетінің кітапханасы
6. Прагадағы Нью-Йорк университетінің филиалы кітапханасы
7. Стамбул университетінің кітапханасы
8. Қара теңіз және Каспий аймақтары заңгерлер қауымдастығының кітапханасы
9. Санкт-Петербург Халықаралық Криминологиялық Клубының кітапханасы
10. Қазақстан Республикасының Президенті Әкімшілігінің кітапханасы
11. Қазақстан Республикасының Президенті Мәдениет орталығының кітапханасы
12. Қазақстан Республикасының Сенат Парламенті кітапханасы
13. Қазақстан Республикасының Мәжіліс Парламенті кітапханасы
14. Қазақстан Республикасы Ұлттық Академиялық кітапханасы
15. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы
16. Қазақ ұлттық музыка академиясының кітапханасы
17. Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының кітапханасы
18. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің кітапханасы
19. Қазақ ұлттық аграрлық университетінің ғылыми кітапханасы
20. әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің кітапханасы
21. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің кітапханасы
22. Сүлейман Демирел атындағы университетінің кітапханасы
23. Х.А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің кітапханасы
24. Қазақ гуманитарлық заң университетінің кітапханасы
25. Б. Бейсенов атындағы ҚР ІІМ Қарағанды академиясының кітапханасы
26. ҚР ІІМ Алматы академиясының кітапханасы
27. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ кітапханасы
28. Қарағанды "Болашақ" университетінің кітапханасы
29. Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің ғылыми кітапханасы
30. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
31. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
32. Ресей мемлекеттік кітапханасы
33. Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік қызмет академиясының кітапханасы (РАНХиГС)
34. М.В. Ломоносов атындағы ММУ заң факультетінің оқу залы
35. О.Е. Кутафин атындағы университет кітапханасы

36. Ресей ИИМ Мәскеу университетінің кітапханасы
37. Ресей Федерациясының Мәскеу тергеу комитетінің кітапханасы
38. Бүкілресейлік мемлекеттік Әділет университетінің кітапханасы
39. Ресей ИИМ ФЗИ кітапханасы
40. Ресей Сот төрелігі академиясының кітапханасы
41. Кубан мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
42. П.Г. Демидов атындағы Ярославль мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
43. Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің кітапханасы
44. РФ Бас прокуратурасы академиясының кітапханасы
45. РФ ФСИН Рязань құқық және басқару академиясының кітапханасы
46. Солтүстік Кавказ Мемлекеттік қызмет академиясы
47. Орал мемлекеттік заң академиясы кітапханасы
48. РФ ИИМ Омбы академиясының кітапханасы
49. Томск мемлекеттік университетінің кітапханасы
50. Саратов мемлекеттік заң академиясының кітапханасы
51. Новосибирск мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
52. Қиыр Шығыс федералды университетінің ғылыми кітапханасы
53. Самар университетінің кітапханасы
54. Беларусь мемлекеттік университетінің кітапханасы
55. Киев ұлттық университетінің кітапханасы
56. М. Максимович атындағы ғылыми кітапханасы
57. Ұлттық авиация университетінің ғылыми кітапханасы
58. Грузия ұлттық ғылыми кітапханасы
59. В.Я. Брюсов атындағы Ереван мемлекеттік тілдер және әлеуметтік ғылымдар университетінің кітапханасы
60. Махтумкули атындағы Түркмен мемлекеттік университетінің кітапханасы
61. Әзірбайжан Ұлттық кітапханасы
62. М.Ф. Ахундов атындағы Әзірбайжан Ұлттық кітапханасы
63. Әзірбайжан Республикасы ИИМ полиция академиясының кітапханасы
64. Ташкент мемлекеттік заң институтының кітапханасы
65. Өзбекстан Республикасы ИИМ Академиясы кітапханасы
66. Өзбекстан әдеби институтының кітапханасы
67. Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университеті
68. Тәжік ұлттық университетінің кітапханасы
69. Милицияның генерал-майоры Э.А. Алиев атындағы Қырғыз Республикасының ИИМ Академиясы
70. Б.Н. Ельцин атындағы Қырғыз-Ресей Славян университетінің кітапханасы (КРСУ)
71. Қырғыз Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының кітапханасы

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности ученых Казахстана и других стран, утвержденного приказом Председателя КОКСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля месяца 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются (**на восьми языках**) казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются чле-

нами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: № 9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Журнал выходит под научной редакцией известного казахстанского ученого, «Заслуженного деятеля Казахстана», доктора юридических наук, профессора, — **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциация научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of Science и Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» присваивает к каждой статье цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**.

Научные работы представляются в редакцию в электронном виде на сайт **naukaizhizn.kz** Автор предоставляет в редакцию статью, которая отвечает требованиям политики журнала и правилам подготовки статей к изданию.

Все статьи, поступившие, в редакционную коллегию проходят, процедуру **двойного слепого рецензирования**.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ✓ Победители конкурса
- ✓ Имя в истории и науке
- ✓ Вопросы образования и науки
- ✓ Трибуна молодых ученых
- ✓ Юбилей
- ✓ Мероприятия
- ✓ Рецензии, новые книги
- ✓ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Научная статья** должна соответствовать заявленной цели и тематическому направлению журнала.

2) **Научная статья** должна содержать результаты оригинальных научных исследований ранее неопубликованных и не предназначенных к публикации в других изданиях.

3) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

4) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

5) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

6) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

7) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

8) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала. Проверка научных статей на наличие заимствований осуществляется с помощью систем «Антиплагиат» <https://www.strikeplagiarism.com>

9) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

10) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!*

11) **Настоятельно просим** каждую статью проверять через систему антивирус во избежание технических недоразумений!

СТРУКТУРА СТАТЬИ

Текст научной статьи направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Microsoft Office Word с расширением. Подписывать отправляемый документ фамилией и именем основного автора статьи.

Статья предоставляется с соблюдением следующих параметров:

1) **Индексы УДК** и / или **ББК**, пишется в левом верхнем углу, выделенным жирным шрифтом;
2) **Сведения об авторе** – инициалы и фамилии, полное наименование организации, *город, страна* - писать в центре. Количество авторов не должно превышать более трех человек за одну статью. Основной автор статьи указывается первым. Автор для корреспонденции обозначается знаком «*». Над автором и учреждением устанавливаются надстрочные индексы, например: Г.К. Абдрахман¹, Г.Б. Исабекова²;

3) **Электронный адрес автора для корреспонденции;**

4) **Название статьи** – пишется заглавными буквами на русском, казахском и английском языках, в центре;

5) **Аннотация** объемом не менее 150 слов, но не более 300 слов на русском, казахском и английском языках;

6) **Ключевые слова** (5-7 слов или словосочетаний) на трех языках после каждой аннотации;

7) Текст и структура статьи должна соответствовать **IMRAD**:

1. Введение;

2. Материалы и методы;

3. Результаты;

4. Обсуждение;

5. Заключение;

6. Информация о финансировании (при наличии);

7. Список использованной литературы.

8) *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Кегель шрифта – 14. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

9) **Рисунки, таблицы, графики, диаграммы** и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка).

Библиографический список. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация - <http://www.translit.ru>).

10.1) Список использованной литературы пишется для статьи на русском языке

10.2) Пайдаланылған әдебиеттер тізімі пишется для статьи на казахском языке

10.3) References пишется для статьи на английском языке

11) Использовать библиографические источники за последние 5 лет.

12) Внизу статьи сведения об авторах заполняется на трех языках (ВУЗ, ученая степень, звание (если имеется), должность и контакты).

13) *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [1], [2] и т.д.* Если ссылку приводят на конкретный фрагмент в тексте документа, тогда в отсылке указывают порядковый номер и страницы, на которых помещен объект ссылки; сведения между ними разделяют запятой. (например, [1, с. 56]).

13.1) *Выдержки* из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте: «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

13.2) Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. *Пример: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

13.3) *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Биб-

лиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.

13.4) Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

14) К публикации в один номер журнала принимается не более двух статей от одного автора

15) **Статьи** оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

16) Все поступившие материалы рассматриваются **от 1 до 3 месяцев** и публикуются в порядке очереди.

17) **Авторам**, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам:

ИП Журнал «НиЖК»
Банк АО «KASPI BANK»
ИИК: KZ37722S000002241040
БИН: 920715400124
БИК: CASPKZKA
Кбе 19
КНП 859

Стоимость одной статьи 18000 тенге в (PDF) формате
Журнал выпускается только в электронном (PDF) формате
Просим выслать фото квитанции с фамилией автора
и названием статьи на электронную почту
Заранее благодарим!

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.naukaizhizn.kz

Гл. редактор:

д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 88 28 (WhatsApp)

Главный научный редактор:

Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

Научный редактор:

Назира Абдраманова
+7 747 229 23 29 (WhatsApp)

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

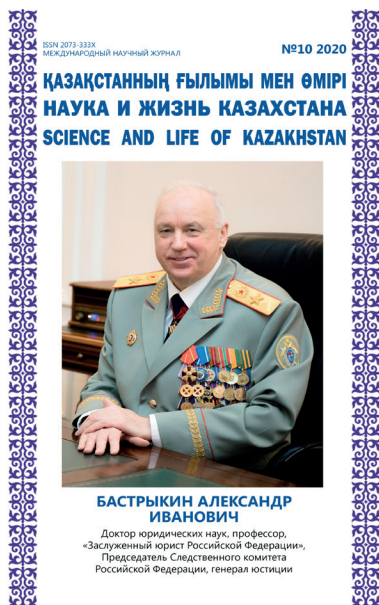
1. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Университет им.Николая Коперника в Торуне
4. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан
15. Национальная библиотека Республики Казахстан
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина

36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули 61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

«To write for the media, you don't need any qualifications, but in order to read them, you need to know things, the world and people perfectly»
Hugo Steinhaus

«You should never speak well of yourself. You should print it»
Jules Vallee

INFORMATION LETTER

The journal «**SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**» is included in the List of publications recommended by the Committee for Control in the Field of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (CCFSES) for the publication of the main results of scientific activities of scientists in Kazakhstan and other countries, approved by the order of the Chairman of CCFSES No. 1082 of July 10, 2012, in the specialties of legal, philological, pedagogical and other sciences.

The journal «**SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**» has been published since February 2009, regularly and is distributed by subscription. The publication is in demand both in the Republic of Kazakhstan and in the countries of the near and far abroad, as evidenced by the articles of leading foreign authors, widely published on the pages of the magazine and the geography of subscription. The difference between the journal and other peer-reviewed and periodical publications is that articles are accepted for publication **(in eight languages)** in Kazakh, Russian, English, French, Chinese, German, Czech and Hungarian, are reviewed by members of the international editorial board, and are devoted to various areas of humanities.

State registration: No. 9875-Zh. International registration: ISSN 2073-333X, Paris, March 2009.

The journal is published under the scientific editorship of the famous Kazakhtani scientist, "Honored Worker of Kazakhstan", doctor of Law, professor – **Alaukhanov Ye.O.**

Since 2019 the chief editor of the journal, professor Ye.O. Alaukhanov has joined the ranks of the first professional community of editors and publishers in Russia — the Association of Science Editors and Publishers.

Currently, the publication provides access to the international scientometric database (*Web of Science and Scopus*), identified by the Head of State as a key development of domestic science. At the same time, the Editorial Board of the International Journal cooperates with foreign registration agencies, which use the standards developed by the International **DOI Foundation (IDF)** to assign DOI in various subject areas.

The journal «**SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**» assigns a digital object Identifier (**DOI**) to each article.

Scientific papers are submitted to the editorial board in electronic form on the website **naukaizhizn.kz**. The author submits to the editorial board an article that meets the requirements of the journal's policy and the rules for preparing articles for publication.

All articles submitted to the editorial board undergo a **double-blind review procedure**.

The publication publishes articles in the following scientific categories:

- ✓ Contest winners
- ✓ A name in history and science
- ✓ Education and science issues
- ✓ Rostrum of young Scientists
- ✓ Anniversary
- ✓ Events
- ✓ Reviews, new books
- ✓ Other

REQUIREMENTS FOR THE CONTENT AND VOLUME OF THE ARTICLE:

- 1) **The scientific article** must correspond to the stated purpose and thematic direction of the journal.
- 2) **The scientific article** must contain the results of original scientific research previously unpublished and not intended for publication in other publications.
- 3) **The language of the scientific article** and the terminology used in it should be understandable to a wide range of readers and representatives of all specialties.
- 4) **The scientific style** should correspond to the generally accepted norms of literary speech, differ from conversational, business and other styles, be characterized by a logically coherent presentation of the work, and be accompanied by an argumentation of each position of the author.
- 5) **The volume of the article** should be from 15 to 30 thousand characters (with spaces, including footnotes and inscriptions) or 6-10 pages. The publication of materials of a smaller or larger volume is previously agreed with the Editorial Board of the journal.
- 6) **The article** must meet the criteria of relevance, scientific novelty, uniqueness (over 80% of the original text), contain the author's approach to the topic/problem being studied.
- 7) **The material** contained in the article should not be descriptive, stating well-known facts. Manuscripts that reproduce the legal framework are subject to rejection.
- 8) **It is necessary to pay attention** to the use of borrowed material, the accuracy and correctness of its citation. The authors are responsible for the accuracy of the material provided. Checking scientific articles for the presence of borrowings is carried out using the "Antiplagiat" systems <https://www.strikeplagiarism.com>
- 9) **In the article**, it is necessary to refer to the works of **Kazakhstani authors** who have contributed to the development and improvement of domestic science.

ARTICLES WITHOUT LINKS TO KAZAKH (DOMESTIC) AUTHORS) AUTHORS ARE NOT ACCEPTED!

The editorial board of the Journal strongly recommends that the authors contain links to the articles of the authors published in the previous issues of the journal "Science and Life of Kazakhstan".

10) **Self-citation** in the article when writing a scientific work by the author is allowed in the least amount. It is recommended to pay attention to the significant scientific works of scientists of the world.

Note: *According to the format of the journal, we ask the authors to use the official photo in the size of 4x5, which will be published together with the article. The photo is already placed in the document with the article above the author's name in order to avoid misunderstandings among the authors of the article. Please post photos in good quality!*

11) **We strongly ask you** to check each article through the antivirus system in order to avoid technical misunderstandings!

ARTICLE STRUCTURE

The text of the scientific article is sent to the Editorial office as a file saved in any version of Microsoft Office Word with the extension. Sign the submitted document with the name and surname of the main author of the article.

The article is provided with the following parameters::

1) **UDC** and/or **BBK** indexes, written in the upper-left corner, highlighted in bold;
2) **Information about the author** – initials and surnames, full name of the organization, city, country is written in the center. The number of authors should not exceed more than three people per article. The main author of the article is indicated first. The author of the correspondence is indicated by the sign^{***}. Superscript indexes are set above the author and institution, for example: G.K. Abdrakhman¹, G.B. Isabekov²;

3) **The author's email address for correspondence;**

4) **The title of the article** is written in capital letters in Russian, Kazakh and English, in the center;

5) **Abstract** of at least 150 words, but not more than 300 words in Russian, Kazakh and English;

6) **Keywords** (5-7 words or phrases) in three languages after each annotation;

7) The text and structure of the article should correspond to **IMRAD**:

1. Introduction;

2. Materials and methods;

3. Results;

4. Discussion;

5. Conclusion;

6. Information on financing (if available);

7. List of references.

8) **The text** must be typed in the same font – Times New Roman. Font size-14. Line spacing – single. Paragraph indent-1.25 cm.

9) **Figures, tables, graphs, diagrams**, etc. are presented directly in the text, indicating the numbering and title (For example, Figure 1 – The name of the figure).

10) **Bibliographic list**. If there are works presented in Cyrillic in the list of references, it is necessary to submit the list of references in two versions: the first-in the original, the second – in the Romanized alphabet (transliteration - <http://www.translit.ru>).

10.1) **Список использованной литературы (Spisok ispolzovannoy literatury)** is written for the article in Russian

10.2) **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі (Paidalanylgan adebietter tizimi)** is written for the article in Kazakh

10.3) **References** is written for the article in English

11) Use bibliographic sources for the last 5 years.

12) At the bottom of the article, information about the authors is filled in in three languages (university, academic degree, title (if available), position and contacts).

13) *References* to the sources used in the work should be placed in square brackets in the text of the article []. Links should be numbered strictly in the order of their mention in the text. Example inside a text bibliographic reference: [1], [2] , etc. If the reference is given to a specific fragment in the text of the document, then the reference indicates the serial number and the pages on which the reference object is placed; the information between them is separated by a comma. (for example, [1, p. 56]).

13.1) *Excerpts* from regulatory legal acts are issued in the form of page-by-page footnotes. For example, in the text: "In accordance with paragraph 5) of Part 2 of Article 293 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan,"decisions, actions (inaction) of state bodies, local self-government bodies, public associations, organizations, officials, civil servants, subject to judicial appeal by legal entities in whose authorized capital there is a share of the state"cannot be challenged in court in accordance with this chapter.

In the text link, the normative legal act is drawn up as follows: "Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource]: Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 377-V SAM. Access from the Information and Legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet". Access mode: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> /free.(Accessed: 28.01.2019).

13.2) It is also allowed to specify only the e-mail address of the resource. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Similarly, links to e-books, magazines, newspapers, etc. are drawn up.

13.3) *The bibliographic list* should be designed in accordance with " GOST 7.1-2003. Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation".

Example of the design of the textbook: *Organization of the judiciary in the Russian Federation: Textbook.*

manual for universities / V. M. Savitsky; Russian Academy of Sciences, Institute of State and Law, Akad. legal un-T.-M.: Bek, 1996. - 320 p.

Example of the design of a scientific article: Ablaeva E. B. History of the development of the theory of separation of powers: definition of the role of the judicial system // Bulletin of the Volga Region Institute of Management. - Saratov: Publishing House " Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation (Moscow), 2018. T. 18. No. 7. - p. 52-62.

Example of the design of an article published in conference collections: Vinogradov V. A. The Rule of law and the rule of law: doctrines, competition of jurisdictions, ensuring legal freedom. Positions of the Constitutional Court of the Russian Federation in relation to the rule of law // Doctrines of the Rule of Law and the Rule of Law in the modern world /Collection of articles. Responsible editors: V. D. Zorkin, P. D. Barenboim-M.: LUM, Justicinform, 2013. - pp. 373-395.

Example of the design of the dissertation abstract: Frolova, E. A. Neokantianism in the Russian philosophy of law in the second half of the XIX – first half of the XX century. ... doct. jurid. sciences': 12.00.01 / Frolova Elizaveta Aleksandrovna. - M., 2013. - 47 p.

Example of the design of a dissertation: Lukyanova, E. G. The teachings of the law in the political and legal thought of Russia of the XIX-early XX centuries: dis. ... doct. jurid. sciences': 12.00.01 / Lukyanova Elena Gennadyevna -- M., 2018 -- 425 p.

13.4) The bibliographic list should contain only those works that are given by the author in the text of the article and were previously published in the relevant publications.

14) **No more than two articles of one author are accepted for publication in one issue of the journal.**

15) **Articles** that are not designed in accordance with the above requirements are left without consideration.

16) All received materials are considered from 1 to 3 months and published on a first-come, first-served basis.

17) **Authors**, who have received a positive opinion on the publication must pay for the following details:

ИП Журнал «НУЖК»
Банк АО «KASPI BANK»
ИИК: KZ377225000002241040
БИН: 920715400124
БИК: CASPKZKA
Кбе 19
КНП 859

The cost of one article is 18000 tenge in the format (PDF)
The journal is published only in electronic (PDF) format
Please send a photo of the receipt with the author's name and the title
of the article to your email address
Thank you in advance!

EDITORIAL OFFICE IN THE CIS:

Moscow	prof. Lebedev S.Ya.	mob .: +7 (985) 977-28-05
Moscow State University:	prof. Matveeva A.A.	mob .: +7 (916) 526-44-29
St. Petersburg:	Associate Professor Danilov A.P.	mob .: + 7-911-963-13-91
Ryazan :	prof. Zaripov Z.S.	mob .: + 7-960-5726474;
Krasnodar:	prof. Konyahin V.P.	mob .: + 7-918-443 56 21
Krasnodar :	Associate Professor Kufleva V.N.	mob .: +79184333395
Kiev:	prof. Likhovaya S.Ya.	mob .: +7 380674469485
Kharkov:	prof. Kharchenko V.B.	mob .: +7 380932339968
Tashkent:	prof. Abdurasulova K.R.	mob .: +7 998 909 63 92 51
Tashkent:	prof. Abzalov E.M.	mob .: +7 998 901 87 07 01
Monday:	prof. Bakhriddinov S.E.	mob .: + 992907702120
Bishkek:	prof. Sydykova L.Ch.	mob .: + 996555753058
Bishkek:	prof. Shamurzaev T.T.	mob .: + 996555789546
Yaroslavl:	prof. Ivanchin A.V.	mob .: + 89106641313
Stavropol:	prof. Kibalnik A.G.	mob .: +79624038213
Rostov-on-Don:	prof. Boyko A.I.	mob .: +7 (928) 158-68-17
Yekaterinburg:	Associate Professor Sergeev D.N.	mob .: +7 (902) 260-15-54
Tomsk	prof. Andreeva O.I.	mob .: +7 (905) 9903298
Simferopol	prof. Ignatov A.I.	mob .: +7 (978) 7736360

Address of the magazine:

Almaty city, ave. Abylai khan, 113, 27 office
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-site: www.naukaizhizn.kz

Ch. editor:

Doctor of Law, prof. Alaukhanov Yesbergen Orazuly
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Chief Scientific Editor:

Akzhanar Alauhanova
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

Scientific editor:

Nazira Abdramanova
+7 747 229 23 29 (WhatsApp)

"Always choose the most difficult path – you will not meet any competitors on it»

Charles de Gaulle

"Centralized distribution will eventually lead to a return of triple the invested capital"

Jeff Bezos

THE JOURNAL IS DISTRIBUTED:

1. Library of the Sorbonne University of Paris
2. Harvard University Library
3. Nicolaus Copernicus University in Torun
4. National Library named after Szechenyi
5. Library of Charles University
6. Library of the branch of New York University in Prague
7. Istanbul University Library
8. Library of the Bar Association of the Black Sea and Caspian Region Countries
9. Library of the St. Petersburg International Criminological Club
10. Library of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan
11. Library of the cultural center of the President of the Republic of Kazakhstan
12. Library of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan
13. Library of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan
14. National Academic Library of the Republic of Kazakhstan
15. National Library of the Republic of Kazakhstan
16. Library of the Kazakh National Academy of Music
17. Library of Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov
18. Library of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
19. Scientific library of the Kazakh National Agrarian University
20. Library of al-Farabi Kazakh National University
21. Library of Abay Kazakh National Pedagogical University
22. Library of Suleiman Demirel University
23. Library of International Kazakh-Turkish University named after HA. Yasawi
24. Library of the Kazakh Humanitarian Law University
25. Library of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov
26. Library of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
27. Library of KSU named after E.A. Buketov
28. Library of Karaganda University "Bolashak"
29. Scientific library of the East Kazakhstan State Technical University named after D. Serikbayev
30. Scientific library of the East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov
31. Scientific Library of Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov
32. Russian State Library
33. Library of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation (RANEPA)
34. Reading room of the Faculty of Law of Moscow State University. M.V. Lomonosov
35. Library of the University. O.E. Kutafin
36. Library of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia

37. Library of the Moscow Investigative Committee of the Russian Federation
38. Library of the All-Russian State University of Justice
39. Library of All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia
40. Library of the Russian Academy of Justice
41. Scientific Library of the Kuban State University
42. Scientific Library of the Yaroslavl State University named after P.G. Demidov
43. Library of St. Petersburg State University
44. Library of the Academy of the General Prosecutor's Office of the Russian Federation
45. Library of the Ryazan Academy of Law and Management of the Federal Penitentiary Service of the Russian Federation
46. Library North-Caucasian Academy of State Service
47. Library Ural State Law Academy
48. Library of the Omsk Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation
49. Library of Tomsk State University
50. Library of the Saratov State Law Academy
51. Scientific Library of Novosibirsk State University
52. Scientific Library of the Far Eastern Federal University
53. Library of Samara University
54. Library of the Belarusian State University
55. Library of Kiev National University
56. Scientific Library named after M.Maksimovich
57. Scientific Library of the National Aviation University
58. National Scientific Library of Georgia
59. Library of the Yerevan State University of Languages and Social Sciences named after V.Ya. Bryusova
60. Library of the Turkmen State University named after Makhtumkuli
61. National Library of Azerbaijan
62. Azerbaijan National Library named after M.F. Akhundov
63. Library of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan
64. Library of the Tashkent State Law Institute
65. Library Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
66. Library of the Literary Institute of Uzbekistan
67. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami
68. Library of Tajik National University
69. Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic named after Major General of Militia E.A. Aliev
70. Library of the Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin (KRSU)
71. Library of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТҰЛҒАЛАР – ПЕРСОНАЛИИ – PERSONALIA

Журсимбаев Сагиндык Кемалович	30
Побияхо Василий СЛОВО О ДРУГЕ.....	31

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

З.Т. Абдукаримова, С.А. Усипбеков ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЭКСТРЕМИЗМ В ПРАВЕ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ.....	34
Ж.М. Аманова, Б.Р. Сембекова ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАСАҚАНА АУЫР ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	43
А.А. Аралбаева, Э.Б. Курманалиева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНКТІК ЖҮЙЕСІ: ҚАЛЫПТАСУЫ, ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ.....	49
Е.Х. Аскаров, А. Лавничак, К.С. Мусин МЕСТО ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	54
G.M. Atakhanova, D.B. Makhambetsaliyev, K. Tagaybek IMPROVING THE CRIMINAL PROCEDURE LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON THE RIGHTS TO PROFESSIONAL PROTECTION OF A SUSPECT (ACCUSED) OF THE DEFENDANT AT THE PRESENT STAGE.....	62
К.С. Ахметова, Г.Б. Қаржасова ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЙЛАУ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	73
Ю.А. Гаврилова, Х. Холлман ПРОБЕЛЫ, СВЯЗАННЫЕ С НОРМАТИВНОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИЕЙ ЦЕЛИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОХРАНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	78
М.С. Заркенов ОБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА НЕПРАВОМЕРНОГО ДОСТУПА К ИНФОРМАЦИИ, В ИНФОРМАЦИОННУЮ СИСТЕМУ ИЛИ СЕТЬ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ.....	85
Н.И. Каирова, Е.Ж. Алимуханбетов ТЕРРОРИЗМ – КАК УГРОЗА СОВРЕМЕННОМУ КАЗАХСТАНУ.....	93
А.К. Кусаинова, Д.О. Кусаинов ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СДЕЛОК ПОСРЕДСТВОМ СЕТИ ИНТЕРНЕТ.....	98
В.А. Номоконов ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ: ВЗГЛЯД ИЗ РОССИИ.....	106
Е.А. Онгарбаев, Г.Г. Галиакбарова ОБ ОСОБЕННОСТЯХ НОВОГО ЗАКОНА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «О ПОРЯДКЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ МИРНЫХ СОБРАНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН».....	113

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

А.Н. Аутаева, Д.Ә. Жолдасбекова ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЕ В ШКОЛЕ.....	119
В.В. Бежина ЦИФРОВОЕ «Я» ПЕДАГОГА – ЦЕЛОСТНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ЦИФРОВОГО ПРОСТРАНСТВА.....	126
А.Н. Галиев, В.В. Карабут РОЛЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ ПРИ СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧЕНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА.....	131

G.G.Kantayeva, E.D. Son
THE SIGNIFICANCE OF DIDACTIC CULTURE IN DEVELOPING OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL COMPETENCE..... 138

Л. Искакова, М. Бекбаева
СЫНИ ОЙЛАУ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЗИЯТКЕРЛІГІН ДАМУ... 143

М.С.Кабылова, Н.А. Абишев
МОДЕЛЬ СУБЪЕКТА УЧЕБНО – ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ..... 151

А.Е.Манкеш, Ж.К.Даулетбаева
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ..... 159

Г.Т. Мусабекова, Б.А.Жолдасбекова
ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ 164

Г.Т. Мусабекова, М.С.Кенжеев
ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ..... 172

А.С. Попандопуло, М.Е. Нурғалиева
РАЗВИТИЕ МЕТАПОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ 178

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

М.К. Айтимов, Э.Г. Серикбаева
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ САБАҚТАСУЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҒЫ 189

А.У. Есенова, К.К. Күркебаев
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ 197

Z.N. Kurmanaliyeva, R.M.Tayeva
THE ANALYSIS OF ADVERTISING TEXTS IN THE BILINGUAL SPACE OF KAZAKHSTAN203

А.Қ. Мейірбеков, Н.О. Сәрсембаева
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАТА ТІЛЕК МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНІҢ АЙТЫЛУ УӘЖДІЛІКТЕРІ МЕН ОРЫН АЛАТЫН СӨЙЛЕСІМ ЖАҒДАЯТТАРЫ207

Г.Ж. Өтемісова, Р.Қ. Өмірбекова
XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ШИРЕГІ ЖӘНЕ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІ (Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша)..... 214

Г.М. Раева, Г.М. Кенжебаева
СӨЗ СЕМАНТИКАСЫ: МАҒЫНА ЖӘНЕ ДЫБЫС..... 218

Б.М. Сүйерқұл, С.Е. Умбетьярова
«МӘЛИКЕНІҢ МЫҢ ЖҰМБАҒЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕР223

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

К.Г. Ахмедьяров
МЕТОДИЧЕСКИЕ И СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ADAGIO НА УРОКАХ КЛАССИЧЕСКОГО ТАНЦА...229

И.Р. Ризабекова, Д.О. Карамолдаева
САХНАЛЫҚ БЕЙНЕ СОМДАУДАҒЫ К.С.СТАНИСЛАВСКИЙ ЖҮЙЕСІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ..... 237

З. Сапар, Д.О. Карамолдаева
Е.БРУСИЛОВСКИЙДІҢ АЛҒАШҚЫ ОПЕРАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....242

ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALIA

ЖУРСИМБАЕВ Сагиндык (Сакен) Кемалович

Государственный советник юстиции 3-го класса в отставке
Доктор юридических наук, профессор,
Экс-депутат Верховного Совета РК, председатель
комитета.

Почетный работник прокуратуры СССР,

Почетный юрист Казахстана

Почетный ветеран МВД и ГП РК,

Почетный профессор Академии правоохранительных
органов при ГП РК

Почетный гражданин Аральского района Кызылординской
области

С 1962 по 1965 годы служил заместителем командира
взвода в составе Группы советских войск в Германии (ГСВГ).

В 1971 г. окончил заочное отделение юридического
факультета КазГУ. К моменту окончания учебы с мая 1970
г. работал следователем прокуратуры Актюбинской области,
а с 1973 г. – следователем по особо важным делам при
Прокуроре Казахской ССР. Затем – прокурор следственного
управления Прокуратуры Республики, судья Алматинского

областного суда, Семиреченский транспортный прокурор, первый заместитель прокурора г. Алматы, Юго-Восточный (Алматинский) региональный транспортный прокурор, заместитель министра внутренних дел РК, заместитель Генерального Прокурора РК, заместитель председателя Гос.комитета по ценовой и антимонопольной политике, Начальник департамента Генеральной прокуратуры РК.

Экс-депутат Октябрьского районного совета, Алматинского городского Совета, Верховного Совета РК (председатель комитета по судебной-правовой реформе и правам человека).

В 1998-2000 гг. – член Комиссии по правам человека при Президенте РК.

В 2001-2004 гг. – директор Института изучения проблем законности, правопорядка и повышения квалификации кадров органов прокуратуры при Генеральной прокуратуре РК (ныне Академия правоохранительных органов).

В настоящее время профессор Университета Нархоз. Член диссертационного совета Академии МВД РК. Почетный профессор Академии правоохранительных органов при ГП РК.

Имеет более 170 опубликованных научных трудов, в том числе 2 монографий, 7 учебников и 3 научных изданий. За последнее три года опубликовано более 30 научных трудов. Член ред.коллегии журналов «Зан и заман» и Научные труды «Адилет».

**Василий Побияхо,
заслуженный юрист Казахской ССР**

СЛОВО О ДРУГЕ

Мои воспоминания о юристе с большой буквы, верном товарище, коллеге, порядочном человеке, видимо, надо начать с нашего знакомства. Вот прошло уже почти пятьдесят лет, как нас свела судьба в одном здании, в одной должности – следователя по особо важным делам при Прокуратуре Казахской ССР

Если говорить, что это за должность – коллеги называли кратко «ВАЖНЯК» и тогда на весь Казахстан нас было всего восемь. Это самая высочайшая когорта следователей, которым поручали расследовать дела особой важности, находящиеся на контроле в высших инстанциях страны, либо резонансные по своей значимости в обществе, объёму и многоэпизодности. Как правило, «важняки» подыскивались из областей, где проявили свои лучшие качества, более молодого возраста с великолепными характеристиками, обладающие организаторскими способностями, честные, неподкупные, и естественно, с высшим юридическим образованием.

Всеми этими качествами обладал, как выяснилось в дальнейшей работе, Журсимбаев Сагиндык Кемалович. Его я впервые увидел осенью 1973 года, когда он был назначен на должность «важняка» и прибыл из прокуратуры Актюбинской области. Что мне запомнилось в работе в первые годы следователя Журсимбаева С.К., так это его способность в самых сложных ситуациях разобраться с системой доказательств, выстроив ее так, что ни один из обвиняемых не ушёл от ответственности.

Также он обладал незаурядным мастерством расположить допрашиваемых лиц к откровенному разговору. Одно из первых и сложных уголовных дел ему с успехом удалось расследовать в марте 1974 года, в районе Шетпе, Мангышлакской области, когда группа должностных лиц центральной сберкассы совершила хищение денежных средств в особо крупном размере.

Весной 1973 года я занимался делом по обвинению во взяточничестве председателя Кызылординского горисполкома. Тогда нам с Журсимбаевым удалось по крупицам собрать доказательства, а ещё вернуть главного «свидетеля» к первоначальным изобличительным показаниям. В этом была заслуга и моего товарища – Сагиндыка Кемаловича.

Одним из самых сложных и многоэпизодных дел середины 70-х годов в Казахстане стало дело о хищениях в совхозах Чимкентской и Джамбулской областей. Группу возглавил следователь Хитрин Юрий, но основная работа, а она была связана с казахским языком, допросы, очные

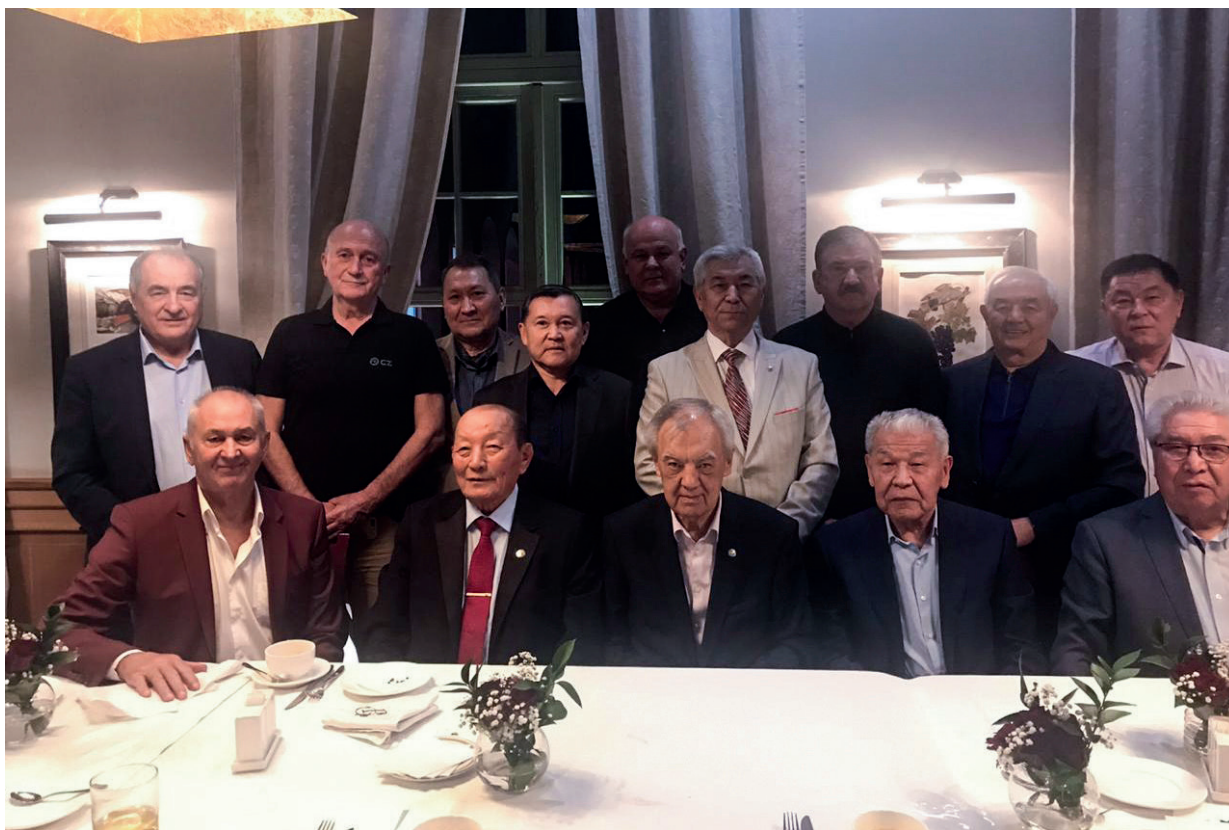
ставки, предъявление обвинений, всё это легло на плечи С.К. Журсимбаева. По делу были осуждены более 100 человек.

Очередным наиболее важным и значимым уголовным делом в котором активное участие принял Журсимбаев С.К. это дело о незаконном выделении квартир за взятки Управлением капитального строительства (УКС) Алма-Атинского обласполкома.

Не могу умолчать, что на нас оказывалось колоссальное давление. Основной фигурант Кошкин Юрий организовал, по нынешним меркам, преступное сообщество, и вовлёл в него несколько должностных лиц.

Через четыре месяца, пока мне довелось руководить группой, мой друг Сагиндык Кемалович вошёл со всей скрупулёзностью в детали и эпизоды. Поэтому, когда в конце августа 1976 года я попал в стационар скорой помощи прямо из кабинета, он не только возглавил группу, но к моему выходу смог умело практически завершить расследование. Поскольку уже к этому времени между мной и Журсимбаевым С.К. сложились доверительные отношения, и я убедился в нём, как в глубоко порядочном, неординарном, честном человеке, то мы делились сокровенными мыслями о сращивании отдельных ответственных номенклатурных работников с криминалитетом.

В результате проведённой работы председатель обласполкома покинул Казахстан, а первый секретарь обкома был переведён в другую область. После чего наши пути с Сагиндыком Кемаловичем разошлись, он стал работать проку-

рором следственного управления прокуратуры Республики, а в 1979 году его назначили судьей Алма-Атинского областного суда. Мне известно, что в период работы судьёй ни один приговор, вынесенный Журсимбаевым, не был изменён, либо отменён, что свидетельствовали о его профессионализме и порядочности, которая для него и является высшим судьёй. Впоследствии он стал районным прокурором, затем первым заместителем прокурора г.Алматы, а в 1984 г. его перевели на самостоятельную работу - Алматинским (позднее названным Юго-Восточным региональным) транспортным прокурором.

В это же время для меня настали дни испытаний, когда отдельные лица из прокуратуры Республики и областного комитета партии, под предлогом «очищения» рядов, летом 1986 года, устроили на первого заместителя прокурора Алма-Атинской области настоящую травлю и гонения.

В этой ситуации Сагиндык Кемалович поступил как самый порядочный человек, живущий по законам совести. Он обратился к прокурору Казахской ССР Елемисову Г.Б., который согласился с предложением Журсимбаева назначить меня заместителем Алма-Атинского транспортного прокурора.

Хочу отметить, что в период работы в транспортной прокуратуре был сцементирован дружный, рабочий коллектив во главе с Журсимбаевым С.К. Большая заслуга его и то, что он, будучи на коллегии в Москве добился приема Первого заместителя Генерального Прокурора СССР Н.А.

Баженова и согласия на открытие в узловой станции Арысь второй транспортной прокуратуры в Чимкентской области - Арысской транспортной.

Летом 1988 года неожиданно для всего коллектива, Журсимбаев С.К., как один из опынейших прокурорских работников, знавший не понаслышке следственную работу, назначается заместителем министра внутренних дел. Это выдвижение и доверие, в первую очередь, было связано с усилением роли следствия в проводимом в рамках МВД СССР и союзных республик эксперимента по подготовке к созданию следственных комитетов. Могу с полной уверенностью сказать, и в этом мы убедились в практической работе, выбор Журсимбаева С. на должность заместителя министра был своевременным и достойным. Впоследствии по инициативе заведующего отраслевым отделом Алма-Атинского горкома партии Сулейменова К.Ш. и Журсимбаева С.К. я стал сначала начальником следственного отдела ГУВД Алма-Аты, а позже заместителем начальника Следственного управления МВД Казахской ССР. О нашей совместной работе в МВД Казахстана отмечу буквально двумя фактами, характеризующими Журсимбаева С.К. как способнейшего организатора следствия в системе МВД суверенного с декабря 1991 г. государства.

Первое – ещё в 1990 году в целях поднятия статуса следователей и следственных аппаратов Сагиндык Кемалович добился самого, я считаю, важного – создания Главного следственного управления МВД (ГСУ), а в областях следственных управлений. В результате начальники следствия

по рангу сравнивались с другими заместителями начальника УВД, а также укрепления института самостоятельных дознавателей. Особого внимания заслуживает создание им при МВД Учебного Центра для следователей, где сотрудники обучались методике расследования по определенным категориям преступлений, с выдачей соответствующего удостоверения. Второе. Он как хороший организатор понимал, что существующая практика расследования дел не способствует успешному выполнению задач уголовного процесса. Для решения таких задач необходимо кардинальное изменение, создание единого следственного органа. Поэтому под руководством Журсимбаева С.К. в 1990 году и в начале 1992 года были проведены два масштабных республиканских совещания руководителей следствия и лучших следователей. В январе 1992 года идею создания Следственного Комитета поддержало более 83 процентов анкетированных респондентов. Однако наши совместные усилия спустя четыре года были реализованы далёкими от следствия людьми.

В начале 1992 года Журсимбаев С.К. вернулся в свои пенаты, став заместителем Генерального Прокурора Республики Казахстан, а спустя год он выдвинул свою кандидатуру в депутаты Верховного Совета. Я посчитал за честь быть его доверенным лицом в избирательном округе, и мы успешно прошли это испытание. Сагиндык Кемалович был избран депутатом Верховного Совета, а затем коллеги доверили ему стать председателем Комитета по судебной реформе и правам человека. Это ко многому обязывала Журсимбаева С.К. выражать свою истинную позицию, говорить честно при любых обстоятельствах.

Не каждый на это способен, а он смог в самый сложный исторический момент сказать правду о роспуске Парламента, и эта правда стоила ему в какой степени дальнейшей карьеры. Знал я и его тягу к научной работе, ещё в самом начале своего взлёта. В 1980 году он на основе практической следственной работы убедился в несовершенстве уголовно-процессуального законодательства по уголовным делам, возвращённым на дополнительное расследование и при ознакомлении обвиняемых с материалами дела, когда сроки содержания под стражей были не отрегулированы. В связи с этой проблемой Журсимбаев подготовил аналитическую статью, которая была опубликована во Всесоюзном журнале №5 «Социалистическая законность». Выводы, изложенные в статье, поддержала Генеральная Прокуратура СССР и внесла в Верховный Совет СССР предложение об изменении и дополнении в этой части УПК. Впоследствии Журсимбаев С.К.

по приглашению на тот момент Генерального прокурора Республики Казахстан Хитрина Ю.А. возглавил Департамент этого надзорного органа страны, а позже стал директором Института усовершенствования Генеральной Прокуратуры. Он еще тогда увидел, что гуманитарные учебные заведения, в особенности вузы, специализирующиеся в сфере юридического образования, нуждаются в специфических учебниках для будущих правоведов. Как опытный прокурор и ученый-правовед, одним из первых в 2003 году издал учебник «Прокурорский надзор в Республике Казахстан», где ему удалось дать исчерпывающий перечень функций органов прокуратуры, раскрыть многофункциональную роль и значение прокурорского надзора в нашем обществе, обеспечить оптимальное сочетание фундаментальности учебника и необходимой для процесса обучения конкретики и практического опыта. Данный учебник выдержал несколько изданий и как дисциплина сейчас преподается во многих учебных заведениях страны.

Хорошим подспорьем для практических сотрудников является его монография «Законность в досудебных стадиях уголовного судопроизводства», а также учебники «Организация досудебного расследования в РК», «Уголовно-процессуальное право» и «Правоохранительные органы». Его научные интересы чрезвычайно разнообразны, и ряд работ посвящены самым разным проблемам. Очень полезны его учебники «Конституционное право зарубежных стран», комментарии к Закону РК «О прокуратуре» 2017 г., а также его многочисленные статьи о деятельности института Омбудсмана, о проблемах борьбы с коррупцией, предложения по вопросам института уголовного преследования и дальнейшего совершенствования органов правосудия.

Его авторитет позволил стать в разные годы членом диссертационных советов КазНУ имени Аль-Фараби, Академии МВД РК, Академии правоохранительных органов. В настоящее время Журсимбаев С.К. - профессор известного в стране «Университета Нархоз» и, являясь ветераном органов прокуратуры, продолжает участвовать в общественной жизни и воспитании будущих кадров правоохранительных органов. Должен отметить его неиссякаемую энергию и компетентность, простоту в общении и порядочность.

Многочисленные научные труды (170) Журсимбаева Сагиндыка Кемаловича свидетельствуют о его трудолюбии и неординарных способностях, с кем мне посчастливилось вместе трудиться. В наступающем юбилее – 80-летием мы, твои друзья и коллеги, желаем ещё больше творческих мыслей и крепкого здоровья.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 343.3/7

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.56.69.002>

З.Т. АБДУКАРИМОВА^{1*}

С.А. УСИПБЕКОВ²

¹²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЭКСТРЕМИЗМ В ПРАВЕ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация: Современный период, конец 20 и начало 21 века, это период, когда мы наблюдаем рост экстремизма в мире и крайние её формы. Сегодня эти угрозы характерны как для европейских так и для центрально азиатских государств. Экстремизм носит глобальный характер и представляют опасность для всего человечества. В европейском уголовном законодательстве о противодействии экстремизму в последнее время наблюдается тенденция к установлению общих правил и процедур привлечения лица к ответственности за экстремизм. Предпринимаются серьезные попытки сформировать общеевропейское законодательство в этой сфере. Именно это обстоятельство требует от нас изучения проблем ответственности за экстремизм в законодательстве зарубежных государств в целях использования положительного опыта других стран в борьбе с преступлениями экстремистской направленности.

Свое исследование мы построили на анализе законодательства Болгарской Республики, ФРГ, Великобритании как государств наиболее, по мнению авторов имеющих положительный опыт противодействия экстремизму. Наряду с этим были установлены слабые и сильные стороны правового регулирования и взаимодействия для определения дальнейшего пути развития. При этом, сегодняшняя ситуация с экстремизмом в мире требует как решительных действий так и осторожности. Связано это обстоятельство с особенностью данного вида преступления и неоднозначного теоретического подхода к нему.

Ключевые слова: экстремизм, экстремистская деятельность, преступления ненависти, радикализация.

ШЕТЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЗАҢЫНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК

Аннотация: 20-шы жылдардың аяғы мен 21-ші ғасырдың басы - бұл біздің әлемде экстремизмнің өсуін және оның экстремалды түрлерін байқайтын кезең. Бүгінде бұл қауіп-қатерлер Еуропа елдері-

не де, Орталық Азия мемлекеттеріне де тән. Экстремизм жаһандық сипатқа ие және бүкіл адамзатқа қауіп төндіреді. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы еуропалық қылмыстық заңнамада жақында адамды экстремизм үшін жауапқа тартудың жалпы ережелері мен рәсімдерін белгілеу үрдісі байқалды. Осы салада жалпы еуропалық заңнаманы қалыптастыруға әрекеттер жасалуда. Дәл осы мән-жай бізден экстремистік қылмыстармен күресте басқа елдердің оң тәжірибесін пайдалану үшін шет мемлекеттердің заңнамасында экстремизм үшін жауапкершілік мәселелерін зерттеуді талап етеді. Біз өз зерттеулерімізді экстремизмге қарсы іс-қимылдың оң тәжірибесі бар авторлардың пікірі бойынша Болгария Республикасының, Германияның, Ұлыбританияның заңнамасын талдауға негіздедік.

Сонымен қатар, одан әрі даму жолын айқындау үшін құқықтық реттеудің күшті және әлсіз жақтарын анықтадық. Әлемдегі экстремизмге қатысты қазіргі жағдай шешуші әрекетті де, сақтықты да қажет етеді. Бұл мән-жай қылмыстың осы түрінің ерекшелігімен және оған деген екіұшты теориялық көзқарастың болумен байланысты.

Түйіндемe сөздер: экстремизм, экстремистік қызмет, жек көру қылмыстары, радикалдану.

RESPONSIBILITY FOR EXTREMISM IN THE LAW OF FOREIGN STATES

Abstract. The modern period, the end of the 20th and the beginning of the 21st century, is a period when we observe the growth of extremism in the world and its extreme forms. Today these threats are typical for both European and Central Asian states. Extremism is global in nature and poses a threat to all of humanity. In the European criminal legislation on countering extremism, there has recently been a tendency to establish general rules and procedures for bringing a person to justice for extremism. Serious attempts are being made to form a common European legislation in this area. This circumstance requires us to study the problems of responsibility for extremism in the legislation of foreign states in order to use the positive experience of other countries in the fight against extremist crimes.

We built our research on the analysis of the legislation of the Bulgarian Republic, Germany, Great Britain as the states most, in the opinion of the authors, who have positive experience in countering extremism. Along with this, the strengths and weaknesses of legal regulation and interaction were identified to determine the further development path. At the same time, the current situation with extremism in the world requires both decisive action and caution. This circumstance is connected with the peculiarity of this type of crime and the ambiguous theoretical approach to it.

Keywords: extremism, extremist activity, hate speech, radicalization.

Введение

Экстремизм за последнее десятилетие приобрел международный масштаб. Выйдя за рамки государственных границ, экстремизм представляет опасность для субъектов международных отношений, политики мирного сотрудничества государств и в целом для международной безопасности. Проблемными моментами для зарубежного законодателя является вопрос о закреплении в уголовном праве понятий экстремизма, экстремистской деятельности, терроризма, террористической деятельности, а также определение содержания диспозиций экстремистских составов преступлений.

Особой проблемой была разработка концептуального подхода к выработке законодательного понятия «экстремизма» и «терроризма». Множество европейских экспертов считает, что «внешние и внутренние угрозы, кризис беженцев, скрытая межэтническая напряженность ведущая к росту антииммигрантских движений в Европе и рост ультраправых агрессивных элементов»[1] ведет к активизации экстремистских проявлений, которые все чаще привлекают внимание международной общественности.

Базовыми документом на международном уровне, устанавливающими основные направления противодействия экстремизму, является

Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года[2] и Международный пакт о гражданских и политических правах, в котором прямо указано: «все люди равны перед законом и имеют право без всякой дискриминации на равную защиту закона. В этом отношении всякого рода дискриминация должна быть запрещена законом, и закон должен гарантировать всем лицам равную и эффективную защиту против дискриминации по какому бы то ни было признаку, как-то расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства»[3].

Особое место занимают общие позиции Совета ЕС по борьбе с экстремизмом и терроризмом, например, Общая позиция от 27 декабря 2001 года «О борьбе с терроризмом». Посредством этого документа «была введена система мер превентивного, ограничительного и правоохранительного характера против субъектов террористической деятельности («лиц, групп и образований, участвующих в совершении террористического акта») внутри ЕС и за его пределами, а именно: замораживание финансовых активов, запрет любой помощи «образованиям и лицам, участвующим в совершении террорис-

тических актов» и др. В 2002 году начал действовать Евроюст, орган, который координирует работу европейских прокуратур, в том числе и для пресечения проявлений терроризма и экстремизма»[4].

Организация Объединенных Наций и Европейский Союз не имеют официального определения насильственного экстремизма. По мнению европейских экспертов «нет единого употребления терминов «радикализация» и насильственная радикализация». Некоторые авторы и эксперты ссылаются на восприятие насильственной радикализации как пути, который по своей сути включает конкретное насильственное поведение, в то время как другие квалифицируют простое принятие определенных идей, оправдывающих насилие, как индикатора насильственной радикализации. Для некоторых авторов и экспертов путь к насильственной радикализации носит индивидуальный характер, тогда как для других он считается коллективным процессом»[5]. Контртеррористическое управление ООН в своем справочном руководстве «Разработка национальных и региональных планов действий по предупреждению насильственного экстремизма» основанному на исследованиях, проведенному Управлением Верховного комиссара по правам человека (УВКПЧ) насильственный экстремизм описывают как «применение или содействие применению насилия»; «готовность» к применению насилия; совершение, пропаганда или поощрение актов насилия; «пропаганда взглядов, которые разжигают насилие и подстрекают к нему в соответствии с конкретными убеждениями, а также поощряют ненависть, которая может привести к межобщинному насилию»[6].

Говоря об объектах посягательства ученые указывают, что «объектами посягательства преступлений экстремистского характера становится широкий круг политических отношений. Экстремизм поражает не только государственную власть и порядок ее реализации, но и всю систему национальных традиционных ценностей, сложившуюся в конкретной стране. Идеология насильственного экстремизма все чаще становится катализатором политических трансформаций, в результате которых принцип справедливости отодвигается на второй план, на фоне иррациональных притязаний на исключительность со стороны лидеров экстремистских сообществ»[7].

При этом наблюдения показывают, что главными факторами распространения экстремистских идей, а также основой экстремистской деятельности являются следующие факторы:

«изменение стереотипов и образцов поведения, обусловленная сменой политических режимов и эпох;

повышение степени этнического разнообразия и культурных различий среди населения каждой из стран, мобильность населения;

невысокий уровень образования, который не обуславливает достаточной информированности о других этносах и культурах;

изменение системы ценностей и идеалов, связанных с политикой современных государств; отсутствие должной поддержки института семьи, а также четкой и результативной молодежной политики государств;

влияние средств массовой информации на распространение экстремистских идей, пропаганда ксенофобии в СМИ»[8].

Таким образом, насильственный экстремизм, как правило, воспринимается как явление, направленное на достижение политических, идеологических или религиозных целей, или как средство, используемое группами, которые отвергают принципы демократии, прав человека и верховенства права. В некоторых определениях прямо указано, что радикальные взгляды ни в коей мере не являются проблемой сами по себе, однако превращаются в угрозу для национальной безопасности, как только они претворяются в насильственные действия. При этом во всех указанных странах предполагается что под насильственным экстремизмом понимаются только насильственные действия либо подстрекательство к совершению насильственных действий.

Сейчас перед государствами стоит множество вызовов. Это и глобализация, и кризис, который принес COVID-19, демографические и экологические проблемы. Выделение среди прочих множества проблем вопросов ответственности за экстремистские преступления представляется важным, поскольку этот вопрос является вопросом национальной безопасности.

Материалы методы

При написании работы автор использовал эмпирические методы. К примеру были определены достижения европейских специалистов в области решения вопросов ответственности за экстремистские преступления. Наряду с этим в исследовании были использованы логические и формально-правовые методы анализа отдельных нормативных правовых актов нескольких европейских государств, в том числе Болгарской Республики, ФРГ, Великобритании. Все данные были собраны с официальных источников.

Результаты

Исследование зарубежного опыта правового регулирования ответственности за экстремистские преступления позволяет сделать следующие выводы:

Изучению ответственности за экстремистские преступления в зарубежных странах уделяют большое внимание. Особенно это связано с вопросами противодействия. В то же время в законодательстве этих стран понятие экстремизма не

употребляется, а наказание предусматривается за деяния, получившие обобщенное название «hate speech» (буквально речи ненависти) или «hatred crime» (преступления ненависти). Речь идет, прежде всего, о возбуждении национальной, расовой и религиозной вражды, о распространении литературы и идеологии расистского, нацистского и т.п. толков.

Основными особенностями понятия экстремизма в международно-правовых актах Организации Объединенных Наций являются то, что ООН признает экстремизм в качестве угрозы для международной законности и правопорядка в мире. При этом признает недостаточную определенность дефиниции «экстремизм». Иногда это приводит к тому, что дефиниции «ксенофобия», «национализм», «расизм» применяется как синоним, что приводит к более сложной путанице. А значит, наступает путаница и при определении состава преступления и ответственности за него.

Мы разделяем мнение Ростокинского А. В. о том, что «отсутствуют четкие критерии выделения преступлений экстремистского характера из основной массы преступлений, совершаемых по мотивам вражды и ненависти, а также разграничения экстремизма и других негативных (деструктивных) явлений, характеризующих жизнь современного общества. Это осложняет разработку методик целенаправленного воздействия на данные явления, оценки эффективности предпринимаемых мер, масштабов распространения экстремизма, его форм и видов, отграничение его от терроризма и т.п.»[9]. Это особенно актуально в тех случаях, когда во внутреннем законодательстве страны предусмотрены уголовные наказания за деяния, определяемые на основе таких понятий. Кроме того, риск нарушения прав человека возникает тогда, когда термины «экстремизм» и «радикализация» охватывают и ненасильственные действия.

Таким образом, государствам следует обеспечить принятие таких мер, которые направлены на фактически совершенные действия, а не просто на мнения или убеждения. Международное право прав человека предусматривает четкие рамки для поощрения и защиты прав человека. В частности, право придерживаться своего мнения, а также свобода иметь или менять религию или убеждения по своему усмотрению не могут подвергаться никаким ограничениям.

Обсуждение

В болгарской Стратегии противодействия радикализации и терроризма (2015-2020) годы дано два определения, которые в рамках нашего исследования вызывают определенный интерес. Это термины «радикализация» и «насильственный экстремизм». При этом радикализация это «процесс, в ходе которого мнения, взгляды,

убеждения и идеологии доходят до крайности, вплоть до насильственного отказа от альтернатив проповедуемым идеям. Радикализация характеризуется решительной готовностью навязать свои взгляды и принципы взглядам и принципам остальной части общества, отвергая конституционные основы демократии и не признавая основные права человека. Очень часто это приводит к разделению идеологии насилия. Радикализация, ведущая к насилию (принудительная радикализация), - это явление, при котором отдельные лица или группы воспринимают мнения, взгляды и идеи, которые могут привести к террористическим актам. А понятие второго термина и «насильственный экстремизм» определяется как явление, при котором отдельные лица или группы поддерживают или совершают идеологически мотивированное насилие для достижения своих идеологических целей. Экстремизм и радикализация, ведущие к насилию, - это явления, которые угрожают основополагающим ценностям Европейского Союза - демократии, правам человека, свободе и верховенству закон»[10].

До сегодняшнего дня Болгария как и Казахстан избежала крупномасштабных террористических атак, однако, его расположение на главном европейском маршруте на Ближний Восток и обратно делает Болгарию «основным транзитным районом как для потоков беженцев, так и для потенциальных и действующих иностранных бойцов, что в свою очередь, усиливает появление волны формального и неформального ультраправого населения на болгарской политической сцене»[11].

Сложности в определении и понимании сути этих явлений отчасти могут быть объяснены следующим.

Во-первых, вопросами анализа насильственного экстремизма и терроризма занимаются ученые в различных сферах научного знания: политологи, юристы, социологи, психологи, экономисты и т.д. Цитируя Харви Кушнера А. Долгова указывает, что «каждый из исследователей смотрит на проблему под специфическим углом зрения собственной отрасли знаний. Исследование терроризма подразумевает анализ глобальных политических изменений, которые, в свою очередь, разным ученым, журналистам, политическим деятелям видятся по-разному»[12].

Во-вторых, практика показывает, что у феномена насильственного экстремизма и терроризма много различных причин и проявлений, что делает создание общей теории «невозможной».

«В-третьих, анализ зависит от того с какой позицией то или иное конкретное явление будет оцениваться»[12, С.45].

При этом мы поддерживаем мнение Росицы Джековой, которая указывает на «тесную связь между радикальными или экстремистскими взг-

лядами с одной стороны, и применением насилия с другой, хотя эти два понятия не обязательно идут вместе. По ее мнению, «отдельные лица и группы могут придерживаться радикальных и экстремистских взглядов, не обязательно применяя агрессивную тактику. В то же время участие в насильственных действиях не обязательно является предпосылкой или движущей силой приверженности радикальным убеждениям и образам мышления, но может быть мотивировано личной или групповой лояльностью или давлением со стороны сверстников». При этом, данный автор утверждает, что согласно Уголовного кодекса Болгарии терроризм является преступлением из ненависти, хотя используемый термин не имеют юридического определения» [13].

В доктрине уголовного права к числу преступлений экстремистского характера традиционно относится ряд преступлений против «государственной власти, в том числе публичные призывы к осуществлению экстремистской деятельности), публичные призывы к осуществлению действий, направленных на нарушение территориальной целостности, возбуждение ненависти либо вражды, а равно унижение человеческого достоинства, организация экстремистского сообщества, организация деятельности экстремистской организации, организация и финансирование экстремистской деятельности». Именно учет этого обстоятельства (хорошо оставьте и удалите фон) и исследование текстов Уголовного кодекса Республики Болгария позволил Р.Джековой отнести к преступлениям экстремистского характера следующие преступления.

В главе «Преступления против Республики»:

п.1.ст.108 Проповедование фашистской или иной антидемократической идеологии или насильственное изменение социальной и государственной системы, установленной Конституцией Республики Болгария;

п.1-7 статьи 108а Терроризм и связанные с ним подготовительные действия. В том числе набор и обучение отдельных лиц или группы людей с целью вызвать замешательство и страх среди населения, или угроза государственному органу или представителю общественности. При этом лицо освобождается от уголовной ответственности, если добровольно и до совершения преступления сообщает о преступлении властям;

п.1.ст.110 Приготовление к преступлению, в том числе в этой статье указывается наряду с другими и ст. 108а;

п. 2.ст. 110 Подготовка иностранца в стране к терроризму за рубежом.

В главе «Преступления против равенства граждан и против признания» к преступлениям экстремистского характера относятся:

п.1.ст.162 Проповедование или подстрекательство к дискриминации, насилию или нена-

висти на основе расы, национальности или этнической принадлежности через слово, печать или другими средствами массовой информации через электронные информационные системы или иным образом;

п.2.ст. 162 Прибегание к насилию по отношению к другому или нанесение ущерба его собственности из-за его расы, национальности, этнической принадлежности, религии или политическим убеждениям;

п.3.ст. 162 Формирование или управление организацией или группой;

п.4.ст. 162 Членство такой организации или группы;

п.1.ст.163 Участие в толпе, собравшейся для нападения на группы населения, отдельных граждан или их собственность в связи с их национальной, этнической или расовой принадлежностью;

п.2.ст.163 Если толпа или некоторые из участников вооружены;

п.3.ст.163 Если было совершено нападение и последовало тяжкое телесное повреждение или смерть;

п.1.ст.164 Проповедование или разжигание дискриминации, насилия или ненависти на религиозной почве с помощью речи, прессы или других средств массовой информации, через электронные информационные системы или иным образом;

п.2.ст.164 Осквернение, разрушение или повреждение религиозного храма, молитвенного дома, святыни или прилегающее здание, их символы или надгробия;

п.2.165 Принуждение к участию в религиозных обрядах и службах;

Статья 166 Создание политической организации на религиозной основе или кто словом, печатью, действием или иным образом использует церковь или религию для пропаганды против государственной власти или ее деятельности.

В главе «Преступления против всего мира и человечества» относятся следующие преступления:

статья 407. Пропаганда войны».

В главе «Преступления против личности или разжигание ксенофобии» относятся такие преступления, как:

п.1.ст.116. Убийство должностного лица, представителя общественности, а также военного лица, в том числе из союзного или дружественного государства или армии, во время или в связи с выполнением его службы или функции или лицу, пользующемуся международной защитой;

П.11.ст. 116 Убийство, совершенное по хулиганским, расистским или ксенофобным мотивам;

П.12.ст.131. Причинение телесных повреждений по хулиганским, расистским или ксенофобским мотивам»[14].

При этом отнесение преступлений к экстремистским связано у автора с подходом, определенным в болгарской Стратегии противодействия радикализации и терроризма (2015 - 2020) годы, где даны определения термина «радикализация» и «насильственный экстремизм».

В рамках нашего исследования вызывает интерес и мнение другого автора, Б. Велчева, который обращается к структуре ст. 162 и 164 Уголовного кодекса в рамках понятия политического экстремизма. Также он обращает внимание на композицию ст. 416, п. 3 Уголовного кодекса в связи с необходимостью адекватной уголовной защиты от преступлений на почве ненависти. Наконец, в связи с положением ст. 108, считает, что композиция должна быть дополнена проповедью крайних и демократических ценностей, отрицающих демократические ценности [15].

По словам М. Станева, «экстремизм находит различные проявления (в форме действия или бездействия общественных, религиозных или иных организаций, средств массовой информации, отдельных лиц, все вместе или в различных сочетаниях); проявляется в различных действиях, которые являются аморальными по своему характеру, но не запрещенными законом (особенно в бездействии, которое поощряет экстремизм и позволяет ему развиваться), а также в действиях по планированию, организации, подготовке и осуществлению, запрещенных законом, как аморальных, так и преступных видов деятельности» [16].

Автор выделяет следующие элементы экстремизма:

- «– экстремистская идеология (идеи);
- организационная структура (субъекты экстремизма);
- сама экстремистская деятельность (действие, поведение).

По его словам, экстремистская деятельность - это деятельность субъектов экстремизма, которая дестабилизирует сложившуюся социальную структуру, посягает на общепринятые нормы и традиции, государственный и общественный строй, других граждан» [16.С.19].

Наряду с этим, по нашему мнению, есть еще несколько статей уголовного кодекса Болгарии, которые также могут быть отнесены к экстремистским. Например, в п.1.ст 110 УК РБ прямо указано: «За приготовление к преступлению, предусмотренному ст. 95, 96, 99, 106, 107 и ст. 108а, п. 1, 6 или 7 наказание - лишение свободы на срок до шести лет. Здесь законодатель делает ссылку на норму, которая предусматривает ответственность за терроризм как крайнюю форму экстремизма. Поэтому, на наш взгляд, их тоже можно отнести к экстремистским.

Уголовный кодекс Республики Болгарии предусматривает особый состав преступления терроризм в положении ст. 108 а. При этом особого

состава для экстремизма нет, поскольку экстремизм как вид деятельности имеет гораздо более широкие границы.

Проведенный анализ показал, что болгарский законодатель достаточно оперативно реагирует на развитие и усложнение феномена экстремизма, что указывает на соответствии рассмотренных норм социально-политической обстановке и жизненным реалиям Республики Болгария. Проблемы радикализации и насильственного экстремизма стали рассматриваться как потенциальные угрозы для болгарского общества. Это происходит главным образом в свете реакции во всем мире и в ЕС на внутреннюю исламистскую радикализацию, где Болгария становится транзитной зоной на пути в зоны конфликта на Ближнем Востоке и из него.

Осознавая опасность экстремизма для безопасности государства в целом, на законодательном уровне республики была предпринята попытка разработки ряда нормативных правовых актов, направленных на противодействие различным проявлениям экстремизма, что, несомненно, является достоинством законодательства Болгарии.

Наряду с этим болгарское уголовное законодательство в ряде случаев исключительно с мотивами и целями связывает установление уголовной ответственности за конкретные деяния, за посягательства на конкретный объект охраны. При совершении преступлений экстремистской направленности (проповедование или разжигание дискриминации, преступления против личности или разжигание ксенофобии, убийство, совершенное по хулиганским, расистским или ксенофобным мотивам, причинение телесных повреждений по хулиганским, расистским или ксенофобским мотивам и других преступлений по экстремистским мотивам) действительным намерением преступника является в первую очередь не жизнь или здоровье конкретного человека, не его имущество и т.п., а стремление осуществить посягательство на политическое, идеологическое, расовое, национальное или религиозное равноправие, показать свое превосходство, ненависть или неприязнь к названным отношениям. Посеять вражду или распри в обществе, которое является многонациональным, поддерживающим равные интересы различных религиозных воззрений и политических взглядов и идей.

Особенностью преступлений экстремистской направленности является и наличие ксенофобского мотива как квалифицирующего признака некоторых преступлений против личности, однако данный термин также не имеет юридического толкования, «совершенное по хулиганским, расистским или ксенофобным мотивам».

В УК ФРГ преступления экстремистской направленности не сконцентрированы

в каком-либо специальном разделе и этому вопросу посвящен ряд составов преступлений. Так, в третьей главе УК ФРГ «Угроза демократическому правовому государству» в параграфе §84 Продолжение деятельности партии, объявленной антиконституционной; параграф §85 Нарушение запрета на объединение при этом, используемые в § 85 УК ФРГ формулировки относительно признаков общественно опасных объединений указывается на наличие решения на запрет деятельности конкретной партии, то есть когда деятельность определенного объединения направлена против конституционного порядка или против идеи взаимопонимания между народами, то оно автоматически является запрещенным. Параграф § 86 Распространение пропагандистских материалов антиконституционных организаций.

В шестом разделе «Противодействие государственной власти» в параграфе §111 Публичный призыв к совершению наказуемых деяний, § 129 Создание преступных объединений, § 129 Создание террористических объединений; § 130 Подстрекательство против народов, где под таким видом деятельности понимается нарушение общественного порядка, выразившееся в разжигании ненависти к части населения, призывах к совершению насилия или произвола, посягательстве на человеческое достоинство таким образом, что оно унижает достоинство части населения, злонамеренно порочит или клеветает на него. Следует отметить, что самостоятельной нормой УК ФРГ регламентирована ответственность за изготовление, распространение, публичную демонстрацию экстремистских материалов параграф «§ 130a Распространение материалов, служащих руководством к совершению наказуемых деяний»[17].

В рамках нашего исследования интерес вызывает и раздел одиннадцатый «Наказуемые деяния, затрагивающие религию и мировоззрение» § 166 Оскорбление вероисповеданий, религиозных обществ и мировоззренческих объединений; § 167 Препятствование отправлению религиозного обряда.

В Великобритании «отсутствует специализированное законодательство о противодействии экстремизму»[18]. Уделяя особое внимание терроризму как наиболее радикальной форме экстремизма, в 1974 году в Великобритании был принят Закон «О предупреждении терроризма». В рамках этого закона к терроризму в том числе относятся «материальная поддержка террорис-

тической деятельности, несообщение властям об акциях терроризма и укрывательство террористов»[19]. Став участником Европейской Конвенции «О пресечении терроризма», «в 1984 году дополнительно были криминализованы посягательства на жизнь, физическую неприкосновенность и свободу лиц, пользующихся международной защитой»[20].

В рамках противодействия общественным беспорядкам в 1998 году был принят Закон «О преступлении и беспорядках»[21]. В 2000 году принят Закон «О терроризме», установивший ответственность за террористические действия, совершаемые как на территории Великобритании, так и за ее пределами[22]. Еще одним значимым моментом в противодействии экстремизму стало принятие Закона от 14 декабря 2001 года «О противодействии террористической деятельности, преступлениях и безопасности»[23].

Таким образом, осознавая опасность экстремизма для безопасности государства в целом, на законодательном уровне Великобританией была предпринята попытка разработки ряда нормативных правовых актов, направленных на противодействие различным проявлениям экстремизма, что, несомненно, является достоинством анализируемого законодательства. В частности, широко представлено противодействие терроризму, основанному на политических, религиозных или идеологических мотивах, как наиболее радикальному проявлению экстремизма. В самостоятельную группу выделена борьба с экстремизмом, основанным на расовом противостоянии. Все вышеизложенное нашло свое отражение в расширении круга деяний, содержащих в себе признаки экстремизма, а также ужесточении ответственности за совершение преступлений экстремистской направленности и применении экономических санкций за совершение преступлений данной группы в целях подрыва финансовых основ экстремизма.

Заключение

Таким образом, изучение законодательства европейских государств показало, что правительства всех государств сформировало свои национальные подходы к ответственности за преступления экстремистского характера. Но в то же время методы выявления преступлений экстремистского характера, проникновение радикальных идей, характер уязвимости определенных групп находятся на ранней стадии развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism a concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation// Official Journal of the European Union, L 111/9 of 25.04.2006 P.5.
2. Всеобщая декларация прав человека Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года[Электронный ресурс] Режим доступа: URL://<https://www.un.org/ru/>

documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. свободный.(Дата обращения: 28.01.2021).

3. Международный пакт о гражданских и политических правах Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года[Электронный ресурс] Режим доступа: URL://https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

4. Юдичева С.А. Зарубежный опыт правового регулирования борьбы с экстремизмом // Вестник МГОУ. 2009№ 2- С.23.

5. Генеральная ассамблея ООН, План действий по предупреждению воинствующего экстремизма: Доклад Генерального секретаря, семидесятая сессия, А/70/674, 24 декабря 2015 г., [Электронный ресурс] Режим доступа: URL:http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/674. свободный.((Дата обращения: 28.01.2021)

6. Справочное руководство «Разработка национальных и региональных планов действий по предупреждению насильственного экстремизма» Контртеррористическое управление ООН. 2017.-С 23.

7. В. П. Кириленко, Г. В. Алексеев Актуальные проблемы противодействия преступлениям экстремистской направленности Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 4.- С. 562.

8. Беликов С. В., Литвинов С. М. Профилактика молодежного экстремизма органами местного самоуправления города Москвы //Инициативы XXI века. 2010. № 3. -С 44

9. Ростокинский А. В. Преступления экстремистской направленности как проявления субкультурных конфликтов молодежных объединений: уголовно-правовые и криминологические проблемы Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук., Москва, 2008 С.35

10. Стратегия противодействия радикализации и терроризму (2015-2020) [Электронный ресурс] Режим доступа: URL://<http://strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979>.свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

11. Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism a concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation// Official Journal of the European Union, L 111/9 of 25.04.2006, P.5.

12. Долгова А.И., Гуськов А.Я., Чуганов Е.Г. Проблемы правового регулирования борьбы с экстремизмом и правоприменительной практики. М., 2010. -С. 43.

13. Джекова, Р.Ситуационна оценка на тенденциите в екстремизма 2017, С.47.

14. Уголовный кодекс Болгарии от 01.05.1968 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL://<https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

15. Велчев, Б. Проблеми на наказателната политика в Република България. „Сиела“, С., 2012, С. 247-252.

16. Станев, М. Теоретични проблеми на екстремизма. Фондация „Национална и международна сигурност“, С., 2013, с.19-20.

17. Уголовный кодекс ФРГ в редакции от 13 ноября 1998 г. Болгарии от 01.05.1968 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL:// <http://okpravo.ru/zarubezhnoe-pravo/ugolovnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/ugolovnyy-koдекс-фрг.html>.свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

18. Никитин А.Г. Экстремизм как объект общетеоретического и общеправового анализа:дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2010. -С. 119.

19. Решетников Ф.М., Шульженко Н.А. Чрезвычайное законодательство в Великобритании и традиционные институты английского уголовного права // Проблемы совершенствования советского законодательства: труды ВНИИСЗ. М., 1982. Вып. 23. -С. 235.

20. Власов И.С. Зарубежное законодательство в борьбе с терроризмом. М., 2002. С. 43.

21. Crime and Disorder Act 31st July 1998 (UK Public General).[Электронный ресурс] Режим доступа: URL <http://www.opsi.gov.uk>.свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

22. Власов И.С. Зарубежное законодательство в борьбе с терроризмом. М., 2002. С. 45.

23. Anti-Terrorism, Crime and Security Act 14th December 2001 (UK Public General). [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <http://www.opsi.gov.uk>свободный.((Дата обращения: 28.01.2021).

References:

1. Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism a concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation// Official Journal of the European Union, L 111/9 of 25.04.2006 P.5.

2. Vseobshhaja deklaracija prav cheloveka Prinjata rezoljuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabnja 1948 goda[Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL://https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

3. Mezhdunarodnyj pakt o grazhdanskih i politicheskikh pravah Prinjat rezoljuciej 2200 A (XXI) General'noj Assamblei ot 16 dekabnja 1966 goda[Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL://https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. svobodnyj.((Data obrashhenija: 28.01.2021).

4. Judicheva S.A. Zarubezhnyj opyt pravovogo regulirovanija bor'by s jekstremizmom // Vestnik MGOU. 2009№ 2- С.23.

5. General'naja assambleja OON, Plan dejstvija po preduprezhdeniju voinstvujushhego jekstremizma:

Doklad General'nogo sekretarja, semidesjataja sessija, A/70/674, 24 dekabrja 2015 g., [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL:http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/674. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021)

6. Spravochnoe rukovodstvo «Razrabotka nacional'nyh i regional'nyh planov dejstvij po preduprezhdeniju nasil'stvennogo jekstremizma» Kontrterroristicheskoe upravlenie OON. 2017.-S 23.

7. V. P. Kirilenko, G. V. Alekseev Aktual'nye problemy protivodejstvija prestuplenijam jekstremistskoj napravlenosti Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal. 2018. T. 12, № 4.- C. 562.

8. Belikov S. V., Litvinov S. M. Profilaktika molodezhnogo jekstremizma organami mestnogo samoupravlenija goroda Moskvy //Iniciativy XXI veka. 2010. № 3. -S 44

9. Rostokinskij A. V. Prestuplenija jekstremistskoj napravlenosti kak projavlenija subkul'turnyh konfliktov molodezhnyh ob#edinenij: ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora juridicheskikh nauk., Moskva, 2008 C.35

10. Strategija protivodejstvija radikalizacii i terrorizmu (2015-2020) [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL://<http://strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979>. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

11. Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism a concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation// Official Journal of the European Union, L 111/9 of 25.04.2006, P.5.

12. Dolgova A.I., Gus'kov A.Ja., Chuganov E.G. Problemy pravovogo regulirovanija bor'by s jekstremizmom i pravoprimenitel'noj praktiki. M., 2010. -S. 43.

13. Dzhekova, R.Situacionna ocenka na tendenciite v ekstremizma 2017, S.47.

14. Ugolovnyj kodeks Bolgarii ot 01.05.1968 g. [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL:// <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

15. Velchev, B. Problemi na nakazatelna politika v Republika B#lgarija. „Siela“, S., 2012, S. 247-252.

16. Stanev, M. Teoretichni problemi na ekstremizma. Fondacija „Nacionalna i mezhdunarodna sigurnost“, S., 2013, s.19-20.

17. Ugolovnyj kodeks FRG v redakcii ot 13 nojabrja 1998 g. Bolgarii ot 01.05.1968 g. [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL:// <http://okpravo.ru/zarubezhnoe-pravo/ugolovnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/ugolovnyj-kodeks-frg.html>. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

18. Nikitin A.G. Jekstremizm kak ob#ekt obshheteoreticheskogo i obshhepravovogo analiza:dis. ... kand. jurid. nauk. Kazan', 2010. -S. 119.

19. Reshetnikov F.M., Shul'zhenko N.A. Chrezvyčajnoe zakonodatel'stvo v Velikobritanii i tradicionnye instituty anglijskogo ugolovnogo prava // Problemy sovershenstvovanija sovetskogo zakonodatel'stva: trudy VNIISZ. M., 1982. Vyp. 23. -S. 235.

20. Vlasov I.S. Zarubezhnoe zakonodatel'stvo v bor'be s terrorizmom. M., 2002. S. 43.

21. Crime and Disorder Act 31st July 1998 (UK Public General). [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL <http://www.opsi.gov.uk>. svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

22. Vlasov I.S. Zarubezhnoe zakonodatel'stvo v bor'be s terrorizmom. M., 2002. S. 45.

23. Anti-Terrorism, Crime and Security Act 14th December 2001 (UK Public General). [Jelektronnyj resurs] Rezhim dostupa: URL: <http://www.opsi.gov.uk> svobodnyj.(Data obrashhenija: 28.01.2021).

Сведения об авторах:

Абдукаримова Зауреш Турганбаевна - кандидат юридических наук, доцент кафедры Гражданское право и процесс Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, г.Тараз, ул. Сулейманова 7, 87017152002, zau-2002@mail.ru

Усипбеков Серик Айымбекович - магистр права кафедры «Гражданское право и процесс», Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, г.Тараз, ул. Сулейманова 7, 8705997777

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдукаримова Зауреш Турганбаевна - заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Сулейманов көшесі 7, 87017152002, zau-2002@mail.ru

Үсипбеков Серік Айымбекұлы - «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының құқық магистрі, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Сулейманов көшесі 7, 8705997777

Information about the authors:

Abdukarimova Zauresh Turganbayevna - Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Civil Law and Process, M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, 7 Suleymanov str., 87017152002, zau-2002@mail.ru

Usypbekov Serik Ayymbekovich - Master of Law, Civil Law and Process Department, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, 7, Suleymanov Str., Taraz, 8705997777

Ж.М. АМАНОВА^{1*}, Б.Р. СЕМБЕКОВА²

¹² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАСАҚАНА АУЫР ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада ауыр қылмыстар санатына сипаттама және ауыр қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту ерекшеліктері берілген. Ауыр қылмыстың құрамына және ауыр қылмыс жасау кезіндегі салдардың сипатына талдау жүргізілді.

ҚР Конституциясы адамның өмірін ғана емес, денсаулығын да басты құндылық ретінде, мемлекеттің құндылықтар жүйесіндегі ең жоғары құндылық ретінде қарастырылып, денсаулыққа ауыр зиян келтіру олар келтірілген кезде өмірге қауіп төндірмейтін, бірақ әртүрлі сыртқы факторлардың әсерінен туындаған және өмірге қауіп төндіретін немесе адамның өміріне қауіп төндіретін жағдайға байланысты өмірге қауіп төндіретін жағдайлар мен ауруларға немесе патологиялық жағдайлар қарастырылды.

Сонымен қатар, жәбірленушінің психикасының бұзылуы деп денсаулыққа ауыр зиян белгісі ретінде денсаулыққа ауыр зиян келтірудің салдары болып табылған психикалық ауруды түсіндірме берілді. Сондай-ақ, ауыр қылмыстар бойынша заңнаманы қолданудың сот практикасы қаралды.

Түйіндемe сөздер: ауыр зиян, қасақана қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстарды жіктеу.

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА УМЫШЛЕННОЕ ПРИЧИНЕНИЕ ТЯЖКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ

Аннотация: В данной статье дана характеристика категории тяжких преступлений и особенности привлечения к уголовной ответственности за совершение тяжких преступлений. Проведен анализ состава тяжких преступлений и характер последствий при совершении тяжких преступлений.

Конституция РК предусматривала не только жизнь, но и здоровье человека в качестве главной ценности, высшей ценности в системе ценностей государства, предусматривала случаи и заболевания или патологические состояния, при которых причинение тяжкого вреда здоровью не представляло опасности для жизни при их причинении, но вызывалось воздействием различных внешних факторов и вызывало угрозу жизни или угрожало жизни человека.

Кроме того, под психическим расстройством потерпевшего понимается психическое заболевание, которое явилось следствием причинения тяжкого вреда здоровью как признака тяжкого вреда здоровью.

Также, рассмотрена судебная практика применения законодательства по тяжким преступлениям.

Ключевые слова: тяжкий вред, умышленное преступление, уголовная ответственность, классификация преступлений.

FEATURES OF CRIMINAL LIABILITY FOR INTENTIONAL INFLECTION OF SERIOUS HARM TO HEALTH

Abstract: This article describes the category of serious crimes and features of bringing to criminal responsibility for committing serious crimes. The analysis of the composition of serious crimes and the nature of consequences in the Commission of serious crimes.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan considered not only human life, but also health as the main value, the highest value in the value system of the state, considering cases and diseases or pathological conditions in which serious harm to health is not life-threatening at the time of their occurrence, but is caused by the influence of various external factors and is life-threatening or threatens the life of a person.

In addition, the victim's mental disorder was interpreted as a mental illness that was the result of causing serious harm to health as a sign of serious harm to health.

Also, judicial practice of application of the legislation on serious crimes is considered.

Keywords: serious harm, intentional crime, criminal liability, classification of crimes.

Кіріспе

Денсаулыққа ауыр зиян келтірудің маңызды айырмашылықтарының бірі-адам өміріне қауіп

төндіреді. Бұл криминологиялық позициямен анықталады - денсаулыққа ауыр зиянның барлық түрлерінің әлеуметтік-криминологиялық

тәжірибесінде басым, медициналық позиция - сансыз сорттар, қылмыстық-құқықтық позиция-денсаулыққа ауыр зиянның басқа түрлерімен салыстырғанда қауіптің ең жоғары деңгейі, іс жүзінде оны қолдану адам өміріне қауіп төндіреді [Расторопов С.В., 2004, 67].

Екінші орынға өмір үшін қауіпті емес, бірақ ауыр нәтижеге байланысты зақым келтірілген.

Адамның өмір сүру қаупі-бұл айырмашылық, оның негізгі белгілері келтірілген зиянның алдын-ала болжанбаған нәтижесі емес, қолдану кезінде өмірге қауіп төндіретін зиян.

Адам денсаулығы ағзаның барлық жүйелері, бөліктері мен органдары қалыпты жұмыс істейтін белгілі бір физиологиялық жай-күйі ретінде маңызды әлеуметтік игілік болып табылады және оны мемлекет қорғайды (ҚР Конституциясының 27-бабы).

ҚР Конституциясы адамның өмірін ғана емес, денсаулығын да басты құндылық ретінде қорғайды, бұл мемлекеттің құндылықтар жүйесіндегі ең жоғары құндылық [2].

2020 жылғы 07 шілдедегі «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінде ол қоғам өмірінің ажырамас шарты деп жарияланады, ал аталған заңнамалық актінің 13-тарауы азаматтардың денсаулық сақтау құқығын бекітеді және бұл үшін қажетті кепілдіктерді белгілейді [3].

Осы ұғымдардың кез келгеніне қол сұғу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің баптарына сәйкес жазаланады, алайда бұл құқық бұзушыларды тоқтатпайды.

Материалдар мен әдістер

Ауыр қылмыстарды жан-жақты талдау мақсатында біз Қазақстан Республикасының заңнама-сына, сондай-ақ қылмыстық құқық саласындағы қазақстандық өзге де ғалымдардың, мамандардың зерттеу материалдарының мазмұнына талдау жасадық. Осылайша, зерттеудің әдіснамалық негізі: жүйелік талдау, салыстыру, теориялық және құқықтық болжау, модельдеу әдістері құрады.

Нәтижелері

Қылмыстық кодекске, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне ауыр қылмыстар, оның ішінде зорлық-зомбылық үшін жазаны қатаңдату, сотқа дейінгі тергеп-тексерулер мен сот талқылауы кезінде зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтарын қорғауды жақсарту бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу талап етіледі. Атап айтқанда, мынадай өзгерістер енгізу көзделеді: жыныстық қолсұғылмаушылыққа қарсы қылмыс жасаған кезде неғұрлым жеңіл жаза тағайындау мүмкіндіктерін болғызбау; ауыр қылмыс жасаған адам үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босату құқығын болғызбау; жеке айыптау істерінің тізімінен жыныстық зорлық-зомбылықты

алып тастау, тиісінше, қоғамдық айыптау істерін есептеу керек; ауыр қылмыстар үшін қамауға алу мерзімдерін ұлғайту. Кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық жасау кезінде — өмір бойына бас бостандығынан айыруға дейін ауырлататын өзге де мән-жайлардың болуына немесе болмауына қарай, жас балаларға қатысты зорлық-зомбылық жасау кезінде-өмір бойына бас бостандығынан айыруға ғана жазаланады.

Бұдан басқа, ауыр қылмыс жасаған адамдарға шартты түрде босатуды және рақымшылық жасауды қолдануды алып тастауды ұсынамыз.

Талқылау

ҚР ҚК сәйкес денсаулыққа ауыр зиян-адамның денсаулығына, оның өміріне не денсаулыққа қауіпті зиян: көру, сөйлеу, есту қабілетінен немесе қандай да бір ағзадан айырылуға; органның өз функцияларын жоғалтуына; беттің қалпына келтірілмейтін бұзылуына; жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін айтарлықтай тұрақты жоғалтумен байланысты денсаулықтың бұзылуына; кәсіптік еңбек қабілетін толық жоғалтуға; жүктілікті үзуге; психиканың, мінез-құлықтың бұзылуына (ауруға), оның ішінде психикалық белсенді заттарды қабылдау мен байланысты [4].

Әдеттегідей, ашуланғанда немесе ең жарқын ниеттерге ұмтыла отырып, біз оның өміршеңдігі мен денсаулығына теріс әсер ететін басқа адамға зиян келтіреміз. Денсаулыққа ауыр зиян деген не екенін айта отырып, көптеген адамдар шындыққа жете алмайды. Біреу үшін бұл абразияны қолдану, ал біреу үшін одан да ауыр зардаптар. Қалай болғанда да, денсаулыққа ауыр зиян келтіру дегеніміз-қылмыскердің денсаулығына нақты (айтарлықтай) зиян келтіруге немесе жәбірленушіні оның өміріне өте қауіпті жағдайға қоюға бағытталған әрекеттері (кейде олар әрекетсіздік түрінде көрінуі мүмкін).

ҚР ҚК 106-бабы түсіндірмесінде заң шығарушы денсаулыққа ауыр зиян келтіруге жатқызуға болатын барлық жағдайларды егжей-тегжейлі атап көрсетеді:

- дененің кез-келген бөлігінің, атап айтқанда тұлғаның бұзылуына әкелетін жарақат;
- қылмыскер қандай да бір органды немесе қандай да бір органның жұмыс істеу мүмкіндігінен айырылды;
- жүктілікке немесе жүктіліктің басқа үзілуіне әкелген әрекеттер;
- жұмыс функциясын жүзеге асыру мүмкіндігін жоғалту;
- көру, есту және сөйлесу мүмкіндігін жоғалту;
- жәбірленушінің психикалық бұзылуы;
- жәбірленушіні нашақорлық пен уытқұмарлыққа және оның кейінгі ауруына көндіру және тағы басқалар [И. Ш. Борчашвили, 2015, 543].

Бұл тізім толық емес, мұнда ауыр зиянның негізгі сәттері және оның адамға көрінісі көрсе-

тілген. Объективті және субъективті жағы туралы айтатын болсақ, оған заңсыз деп танылған және жәбірленуші үшін әр түрлі жағымсыз салдарлардың циклына әкелетін әрекеттер тізімі кіреді деп айтуға болмайды. Мысалы, бұл өмір мен өліммен шектелетін жағдайға әкелуі мүмкін.

Мұндай күйге келтіру қылмыскердің әрекетімен де, оның әрекетсіздігімен де жасалуы мүмкін. Адам өміріне денсаулыққа зиянды емес зиянға кез-келген ауру, егжей-тегжейлі нәтижеге әкелмейтін ұрып-соғу және т.б., көру қабілетінің жоғалуына дейін жатады. Объективті жағында жүктілікті тоқтату, қай уақытта болмасын, ерекше орын алады. Сонымен қатар, әйел болған мерзімге қарамастан, егер түсік түсіру қылмыскердің әрекеттерімен туындаған болса, зиян ауыр деп танылады. Егер әйел денесінің физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты түсік өздігінен пайда болса, онда қылмыскер ауыр зиян келтірмейді.

Бұл қылмыстың объектілері, көптеген адамдар сияқты, адамның өмірі мен денсаулығы болып табылады. Қылмыстық құқық теориясында белгілер нақты бір құрамға тән қылмыстың жасалу шарттары деп түсініледі. Сонымен, денсаулыққа ауыр зиянның белгісі-жәбірленушіні өлімге жақын күйге келтіру немесе одан да жаманы, оған азап шегу. Бұл қасиет осы композиция үшін өзгермейді. Бұл белгіні қамтуы мүмкін әрекеттер кең. Мысалы, қан жоғалту, контузия, баланың жоғалуы немесе түсік түсіру – осы әртүрлі салдардың бәрі бірдей белгіден туындайды.

Денсаулыққа ауыр зиян келтіру - бұл түрлер бойынша бөлуге болатын құрам. Түрлерге белгілі бір әрекетті орындау әдісі жатады. Мысалы, олардың бірі-денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру. Ол үшін ҚР ҚК 106-бабында көзделген ең ұзақ мерзім тағайындалады. Ниет дәлелденуі керек, тек осы жағдайда құрам қасақана деп танылады. Құрам кісі өлтірумен тығыз байланысты. Өкінішке орай, көптеген жағдайлар бір құрамнан екінші құрамға ауысады немесе өлімге әкеледі.

"Денсаулыққа зиян" ұғымы қылмыстық заңда ашылмайды, бірақ ҚР Жоғарғы Соты түсіндіруді береді. Сонымен, «Адам өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» 2007 жылғы 11 мамырдағы №1 нормативтік қаулының 31-тармағына сәйкес денсаулыққа зиян келтіру деп адамның дене тіндерінің анатомиялық тұтастығын заңсыз бұзу немесе органдардың зақымдалуына немесе олардың қалыпты жұмыс істеуінің бұзылуына әкелетін басқа әрекеттерді түсіну керек [6]. Денсаулыққа келтірілген зиянның ауырлығы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің бұйрығымен бекітілген сот-медициналық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу қағидаларына сәйкес айқындалады [7].

Жалпы және кәсіптік еңбекке қабілеттілігінен айырылу дәрежесі 2015 жылғы 30 қаңтардағы

№443 медициналық-әлеуметтік сараптама жүргізу қағидаларында айқындалады.

Медициналық тұрғыдан алғанда, денсаулыққа зиян деп ағзалар мен тіндердің анатомиялық тұтастығын немесе олардың физиологиялық функцияларын бұзу немесе қоршаған ортаның әртүрлі факторларының әсерінен туындаған аурулар немесе патологиялық жағдайлар түсініледі: физикалық, химиялық, биологиялық, психикалық. Қылмыстық-құқықтық мағынада бұл тұжырымдаманы адамның басқа адамның денсаулығына заңсыз, кінәлі зиян келтіруі деп анықтауға болады, бұл жеке органдардың немесе тұтастай алғанда ағзаның анатомиялық тұтастығын немесе физиологиялық функцияларын бұзудан көрінеді. Адамның өз денсаулығына зиян келтіруі ҚР ҚК 1-тарауы қылмыстық-құқықтық іс-әрекет ретінде қарастырылмайды.

Денсаулыққа зиян келтіру қылмыстық жазаланатын әрекеттің (әрекеттің немесе әрекетсіздіктің) нәтижесі болуға тиіс. Қажетті қорғаныс, аса қажеттілік жағдайында, кәсіби міндеттерді және өзге де заңды іс-әрекеттерді орындау кезінде жәбірленушінің денсаулығына келтірілген зиян оның қылмыстық-құқықтық маңызын жояды. Алайда адамның өз денсаулығына басқа адамның зиян келтіруіне берген келісімі әрекеттің денсаулыққа белгілі бір заңсыз қол сұғушылық ретінде саралануын жоққа шығармайды.

ҚР ҚК-де қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде денсаулыққа келтірілген зиянның ауырлық дәрежесіне қарай: Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106 бап) Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру (107 бап); Аффект жағдайында денсаулыққа зиян келтіру (111 бап); Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (112 бап); Қылмыс жасаған адамды ұстап алу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (113 бап); Денсаулыққа абайсызда зиян келтіру (114 бап) [4].

Әрбір нақты жағдайда денсаулықтың бұзылу ұзақтығын еңбекке уақытша жарамсыздық ұзақтығына (еңбекке жарамсыздық уақытына) байланысты айқындайды. Денсаулыққа келтірілген зиянның ауырлығын белгілей отырып, сарапшылар еңбекке қабілеттілігінен уақытша да, тұрақты да айрылуды ескереді.

Бұл жәбірленушінің өміріне қауіп төндіретін және оның өліміне әкелуі мүмкін адамның өміріне қауіпті денсаулыққа зиян келтіруді білдіреді. Бұған мыналар жатады: бас сүйегінің енетін жарاقاتтары, оның ішінде мидың зақымдануы; ашық және жабық сынықтар және т. б.

Денсаулыққа ауыр зиян келтіру олар келтірілген кезде өмірге қауіп төндірмейтін, бірақ әртүрлі сыртқы факторлардың әсерінен туындаған және өмірге қауіп төндіретін немесе адамның өміріне қауіп төндіретін жағдайға байланысты өмірге қауіп төндіретін жағдайлар мен ауруларға немесе патологиялық жағдайларға қолданыла-

ды. Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларына сәйкес "өмірге қауіпті зиян" деген жалпы ұғым жәбірленушінің өміріне қауіп төндіруі мүмкін әртүрлі сыртқы факторлардың әсерінен туындаған дене жарақаттарын да, патологиялық жағдайларды да қамтиды.

Жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін айтарлықтай тұрақты жоғалтумен байланысты денсаулықтың бұзылуы жәбірленушінің 33 пайыздан астамынан айырылғанын білдіреді. Заңнамада жалпы және кәсіби еңбекке қабілеттілік ерекшеленеді. Жалпы еңбекке қабілеттілік деп адамның кез-келген жұмыс түріне қабілеттілігін түсіну керек. Жалпы еңбек ету қабілетінен тұрақты айрылу сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру мен жүргізудің арнайы қағидаларына сәйкес алынған зақымданулар негізінде белгіленеді.

Қол сұғушылықтың қосымша объектісінің болуына байланысты (денсаулықпен қатар – кәсіби қызметті жоғалту) мұндай қылмыстың қауіп артады.

Кәсіптік еңбекке қабілеттіліктің толық жоғалуы белгілі бір қасиеттерді талап ететін нақты, кәсіптік қызметті орындау мүмкіндігінен айырлыды білдіреді (мысалы, есту қабілетінің зақымдануы музыкамен кәсіби айналысу мүмкіндігінен айырады және т.б.).

Жүктілікті оның мерзіміне қарамастан тоқтату денсаулыққа ауыр зиян келтіреді. Жасалған әрекетті ҚР ҚК 106-бабы бойынша саралау үшін келтірілген жарақаттар мен жүктілікті үзу арасында тікелей себептік байланыс орнату қажет, себебі осы салдар жәбірленуші ағзасының жеке ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін. ҚР ҚК 106-бабының 1-бөлігі бойынша біліктілік үшін кінәлі жүкті әйелдің денсаулығына ауыр зиян келтіретінін ұғынып, жәбірленушінің денсаулығы үшін ауыр зардаптардың туындауын тілеуі қажет.

Жәбірленушінің психикасының бұзылуы деп денсаулыққа ауыр зиян белгісі ретінде денсаулыққа ауыр зиян келтірудің салдары болып табылған психикалық ауруды (оның ішінде уақытша психиканың бұзылуы) түсіну керек. Психиканың бұзылуы жарақаттың немесе психикалық күйзелістің салдары болуы мүмкін, ал ол қылмыскердің қылмыстық әрекеттерімен себептік байланыста болуы керек. Психикалық бұзылыстың ауырлық дәрежесі сот-медициналық (психиатриялық) сараптама негізінде белгіленеді [8, 113].

Жасалған әрекеттер ҚР ҚК 106-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының саралау белгілері болып табылады: екі немесе одан да көп адамға қатысты; осы адамның қызметтік жұмысын жүзеге асыруына немесе кәсіби немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты адамға немесе оның жақындарына қатысты; кінәлі адамға дәрменсіз күйде екені кө-

рінеу белгілі адамға қатысты, сол сияқты адамды ұрлаумен не кепілге алумен ұштасқан; ерекше қатыгездікпен; адамдар тобымен, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобымен; пайдакүнемдік ниетпен, сол сияқты жалдау бойынша; бұзақылық ниетпен; әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік немесе араздық себебі бойынша; жәбірленушінің органдары мен тіндерін пайдалану мақсатында; бірнеше рет; көрінеу кәметке толмаған адамға қатысты; төтенше жағдай кезінде немесе жаппай тәртіпсіздік барысында (ҚР ҚК 106-ББ. 2-Б. 1-12-т.); 105-баптың 2-бөлігімен салыстырмалы талдау ҚР ҚК 106-бабының 2-бөлігінде аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың біліктілігіне әсер ететін ауырлататын мән-жайлар көп жағдайда сәйкес келетінін көрсетеді [4].

Біріншіден, жүкті әйелге ауыр зиян келтіруге және ҚР ҚК 99-бабындағы пайдакүнемдік уәждерге сілтемелер ғана жоқ, бұл қылмыстардың ерекшеліктерін ескере отырып, ауырлататын мән-жайлардың мәнін бағалауға бірдей тәсілдің жол берілетіндігі туралы тұжырымды заңды етеді. Адам өлтіру мен денсаулыққа ауыр зиян келтірудің барлық саралау белгілерін заң екі жағдайда да үш санатқа бөлмей, мысалы, ҚР ҚК-де (114-б. 2, 3, 4-б.) тең мәнді деп қарайды [Бекмагамбетов А.Б., 2017, 153].

Іс жүзінде денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру мен кісі өлтіруді ажырату проблемалары жиі туындайды. Мәселен, сотпен Цимбалюк п. п. 2017 жылғы 24 қарашада Тараз қаласында жеке қарым-қатынасы негізінде Ниткінді қасақана өлтіруге оқталғаны үшін кінәлі деп танылды, оған кеудесіне екі пышақ жарақатын салып, келтірілген сәтте өміріне қауіп белгісі бойынша оның денсаулығына ауыр зиян келтірді. ҚР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасы Жамбыл облыстық сотының 2018 жылғы 12 мамырдағы үкімін өзгертті және Цымбалюктің әрекетін ҚР ҚК 99-бабының 24-бабынан, 3-бөл., 1-бөл. - нен ҚК 106-бабының 1-бөлігіне қайта саралады. Соттың Цимбалюктің Ниткінді өлтіруге деген ниеті туралы тұжырымы іс материалдарына сәйкес келмейтіндігі негіз болды, өйткені кісі өлтіруге әрекет тікелей ниетпен жасалады. Цимбалюктің айғақтарынан ол жәбірленушіні пышақпен ұрып-соғып, ешқандай мақсат қоймады, өз әрекеттерінің салдарына немқұрайды қарады. Ол кісі өлтіру ниетін жүзеге асыру мүмкіндігін пайдаланбаған, егер ол орын алса [10].

Қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтың ерекше сараланатын мән-жайы ҚР ҚК 106-бабының 3-бөлігінде жазылған. Бұл әрекеттің ерекшелігі-ол кінәнің екі түрімен жасалады (ҚР ҚК 22 бабы). Субъективті жағынан жасалған қылмыс денсаулыққа ауыр зиян келтірген кездегі ниетпен (тікелей немесе жанама) және өлімге қатысты ұқыпсыздықпен (жеңілдік немесе немқұрайлылық) сипатталады. ҚР ҚК-нің 106-бабы-

ның 3-бөлігінде көзделген іс-әрекеттен айырмашылығы, субъективтік жағынан абайсызда өлім келтіру (ҚР ҚК-нің 104-бабы) адам абайсызда өлім-жітімді ғана емес, денсаулыққа ауыр зиян келтіруді де болжай алмайды деп болжайды, дегенмен бұл іс-әрекеттердің туындау мүмкіндігін алдын ала болжауға міндетті және мүмкін болған. Мысалы, жатып қалған жәбірленушіні аяғымен ұрып, дененің өмірлік маңызды бөліктеріне соққы беріп, жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян санатына жататын дене жарақатын келтіру мақсатында қасақана әрекет етті, ал оның салдары абайсызда болды, яғни өлім абайсызда болды.

2017 жылдың қаңтарында Ақмола облысының Степногорск қалалық соты азамат С. - ның денсаулығына ауыр зиян келтірді деген айыппен азамат Ч. - ға қатысты қылмыстық істі қарады.

Сот азамат С. - мен жанжал кезінде бұзақылық ниетпен оған пышақ салып, денсаулығына ауыр зиян келтіргенін анықтады.

Сот үкімімен азамат Ч. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 7-тармағының 106-бабында («денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру») көзделген қылмысты жасағаны үшін кінәлі деп танылды және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 63-бабының негізінде («шартты түрде соттау») оған пробациялық бақылау белгілене отырып, шартты түрде 5 жыл мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза тағайындалды [11].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Расторопов С.В. Преступления против здоровья человека // Законодательство. 2004. - № 2. - С. 67-76.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
5. И. Ш. Борчашвили Комментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан (Особенная часть). LEM (Лем), 2015 г. – 1120 с.
6. Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы N 1 Нормативтік қаулысы.
7. Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығы
8. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. - Алматы: "Издательство "Норма-К", 2015. - 240с.
9. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В. П., Ревина В. В. Уголовное право Республики Казахстан Особенная часть. 2017 – 1254с.
10. Сведения о судебной практике, о составе осужденных, совершивших уголовные правонарушения за 6 месяцев 2017 года. [http:// pravstat.prokuror.kz/rus](http://pravstat.prokuror.kz/rus)
11. Уголовная ответственность за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью // <https://akm.sud.kz/rus/news/ugolovnaya-otvetstvennost-za-umyshlennoe-prichinenie-tyazhkogo-vreda-zdorovyu-0>

REFERENCES:

1. Rastoropov S.V. Prestuplenija protiv zdorov'ja cheloveka // Zakonodatel'stvo. 2004. - № 2. - S. 67-76.
2. Қазақстан Respublikasynyn Konstitucijasy 1995 zhylfy 30 тамыз (2019.23.03. berilgen өзгерістер мен толықтыруларымен)

3. «Halyq densaulygy zhane densaulyq saqtau zhyjesi turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2020 zhylygy 7 shildedegi № 360-VI Kodeksi
4. Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksi 2014 zhylygy 3 shildedegi № 226-V ҚРЗ.
5. I. Sh. Borchashvili Kommentarij k ugovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan (Osobennaja chast'). LEM (Lem), 2015 g. – 1120 s.
6. Adamnyn omiri men densaulygyna qarsy kejbir qylmystyq quqyq buzushylyqtardy saralau turaly Qazaqstan Respublikasy Zhoǵargy Sotynyn 2007 zhylygy 11 mamyrdayy N 1 Normativtik qaulysy.
7. Sot saraptamasy organdarynda sot saraptamalary men zertteulerdi ujymdastyru zhane zhurgizu qagidalaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Adilet ministrinin 2017 zhylygy 27 sauirdegi № 484 bujrygy
8. Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan: Prakticheskoe posobie. - Almaty: "Izdatel'stvo "Norma-K", 2015. - 240s.
9. Bekmagambetov A.B., Revin V. P., Revina V. V. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan Osobennaja chast'. 2017 – 1254s.
10. Svedenija o sudebnoj praktike, o sostave osuzhdennyh, sovershivshih ugovnye pravonarusheniya za 6 mesjacev 2017 goda. [http:// pravstat.prokuror.kz/rus](http://pravstat.prokuror.kz/rus)
11. Ugolovnaja otvetstvennost' za umyshlennoe prichinenie tjazhkogo vreda zdorov'ju // <https://akm.sud.kz/rus/news/ugolovnaya-otvetstvennost-za-umyshlennoe-prichinenie-tyazhkogo-vreda-zdorovyu-0>

Сведения об авторах:

Аманова Жанар Мұхамбетовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің Азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының 2 курс PhD докторанты.

Сембекова Бакиткул Рактаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің, заң ғылымдарының кандидаты, профессор.

Авторлар туралы мәліметтер:

Аманова Жанар Мұхамбетқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің Азаматтық, Еңбек және экологиялық құқық кафедрасының 2 курс PhD докторанты.

Сембекова Бакиткул Рактаевна – заң ғылымдарының кандидаты, Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің профессоры. Л.Н. Гумилев.

Information about the authors:

Amanova Zhanar Mukhambetovna - 2nd year PhD student of the Department of civil, labor and environmental law of the Faculty of Law of the Eurasian National University named after L. N. Gumilyov.

Sembekova Bakitkul Raktayevna - candidate of law, professor, Faculty of Law of L. N. Gumilyov Eurasian National University.

А.А. АРАЛБАЕВА^{1*}, Э.Б. КУРМАНАЛИЕВА²

¹ Тұран Университеті,
Алматы, Қазақстан

² Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Алматы, Қазақстан

(*E-mail: aralbaeva81@mail.ru хат жазушы)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНКТІК ЖҮЙЕСІ: ҚАЛЫПТАСУЫ, ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының банктік жүйенің кейбір мәселелері қарастырылады. Өзектілігі: еліміздің экономикасының маңызды секторларына шетелдік капиталды тартуда, еліміздің қаржы жүйесін дамытуға және халықаралық қаржы-несие қатынастарын дамытуға Қазақстан Республикасының қаржы несие жүйесінің қатысушыларының құқықтық мәртебесі қарастырылады. Сонымен қатар, АҚШ-тың Федералдық Резерв Жүйесі, Швецияның Орталық Банкі және банк жүйесінің құрылу тарихы Қазақстанның Ұлттық банкінің құқықтық мәртебесімен салыстырмалы түрде қарастырылған. Қазақстан Республикасының банктік құқықтық қатынастарына және банктік заңнамасына халықаралық банктік және экономикалық процесстердің әсер етуі айқын көрінетіндігі баяндалған. Банктік қызметке қатысты банктік және басқа да заңнаманы жетілдіру процесінде ескеруді қажет ететін факторлары бүгінгі таңдағы Қазақстанның банктік заңнамасымен салыстырмалы түрде сипатталған.

Түйіндеме сөздер: банк, банк жүйесі, банктік заңнама.

БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: СТАНОВЛЕНИЕ, ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые вопросы развития банковской системы Республики Казахстан. Актуальность: в Республике Казахстан участники финансово-кредитных отношений играют важную роль в привлечении иностранного капитала для развития приоритетных секторов экономики, содействуют развитию финансового рынка страны, также содействуют развитию и укреплению международных финансово-кредитных отношений. Также проведен сравнительный анализ правового статуса и исторического развития центральных банков Республики Казахстан и других зарубежных стран, в частности: Швеции и США. В статье указано, что международные банковские и международные экономические процессы оказывают большое влияние на банковские правоотношения и банковское законодательство Республики Казахстан. Рассмотрены факторы влияющие на развитие банковских правоотношений и банковского законодательства Казахстана.

Ключевые слова: банк, банковская система, банковское законодательство.

BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: FORMATION, LEGAL REGULATION

Abstract: This article about the banking system of the Republic of Kazakhstan. Relevance - In the Republic of Kazakhstan the participants of financial-credit relations take important role in attraction foreign capital in order to develop the main sectors of economy, assist in development of country's financial market, also assist in development and strengthens of international financial-credit relations. Also, a comparative analysis of the legal status and historical development of the central banks of the Republic of Kazakhstan and other countries, including: Sweden and USA. The article pointed out that the international banking and international economic processes have a great impact on the banking relationship and the banking legislation of the Republic of Kazakhstan. The factors affecting the development of banking relationships and banking legislation of Kazakhstan.

Key words: bank, banking system, banking legislation.

Кіріспе. Банктік құқықтық қатынастарға қатысты ізденіс мәселелері мен ғылыми зерделеу мән-жайларына байланысты зерттеулер тек 2000

жылдан (банктік құқықты кешенді құқық саласы ретінде танудан) бастап жүргізіле бастады.

Материалдар мен әдістер: кешенді, салыс-

тырмалы; эмпирикалық әдістер-құжаттарды талдау арқылы, шетелдік және ресейлік кәсіпорындардағы және мемлекеттік құрылымдарда құқықтық мәдениеттер жүйесін талдау, қажетті өңдеу әдістері-сапалық және сандық негізінде жүзеге асырылды. Ал зерттеу материалы ретінде: 1995 жылғы 30 наурызда және 31 тамызда қабылданған «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» заңдар көрініс тапты.

Нәтижелер: банктік құқықтық қатынастар және банк жүйесі ұғымдарына анықтама беру.

Талқылау: Бүгінде егемен Қазақстандағы нарықтық экономиканың даму қарқындылығы және тиісінше жұмыс істеуі Қазақстан Республикасы банк жүйесінің қазіргі заманғы айрықша маңыздылығымен шартталынған банктік сектордың экономикалық қызметіне, сондай-ақ оның нормативтік құқықтық реттелуі тиімділігіне тікелей байланысты деп санаймыз. Өйткені Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінің негізінде жұмыс істеп жатқан банк жүйесі және банктер мемлекеттің экономикалық саясатын іске асыруға, сондай-ақ елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тікелей ықпалын тигізеді.

Осындай мән-жайға орай, айта кететін маңызды жайт, 1995 жылғы 30 наурызда және 31 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заң күші бар Жарлығы - бүгінде Қазақстан Республикасының Заңдары елдің банктік секторын реформалау ісінің қызу ортасында көрініс таба отырып, Қазақстан Республикасы банк жүйесінің халықаралық банктік стандарттарға, сондай-ақ нарықтық экономика қағидаларына сай құқықтық және экономикалық іргетасын қалап, әрі бекіткен болатын.

Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі осындай банктер ел экономикасының тиісті секторларының өсуіне септігін тигізеді. Өйткені банк жүйесі экономика және әлеуметтік аялары мүдделеріне аса маңызды қызметтер көрсетеді және олардың мән-жайына бейімделеді.

Сонымен, Қазақстан Республикасының банк жүйесі банктік заңнама негізінде қарқынды дамып жатқан, ел егемендігі мен экономикалық қауіпсіздігін сақтауға ат салысатын экономика секторы ретінде көрініс тауып отыр.

Осы банк жүйесін, оның ауқымындағы банктік қызметті және банктік заңнаманы ғылыми зерделеп, зерттеу жүргізіп, талдау жасамас бұрын Қазақстан Республикасы банк жүйесінің ұлттық даму тарихы мен дәстүрлі ерекшеліктерін қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Кеңестік биліктің дәуірлеп тұрған кезінде Қазақстанның өз банк жүйесі болған жоқ. Себебі

кеңестік республика аумағында КСРО Мемлекеттік банкінің орталықтандырылған ақша-несие жүйесінің бөлімдері мен филиалдары жұмыс істеді. Осыған орай Қазақстан банк жүйесінің даму, қалыптасу тарихы КСРО мен революцияға дейінгі Ресей банк жүйесінің даму тарихымен тығыз байланыстырылған болатын. Кезінде патшалық Ресейдің банк жүйесі құрылымынан: мемлекеттік банк, акционерлік банктер, қалалық банктер, ипотекалық несие банктері мен басқа да банктер орын алды.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін банк ісін ұйымдастыруда мемлекеттік монополия қағидасы іске асырылды. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында мемлекеттік банктермен қатар кооперативтік және жекеше, мемлекеттік-капиталистік, шетел капиталының қатысуымен мемлекеттік емес басқа да несиелік мекемелер құрылды.

КСРО Мемлекеттік банкінің құқықтық мәртебесі жөніндегі айтылған Р.О. Халфинаның мынандай пікірін айтып өтсек болады: «КСРО Мемлекеттік Банкі екіжақты құқықтық мәртебеге ие болып келеді. Бір жағынан Мемлекеттік банкі - мемлекеттік басқару органы болса, ал екінші жағынан - ол шаруашылық субъектісі. Мемлекеттік Банкі қызметінен «мемлекеттік басқару құзыретін атқарушы мемлекеттік басқару органының және шаруашылық субъектісі ретіндегі заңды тұлғаны көрсек болады» [Халфина Р.О., 1947, 86.].

Қазақстанның банк жүйесіне келсек, ол Қазақ КСР 1990 жылғы 7 желтоқсандағы «Банктер және банктік қызмет туралы» Заңына сәйкес реформалау сатысынан өтуі барысында таза мемлекеттік моделден аралас моделге көшкен болатын. Аталған заңға сай республикада жоғарғы деңгейінде Қазақ КСР Мемлекеттік банкі (қазір Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі), ал төменгі деңгейінде сол кезде жұмыс істеп жатқан барлық басқа мемлекеттік мамандандырылған банктер (Өнеркәсіп құрылыс банкі, Агроөнеркәсіп банкі, Тұрғын үй әлеуметтік банкі, Сыртқы экономикалық банк) және жаңадан құрылып жатқан әртүрлі мемлекеттік емес банктер (акционерлік, кооперативтік, шаруашылық серіктестігі нысанындағы, жекеше және т.б.) бар екі деңгейлі банк жүйесі қалыптастырылды. Бұл жердегі өзіндік ерекшелік барлық банктердің (мемлекеттік, мемлекеттік емес) мәртебесі теңестірілді және «коммерциялық» деген категориямен біріктірілді [Сулейменов М.К., 1994, 1106.].

Сонымен, 1990 жылғы 11 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясында қабылданған екі: «КСРО мемлекеттік банкі туралы» және «Банктер және банктік қызмет туралы» заң елдегі банк жүйесінің құрылу принциптерін және т.б. мән-жайлардың құқықтық негіздерін айқындады. Банктер жөнінде екі заңның қабылдануы банк жүйесін екі деңгейлі сызба бойынша дамыту қажеттілігіне байланысты болды. Осыған орай банк

жүйесінің жоғарғы деңгейінде одақтас және автономды республикалардың орталық (мемлекеттік, ұлттық) банктерімен бірыңғай орталық банктер жүйесін құра отырып КСРО Мембанкі орын алды. Банк жүйесінің екінші (төменгі) деңгейінде әртүрлі коммерциялық банктер: акционерлік, кооперативтік, инвестициялық, инновациялық, салалық және салааралық банктер орналасты [Саниев М.С., 1991, 356].

Банк реформасы банктердің халық шаруашылығымен байланысын нығайту мақсатында жаңадан Агроөнеркәсіп банкі, Тұрғын үй әлеуметтік банкі, Жинақ банкі, Коммерциялық-кооперативтік банкі, Сыртқы экономикалық банкі т.б. банкілерді құрды. Банк жүйесінің басты буыны – КСРО Мемлекеттік банкі. Сөйтіп, 1993 жылғы 13 және 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» Заңы мен «Қазақстан Республикасындағы банктер туралы» Заңдарға дейін қалыптасқан банк жүйесі осындай сипатта көрініс тапқан болатын. Аталған Қазақстан Республикасының Заңдарында Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі банк жүйесінің жоғарғы деңгейін көрсететін орталық банк ретінде айқындалған (1-бап, 1-абзацы). Қазақстан Республикасы Ұлттық Банпен - Қазақстан Республика орталық банкімен, мемлекеттік, жекеше, акционерлік, бірлескен және шетелдік банктер желісімен көрсетілген (2-бап, 1-абзацы) [Хасанов С.Ф., 1994, 1376].

Қазақстан Республикасы банк жүйесінің екінші деңгейінде: Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 20 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының Халықтық банкі және оның салымшыларының мүдделерін қорғау туралы» Жарлығына сәйкес қайта құрылған Халықтық банк (бұрынғы ҚР мамандандырылған коммерциялық жинақ банкі), Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 16-шілдедегі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік экспорт-импорт банкіні құру туралы» Жарлығына сәйкес жаңадан құрылған мемлекеттік экспорт-импорт банкі (Қазақстан Эксимбанкі), Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 6 қыркүйектегі «Қазақстанның Мемлекеттік даму банкісін құру туралы» Жарлығына сай жаңадан құрылған Мемлекеттік даму банкі, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 29 наурыздағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік медетші банкі туралы» Жарлығына сәйкес төрт жылдан аспайтын мерзімге құрылған Мемлекеттік медетші банк орналасып, жұмыс істеген болатын.

Осыған байланысты 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының банктік жүйені дамытуға байланысты алатын орны ерекше екендігін атап өту қажет. Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабына назар аударсақ, онда оның 4)-тармақшасында Қазақстан Республикасының Пре-

зиденті: «Парламенттің келісімімен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төрағасын қызметке тағайындайды, оны қызметтен босатады» деп көрсетілгеніне көз жеткізуге болады.

Осы ретте, басқа мемлекеттердің банктік жүйесінің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, көпшіліктің сеніміне ие болған, үкіметке қызметтер көрсетуінің нәтижесінде эмиссиялық айрықша құқық берілген аса ірі банктер ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында көптеген елдің банк секторынан орын алған болатын.

Алғашқы орталық банк 1668 жылы құрылған Швецияның Орталық Банкі – Рикс банк болып табылды. 1694 жылы құрылған Англия банкі үкіметтің қаржылық органы болғанымен жекеше компания ретінде жұмыс істеген. 1844 ж. Пиль заңына сәйкес оған монопольдық эмиссиялық құқық, кейінірек ерекше мәртебе берілген. 1946 жылы Англия Банкі мемлекет қарамағына өткен.

Нарықтық экономиканы қалыптастыру процесіндегі Орталық банктің орны мен рөлі мынандай: «АҚШ банк жүйесі ұйымдастыру мен басқаруды орталықсыздандыруымен ерекшеленеді. Ал Германияның банк жүйесі керісінше, орталықтандырылуымен көрініс табады. Ресейдің орталық банкі коммерциялық банктердің қалыптасуына және қызметтер көрсетуіне зор ықпалын тигізді. Басқа елдерде орталық банктердің қалыптасуы коммерциялық банктер жүйесінің дамуымен қатар жүргізілді. Орталық банк валюталық және қор операцияларын жүзеге асырады, макроэкономикалық көрсеткіштерге сүйене отырып ақша және кредит саясатын жүргізуге ат салысады, ақша массасының сапалы болуын сақтауға және қайта қаржыландыруды ұйымдастыруға жауапты болады. Орталық банк экономика және банктік іс саласындағы нақтылы мәселелерді жедел шешуге септігін тигізеді. Орталық банктің макроэкономикалық көрсеткіштерді, яғни инфляция темпін, ақша бағамы деңгейін, бюджеттің жай-күйін, ІЖӨ өсуін қалыптастыруға қатысуы заңнамалық негізде бекітілген және ол оның міндеті болып табылады.

Міне, нарықтық қатынастардың өркениетті даму үрдісіндегі АҚШ-та да коммерциялық банктердің қызметіне тигізілетін мемлекеттік басқару құралдарының реттеуші-мәжбүрлеуші ықпалының да қатаң сипатта болатынына көз жеткіздік.

Осы АҚШ-ның банк жүйесі жөнінде кейбір авторлар: «доллар бағамының төмендеуі объективті стихиялық сипатқа ие болғандықтан, АҚШ өзінің күш-қуатын ішкі экономикалық процестерге әсер етіп жатқан доллар бағамының төмендеуін реттеуге бағыттап отыр» дейді [Питер С.Поуз, 1997, 906].

Сонымен, банк жүйесінің жоғарыда баяндалған мәселелерін қарастыру нәтижесінде Қазақстан Республикасы банк жүйесінің тиісті нормативтік құқықтық актілер негізінде жұмыс істейтін

әртүрлі банктердің тиісті екі деңгейдегі өзара экономикалық және әкімшілік байланыстарын білдіретініне көз жеткіздік. Дегенмен, банк жүйесінің толық ұғымын, мән-жайын әлі де болса айқындап, әрі жан-жақты ашып көрсету қажет сияқты.

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы банктердің, елдің банк жүйесінің және тиісті банктік құқықтық институттардың нормативтік құқықтық негізін құрайтын, барлық банктік іс-әрекеттер мен мәмілелерді, сондай-ақ оларға байланысты банктік қатынастарды құқықтық реттейтін, мемлекеттің ақшанесие әрі қаржы саясатын жүргізудің құқықтық негізін құратын Қазақстан Республикасының арнаулы және жалпы заңнамалық актілерінің (заңдарының) жиынтығы болып табылады.

Ал, Қазақстанның банк жүйесі тікелей Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы негізінде жұмыс істейтін және осы жүйені құрайтын банктердің банктік операцияларын, мемлекеттік экономикалық және әкімшілік реттеуді, өзіндік басқару-реттеуді жүзеге асыратын нарықтары мен инфрақұрылымдары бар, екі деңгейлі құрылым ретінде тиісті банктер мен басқа да қаржылық-несиелік институттардан қалыптасқан ел экономикасының банктік секторын білдіреді.

Сонымен, банктік құқықтық қатынастар күрделі әрі аралас нысандағы әлеуметтік-экономикалық өзара іс-әрекеттер барысында туындап,

қалыптасатын конституциялық, қаржылық, азаматтық және әкімшілік сипатты-мазмұнды қоғамдық қатынастар ретінде банктік және өзге де заңнаманың реттеуші ықпалымен қамтылған экономикалық банктік қатынастар болып табылады. Оның субъектілері өзара сайма-сай заңи құқықтары мен міндеттерінің негізінде банктік және өзге де заңнамалық акті нормасының талаптарына сәйкес іс қимылдарды, сондай-ақ нақтылы банктік қызметті іске асырады.

Қорытынды: Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі банктік құқықтық қатынас банктік заңнама мен өзге де нормативтік құқықтық актілерге және банктік лицензияларға орай нақтылы айқындалып берілген субъективтік құқыққа ие болу және оны пайдалану, сондай-ақ нақтылы айқындалып жүктелген заңи міндетті құру немесе атқару процесінде іске асырылатын, банктік құқық нормаларының талабына сай банктік құқықтық қатынас субъектілерінің өзара қатынастарының нысаны болып табылады. Қолданыстағы банктік заңнама тұрғысынан оның нормаларын іске асыру банктік қызметті жүзеге асыру барысында туындайтын банктік құқықтық қатынас субъектілерінің тиісінше мінез – құлықтары мен іс-қимылдарына орай уәкілетті мемлекеттік органдар жүргізетін құқықтық – биліктік реттеу әрі қадағалау – бақылау сипатында көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Халфина Р.О. Правовое положение Госбанка СССР // Известия АН СССР. Отделение экономики и права. - 1947. - №1. - С. 3-15
- 2 Сулейменов М.К. и др. Право и предпринимательство в Республике Казахстан. / Сулейменов М.К., Покровский Б.В., Худяков А.И., Жакенов В.А. -Алматы: Жеті жарғы, 1994. – 145 с.
- 3 Саниев М.С. Банковская система в условиях рыночной экономики. - Алма-Ата: Ана тілі, 1991. – 112 с.
- 4 Сборник нормативных актов, регулирующих правовые основы рыночных отношений в Республике Казахстан / Сост. С.Ф. Хасанов. - Алматы: Рауан, 1994. – 335 с.
- 5 Питер С. Роуз Банковский менеджмент. Предоставление финансовых услуг / Пер. с англ. – 2-ое изд. - М.: Дело, 1997. – 768 с.

REFERENCES:

- 1 Khalfina R.O. Pravovoe polozhenie Gosbanke SSSR-a // Vijesti Akademije SSSR-a. Odjel ekonomiju i pravo. - 1947. – №1. - s. 3-15
- 2 Suleimenov M.K. i drugie. Pravo i predprinimatel'stvo u Republici Kazahstan. / Suleimenov M.K., Pokrovsky B.V., Khudyakov A.I., Zhakenov V.A. -Almaty: Zheti zhargy, 1994. - 145 s.
- 3 Saniev M.S. Bankarski sustav u tržišnoj ekonomiji. - Alma-Ata: Ana tili, 1991. - 112 s.
- 4 Zbirka propisa koji uređuju pravni okvir tržišnih odnosa u Republici Kazahstan / Komp. S.F. Khasanov. - Almaty: Rauan, 1994. - 335 s.
- 5 Peter S. Rose. Bankovski menedgment. Predostavlenie financijskih usluga / Per. s engleskog - 2. izd. - M.: Delo, 1997. - 768 s.

Сведения об авторах:

Аралбаева Айгерим Адилевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры «юриспруденция и международное право» университета Туран, Алматы, ул.Сатпаева 75, 87714158103, aralbaeva81@mail.ru

Курманалиева Эльмира Бахытжановна - кандидат юридических наук, доцент кафедры «гражданско-правовых дисциплин» Евразийской юридической Академии имени Д.А. Кунаева Алматы, ул.Курмангазы 107, 87714158103, aralbaeva81@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Аралбаева Айгерим Адилловна – Тұран Университеті, заң ғылымдарының кандидаты, «құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Сәтпаев көшесі, 75 үй, 87714158103,_aralbaeva81@mail.ru

Курманалиева Эльмира Бахытжановна - Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, заң ғылымдарының кандидаты, «азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Құрманғазы 107 үй, 87714158103,_aralbaeva81@mail.ru

Information about the authors:

Aralbaeva Aigerim Adilovna - Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law and International Law, Turan University, Almaty, Satpayev st. 75, 87714158103,_aralbaeva81@mail.ru

Kurmanalieva Elmira Bakhytzhonovna - Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Civil Law Disciplines of the Eurasian Law Academy named after D.A. Kunaev Almaty, Kurmangazy str. 107, 87714158103,_aralbaeva81@mail.ru

УДК 34.03
ББК 67.072
<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.83.58.005>

Е.Х. АСКАРОВ^{1*}, А. ЛАВНИЧАК², К.С. МУСИН³,

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

²Вроцлавский Университет, Вроцлав, Польша

³Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

МЕСТО ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: В статье исследуется вопрос определения места юридической ответственности в системе законодательства Республики Казахстан. Анализу подвергается содержание норм об ответственности во всех структурных элементах законодательства, как горизонтальном (отраслевом), так и вертикальном (иерархическом). Обосновывается необходимость единой консолидированной позиции по юридической ответственности в целом, выраженной в отдельном правовом акте.

Ключевые слова: юридическая ответственность, система юридической ответственности, отраслевая система законодательства, иерархическая система законодательства.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЗАҢДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ОРНЫ

Аннотация: Мақалада заңдық жауапкершіліктің Қазақстан Республикасы заңнамасы жүйесіндегі орнын айқындау мәселесі зерттеледі. Заңнаманың горизонталь (салалық) да, вертикаль (иерархиялық) да барлық құрылымдық элементтеріндегі жауапкершілік туралы нормаларының мазмұнына талдау жасалады. Жекелеген құқықтық актіде көрініс тапқан тұтастай алғандағы заңдық жауапкершілік бойынша бірыңғай консолидацияланған позицияның қажеттілігі негізделді..

Түйіндеме сөздер: заңдық жауапкершілік, заңдық жауапкершілік жүйесі, заңнаманың салалық жүйесі, заңнаманың иерархиялық жүйесі.

PLACE OF LEGAL RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: The article examines the issue of determining the place of legal responsibility in the legislative system of the Republic of Kazakhstan. The content of the norms on liability in all structural elements of legislation, both horizontal (sectoral) and vertical (hierarchical), is analyzed. The necessity of a unified consolidated position on legal responsibility in general, expressed in a separate legal act, is substantiated.

Keywords: legal responsibility, system of legal responsibility, sectoral system of legislation, hierarchical system of legislation.

Введение

Проблематика юридической ответственности привлекает внимание многих исследователей, свидетельством чего является большое количество научных работ, как зарубежных, так и отечественных ученых-правоведов, посвященных ее изучению. Но, несмотря на длительную историю изучения, до настоящего времени отсутствует единство мнений в понимании содержания и сущности юридической ответственности, что подтверждает всю сложность и многоаспектность данного правового феномена и говорит о ее глубинности и неисчерпаемости.

Повышенный интерес, уделяемый в правовой доктрине проблемам юридической ответственности, обоснован особой важностью этого института, пронизывая все сферы общественной

жизни, правовая категория ответственности выступает значительным элементом механизма их регулирования и играет заметную роль в обеспечении порядка и безопасности. В социальном плане именно наличие ответственности выступает инструментом правильной самооценки и самоконтроля, позволяющим индивиду соотносить свои действия с категориями нравственности, долга, добра и зла, а в конкретно юридическом аспекте – с условиями их правомерности или неправомерности.

Методология исследования

Статья основана на использовании авторами диалектического метода как основного способа объективного и всестороннего познания действительности, на базе которого применялись раз-

личные теоретические методы исследования. В числе первых следует упомянуть метод анализа, предполагающий исследование явления через рассмотрение взаимосвязи и развития составляющих его элементов. С помощью анализа, как литературы, так и нормативных документов, было установлено, что юридическая ответственность является сложным правовым явлением, которое состоит из определенных элементов. Важная роль для исследования места и роли юридической ответственности в системе законодательства, особенностей различных видов юридической ответственности отводится структурно-функциональному методу.

Результаты исследования и дискуссия

Вопрос определения места юридической ответственности в системе законодательства Республики Казахстан достаточно актуальный. Он предполагает необходимость разобраться в определении системы, формы и содержания юридической ответственности. Но, для начала следует понять, что же представляет собой современная отечественная система законодательства, в чем заключается ее содержание и какова структура.

В основу исследования положена, так называемая, «широкая» трактовка законодательства, как совокупности всех нормативных правовых актов. Это обусловлено тем, что она является традиционной в правовой науке и точно соответствует букве закона, дающего его легальное толкование. Так, в п.16 статьи 1 Закона РК «О правовых актах» указано: «законодательство Республики Казахстан – совокупность нормативных правовых актов, принятых в установленном порядке» [1].

Также, следует отметить, что система законодательства имеет горизонтальное (отраслевое) и вертикальное иерархическое строение. Отраслевая (горизонтальная) система законодательства строится исходя из специфики регулируемых отношений, основу же вертикального строения системы законодательства составляет юридическая сила нормативных правовых актов и как ее следствие – их иерархия.

Начать рассмотрение вопроса о месте юридической ответственности в отечественной системе законодательства, конечно же следует с Основного Закона страны – Конституции Республики Казахстан.

Конституция есть основа всего текущего законодательства и как важнейший правовой акт, она провозглашает и гарантирует права и свободы человека и гражданина, определяет основы общественного строя, форму правления и территориального устройства, основы организации центральных и местных органов власти, их компетенцию и взаимоотношения. И в этих положениях Основного Закона ответственность, в боль-

шей степени, отражена опосредованно, нормы Конституции здесь носят как бы «передаточный» характер, отсылая к уголовному, гражданскому и иному законодательству. К таковым можно отнести, например, пункт 2 ст.31 Конституции РК, которая предусматривает, что «сокрытие должностными лицами фактов и обстоятельств, угрожающих жизни и здоровью людей, влечет ответственность в соответствии с законом», пункт 2 ст.77: «какое-либо вмешательство в деятельность суда по отправлению правосудия недопустимо и влечет ответственность по закону» [2].

Но есть и примеры непосредственного отражения вопросов ответственности в нормах Конституции Республики Казахстан и к таковым в первую очередь следует отнести текст преамбулы, который гласит: «Мы, народ Казахстана, осознавая свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями, исходя из своего суверенного права, принимаем настоящую Конституцию». В данной норме ответственность, несомненно, понимается в позитивном аспекте, как ответственное отношение субъекта к своим конституционным обязанностям и добросовестное их исполнение.

Конституционное законодательство не ограничивается только положениями Основного Закона страны, его источниками являются и другие нормативно-правовые акты. Следующими по юридической силе в иерархии идут законы, вносящие изменения и дополнения в Конституцию. Здесь, наиболее показательным относительно регламентации вопросов юридической ответственности, является, на наш взгляд, следующий пример. Так, Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» в пункт 2 ст. 64 Конституции внесено изменение и его следует изложить в следующей редакции: «Правительство является коллегиальным органом и в своей деятельности ответственно перед Президентом Республики и Парламентом» [3]. В предыдущей редакции Правительство было ответственно только перед главой государства и лишь в некоторых случаях, предусмотренных Конституцией, - перед Мажилисом Парламента и Парламентом.

Далее предлагаем обратиться к примерам закрепления юридической ответственности в положениях конституционных законов.

Конституционный закон Республики Казахстан «О Президенте Республики Казахстан» в части 2 ст.26 конкретизирует вопрос отрешения от должности Президента прописывая, что «Президент несет ответственность за действия, совершенные при исполнении своих обязанностей, только в случае государственной измены... и может быть за это отрешен от должности Парламентом в порядке, установленном Конституцией» [4]. В Конституционном законе Республики Казахстан «О Парламенте Республики

Казахстан и статусе его депутатов» прослеживается такой вид конституционно-правовой ответственности как лишение депутатского мандата. На основании части 6 ст.24 данного закона депутат Парламента лишается своего мандата при: 1) его выезде на постоянное место жительства за пределы Казахстана; 2) вступлении в законную силу в отношении его обвинительного приговора суда; 3) утрате гражданства Республики Казахстан. В отношении депутата Мажилиса Парламента частью 7 этой статьи оговаривается, что он лишается своего мандата при: 1) выходе или исключении его из политической партии, от которой в соответствии с конституционным законом он избран; 2) прекращении деятельности политической партии, от которой в соответствии с конституционным законом он избран [5].

Не будет преувеличением сказать, что юридическая ответственность наиболее полно закреплена на уровне кодифицированных правовых актов. Именно в кодексах нашли свое отражение такие, называемые в правовой литературе «традиционные» ее виды, как уголовная, гражданская и административная ответственности.

Касательно уголовной ответственности, можно с уверенностью констатировать, что это единственный вид юридической ответственности, который оформлен в самостоятельную отрасль права (уголовное право) и соответствующую ей отрасль законодательства (уголовное законодательство). Это подтверждается тем, что единственным источником уголовной ответственности является Уголовный кодекс Республики Казахстан. В части 1 ст.1 УК РК прямо сказано: «уголовное законодательство Республики Казахстан состоит из Уголовного кодекса Республики Казахстан, а иные законы, предусматривающие уголовную ответственность, подлежат применению только после их включения в Уголовный кодекс Республики Казахстан» [6]. Фактически между понятиями «уголовная ответственность», «уголовное право» и «уголовное законодательство» можно поставить знак равенства.

Касательно вопросов закрепления ответственности в гражданском законодательстве, следует иметь в виду, что Гражданский кодекс не является единственным ее источником в системе законодательства Республики Казахстан. Вообще в теории права гражданская ответственность или во многих источниках именуемая также как гражданско-правовая ответственность, бывает двух видов: договорная и внедоговорная [7], последняя, как раз и является той, что вытекает непосредственно из закона. Как было уже сказано, гражданское законодательство в отличие от уголовного не ограничено одним лишь кодексом и включает в себя и иные правовые акты, но справедливо отметить, что именно в ГК РК закреплены фундаментальные основы гражданско-правовой ответственности.

Административная ответственность в системе законодательства устанавливается нормами Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. Так статья 2 КоАП РК гласит: «основанием административной ответственности является совершение деяния, содержащего все признаки состава правонарушения, предусмотренного в Особенной части настоящего Кодекса» [8].

Административные правонарушения по степени общественной опасности ниже, чем уголовные, однако, посягают на больший круг общественных отношений, включающий в себя самые разнообразные сферы жизнедеятельности. Свидетельством этого служат 25 глав Особенной части КоАП РК содержащих около 600 статей об административных правонарушениях.

На уровне кодифицированных актов в системе законодательства Республики Казахстан, помимо рассмотренных выше, необходимо осветить правовую регламентацию вопросов ответственности в Трудовом кодексе. ТК РК исключителен в этом смысле тем, что содержит нормы как о дисциплинарной, так и материальной ответственности. Так, глава 5 ТК РК открывается статьей о правилах трудового распорядка, в частности, часть 2 ст.63 отмечает, что «в правилах трудового распорядка устанавливаются рабочее время и время отдыха работников, условия обеспечения трудовой дисциплины, иные вопросы регулирования трудовых отношений» [9]. Материальная ответственность сторон трудового договора закреплена в главе 10 ТК РК.

Далее мы переходим к консолидированным законам и законам Республики Казахстан. Здесь, примером хотелось бы привести положения об ответственности, отраженные в Законе РК «О государственной службе Республики Казахстан». И начать со статьи 35 Закона, в которой закреплена позитивная форма реализации ответственности, путем применения мер поощрения. Часть 1 данной статьи гласит: «Поощрения государственных служащих применяются за образцовое выполнение должностных обязанностей, безупречную государственную службу, выполнение заданий особой важности и сложности и другие достижения в работе, а также по результатам оценки их деятельности». Негативная форма реализации ответственности закреплена главой 7 «Служебная дисциплина», часть 1 ст.43 которой закрепляет: «за невыполнение или ненадлежащее выполнение своих служебных обязанностей государственные служащие несут гражданско-правовую, дисциплинарную, административную, уголовную ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан» [10].

Следующая ступень в иерархии законодательства это подзаконные нормативные правовые акты. Как известно, они издаются на основе и (или) во исполнение и (или) для дальнейшей

реализации законодательных и иных вышестоящих нормативных правовых актов. Как мы заметили, по вопросам ответственности, многие законы содержат бланкетные статьи, отсылая зачастую именно к подзаконным правовым актам. В них нормы ответственности дополняются, уточняются и детализируются, что также представляет интерес в рамках настоящего исследования.

На уровне нормативных постановлений Парламента Республики Казахстан и его Палат, наиболее значимым правовым актом является Регламент Парламента Республики Казахстан. В нем конкретизируются отдельные моменты дисциплинарной ответственности депутатов Парламента, не освещенные в рассмотренном нами ранее Конституционном законе Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов». Так, в частности, в Законе установлено, что в случае отсутствия депутата без уважительных причин на заседаниях Палат и их органов более одного месяца, он на срок отсутствия лишается всех предоставляемых ему условий материального, финансового и социально-бытового обеспечения. Регламент на этот счет уточняет, что «депутату на срок отсутствия отказывается: в выплате заработной платы; во внеочередном приобретении транспортных проездных документов; в выезде в командировки; в оплате командировочных расходов; в обслуживании автомобильным транспортом; в лечебно-оздоровительном и санаторно-курортном обслуживании» [11].

Нормативные правовые указы Президента Республики Казахстан также содержат в себе нормы об ответственности. Так, например, Дисциплинарный устав Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан утвержден Указом Президента Республики Казахстан. В нем присутствуют положения в которых понятие «ответственность», несомненно, употребляется в позитивном значении. Так, согласно, Уставу: «воинская дисциплина основывается на осознании каждым военнослужащим своего воинского долга и личной ответственности за защиту своей Родины - Республики Казахстан, беззаветной преданности своему народу» [12]. Помимо этого, в отношении военнослужащих, добросовестно и старательно исполняющих обязанности воинской службы и отличившихся при выполнении воинского долга, могут применяться меры поощрения, а, следовательно, действует позитивная ответственность.

Двигаясь далее рассмотрим нормативные правовые постановления Правительства Республики Казахстан. И здесь наиболее показательным, на наш взгляд, будет пример с Правилами дорожного движения, которые утверждены Постановлением Правительства. Как в них указано: «правила дорожного движения устанавливают

единый порядок дорожного движения на всей территории Республики Казахстан» [13]. Ответственность за их нарушение, будь-то уголовная, гражданская или административная, в зависимости от последствий и их тяжести, установлена в соответствующих правовых актах. Но, все же, содержание самих Правил, нарушение которых лежит в основе данных видов юридической ответственности, полноценно раскрывается в указанном Постановлении Правительства РК.

Следующие ступени иерархии правовых актов, выражающиеся в форме приказов министров Республики Казахстан и иных руководителей центральных государственных органов, постановлений Центральной избирательной комиссии, Счетного комитета, Национального Банка Республики Казахстан, решений маслихатов и постановлений акиматов, не открывают какие-либо новые виды юридической ответственности, а лишь все глубже детализируют рассмотренные выше, закрепляя различные правила, инструкции и т.д. Примерами здесь можно привести: Постановление Правления Национального Банка РК «Об утверждении Правил определения размера вреда, причиненного транспортному средству», Приказ Министра внутренних дел РК «Об утверждении Правил внутреннего распорядка учреждений уголовно-исполнительной системы», Решение маслихата Костанайской области «Об утверждении Правил содержания и защиты зеленых насаждений, Правил благоустройства территорий городов и населенных пунктов Костанайской области». В этих актах соответственно можно проследить элементы гражданско-правовой, дисциплинарной и административной ответственности.

Особо, как это сделано в ранее упоминаемом нами Законе «О правовых актах», следует выделить нормативные постановления Конституционного Совета Республики Казахстан и Верховного Суда Республики Казахстан. Так, касательно отражения юридической ответственности в нормативных постановлениях Конституционного Совета РК, в качестве наиболее актуального примера можно привести следующий. Нормативное постановление Конституционного Совета РК «Об официальном толковании пункта 3 статьи 42 Конституции Республики Казахстан» содержит ответ на поставленный в обращении Президента РК вопрос: «Является ли исчерпывающим установленный пунктом 3 статьи 42 Конституции Республики Казахстан перечень оснований досрочного прекращения полномочий Президента Республики Казахстан?». Согласно этому пункту Конституции полномочия Президента Республики прекращаются с момента вступления в должность вновь избранного Президента Республики, а также в случае досрочного освобождения или отрешения Президента от должности либо его кончины. Рассмотрев дан-

ный вопрос, Конституционный Совет посчитал, что «пункт 3 ст.42 Конституции Республики не содержит полный перечень оснований досрочного прекращения полномочий Президента Республики Казахстан. В частности, он прямо не предусматривает и в то же время не запрещает досрочное прекращение полномочий Главы государства на основании его персонального волеизъявления, к примеру, в форме отставки, обусловленной причинами личного и иного характера. Названное основание охватывается содержанием использованного в данной норме словосочетания «а также в случае досрочного освобождения... Президента от должности...», которое имеет широкий смысл. Конституционный Совет считает, что право Главы государства на досрочное прекращение своих полномочий по личным основаниям (право на отставку) является неотъемлемым элементом президентской формы правления и конституционного статуса Президента Республики Казахстан» [14]. Этим правом и воспользовался Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в марте 2019 года.

Нормативных постановлений Верховного суда РК, затрагивающих вопросы ответственности, достаточно много, среди них: «О судебной практике по применению статьи 68 (Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением) Уголовного кодекса Республики Казахстан», «О некоторых вопросах применения судами законодательства об ответственности за бандитизм и другие уголовные правонарушения, совершенные в соучастии», «О некоторых вопросах применения судами Республики законодательства по возмещению вреда, причиненного здоровью», «О некоторых вопросах применения судами норм Особенной части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях» и многие другие. В них Верховный Суд обобщает судебную практику и дает разъяснения, в некоторых случаях восполняет пробелы в праве. Нормативные постановления Конституционного Совета РК и Верховного Суда РК, также отражают отдельные аспекты право-

вой категории ответственности и представляют в этом смысле определенный интерес.

Заключение

Таким образом, исследование вопроса о месте юридической ответственности в системе законодательства Республики Казахстан позволяет утверждать, что она проявляет себя как целостная интегративная система, которая охватывает все структурные элементы законодательства, как горизонтальное (отраслевое), так и вертикальное (иерархическое). По сути, отдельным видам юридической ответственности соответствуют целые самостоятельные отрасли законодательства, например, уголовное. Нормы об ответственности содержатся в нормативно-правовых актах всех уровней вертикальной иерархии, начиная с Основного закона страны, обладающего высшей юридической силой и заканчивая подзаконными актами, имеющими низкую юридическую силу.

В то же время, несмотря на то, что правовая категория ответственности занимает одно из ключевых мест в отечественной системе законодательства и играет важную роль в механизме регулирования всех сфер общественной жизни, отмечается отсутствие единых основ понимания юридической ответственности, закрепленных в самостоятельном правовом акте. На сегодняшний день законодательная регламентация юридической ответственности развивается сугубо через ее отдельные элементы (виды): уголовная, гражданско-правовая, административная и т.д. И, несомненно, факт отсутствия консолидированной позиции по юридической ответственности в целом, негативно сказывается на построении ее видовых конструкций. На наш взгляд, объективно назрела необходимость принятия закона, определяющего общие положения, принципы и цели юридической ответственности. Содержание данного закона будет иметь концептуальное значение для всех видов юридической ответственности, поскольку в нем найдут отражение дефиниции общих правовых категорий юридической ответственности, которые далее найдут свое развитие в отраслевом законодательстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 «О правовых актах». [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

2 Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/ свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

3 «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

4 «О Президенте Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Конституционный закон Респуб-

лики Казахстан от 26 декабря 1995 года N 2733. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002733/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

5 «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов». [Электронный ресурс]: Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 года N 2529. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002529/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

6 «Уголовный кодекс Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

7 Сулейменов М.К. Ответственность в гражданском праве. [Электронный ресурс]: Доступ из Информационной системы «ПАРАГРАФ». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30070848#pos=51;-51/ свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

8 «Об административных правонарушениях». [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

9 «Трудовой кодекс Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

10 «О государственной службе Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V ЗПК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

11 «О Регламенте Парламента Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Постановление Парламента Республики Казахстан от 20 мая 1996 года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/B960000001/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

12 «Об утверждении общевоинских уставов Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Указ Президента Республики Казахстан от 5 июля 2007 года № 364. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U070000364/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

13 «Об утверждении Правил дорожного движения, Основных положений по допуску транспортных средств к эксплуатации, перечня оперативных и специальных служб, транспорт которых подлежит оборудованию специальными световыми и звуковыми сигналами и окраске по специальным цветографическим схемам». [Электронный ресурс]: Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2014 года № 1196. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001196/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

14 «Об официальном толковании пункта 3 статьи 42 Конституции Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: Нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 15 февраля 2019 года №1. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/S1900000001/> свободный. (Дата обращения: 03.02.2021).

15. доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/S1900000001/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

REFERENCES:

1 «O pravovyh aktah». [Jelektronnyj resurs]: Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 aprelja 2016 goda № 480-V ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Rezhim dostupa: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

2 Konstitucija Respubliki Kazahstan. [Jelektronnyj resurs]: Konstitucija Respubliki Kazahstan prinjata na respublikanskom referendumе 30 avgusta 1995 goda. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Rezhim dostupa: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

3 «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Respubliki Kazahstan». [Jelektronnyj resurs]: Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 marta 2017 goda № 51-VI ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj

системы нормативных правовых актов РК «Әдilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

4 «О Президенте Республики Казахстан». [Jelektronnyj resurs]: Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 26 dekabrja 1995 goda N 2733. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002733/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

5 «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов». [Jelektronnyj resurs]: Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 16 oktjabrja 1995 goda N 2529. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002529/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

6 «Уголовный кодекс Республики Казахстан». [Jelektronnyj resurs]: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 ijulja 2014 goda № 226-V ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

7 Sulejmenov M.K. Otvetstvennost' v grazhdanskom prave. [Jelektronnyj resurs]: Dostup iz Informacionnoj sistemy «PARAGRAF». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30070848#pos=51;-51/ svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

8 «Об административных правонарушениях». [Jelektronnyj resurs]: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 5 ijulja 2014 goda № 235-V ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

9 «Трудовой кодекс Республики Казахстан». [Jelektronnyj resurs]: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 nojabrja 2015 goda № 414-V ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

10 «О государственной службе Республики Казахстан». [Jelektronnyj resurs]: Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 nojabrja 2015 goda № 416-V ZRK. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

11 «О Регламенте Парламента Республики Казахстан». [Jelektronnyj resurs]: Postanovlenie Parlamenta Respubliki Kazahstan ot 20 maja 1996 goda. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/B960000001/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

12 «Об утверждении обшhevoinских уставов Vooruzhennyh Sil, drugih vojsk i voinskih formirovanij Respubliki Kazahstan». [Jelektronnyj resurs]: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 5 ijulja 2007 goda № 364. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U070000364/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

13 «Об утверждении Правил дорожнoго dvizhenija, Osnovnyh polozhenij po dopusku transportnyh sredstv k jekspluatacii, perechnja operativnyh i special'nyh sluzhb, transport kotoryh podlezhit oborudovaniju special'nymi svetovymi i zvukovymi signalami i okraske po special'nym cvetograficheskim shemam». [Jelektronnyj resurs]: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 13 nojabrja 2014 goda № 1196. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001196/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

14 «Об oficial'nom tolkovanii punkta 3 stat'i 42 Konstitucii Respubliki Kazahstan». [Jelektronnyj resurs]: Normativnoe postanovlenie Konstitucionnogo Soveta Respubliki Kazahstan ot 15 fevralja 2019 goda №1. Dostup iz Informacionno-pravovoj sistemy normativnyh pravovyh aktov RK «Әdilet». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/S1900000001/> svobodnyj. (Data obrashhenija: 03.02.2021).

Сведения об авторах:

Аскарoв Ермек Хазбулатoвич - докторант Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетoв, г. Караганда, ул. Университетская 28, 8-771-430-53-04, paraalihan@mail.ru

Лавничак Артур - доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного права Вроцлавского Университета, г. Вроцлав, Польша

Мусин Куат Саниязданoвич - доктор PhD, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетoв, г. Караганда, ул. Университетская 28, 8-701-340-35-36, mkuat80@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Асқарoв Ермек Хазбулатoвич – Академик Е. А. Бөкетoв атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды қ., Университетская көшесі 28, 8-771-430-53-04, paraalihan@mail.ru

Лавничак Артур – заң ғылымдарының докторы, Вроцлав университеті конституциялық құқық кафедрасының профессоры, Вроцлав қ., Польша

Мусин қуат Саниязданович – PhD докторы, доцент, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды қ., Университетская к-сі 28, 8-701-340-35-36, mkuat80@mail.ru

Information about the authors:

Askarov Yermek Khazbulatovich - doctoral student of the Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, ul. Universitetskaya 28, 8-771-430-53-04, papaalihana@mail.ru

Lavniczak Artur - Doctor of Law, Professor of the Department of Constitutional Law at the University of Wroclaw, Wroclaw, Poland

Musin Kuat Saniyazdanovich - PhD, Associate Professor, Head of the Department of Theory and History of State and Law of the Karaganda University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, ul. Universitetskaya 28, 8-701-340-35-36, mkuat80@mail.ru

UDC 343.195.2

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.17.89.006>G.M. ATAKHANOVA^{1*}, D.B. MAKHAMBETSALIYEV², K. TAGAYBEK³¹²³Al-Farabi Kazakh National University,(*E-mail: atakan73@mail.ru)

IMPROVING THE CRIMINAL PROCEDURE LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON THE RIGHTS TO PROFESSIONAL PROTECTION OF A SUSPECT (ACCUSED) OF THE DEFENDANT AT THE PRESENT STAGE

Abstract. The inalienable content of the rule of law is to protect and safeguard the rights and legitimate interests of those involved in criminal proceedings and particular suspects (accused) and defendants. In the current conditions of development and improvement of the rule of law, the individual's freedom, rights, and guarantees increase; hence, it is typical of criminal proceedings. The problems of ensuring the suspect's rights and legitimate interests (accused) and the defendant, improving the preliminary investigation and investigation bodies' activities, the Prosecutor's office, the court, and the bar are relevant. It was impossible to combat crime without paying due attention to the individual's rights in the criminal process. Building a state of the law in Kazakhstan involves strengthening the guarantees of citizens' rights, freedoms, and legitimate interests. This provision takes on particular importance in the field of criminal proceedings, which involves intrusion into the privacy of citizens, restriction of freedom and personal integrity, and the use of criminal-procedural coercion measures. The need to investigate the problems of professional protection is also caused by the consistent implementation of the Constitution's norms of the Republic of Kazakhstan, which holistically formulated the introductory provisions of the Concept of the rule of law to ensure the realization of human rights and freedoms.

Keywords: accused, suspect, right to protection, restriction, the legal status of the suspect, criminal procedure law.

Атаханова Г.М.,^{1*} Махамбетсалиев Д.Б.,² Тағайбек К.³¹²³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті(*E-mail: atakan73@mail.ru)

АҚШ-ТА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛҚАБИЛЕР ШЫҒАРҒАН ҮКІМДЕРДІ ҚАЙТА ҚАРАУ НЫСАНДАРЫ МЕН НЕГІЗДЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Ресми статистикаға сәйкес Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аппараты) сотталушылардың алқабилер сотына өз қызметінің басынан бастап қызығушылығы тұрақты жоғары деңгейде қалып отыр. Қазақстан Республикасы бойынша орташа есеппен жыл сайын алқабилердің қатысуымен қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотта және қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери сотта қаралуға жататын қылмыстық істердің 10,6% - ға жуығы қаралады және олардың үлесі соңғы 4-5 жыл ішінде осы деңгейде қалады. Алқабилердің өздерінің сандық және сапалық көрсеткіштері бойынша қызметі тек қана қылмыстық іс жүргізу санаты емес, ол көбінесе қазіргі заманғы мемлекет пен қазіргі заманғы қоғамның өзара қарым-қатынасының көрсеткіші болып табылады. Сотталушылар мен олардың қорғаушыларының алқабиге жүгінуі - бұл қазақстандық соттарда істі қараудың әдеттегі тәсілі кезінде іс жүзінде жоқ болатын ақтау үкіміне деген үміт.

Түйін сөздер: АҚШ және Қазақстан Республикасының сот жүйесі; АҚШ Жоғарғы Соты; Қазақстан Республикасындағы алқабилер институты; АҚШ және Қазақстан Республикасындағы үкімдерді қайта қарау нысандары; алқабилер соты; елеулі заң қателігі; іс жүргізу нормаларын бұзу.

Атаханова Г.М.,^{1*} Махамбетсалиев Д.Б.,² Тағайбек Қ.³¹²³Казакский национальный университет имени аль-Фараби(*E-mail: atakan73@mail.ru)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ФОРМЫ И ОСНОВАНИЯ ПЕРЕСМОТРА ПРИГОВОРОВ, ПОСТАНОВЛЕННЫХ СУДОМ С УЧАСТИЕМ ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ, В США И РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Согласно официальной статистике, Департамент по обеспечению деятельности судов при Верховном Суде Республики Казахстан (аппарат Верховного Суда Республики Казахстан) интерес подсудимых к суду присяжных с самого начала его деятельности остаётся на стабильно высоком уровне. В среднем по Республике Казахстан ежегодно рассматривается около 10,6% уголовных дел, подлежащих рассмотрению в специализированном межрайонном суде по уголовным делам с участием присяжных заседателей и специализированном межрайонном военном суде по уголовным делам, и их доля остаётся на этом уровне в течение последних 4-5 лет. Деятельность присяжных заседателей по своим количественным и качественным показателям является не только и не столько уголовно-процессуальной категорией, она во многом является показателем взаимоотношений современного государства и современного общества. Обращение подсудимых и их защитников к присяжным — это надежда на оправдательный приговор, который при обычном способе рассмотрения дела в казахстанских судах практически сводится на нет.

Ключевые слова: Судебная система США и Республики Казахстан; Верховный суд США; институт присяжных заседателей в Республике Казахстан; формы пересмотра приговоров в США и Республике Казахстан; суд присяжных заседателей; существенная юридическая ошибка; нарушение процессуальных норм.

Introduction

The new Code of Criminal procedure, aimed at simplifying and improving the criminal process's efficiency, amended the section «Proceedings in cases involving jurors».

Following the innovations in cases specified in part 1 of article 631 of the Code of criminal procedure, a preliminary hearing is mandatory regardless of the presence or absence of a request from the suspect or accused to consider the case with the jury's participation. Accused petitions for trial by jury were more often made in court during the case's preliminary hearing. There were cases when the charged, after the initial investigation, refused to hear the case in court with jurors' participation, but later at the preliminary hearing said petition for the consideration of the case by jury.

The jury court is one of the oldest procedural institutions of criminal justice, which acquired its main features in the periods preceding the recognition of modern values of criminal procedure. The evolution of criminal justice, its emphasis on the importance of human rights in the second half of the XXI century, accompanied by the diligent work of international bodies, has led to a particular interest of the professional community in ensuring the fairness of the case review process and the objectivity of judicial decisions. The creation of new standards and ideas about the proper protection of individual rights has led to a rethinking of historically formed features of many procedural institutions, including the jury court. An unmotivated verdict is one of the standard features of the jury trial institution, which is currently undergoing scientific rethinking to meet modern standards of the process's fairness.

In the search for ways to improve production in the jury trial, the unmotivated verdict is evaluated by scientists as both an obstacle and a guide in determining acceptable ways to reform. Its understand-

ing as an obstacle to achieving the optimal form of the process has led to the jury's transformation into a mixed jury or the emergence of motivated verdict models. Awareness of the independent value of non-motivational jury decisions, on the contrary, determines the interest of researchers in improving the procedure for judicial review of criminal cases.

Achieving a fair verdict has always been accompanied by risks of external influence on the jury and their obtaining information outside of the trial. With the development of information technologies, these risks have developed and transformed, creating new forms of influence that require a response and adaptation of the procedural way to level them. For this reason, ensuring the objectivity of the verdict, taking into account modern information risks, is a significant direction for the development of criminal proceedings.

Research methods. The study's subject is a set of legal and social relations that arise and develop in connection with the Institute of jurors' functioning in the Republic of Kazakhstan and the United States. The study's subject is the United States' legislation, the Republic of Kazakhstan, and pre-revolutionary and modern legislation on jury trials in Kazakhstan. At the same time, we analyzed the practical activities of the Institute based on materials describing its activities.

The study's scientific novelty lies in the fact that for the first time at the level of a monograph, the jury court's structure was structured to streamline the judicial stages and make proposals to improve the legislation regulating it ensures the effectiveness of criminal proceedings.

Main part

A hallmark of the institution of jury trials, which was first introduced in the USSR in the pre-revolutionary period connected with the adoption of the

Charter of Criminal Proceedings of 1864 (UUS), was the impossibility of appealing and reviewing decisions made based on the jury's verdict on appeal. The rulings decided by the jury were considered final. They could only be overturned in cassation (Article 663 of the CPC of the Republic of Kazakhstan), as they were based on the opinion of ordinary people, their wisdom, everyday experience, and sense of justice. At the same time, «the correctness of the jury's decisions was excluded from the subject of the appeal, as they (the jury) discussed only the actual side of the case and, in any case, should not have concerned the legal assessment of the facts.»

Meanwhile, features that reflect the jury trial's legal nature were not considered by the legislator in reforming appeal and cassation institutions in the modern Kazakhstan criminal trial. In light of the novels of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (From now on the CPC of the Republic of Kazakhstan) since January 1, 2015, the appeal proceedings have embodied several traits inherent in «pure» (formal) cassation. This explains the regulation in the Republic of Kazakhstan's current CPC of the possibility of appealing and reviewing the sentence, which is decided based on the jury's verdict on appeal.

I.S. Babrakova and N.N. Kovtun, in this regard, very accurately notes that «the theory of criminal procedure science is almost unknown when decisions made in court with the participation of jurors, could be the subject of verification on appeal» [1, p. 178-191]. A.A. Tarasov also draws attention to the fact that «the impossibility of appealing review of jury decisions in the history of different states was determined precisely by the inadmissibility to control the processes of persuasion and mutual persuasion within the panel of non-professional judges by professional lawyers» [2, p. 18-20].

Thus, the fact that regulation in the current criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan of the possibility of appellate review and verification of justness is not an enforceable sentence pronounced based on the verdict of the jurors, contrary to the essence of the institution of appeal designed for review the judgment for the facts of the criminal case in terms of direct research evidence according to the rules characteristic of the court of the first instance.

It is no accident that in the Concept of judicial reform of the Republic of Kazakhstan, it was proposed to extend only the cassation procedure to the decisions of courts that were adopted with the participation of jurors, which should only be limited to checking compliance with the law in the proceedings in the court of the first instance and carried out without direct research of evidence. In the submission of the authors of the Concept of Judicial Reform of the Republic of Kazakhstan, the appeal should not have been allowed in criminal cases considered by the jury. Contacted it seems that the

request (i.e., for the actual parties to a criminal case) should not review the court decision that contains no analysis and evaluation of evidence-based on the opinion of the jury, consisting of representatives of companies, guided with the verdict their life experience and established in these society notions of justice.

Taking into account the approach of the modern legislator, who provided for the mixing of two historically formed and essentially different institutions of judicial review – «classic» appeal and «pure» cassation, appeal and thought of a verdict that has not entered into legal force, based on the judgment of a jury, in the light of the provisions of the current CPC of the Republic of Kazakhstan, are permissible but have features due to the specifics of judicial proceedings with the participation of jurors. In this regard, it is rightly noted in the criminal procedure literature that in modern Kazakhstan criminal proceedings, there is a unique model of appeal against sentences decided by a court with the participation of jurors, one of the aspects of which «is a specific set of grounds for the cancellation or modification of the sentence, which are exclusively formal and procedural» [3. p. 2316-2319].

First of all, this sentence is not subject to appeal and revision on the grounds established by part 1 of article 396 of the criminal procedure code, i.e., due to the inconsistency of the court conclusions presented in the sentence, to actual circumstances of the criminal case established by the court of the first instance (Article 662 of the CPC RK).

It is noteworthy that when the representative of the Supreme Court voiced the opinion that a state body, for some reason he is silent about the existence of an official document adopted by the Plenum of the Supreme Court in 1999, the provisions of which directly contradict the positions, as well as «the French project» as a whole. Thus, after discussing proposals and comments on the draft State program of legal reform in the Republic of Kazakhstan, the Supreme Court's Plenum issued its decision on July 9, 1999. No. 11 made the following suggestion: Recognizing the need for the institution of jurors, we believe that this will contribute, in our opinion.

The organization of justice in the United States, according to most authors, is «archaic» and has a certain «complexity» [4, p. 1088]. American Professor D. Carlen gave her the following characteristics: «The entire judicial system in the United States as a whole is so complex, so chaotic and, like Hydra, multi-headed that ordinary citizens do not even try to understand or control it» [5, p. 125].

State shipbuilding and how to implement justice in their courts, including the forms and grounds for reviewing the sentences decided by a jury trial, is governed in each state by its procedural legislation, which is subject to federal (but not modeled) on federal provisions. Foreign law experts note that «the states' judicial systems are quite diverse and have

features, which are not repeated in any other city or state. Judicial systems vary in number and type of courts, the delineation of jurisdiction between them, the methods of appeal and the number of judges at different levels» [Judicial systems of Western States 199: 240]. The dualism of the U.S. legal and judicial systems, in the words of K.F. Gutsenko, «aggravates» the already «one of the most complex institutions of the U.S. criminal process» - the review of court verdicts in criminal cases [8, p. 207].

Thus, this work's format allows us to consider only the institution's general features of the review of sentences decided by the court with jurors' participation, mainly at the federal level. The right to a jury trial is one of the most important guarantees of individual rights, which has been enshrined in the federal constitution and state constitutions. Thus, the current U.S. Constitution of 1787 stipulates that it «must involve a jury in all crimes except impeachment cases» (Section 2 of Article III) [7, p. 795]. Paragraph 1861 of titles of 28 United States Code, affirming the right to a jury trial, indicates that such proceedings should occur in the United States district courts [9, p., 177].

Thus, at the federal level, jury cases are heard in the Federal District Courts, the first instance courts in federal jurisdiction. They may review convicts in the appeals courts and the latter's decisions to the U.S. Supreme Court.

In the United States, as it was until recently in England, may file an appeal against the conviction, and the sentence imposed only on convictions decided by a jury. The inability to appeal acquittals is due to a constitutional provision under which «no one should be at risk of criminal responsibility for the same crime» (V amendment of the U.S. Constitution 1789).

In paragraph 27 and 29, the Supreme Court of Kazakhstan's Ruling of August 23, 2012, No. 4 on the practice of the courts applying legislation regulating criminal proceedings involving jurors in the event of the annulment of the sentence imposed by the jury, with the referral of the case for a new trial from the main trial stage, the issue is heard with the participation of jurors. If the sentence is overturned and the case is sent to a new trial from the preliminary hearing stage, all issues under article 321 of the CPC, including the case involving jurors, are resolved at this stage.

A review of the conviction and the resolution of the court of cassation in connection with the necessity of application of the criminal law on more grave crime, because of the softness of punishment or on other grounds entailing the deterioration of the condemned, and also a revision of an acquittal or a court ruling on termination of a criminal case are not allowed.

In other words, given the varied nature of the institution, which in modern Russian criminal proceedings is called «appeal», but contains sever-

al purely causal features, the prohibition of appeal and review on appeal of a verdict decided based on a jury verdict, from its unreasonableness, is because the court of appeal when reviewing such a sentence, given the unshakeable verdict of jurors, guided by its discretion, it is not authorized to intrude into the sphere of activity of «judges of fact,» namely, to give its assessment of the actual circumstances of the criminal case established by the verdict (part 9, 10 of article 656 of the CPC of the Republic of Kazakhstan).

Since jurors are not obliged to motivate their verdict, which forms the basis of the judgment on its factual side, it is also excluded that the superior court should assess the jury's validity or unreasonableness to establish the facts of the criminal case.

The parties to the case have the right to appeal: the convict, his defense counsel, and the attorney involved in the trial, but the scope of the exercise of that right varies from party to side. K.F. Gutsenko points out that the defendant's right to appeal depends on several conditions [10, p., 480].

Under the general rule, the basis of the defense's appeal is a «substantial legal error» made by the court of the first instance. The 7th Amendment of the 1789 U.S. Constitution stipulates that no fact reviewed by a jury can be re-examined in any United States court other than under standard law rules. S.V. Bobotov and I.Y. Jigachev point out the following: «**If the losing party appeals to the Court of Appeal, the latter must consider proved all the facts on which the jury was based in the verdict, and it is assumed that they correctly applied to them the legal norms explained by the judge**» [11, p. 333].

E.V. Miryasheva explains [12, p. 152] the limited review of the jury's verdicts' facts in the American courts of appeal several reasons. Firstly, «the belief in the superiority of direct oral testimony over indirect written evidence.» Secondly, «the right to a jury trial would not mean much if an appeals court judge could easily overturn the jury's findings if they disagreed... a jury's verdict can only be reviewed if there is no substantial reliable evidence to support such a verdict... In determining the «materiality of evidence», the court of appeal must be careful not to substitute its point of view for that of the jury's point of view».

Despite the lack of precise legislative regulation in the CPC of the Republic of Kazakhstan, it is thought that the current criminal procedure legislation provides the court of appeal, in reviewing the verdict decided based on the jury's verdict, can examine during the judicial investigation evidence that has been reviewed by the jury, or in their absence, to verify their admissibility, based on the requirements of the jury, 112 of the CPC of Kazakhstan, as well as to verify the relevant conclusions of the court in the verdict in terms of their legality and fairness.

However, we believe that the envisaged articles 662, 665 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan a ban appeal the sentence imposed by the court with the participation of jurors, on the ground of inconsistency of the court conclusions presented in the sentence, to actual circumstances of a criminal case, from the outset negates the «classic» purpose of the appeal – direct verification by the court of appeal of the authentic side of the sentence. It seems that for this reason alone, the legislator should not have referred sentences decided based on the verdict of a panel of jurors to the subject of review on appeal but should have extended the cassation procedure to them.

As general examples of «substantial legal error» enshrined as a basis for the abolition of sentences in state law, the violations committed by the presiding judge in the drafting and approval of the indictment, the resolution of motions of the parties, the presentation of evidence in the case, the clarification of legal norms to the jury can be called [13, p. 88].

Thus, the grounds for reviewing a criminal case under the law of the state of California are:

- the trial was held in the absence of the accused, except for the admissibility of such cases;
- the jury retired without judicial permission;
- the verdict was passed without a fair expression of opinion on the part of the jury;
- the court misinterpreted the law to the Grand jury;
- the accused was convicted of a crime that is not supported by evidence or for a more severe crime than the evidence presented [14, p., 264].

V. M. Nikolaichik notes that the legislation states that recognize a legal error as grounds for annulment, there is no single approach on whether actual mistakes that led to an unwarranted conviction may be grounds for appeal [15, p., 224]. For example, in Massachusetts, after the high-profile conviction of activists of the workers' movement, Sacco and Vanzetti adopted a rule on the possibility of reviewing and admonition of the sentence in connection with an unjustified conviction, and the latter refers to all cases where, from the court's point of view, «the interests of justice require it».

Under the general rule, may grant an appeal against the court's sentence in the event of non-compliance with the limits of the sanction imposed by the criminal law or the Federal Sentencing Authority. A turn to the worst is not allowed (the exception is a possible increase in the punishment of those who have applied those, as mentioned earlier, «frivolous» appeals).

The prosecution's right to appeal convictions is usually enshrined in the relevant legal acts in the form of a list of cases where such an appeal is possible. Thus, the federal attorney has the right to appeal: to reject the indictment (i.e., the court's termination of the proceedings in the case); to appoint a

new trial after the judge overturned the jury's verdict jurors if such an appointment contradicts the principle that it should not be re-prosecuted for the same crime; to the court's decision on the admissibility of evidence obtained in violation of the constitutional rights of citizens.

V.D. Potapov very accurately refers to the inclusion in the subject of appeal review of the verdicts handed down by the jury as a «clear error of criminal procedural law» [16, p. 68].

In light of the provisions of the current CPC of the Republic of Kazakhstan, appeals and revisions of the sentence, which has not entered into force based on the jury's verdict, are possible only because of the significant violation of the criminal procedure law, misuse of the criminal law and unfairness of the sentence. Regarding these appeals grounds, the Republic of Kazakhstan's current CPC does not establish prohibitions in appealing and verifying the legality of penalties imposed based on the jury's verdict.

Meanwhile, it is impossible not to pay attention to the fact that the unfairness of the sentence is a «classic» appeal basis for the cancellation or modification of a court decision, and therefore not typical for penalties decided by a court with the participation of jurors, based on the mechanism of their decision, due to the legal nature of the institution of a jury. It appears that the presence of injustice in the list of grounds for cancellation or modification of the sentences of the court with the participation of jurors in the criminal procedure code of Kazakhstan is caused both by the fact of distribution of the appellate order in these sentences. The legislator recognized the need to evaluate such corrections for the correct application of judge professional norms of the General part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, particularly part 3 of the article 52 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Because of the above, the following provisions of the Republic of Kazakhstan's CPC are of interest. According to part 2 of article 662 of the Code of criminal procedure, in compliance with the requirements of section 5 of part 1 of article 662 of the Code of criminal procedure, the appellate court may allow following the verdict of the jury verdict as contrary to the judgment. However, part 2 of article 662 of the Republic of Kazakhstan's criminal procedure code regulates the possibility of eliminating the contradiction of the verdict to the verdict only by changing the sentence. In cases where it is impossible to change the ruling, the court of appeal, based on part 1 of article 663 code of criminal procedure, shall only overturn the verdict and direct the case for a new trial, following the passing of the ruling.

In the words of T. Vladykina, «if the verdict ordered by the judge contradicts the verdict, can argue that not only the law is violated, but also the

rules of logic (the law is not contradictory)» [17, p. 78-84].

The grounds for reviewing sentences on which can appeal are exhaustive in the State Criminal Procedure Act, New York. Under Texas law, a prosecutor can appeal an acquittal when necessary «to formulate legal norms for the future» and when the sentence was handed down by a court that does not have the right to hear a case in «Regarding this crime».

As a result of consideration of complaints, the appellate court accepts one of the following decisions: to leave the court's conclusion in force, change or cancel with the termination of the case or forward the topic to the court of the first instance for retrial.

Decisions of the courts of appeals (and decisions of the highest state courts) can be appealed to the Supreme Court's highest judicial authority. The French statesman, historian and writer Alexis de Tocqueville defined the place of this court in the organization of the state power of the United States as follows: «When, having examined the Constitution of the Supreme court in detail, one proceeds to examine the whole body of prerogatives which it possesses, it is easy to find that no nation has ever had so powerful a judicial power... It may even be argued that, although the Supreme Court of the United States is a purely judicial institution in its organization, almost all of its powers are political» [18, p. 554].

Judicial review proceedings lower courts were no exception to such «political powers». In reviewing only court cases involving a «federal issue» involving an assessment of the constitutionality of a law or classified by statute as exceptional jurisdiction by the U.S. Supreme Court, as well as cases in which the implementation of criminal policy in the country is coordinated and set the tone for the performance of justice throughout the U.S. judicial system.

Formulating fundamental approaches and principles in appellate proceedings are carried out by disclosing the meaning of the constitutional requirement for due process. Thus, the 14th Amendment of the U.S. Constitution of 1789 prohibits the deprivation of «life, liberty or property without due process». In each case, the U.S. Supreme Court, based on fundamental constitutional principles and their compliance in criminal proceedings, i.e., compliance with «due process of law», makes its own decision, binding on all U.S. courts in such subsequent cases.

In this case, only the «error» of the lower court's decision on issues cannot be the basis for the reconsideration of the case. In 1949, chief justice Vinson of the United States Supreme Court, in a speech to the Association of American lawyers, emphasized this feature of the court's activities: «The Supreme court is not and has never been primarily concerned

with correcting errors in decisions of lower courts... To effectively carry out its tasks, the Supreme court must, as before, consider only cases involving issues of direct significance that go far beyond the circumstances and interests of the parties in a particular case».

This state of Affairs explains why only 100 of the 8,000 cases submitted to the Supreme Court each year are subject to review [19, p., 351].

For this reason, the chief judge of the Federal court of appeals, George A. McKinnon, said the following: «Of course, the Supreme Court can reject our decision, as well as all state courts, but in a world of harsh reality, we are almost always the court of last resort in reviewing decisions».

In practice, however, there are cases in which a professional judge's verdict is considered factual, significantly different from the actual circumstances indicated in the jury's verdict, or where the crime qualification does not correspond to the actual events established by the ruling. Depending on whether such significant violations are eliminated in the court of appeal, this court's types of decisions (cancellation or change of sentence) differ.

By analyzing these legislative provisions, S.A. Trukhin proposes «to eliminate the need to return the case to the court of the first instance ... to enable the Court of Appeal to bring the verdict into line with the verdict not only by amending it but also by overturning the appeal within the facts established by the lawful verdict of the jury» [20, p. 35-38].

In turn, we believe that expanding the powers of the court of appeal, both in terms of providing it with the opportunity to verify the validity of a verdict decided based on a jury verdict and in terms of giving it the right to determine a new sentence based on a jury verdict, is not appropriate. Such legislative changes are either otherwise affect the firmness of the ruling, the jury, will significantly affect the right of the convict (acquitted person) for protection, will allow worsening his situation directly to the court of appeal, albeit on the initiative of the subjects of the prosecution, but without taking into account the fact that the choice of the court with the participation of jurors following the rules of jurisdiction depends on the will the accused himself (part 3 of article 52 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan), and objective truth in a jury trial is not always achievable. Also, the authors as mentioned above are talking about significant violations of the criminal procedure law, which are allowed when a verdict is passed based on a jury verdict, as the basis for its cancellation in the appellate procedure, which should not be replaced by ground for the unfounded nature of such a judgment.

In the context of the issues under consideration, we should pay attention to the specifics of the judicial review of judicial decisions operating in the modern Kazakhstan criminal court process.

Even though the Institute of cassation in the new Kazakhstan criminal process is designed to verify only the legality of a court decision that has entered into force (article 62 of the CPC of the Republic of Kazakhstan), namely, it is intended to identify and eliminate the criminal case significant violations of the criminal law (improper application) and (or) the criminal procedure law that affected the outcome of the case, and offenses that distort the very essence of justice and the meaning of the judicial decision as an act of justice, except for the cassation review of issues of fact, this institution contains several appeal features.

In particular, the court of cassation instance is allowed to decide the form of a change of sentence (article 500 of the CPC of the Republic of Kazakhstan), which is typical for the appeal form of verification. As follows from paragraph 4 of part 7 of article 494 of the criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, the court of cassation may reduce the sentence imposed on the convicted person or apply the criminal law on less serious crime, i.e., review the ruling on the grounds of injustice.

According to paragraph 1254 titles, 28 Vault United States Supreme Court laws may review criminal cases, including those ordered by a jury, in two instances: through the issuance of a claim order (order certiorari) and on the certificate of the Federal Court of Appeal.

The first type of review of sentences under an order to reclaim a case is a discretionary power of us Supreme court, implemented on the petition of one of the parties and if there are «special» and «serious» reasons for this. Rule 17 of the laws of the Supreme Court of the United States of 1980 establishes a list of these grounds:

- the Federal court of appeal has issued a decision that contradicts another court of appeal on a similar issue if violated the accepted and standard procedure of legal proceedings or a similar violation by a lower court has been authorized, requiring the exercise of the Supervisory powers of the Supreme court;
- errors related to the violation of the jurisdiction of the courts of last resort of the States and the Federal court of appeals;
- a state court of last resort or a Federal court of appeals «decides an important matter of Federal law» that was not resolved but should have been resolved by the U.S. Supreme court, or if the matter is resolved in «certain conflict» with an existing decision of the U.S. Supreme Court [21, p. 768].

Can grant a petition by one of the parties to issue an order to claim the case from the Federal Court of Appeal before the last final decision in the case only on one condition: «if the case contains a matter so urgent a public matter that justifies a deviation from the usual appellate order and requires an immediate settlement in the U.S. Supreme Court» (Rule 18 of the 1980 U.S. Supreme Court Rules). An order is

issued for the petition's satisfaction or rejection to claim the case, which is immediately reported to the lower court and the parties in the topic (Rule 23 of the 1980 U.S. Supreme Court Rules).

The second type of review is initiated on a certificate by the Federal court of appeals when it is desirable to obtain the U.S. Supreme Court's direction to make a correct decision «on any issue or the rule of law». The certificate may contain only the legal issues; the case's facts can be given only to justify law questions (Rule 24 (1) of the Rules of the U.S. Supreme court 1980). Based on the certificate review results, the Supreme Court of the United States may issue binding instructions to the relevant court or request the case and consider it on its merits (section 1254 of title 28 of the United States Code of laws).

Despite categorically formulated in the Code of criminal procedure subject of the cassation check, which is only the legitimacy of judicial decisions, the legislature simultaneously established a «turn for the worse» about the convicted, acquitted person.

Thus, the present interpretation of the norms of the Code of the criminal procedure indicates the possibility of a review in cassation of judgments only from substantial breaches of the criminal law (improper use) and the criminal procedure law, but also for compliance with the lower court the order of examination and assessment of evidence and based on the injustice of the sentence.

By reviewing the sentences of lower courts, the Supreme court of the United States formulates «standards of due process,» failure to comply with, resulting in the cancellation of both Federal and state courts' rulings. As an example, the following violations of legal procedure can be cited, which are grounds for the cancellation of sentences issued by a court with the participation of jurors:

- the accused is denied the right to a speedy and public trial, and his right to a lawyer is restricted (Gideon v. Wainwright, 1963);
- a conviction based on illegally obtained physical evidence (MAPP case, 1961);
- sentencing to death of persons who committed crimes when they were minors or those who are in a state of insanity;
- pressure on jurors and judges;
- awareness of the case before the jury (Irvin V. Dowd, 1961).

The Supreme court of the United States, through «due process of law,» has mostly unified Federal and state law in the field of criminal procedure, and according to some authors, even «revolutionized» the system of «American federalism».

After exercising the right to appeal in the above forms, the convicted person can resort to an extraordinary appeal of the sentence, which essentially amounts to issuing a writ of habeas corpus and reopening the case for newly discovered circumstances (error Coram Nobis).

The «habeas corpus» procedure has its roots in the Middle Ages' English law, namely, the Act on the best guarantee of the subject's freedom and the prevention of imprisonment beyond the seas (Habeas Corpus Amendment Act, 1679). The Act provided the possibility of judicial review of custody decisions made by «sheriffs, jailers, and other officials persons.»

In the United States, the procedure under review has undergone significant changes. Thus, a request for the issuance of a writ of habeas corpus can be made by both a defendant who has been subjected to a preventive measure in the form of arrest and a person who has already been sentenced to imprisonment. May appeal such a motion file with the court that issued the decision, and the decision to the higher courts of the relevant state, and then in the Federal courts: district, appeals, Supreme court of the United States. If the requested grant, the appropriate sentence is considered overturned, and the case is usually sent for a new trial.

The filing of a request for review of the case on newly discovered circumstances, as well as for the issuance of a writ of habeas corpus, is not limited to any time frame. May file a motion after the verdict of the jury and before the judgment is pronounced. In this case, only the verdict of the jury is subject to appeal. May also file the petition under consideration to a court review with the participation of a jury. Newly discovered circumstances are understood as «circumstances that were not known at the time of the trial, but which, if they knew them, would have prevented the imposition of a guilty verdict».

In the context of such legislative regulation and its interpretation by the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, it is even more incomprehensible that the Russian legislator extends the appeal procedure for appeals and review sentences decided based on a jury verdict.

Seeing, in turn, as a prospect for further development of appeals and cassation in the modern Kazakhstan criminal process, their synchronous transformation into «classic» forms of these institutions, we believe that for sentences decided based on a jury verdict should provide only the cassation procedure for their appeal and verification in terms of significant formal violations of the norms of criminal and criminal procedure legislation.

The petition is submitted to the court that passed the sentence. If it is satisfied, the previous sentence is canceled, and the case is sent for a new trial, taking into account the newly discovered circumstances.

In addition to appeals and extraordinary ways to appeal verdicts decided by a jury, U.S. criminal procedure law provides several means of removing jurors from the case or overturning their ruling in first-instance proceedings:

– motion for acquittal (motion for judgment of acquittal). Following rule 29 (a) of the Federal Rules

of criminal procedure, the activity in question is filed after the prosecution's presentation or after investigating all the evidence in the case. Its purpose is to terminate the proceedings in the criminal case;

– a renewed motion for acquittal, which is a repeat of the movement for compassion (motion for judgment of acquittal), but it is filed in the following manner: after the jury's verdict (rule 29 (C) of the Federal Rules of criminal procedure). The basis of the considered petitions is «the fact that the evidence presented to the court was insufficient to find the accused guilty beyond any reasonable doubt»;

Checking the voting results by polling the jury (poll the jury) can be requested by the «losing» party. When the request is granted, the court interviews each juror: whether the verdict read corresponds to the ruling that all the jurors agreed with, if not the court's recognition of the trial as «legally invalid» and the convening of a new panel of jurors.

Summarizing the above, we can conclude that the distinctive features of the review of jury verdicts in the United States are:

1) the diversity of instances and forms of thought of sentences, primarily due to the uniqueness of the historical development of the legal system and its dualism;

2) formulation of the grounds for cancellation (modification) of sentences, usually in the form of generalized rules and wording («unreliability of the decision on guilt,» «significant legal error,» «violation of due process»). The source for determining violations that occurred during the consideration of a particular case as grounds for revoking (changing) the relevant sentence is judicial precedents;

3) «caution» in canceling jury verdicts by a higher court, which occurs only if there are «fundamental» violations of the rules of procedure or if this is «required by the interests of justice.» It is not enough for the verdict to be overturned if the court of a higher instance disagrees with the conclusions of the jurors regarding the actual circumstances of the case;

4) as a rule, the inadmissibility of appealing an acquittal.

Such legislative changes will logically fit into the design of the mechanism of cassation appeal and verification of the justice of judicial decisions, provided that the legislator changes the approach to mixing the features of two institutions—appeal and cassation, and will be timely as in connection with the legislative introduction of the institution of the court juries at the level of district courts and garrison military courts, and in the light of the emerging trend towards the creation of independent appellate and cassation instances in the system of courts of general jurisdiction for interregional judicial districts, similar to the existing vertical arbitration courts.

Conclusion

A feature of the proceedings in the appellate court of cases considered by the court with the participation of jurors is that the court of appeal in consideration of complaints, protests against verdicts, the rulings of the court with the involvement of the jury check the compliance of the court, the verdict, the norms of the criminal and criminal procedure law and based on this corresponds the legality, validity, and fairness of the judgment, the verdict.

Enforceable exculpatory verdict in the case, considered with the participation of jurors, and the decision of the Appeals Board of the abandonment of its effect can be reversed by the court of appeal only if the request of the victim or a cassation protest of the public Prosecutor, except for substantial violations of the Code of criminal procedure, contested the merits of the acquittal and during the appeal process will be established the circumstances specified in clauses 1) and 2) h 1 of this article and the illegality of the clearing.

The new version of the CPC provides a new rule - the abolition of the sentence with jurors' participation with the case's referral to a new trial.

The sentence, which is decided with the participation of jurors, is to be overturned in full or in part with the referral of the case to a new trial in the court, which has decided the verdict, but in a different composition of the court on the grounds specified in the article—662 of this Code.

At the same time, the court of appeal does not have the right to prejudge questions about the proof or unbrokenness of the prosecution, the integrity or unreliability of given evidence, the advantage of some evidence over others, the application of criminal law by the court of the first instance and the punishment, and the prejudgments of the conclusions that can be made by the court.

A review of the conviction and court order of supervision in connection with the necessity of application of the criminal law on more grave crime, given the softness of punishment or on other grounds entailing the deterioration of the condemned, and also the revision of an acquittal or a court ruling on termination of a criminal case are not allowed.

The normative resolution «on the practice of applying the legislation regulating criminal proceedings with the participation of jurors» comments on this rule and draws the attention of the courts to the fact that the requirements of article 577 of the criminal procedure code (in the old version) on the

inadmissibility of deterioration of the situation of the convicted person apply only to cases of review by the Supervisory Board of the Supreme Court of the sentence that has entered into force and the decision of the court with the participation of jurors.

It should be noted that American law provides for specific categories of persons who are exempt from the duty of performing the functions of jurors. Such persons include members of the armed forces in military service, police and fire departments, civil servants, and public figures.

This gradation concerning the number of persons who make up the jury is due to the following. Being a follower of England, and perceiving its historical experience of the court with a jury, the American leadership has accepted and reproduced in its judicial system the installation according to which the jury is formed of 12 people. Meanwhile, in 1970, the Supreme Court of the United States considered the case of *Williams v. Florida* (*Williams v. Florida*), as a result of the proceedings in which the court concluded that it is not necessary to form a jury of 12 members, and the possibility of completing the latter in the number of at least six persons. Judge Byron White noted that providing the accused with the right to trial by jury gives him an invaluable guarantee against a corrupt or «over-reaching» Prosecutor and a malleable, biased, or eccentric judge.

It should also be clarified that according to the provisions of the American Constitution, only certain powers required for the exercise of state power are transferred to the Federal government. In contrast, other state powers that are not defined for such transfer are exercised by the United States. Therefore, States may set different rules for matters involving a jury trial.

Litigation in American courts is almost the same as in the courts of England. The prosecution informs the court and the audience of the essence of the charge, after which the testimony of witnesses presented by the parties to the process is heard. Then, if the accused person has consented, they are questioned by the Prosecutor and defense counsel. During the trial, the judge oversees the presentation of witnesses' statements, determining the order in which such witnesses will be heard. The Prosecutor and the lawyer can file objections regarding the relevance of the evidence to the case. The latter, in turn, do not form a biased opinion of the jury. After hearing the parties, the judge must decide whether to leave such information to the jury or not.

REFERENCES:

1. Bobrakova I.S. Apelliatsiia v ýgolovnom protsesse: osoznannaia neobhodimost ili vzleleiannyi mif / I.S. Bobrakova, N.I. Kovtýn // *Voprosy pravovedeniia*. M.: Mejdýnar. issled., 2012. №2. S. 178-191.
2. Tarasov A. A. Ob apelliatsionnom peresmotre resheniia sýda prisiainykh // *Ýgolovnoe sýdoproizvodstva*. 2011. №3. S. 18-20.
3. Sharapova D.V. Osnovaniia apelliatsionnogo objalovaniia prigovora, postanovlennogo sýdom s ýchastiem prisiainykh zasedatelei // *Aktýalnye problemy rossiisko-kazahstanskogo prava*. 2014. №10. S. 2316-2319.

4. Baglai M.V. Konstitýtsionnoe pravo zarýbejnyh stran: ýcheb. M.: Norma: Infra-M, 2012. 1088 s.
5. Karlen D. Amerikanskije sídy: sistema i personal. Organizatsiia pravosýdiia v SShA. M.: Progress, 2014. 125 s.
6. Sídebnye sistemy zapadnyh gosýdarstv. M.: Naýka, 1991. 240 s.
7. Izbrannye konstitýtsii zarýbejnyh stran: ýcheb. Posobie / otv. red. B.A. Strashýk. M.: Izd-vo lýrait. ID lýrait, 2011. 795 s.
8. Gýtsenko K.F. Ýgolovnyj protsess osnovnyh kapitalisticheskikh gosýdarstv. Angliia, SShA. M.: Izd-vo ÝDN, 1969. 207 s.
9. Filippov S.V. Sídebnaja sistema SShA, M.: Naýka, 1980. 177 s.
10. Gýtsenko K. F., Golovko L. V., Filimonov B. A. Ýgolovnyj protsess v zapadnyh gosýdarstvah. M.: Zerkalo-M, 2001. 480 s.
11. Bobotov S. V., Jigachev I. Iý. Vvedenie v pravovoyý sistemý SShA. M.: Norma, 1997. 333 s.
12. Miriasheva E.V. Pravovye institýty SShA i Frantsi: ot sída do prokýrrora. M.: RAP, 2010. 152 s.
13. Gýtsenko K.F. Osnovy ýgolovnogo protsesssa SShA. M.: Izd-vo Mosk. Ýn-ta, 1993. 88 s.
14. Volosova N.Iý., Fedorova O.V. Ýgolovno-protsessýalnoe zakonodatelstva SShA: obaia harakteristika, zakonodatelstvo shtatov, sravnitelnyj analiz. Iýrmintin from, 2006. 264 s.
15. Nikolaichýk V.M. Ýgolovnyj protsess SShA. 1981. 224 s.
16. Potanov V.D. Osnovnye nachala proverki sídebnyh reshenii v kontrolno-proverochnyh stadiiah i proizvodstvah ýgolovnogo sídoproizvodstva Rossii. avtoref. dis... doktora iýridicheskikh naýk. 2013. 67 s.
17. Vladykina T. Obiazatelnost verdikta kollegii prisijajnyh zasedatelei // Ýgolovnoe pravo. 2012. №4. S. 78-84.
18. Tocqueville Alexis de. Democracy in America: Per. From the French. Pre – Isl. Harold J. Caresses. 1992. p. 554.
19. Lafitskii V. Konstitýtsionnyj stroj SShA. 2-e izd., Statýt, 2011. 357 s.
20. Trýhin S.A. Apelliatsionnyj peresmotr prigovora, protivorechaego verdiktý prisijajnyh // rossijskaia iýstitsiia. 2015. №6. S. 35-38.
21. Jidkov O.A. SShA. Konstitýtsiia i zakonodatelnye akty. Izdatelskaia grýppa «Progress», «Ýnivers», 1993. 768 s.
22. Ýgolovno-protsessýalnyj kodeks Respýblikı Kazahstan ot 4 iylija 2014 goda №231-V ZRK.

Сведения об авторах:

Атаханова Гульзагира Махатовна,
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра «уголовного права и уголовного процесса криминалистики»,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы,
E-mail: atakan73@mail.ru

Махамбетсалиев Даурен Бақтыбайұлы, студент 3-го курса,
юридический факультет,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

Тағайбек Қымбат,
Преподаватель,
кафедра «уголовного права и уголовного процесса криминалистики»,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

Авторлар туралы мәліметтер:

Атаханова Гүлзағира Махатқызы,
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
«қылмыстық құқық және криминалистика қылмыстық процесі» кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
E-mail: atakan73@mail.ru

Махамбетсалиев Дәурен Бақтыбайұлы,
3-ші курс студенті,

заң факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

Тағайбек Қымбат,
Оқытушы,
«қылмыстық құқық және криминалистика қылмыстық процесі» кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Information about the authors:

Atakhanova Gulzagira Makhatovna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Department of " Criminal Law and Criminal Procedure of Criminalistics»,
Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty,
E-mail: atakan73@mail.ru

Makhambetsaliyev Dauren Bakhtybayuly,
3rd year student,
Faculty
of Law, Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

Tagaybek Kymbat,
Lecturer,
Department of " Criminal Law and Criminal Procedure of Criminalistics»,
Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty

К.С. АХМЕТОВА^{1*}, Г.Б. ҚАРЖАСОВА²

¹²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(*E-mail:Kargash_73@mail.ru)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЙЛАУ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының сайлау жүйесін дамытудың проблемалық аспектілері қарастырылады. Авторлар Қазақстанның қолданыстағы сайлау заңнамасының нормаларын, практика материалдарын, сондай-ақ әртүрлі ғалымдардың көзқарастарын зерттеді, құқықтық реттеу проблемалары анықталды және оларды шешу жолдары ұсынылды.

Авторлар ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттарын, сондай-ақ жергілікті өкілді органдар мәслихаттардың депутаттарын сайлауға тек саяси партиялар арқылы қатысу қажеттілігі партиясыз азаматтардың саяси құқықтарын негізсіз шектеуді білдіреді деген қорытындыға келеді. Сайлауда толығымен барабар жүйені қазақстандық сайлау және партия заңнамасының шектеу ережелерімен үйлестіре пайдалану азаматтардың бәсең сайлау құқығының іске асырылуын қамтамасыз етпейді. Қазақстан Республикасының өкілді органдарын қалыптастырудың демократиялық негіздерін сақтау мақсатында ҚР Парламенті Мәжілісіне де, мәслихаттарға да сайлау өткізу кезінде аралас сайлау жүйесін қайта құру ұсынылады.

Түйіндемесөздер: сайлау, пассивті сайлау құқығы, сайлау жүйелері, пропорционалды сайлау жүйесі, көпшілік сайлау жүйесі.

ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: В статье рассматриваются проблемные аспекты развития избирательной системы Республики Казахстан. Авторами исследованы нормы действующего избирательного законодательства Казахстана, материалы практики, а также точки зрения различных ученых, выявлены проблемы правового регулирования и предложены пути их решения.

Авторы приходят к выводу, что необходимость участия в выборах депутатов Мажилиса Парламента РК, а также депутатов местных представительных органов маслихатов исключительно посредством политических партий представляет собой необоснованное ограничение политических прав беспартийных граждан. Использование на выборах полностью пропорциональной системы в сочетании с ограничительными положениями казахстанского избирательного и партийного законодательства не обеспечивает реализацию пассивного избирательного права граждан. В целях сохранения демократических основ формирования представительных органов Республики Казахстан предлагается воссоздать смешанную избирательную систему при проведении выборов как в Мажилис Парламента РК, так и в маслихаты.

Ключевые слова: выборы, пассивное избирательное право, избирательные системы, пропорциональная избирательная система, мажоритарная избирательная система.

ISSUES OF REFORMING THE ELECTORAL SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: The article deals with the problematic aspects of the development of the electoral system of the Republic of Kazakhstan. The authors studied the norms of the current electoral legislation of Kazakhstan, the materials of practice, as well as the points of view of various scientists, identified the problems of legal regulation and proposed ways to solve them.

The authors come to the conclusion that the need for participation in elections of deputies of the Majilis, and members of local representative bodies of maslikhats exclusively through political parties constitutes an unjustifiable restriction of political rights of non-party citizens. The use of a fully proportional system in elections, combined with the restrictive provisions of Kazakhstan's electoral and party legislation, does not ensure the implementation of the passive electoral right of citizens. In order to preserve the democratic foundations of the formation of representative bodies of the Republic of Kazakhstan proposed to recreate the mixed electoral system elections in the Majilis and maslikhats.

Key words: elections, right to stand for election, the electoral system, proportional electoral system, the majoritarian electoral system.

Кіріспе. Қазақстанда құқықтық мемлекеттің орнығуының қазіргі жағдайында демократия аса маңызды конституциялық құндылық ретінде қарастырылады. Мемлекеттік биліктің бірден бір бастауы халық болып табылады. Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес халық билігінің ең жоғары тікелей көрінісі республикалық референдум және еркін сайлау болып табылады (Конституцияның 3-бабының 2-тармағы)¹. Бұл Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы бар екенін білдіреді. Бұл сондай-ақ өкілді органдарды қалыптастырудың демократиялық тәртібін бекітуде көрініс табады; өкілді және тікелей демократияның үйлесімінде; саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің қоғамның саяси жүйесіндегі ролін арттыру және т. б.

Азаматтардың тікелей ерік білдіруінде көрініс табатын тікелей демократияның маңызын кемітпей, Қазақстандағы мемлекеттік шешімдердің басым бөлігі биліктің заң шығарушы органдары қызметінің шеңберінде қабылданады деп айтуға болады. Азаматтардың заңды теңдікке және мемлекеттік басқаруға қатысу құқығын мойындаумен қатар, жоғары билік органдарын құрудағы өкілді бастама кез-келген мемлекеттің ең жоғары қажеттілігіне айналады.

Мұндай жағдайларда өкілді демократия жүйесін одан әрі қайта құру жолындағы шешуші факторлар, біздің ойымызша, биліктің өкілді органдарын қалыптастырудың оңтайлы және сонымен бірге ашық жүйесі болуы керек.

Материалдар мен әдістер. Қазақстанда сайлау өткізудің қолданыстағы тәжірибесін көптеген ғалым-заңгерлер зерттеген. Бұл тақырыпқа өз уақытында А.Т. Ащевлов, М.Т. Баймаханов, Д.М. Баймаханова, Ж.Н. Баишев, Л.С. Жакаева, Л.Т. Жанұзақова, С.З. Зиманов, А.Д. Керимов, О.К. Копбаев, А.К. Котов, Э.Б. Мұхамеджанов, С.С. Сартаев, А.Н. Сағындықова, Г.С. Сапарғалиев және т. б. ғалымдар ерекше назар аударды, сайлау құқығы мәселелерін негізінен зерттеген.

Теориялық және әдіснамалық негізін қазақстандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, сондай-ақ зерттеу тақырыбы бойынша нормативтік-құқықтық актілер құрады.

Мақалада ғылыми зерттеудің жалпы және жеке әдістері қолданылған: тарихи, диалектикалық, жүйелі-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық т.б. Аталған әдістер зерттеліп отырған

тақырып төңірегінде, кең пайдаланылған объективтілік, көпжақтылық, тарихилық пен нақтылық қағидасы талаптарымен қатар қолданылған.

Нәтижелер. Жалпыға белгілі, сайлау дегеніміз - бұл белгілі бір аумақтың халқының немесе халқының еркі анықталатын процесс және осы негізде мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару қалыптасады. Еркін сайлауда сайлаушылар өкілді органның жеке құрамын анықтайды және мемлекет басшысын сайлайды, осылайша "мемлекеттің конституциялық құрылысын мезгіл-мезгіл өз еркімен заңдастырады"- [Эбзеев Б.С., 2014, 198- б.].

Сайлау өткізудің жалпыға бірдей танылған және заңмен бекітілген нормалары мен қағидаттарының болуына қарамастан, әрбір елде азаматтардың осы процеске қатысу мүмкіндіктері мен нәтижелілігі әртүрлі. Мұның себебі көптеген факторлар болып табылады, олардың ішінде негізгі факторлардың бірі-сайлау жүйесінің сипаты.

КСРО ыдырағаннан кейін және посткеңестік мемлекеттер алдында егемендікке ие болғаннан кейін мемлекеттің өкілді органдарын қалыптастыру үшін сайлау жүйесін таңдау проблемасы туындады. Біздің елдерде мемлекеттіліктің қалыптасуының бірінші кезеңінде КСРО-да қолданылған абсолютті көпшіліктің көпшілік жүйесі сақталды. Алайда, Парламенттің төменгі палатасының депутаттарын сайлау кезінде алдымен аралас сайлау жүйесін, содан кейін пропорционалды сайлау жүйесін қолданудың қажеттілігі мен орындылығы туралы мәселе одан әрі өзекті болды.

Талқылау. Осыған байланысты сайлау жүйесін таңдау мәселесі әрдайым саясаткерлер мен ғалымдар арасында үлкен пікірталас тудырғанын атап өткен жөн. Парламенттің төменгі палатасын құру үшін Қазақстан Республикасының қолданыстағы сайлау заңнамасы нақ осыған бара-бар сайлау жүйесін пайдаланатындықтан, әртүрлі авторлардың осы жүйенің артықшылықтары мен кемшіліктеріне қатысты көзқарастарына назар аударайық.

Пропорционалды сайлау жүйесінің артықшылығы - кейбір авторлар тұрақты, салыстырмалы түрде аз партиялық жүйемен Парламентте елдің негізгі саяси күштерінің барлық спектрін ұсынуға көбірек мүмкіндік береді; мандаттарды бөлу кезінде сайлауға қатысқан барлық сайлаушылардың (немесе басым көпшілігінің) дауыстарын ескеру, ал көпшілік сайлау жүйесінде дауыстардың едәуір бөлігі жоғалады [Баглай М.В., Туманов В.А., 1998, 382-б.].

С.З. Зимановтың пікірінше, партиялық тізімдер бойынша қалыптастырылатын Парламенттің негізгі мәні мен қадір-қасиеті "оған сайлау кезінде депутаттыққа кандидаттар емес,

¹ http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

олар Парламентке сайланған жағдайда олар ұсынатын саяси партиялардың бағдарламалық мақсаттары бағаланады» [Зиманов С.З., 2007, 29-б.].

И.А. Старостина ұқсас көзқарасты ұстанады, бұл жүйенің неғұрлым демократиялық сипатын және заң шығарушы органда саяси топтық мүдделерді тиімді ұсыну мүмкіндігін атап өтті. Оның пікірінше, сайлаушы өз қалауы бойынша кандидаттардың жеке (жеке) сипаттамаларын ғана емес, саяси партияның бағдарламалық нұсқауларын басшылыққа алады.

Пропорционалды сайлау жүйесінің айқын кемшіліктері ретінде И. А. Старостина әрдайым белгілі емес, құзыретті және сайлаушы үшін әрдайым қажет емес кандидаттардың заң шығарушы органға өту мүмкіндігін, депутаттық корпусның шамадан тыс саясаттандырылуын, сондай-ақ жарамсыз бюллетеньдердің салыстырмалы түрде жоғары санын көрсетеді [Старостина И.А., 2015, 209-бет].

С. А. Авакян пропорционалды сайлау жүйесінің кемшіліктерінің ішінде партия депутаттарының сайлаушылармен әлсіз байланысын анықтайды: саяси партияға дауыс беру арқылы адамдар тек көшбасшыларды біледі және нақты кандидаттар туралы білмейді [Авакьян С.А., 2010, 380-б.].

Көпшілік және пропорционалды сайлау жүйелерін қолдану кезінде жағымсыз салдарды азайту үшін конституциялық заңның ғылымы мен практикасы оларды қолданудың әртүрлі нұсқаларын жасады. Сонымен, мажоритарлық сайлау жүйесінің келесі түрлері бөлінеді: абсолютті көпшіліктің мажоритарлық жүйесі, салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлық жүйесі, білікті көпшіліктің мажоритарлық жүйесі. Пропорционалды жүйе сонымен қатар толық пропорционалды өкілдікке және шектеулі пропорционалды өкілдікке жіктеледі [Мухамеджанов Э.Б., 2014, 281-б.]. Сондай-ақ сайлау әдісін (квотаны) айқындаудың қолданылатын математикалық әдістеріне, партиялық тізімдерді жасау ерекшеліктеріне, бөгеу тосқауылының шамасына және т. б. байланысты бір-бірінен ерекшеленетін сайлау жүйелері деректерінің көптеген өзге де модификациялары бар.

Сайлау жүйесін таңдау, ең алдымен, мемлекеттің ішкі ерекшеліктерімен, ұлттық Конституцияның ережелерімен, тарихи дәстүрлермен, партиялық құрылыстың даму кезеңімен, қоғамның сұрауларымен және т.б. байланысты екенін атап өткен жөн, бұл ретте сайлау жүйесінің түрін таңдау азаматтардың сайлау құқықтарына нұқсан келтірмеуге және мемлекеттің демократиялық сайлау саласындағы халықаралық міндеттемелерін, халықаралық сайлау стандарттарын бұзбауға тиіс [Борисов И.Б., Головин А.Г, Игнатов А.В., 2015, 5-б.].

¹ http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_

2007 жылғы конституциялық реформаның нәтижесінде аралас жүйеден бара-бар сайлау жүйесіне көшу жүзеге асырылғанынан көрінетін ҚР Парламенті Мәжілісін қалыптастыру рәсімінде елеулі өзгерістер өткені белгілі.

Жаңартылған сайлау жүйесі бойынша Парламенттің төменгі палатасының 9 депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды, 98 депутатты сайлау тек бара-бар жүйе бойынша өткізіледі.

Пропорционалды сайлау жүйесінің алуан түрлілігімен, біздің көзқарасымыз бойынша, Қазақстан ең сәтті модельді таңдаған жоқ. Қазақстандық заң шығарушының бара-бар сайлау жүйесін іс жүзінде енгізу кезінде жалпыға бірдей танылған демократиялық стандарттарға бейілділікті сақтауға деген ниеті Қазақстан Республикасы Конституциясының кейбір ережелерімен және сайлау заңнамасының бірқатар идеяларымен сыйыспайды.

Пропорционалды сайлау жүйесінің қолданыстағы қазақстандық моделі бойынша кандидаттар тізімін ұсынуға тек саяси партиялар ғана жол береді. Мәселен, "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында"¹ партиялық тізімдер бойынша сайланатын Мәжіліс депутаттығына кандидаттар ұсыну құқығы белгіленген тәртіппен тіркелген саяси партияларға тиесілі екендігі белгіленген. Біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша Мәжіліс депутаттығына сайлау үшін адамдарды партиялық тізімге енгізу саяси партияның жоғары органы мүшелері жалпы санының көпшілік даусымен жүргізіледі. Саяси партиялардың осы саяси партияның мүшесі болып табылмайтын адамдарды партиялық тізімдерге енгізуге құқығы жоқ (87-бап).

Осылайша, заң шығарушы саяси партиялардың рөлін нығайту арқылы Қоғамның басқару процестеріне кеңінен қатысуын қамтамасыз етуге тырысады. Мұндай сайлау жүйесінде партизан емес азаматтардың өкілді органдарға сайлауға және сайлануға конституциялық құқығы қаншалықты сақталады? Біздің ойымызша, бұл ереже ҚР Конституциясының кейбір ережелеріне қайшы келеді.

Біріншіден, ҚР Конституциясының 14-бабы 2-бөлігінің ережелеріне сәйкес азаматтардың құқықтарының теңсіздігін енгізеді. Адамдар саяси партияларға сенім бойынша кіреді. Саяси партияларда тұрмайтын азаматтар саяси партиялар мүшелерінің сенімдері мен мақсаттарын бөліспейді. Тиісінше, партиясыз азаматтар және саяси партиялар болып табылмайтын басқа да қоғамдық бірлестіктерде тұратын азаматтар өздерінің ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлану конституциялық құқықтарын тікелей іске асыру құқығынан ғана емес, сонымен қатар кан-

дидаттарды ұсынуға қатысу құқығынан да айырылады, мұндай құқық тек саяси партиялардың мүшелеріне ғана беріледі. Яғни, саяси партиялардың мүшелерімен тең емес құқықтық жағдайға тап болған партизан емес азаматтардың саяси құқықтары бұзылады.

Екіншіден, ҚР Конституциясының 33-бабы 2-бөлігінің ережелеріне сәйкес, азаматтардың ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлану құқықтарының теңсіздігін белгілейді. Конституцияда және "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы" Конституциялық заңда, оларда тікелей көрсетілгендерден басқа, қандай да бір негіздер жоқ және азаматтардың көрсетілген сайлау құқықтарына қатысты Конституцияның және Конституциялық заңның ережелері қандай да бір қосымша шектеулермен немесе алып қоюлармен ерекше түрде қолданылуға тиіс деп есептеуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар және республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады деп белгілейтін 4-баптың 2-бөлігінің ережелері және тиісінше барлық нормативтік құқықтық актілер оған қайшы келмеуге тиіс. Бұл жағдайда "заңды түрде жарияланған конституциялық құқық пен оны азаматтардың басым көпшілігі үшін жүзеге асыру мүмкіндігі арасындағы қайшылық туралы" айту орынды деп санаймыз [Стародубцева И.А., 2012, 459-б.].

Қорытынды. Осылайша, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттарын сайлауға тек саяси партиялар арқылы қатысу қажеттілігі партиясыз азаматтардың саяси құқықтарын негізсіз шектеуді білдіреді деген тұжырымға келеді. ҚР Парламентін қалыптастырудың демократиялық негіздерін сақтау мақсатында ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлау өткізу кезінде аралас сайлау

жүйесін қайта құру қажет деп санаймыз.

Айта кету керек, соңғы уақытқа дейін Қазақстан Республикасының азаматы өзінің бәсең сайлау құқығын жергілікті өкілді органдардың сайлауында өзін-өзі ұсынған адам ретінде жүзеге асыра алды. Мәслихаттар депутаттарын сайлау кезінде салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлық жүйесі қолданылды. "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы" Конституциялық заңда мәслихаттар депутаттығына кандидаттар ұсынуды белгіленген тәртіппен тіркелген республикалық немесе жергілікті қоғамдық бірлестіктер, сондай - ақ олардың құрылымдық бөлімшелері мен азаматтар өзін-өзі ұсыну жолымен жүргізетіні белгіленген (103-баптың 1-тармағы).

2018 жылғы 29 маусымдағы¹ Қазақстан Республикасының Конституциялық заңымен Қазақстанның сайлау заңнамасына өзгерістер енгізілді, оған сәйкес мәслихаттар депутаттарын сайлау кезінде бара - бар сайлау жүйесі қолданылады және осы жергілікті өкілді органға сайлауды өткізу жөніндегі барлық талаптар Қазақстан парламентінің төменгі палатасы-Мәжіліс депутаттарын сайлау кезіндегідей болды.

Жергілікті өкілді органдар депутаттарының негізгі міндеті - саяси өмірге қатысу емес, өз ауданының, қаласы мен облысының проблемаларын шешу жөніндегі күнделікті қоғамдық жұмыс екені белгілі. Демек, жергілікті мәселелерді біліп қана қоймай, оларды шешудің басымдылығын білетін белсенді азаматтар болуы керек. Жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органдарында мұндай азаматтардың болуы сайлаушылардың өздерінің де, биліктің де мүдделеріне сәйкес келеді. Осы тұрғыдан алғанда, аралас сайлау жүйесін жергілікті өкілді билік органдарына сайлауда да қолдану орынды деп санаймыз.

¹ <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000162>

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Авакян С.А. Конституционалистің ойлары: Таңдалған мақалалар. - М.: Моск баспасы.ун-та, 2010.
2. Баглай М. В., Туманов В. А. Конституциялық құқықтың кіші энциклопедиясы. - М., 1998.
3. Әлемдегі сайлау: сайлау жүйелері / И.Б. Борисов, А.Г. Головин, А.В. Игнатов; жалпы тәртіп. Сондай-ақ.Б). Борисов. - жалпы. ред. И. Б. Борисова. -СПб., 2015. - 170 б.
4. Зиманов С.З. Парламент құрудың жаңа моделі туралы ойлар // Заңгер. 2007. № 5. - 3.29.
5. Шет елдердің конституциялық (мемлекеттік) құқығы: оқу құрал/ Мухаммеджанов Э.Б.-Алматы, 2014. 230 б.
6. Стародубцева И.А. Пассивті сайлау құқығын реттеу мен іске асырудағы қайшылықтар // Конституциялық құқық және саясат / халықаралық ғылыми конференцияның материалдар жинағы. - М., 2012. - Б.459.
7. Мемлекеттік биліктің аймақтық деңгейін қалыптастыру үшін сайлау жүйелерінің модельдерін таңдау мәселелері // Ресейлік саяси шындықта сайлау және сайлану құқығы: негізгі конституциялық және құқықтық мәселелер. Оқу-әдістемелік кешен / Жет. авт.жауп. профессор Авакьян С. А. М., 2015. - 311 б.
8. Эбзеев Б. С. Ресейдегі Конституция, билік және бостандық: синтетикалық зерттеу тәжірибесі. - М., 2014. - 210 б.

REFERENCES:

1. Avakyan S. A. Reflections of the constitutionalist: Selected articles. - Moscow: Moscow university Publishing House, 2010.
2. Baglay M. V., Tumanov V. A. Small encyclopedia of constitution law. - M., 1998.
3. Elections in the world: electoral systems / I. B. Borisov, A. G. Golovin, A.V. Ignatov; under general. order. I.B. Borisov. - STD., 2015. - 170 seconds.
4. Zimanov S. Z. Reflections on a new model of forming a Parliament // Yurist. 2007. No. 5. - p. 29.
5. Constitutional (state) law of foreign countries: A training proposal / Mukhammedzhanov E. B.-Almaty, 2014. 230 p.
6. Starodubtseva I. A. Collisions in the regulation and implementation of passive electoral law // constitutional law and politics / collection of materials of the international scientific conference. - M., 2012. - p. 459.
7. Starostina I. A. Problems of choosing models of electoral systems for the formation of the regional level of public power // The right to choose and be elected in Russian political realities: the main components-legal problems. Educational and methodical complex / under general. order Professor Avakyan S. A. M., 2015. - 311 p.
8. Ebzeev B. S. Constitution, power and freedom in Russia: Experience of synthetic research. - M., 2014. - 210 p

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахметова Каргаш Саматовна - РФ заң ғылымдарының кандидаты, PhD докторы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің "Жалпы құқықтық және арнайы пәндер" кафедрасының доценті, Қарағанды қ., Академическая көшесі, 9; 87004216671, E-mail:Kargash_73@mail.ru

Қаржасова Гүлдана Батырбайқызы - PhD докторы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің "Жалпы құқықтық және арнайы пәндер" кафедрасының доценті, Қарағанды қ., Академическая көшесі, 9; 87003794768, E-mail:gkb24@mail.ru

Сведения об авторах:

Ахметова Каргаш Саматовна - кандидат юридических наук РФ, доктор PhD, доцент кафедры "Общеюридические и специальные дисциплины" Карагандинского университета Казпотребсоюза, г.Караганда, ул.Академическая 9, 87004216671, E-mail:Kargash_73@mail.ru

Қаржасова Гүлдана Батырбаевна - доктор PhD, доцент кафедры "Общеюридические и специальные дисциплины" Карагандинского университета Казпотребсоюза, г.Караганда, ул.Академическая 9, 87003794768, E-mail:gkb24@mail.ru

Information about the authors:

Akhmetova Kargash Samatovna - Candidate of Legal Sciences of the Russian Federation, PhD, Associate Professor of the Department of "General Legal and Special Disciplines" of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, 87004216671, E-mail:Kargash_73@mail.ru

Karzhassova Guldana Batyrbayevna - PhD, Associate Professor of the Department of "General Legal and Special Disciplines" of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, 87003794768, E-mail:gkb24@mail.ru

УДК: 347.7

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.62.17.008>Ю.А. ГАВРИЛОВА^{1*}, Х. ХОЛЛМАН²¹² Казахстанско-Американский свободный университет,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

(*e-mail: gavriloyuliya@yandex.ru)

ПРОБЕЛЫ, СВЯЗАННЫЕ С НОРМАТИВНОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИЕЙ ЦЕЛИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОХРАНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье сделана попытка проанализировать и установить пробелы, связанные с нормативной регламентацией цели законодательства об охране интеллектуальной собственности в Республике Казахстан. Выявлено, что в действующих нормативных актах РК в сфере интеллектуальной собственности содержание цели, в лучшем случае, излагается в статьях, связанных с конкретизацией отношений, регулируемых тем или иным актом, а в худшем – вообще отсутствует. Установлены пробелы Закона Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» и «Патентного закона Республики Казахстан», которые не предусматривают норм, указывающих на законодательство, регулирующее отношения в связи с созданием, правовой охраной и использованием объектов их правовой регулирования.

Обращается внимание на то, что в статьях отдельных нормативно-правовых актов в сфере интеллектуальной собственности, регламентирующих непосредственно вопросы законодательства, отсутствует норма, указывающая на верховенство Конституции Республики Казахстан. Из всего законодательства в сфере интеллектуальной собственности только Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» содержит указание на Конституцию как нормативный акт, на котором основывается законодательство об охране топологий.

По аналогии с последним законом предлагаем дополнить положения Закона Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах»; Закона Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений»; Закона Республики Казахстан «Патентный закон Республики Казахстан»; Закона Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» нормой о верховенстве Конституции Республики Казахстан.

Что касается Основного закона Казахстана, то он не содержит норм, прямо регламентирующих отношения в сфере интеллектуальной собственности.

Авторами предлагается восполнить указанные пробелы, что подчеркнет важность и высшую юридическую защиту интеллектуальных прав, придаст политико-правовое значение и государственно-юридическую основу отношениям в сфере интеллектуальной собственности, и приблизит казахстанское законодательство к зарубежному опыту конституционно-правового обеспечения интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, законодательство в сфере интеллектуальной собственности, законодательные акты, защита интеллектуальных прав, правовое обеспечение интеллектуальной собственности.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫҢ МАҚСАТЫН НОРМАТИВТІК РЕТТЕУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы зияткерлік меншікті қорғау туралы заңнаманың мақсатын нормативтік реттеумен байланысты олқылықтарды талдауға және анықтауға әрекет жасалды. ҚР – ның зияткерлік меншік саласындағы қолданыстағы нормативтік актілерінде мақсаттың мазмұны, ең жақсы жағдайда, қандай да бір актімен реттелетін қатынастарды нақтылауға байланысты баптарда жазылғандығы, ал нашар жағдайда мүлдем жоқ екені анықталды. "Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы" Қазақстан Республикасы Заңының және "Қазақстан Республикасының Патент Заңының" олқылықтары анықталды, олар құқықтық реттеу объектілерін құруға, құқықтық қорғауға және пайдалануға байланысты қатынастарды реттейтін заңнаманы көрсететін нормаларды көздемейді. Сондай-ақ, зияткерлік меншік саласындағы заңнаманың мәселелерін тікелей реттейтін кейбір нормативтік құқықтық актілердің баптарында Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігін көрсететін норма жоқ екендігіне де назар аударылады. Зияткерлік меншік саласындағы барлық заңнамасынан тек «Интегралдық микросхемалар топологияларын құқықтық

қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңында ғана Конституцияны топологияларды қорғау туралы заңнамасы негізделетін нормативтік акт ретінде көрсетілген.

Аталған заңға ұқсас «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының; «Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының; «Қазақстан Республикасының Патент Заңы» Қазақстан Республикасы Заңының; «Тауар таңбалары, қызмет көрсету таңбалары және тауар шығарылған жерлердің атаулары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ережелерін Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігі туралы нормамен толықтыруды ұсынамыз.

Қазақстанның негізгі заңына келетін болсақ, онда зияткерлік меншік саласындағы қатынастарды тікелей реттейтін ережелер жоқ. Авторлар аталған олқылықтарды толтыруды ұсынады, бұл зияткерлік құқықтардың маңыздылығын және жоғары құқықтық қорғалуын атап көрсетеді, зияткерлік меншік саласындағы қатынастарға саяси-құқықтық мән мен мемлекеттік-құқықтық негіз береді және қазақстандық заңнаманы зияткерлік меншікті конституциялық-құқықтық қамтамасыз етудің шетелдік тәжірибесіне жақындатады.

Түйіндемe сөздер: зияткерлік меншік, зияткерлік меншік саласындағы заңнама, заңнамалық актілер, зияткерлік құқықтарды қорғау, зияткерлік меншікті құқықтық қамтамасыз ету.

GAPS ASSOCIATED WITH REGULATORY SUPPORT OF THE PURPOSE OF LEGISLATION ON THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article makes an attempt to analyze and establish gaps associated with the regulatory regulation of the purpose of legislation on the protection of intellectual property in the Republic of Kazakhstan. It was revealed that in the current normative acts of the Republic of Kazakhstan in the field of intellectual property, the content of the goal, at best, is set out in articles related to the specification of relations regulated by this or that act, and at worst, it is completely absent.

Gaps of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Protection of Breeding Achievements" and the "Patent Law of the Republic of Kazakhstan" are established, which do not provide for norms indicating legislation governing relations in connection with the creation, legal protection and use of objects of their legal regulation. Attention is also drawn to the fact that in the articles of certain normative legal acts in the field of intellectual property, which directly regulate the issues of legislation, there is no norm indicating the supremacy of the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

Of all the legislation in the field of intellectual property, only the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Legal Protection of Topologies of Integrated Circuits" contains an indication of the Constitution as a normative act on which the legislation on the protection of topologies is based.

By analogy with the last law, we propose to supplement the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Copyright and Related Rights"; The Law of the Republic of Kazakhstan "On the Protection of Breeding Achievements"; Law of the Republic of Kazakhstan "Patent Law of the Republic of Kazakhstan"; Of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Trademarks, Service Marks and Appellations of Origin of Goods" with the rule on the supremacy of the Constitution of the Republic of Kazakhstan

As for the Basic Law of Kazakhstan, it does not contain norms that directly regulate relations in the field of intellectual property. The authors propose to fill these gaps, which will emphasize the importance and the highest legal protection of intellectual property rights, give political and legal significance and state-legal basis to relations in the field of intellectual property, and bring Kazakhstani legislation closer to foreign experience of constitutional and legal provision of intellectual property.

Key words: intellectual property, legislation in the field of intellectual property, legislative acts, protection of intellectual rights, legal support of intellectual property.

Введение

Большинство ученых, исследующих категорию цели, подчеркивают ее первостепенное фундаментальное значение для любой сферы деятельности, ее успешной организации и полноценного функционирования. Причем только для человека характерна целенаправленность деятельности как его способности выстраивать свою деятельность в направлении достижения определенного результата. И хотя по своей природе цель является философским понятием, оно наполнено и правовым содержанием, поскольку

определяет предназначение права, его направленность на результат. «Не имея цели, субъекту правоотношений не к чему стремиться, не на что ориентироваться в процессе своей деятельности» [Азархин А.В., 2019, С.12-13].

Ученые юристы исследуют цель с различных позиций, придавая ей универсальный характер, что не подлежит сомнению, так как любой вид деятельности, включая правовую, должен быть целенаправленным и целесообразным. Так, например, Азархин А.В. с точки зрения целей и средств проанализировал процесс реализации

права. Цели юридической ответственности являлись предметом изучения юристов Малько А.В., Экимовой А.И., Мызниковой Е.А. Цели наказания изучались Карповым Е.А., Нерсесяном А.А., Палий А.А. и др. Все ученые-юристы, изучающие цель с различных позиций, старались найти новые подходы в решении множества проблем юриспруденции, указать новые направления реформирования законодательства.

Материалы и методы: Методологической основой настоящего исследования являлись основы диалектической логики, а также представление о системности гражданского права и права интеллектуальной собственности. В работе были использованы общенаучные (анализ, сравнение, обобщение) и частнонаучные (анализ правовых актов, сравнительно-правовой, системно-правовой) методы научного исследования.

Авторы настоящей статьи опирались на материалы исследователей в области теории права, которые внесли вклад в разработку проблем, связанных с предметом нашего исследования.

Результаты: полученные в настоящей статье, направлены на совершенствование действующего законодательства в сфере права интеллектуальной собственности. В частности, авторами сделана одна из первых попыток проанализировать цель с позиции их нормативной регламентации применительно к законодательству об охране интеллектуальной собственности в Республике Казахстан, установить пробелы и предложить пути их восполнения.

Обсуждение: К системе законодательства в сфере интеллектуальной собственности мы относим правовые нормы, образующие относительно самостоятельные институты авторского права и смежных прав, патентного права, средств индивидуализации участников гражданского оборота, охраны нетрадиционных объектов интеллектуальной собственности, нашедшие нормативное закрепление в различных законодательных актах [Гаврилова Ю.А. и др., 2020].

Не углубляясь в теоретические дискуссии понятия, содержания цели в праве, правовой цели, цели законодательства и т.п., обратим внимание на то, что цели законодательства, «распространяясь на область субъективного права, право-реализации, способствуют возникновению стратегии действия, направленной на достижение правовой цели» [Мызникова Е.А., 2011].

Обратимся к нормативным-правовым актам Республики Казахстан в сфере интеллектуальной собственности с позиции целевых установок за-

конодательства. Статья 1. Закона «Об авторском праве и смежных правах» регулирует отношения в области интеллектуальной собственности, возникающие в связи с созданием и использованием произведений науки, литературы и искусства (авторское право), постановок, исполнений, фонограмм, передач организаций эфирного и кабельного вещания (смежные права)¹. Данная статья конкретизирует предмет регулирования, выражая, хотя и опосредованно, регулятивную цель закона. Другой пример Патентного закона Республики Казахстан, где в статье 2 указано, что законом регулируются имущественные, а также связанные с ними личные неимущественные отношения, возникающие в связи с созданием, правовой охраной и использованием объектов промышленной собственности². Рассматривая сферу действия закона, законодатель также подчеркивает регулятивный характер цели, определяющей предназначение данного законодательного акта. При этом сама прямая формулировка цели законодательства в нормативных правовых актах отсутствует.

В статьях отдельных законодательных актов в сфере интеллектуальной собственности, непосредственно указывающих на законодательство РК, перечисляются лишь нормативные акты, регулирующие круг тех или иных правоотношений, возникающие в связи с созданием, правовой охраной и использованием конкретного объекта интеллектуальной собственности. Причем чаще всего в состав такого законодательства входят Гражданский кодекс РК, тот или иной Закон, непосредственно направленный на охрану объекта интеллектуальной собственности, а также следует отсылка к иным нормативным правовым актам РК.

Это подтверждает статья 3 Закона РК «Об авторском праве и смежных правах», в которой указано, что законодательство Республики Казахстан об авторском праве и смежных правах состоит из Гражданского кодекса Республики Казахстан, настоящего Закона и издаваемых в соответствии с ним других нормативных актов³. Другой пример статьи 2 Закона Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров»: законодательство Республики Казахстан о товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров состоит из Гражданского кодекса Республики Казахстан, настоящего Закона и иных нормативных правовых актов Республики Казахстан⁴. Закон

¹ Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І Об авторском праве и смежных правах (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.05.2020 г.) // <https://online.zakon.kz/document>

² Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 года № 427-І Патентный закон Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.06.2020 г.) // <https://online.zakon.kz/document/>

³ Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І Об авторском праве и смежных правах (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.05.2020 г.) // <https://online.zakon.kz/document>

⁴ Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 года № 456-І О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.) // <https://online.zakon.kz/document>

Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» также указывает, что законодательство об охране топологий состоит из норм Гражданского кодекса Республики Казахстан (п. 1 ст.3)¹.

Однако Закон Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» вообще не содержит статьи, определяющей систему законодательства об охране селекционных отношений. То же самое касается и «Патентного закона Республики Казахстан», который не предусматривает нормы, указывающей на законодательство, регулирующее отношения в связи с созданием, правовой охраной и использованием объектов промышленной собственности.

С позиции всего законодательства об охране интеллектуальной собственности, основу и ядро которого составляет Гражданский кодекс РК, получается, что на отношения, регулируемые законодательством об охране селекционных отношений и отношений в сфере промышленной собственности, гражданское законодательство не распространяется. В данном контексте приведем мнение известнейшего казахстанского ученого-юриста Сулейменова М.: «Гражданский кодекс – это на самом деле системообразующий нормативный акт, вокруг которого группируются все экономические законы. Он является стержнем правовой и экономической реформы» [Сулейменов М., 2016, с. 83]. При этом Гражданский кодекс РК (особенная часть, статья 961. Объекты права интеллектуальной собственности) селекционные достижения, изобретения, полезные модели, промышленные образцы относят к объектам права интеллектуальной собственности².

Для сохранения системности и устойчивости правоотношений в сфере права интеллектуальной собственности РК, основу которого составляет Гражданский кодекс РК, а также избежание ситуаций необходимости внесения изменения в Патентный закон Республики Казахстан и в Закон РК «Об охране селекционных достижений», связанных с регулированием охраны объектов как объектов гражданского законодательства, предлагаем дополнить рассматриваемые законы статьями, указывающими на содержание и систему законодательства по аналогии с Законом РК «Об авторском праве и смежных правах», Законом РК «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров», Законом Республики Казахстан

«О правовой охране топологий интегральных микросхем».

Таким образом, в рассмотренных действующих нормативных актах Республики Казахстан в сфере интеллектуальной собственности содержание цели, в лучшем случае, излагается в статьях, связанных с конкретизацией отношений, регулируемых тем или иным актом, а в худшем – вообще отсутствует.

Также обратим внимание на то, что в статьях отдельных законодательных актов в сфере интеллектуальной собственности, регламентирующих непосредственно вопросы законодательства, отсутствует норма, указывающая на верховенство Конституции Республики Казахстан. Вместе с тем, как в самой Конституции, так и в научно-практическом комментарий к ней, составленном авторитетными казахстанскими и зарубежными учеными-юристами, а также опытными практиками, указано на то, что «...Конституция наделена свойствами акта высшей юридической силы и как таковая должна неукоснительно соблюдаться, исполняться, применяться на всей территории государства. Конституции должны соответствовать все нормативные и правоприменительные акты государственных органов...» [Научно-практический комментарий, 2018, с.50]. Такой вывод находит отражение в Уголовном кодексе РК, где в п.2. ст. 1 указано, что он основан на Конституции РК³. Также Гражданский кодекс в статье 3 «Гражданское законодательство»⁴ подтверждает верховенство Конституции РК.

Из всего законодательства в сфере интеллектуальной собственности только Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем»⁵ содержит указание на Конституцию как нормативный акт, на котором основывается законодательство об охране топологий.

По аналогии с последним законом предлагаем дополнить положения законов Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах»; Закона Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений»; Закона Республики Казахстан «Патентный закон Республики Казахстан»; Закона Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» нормой о верховенстве Конституции Республики Казахстан.

Что касается самой Конституции Республики Казахстан, то она не содержит норм, прямо регламентирующих отношения в сфере интеллек-

¹ Закон Республики Казахстан от 29 июня 2001 года № 217-II «О правовой охране топологий интегральных микросхем» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.)// https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1023841

² Гражданский кодекс Республики Казахстан (особенная часть) от 1 июля 1999 г. №409-I (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) // <https://online.zakon.kz/document/>

³ Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.)// <https://online.zakon.kz/>

⁴ Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2020 г.)// <https://online.zakon.kz/document/>

⁵ Закон Республики Казахстан от 29 июня 2001 года № 217-II «О правовой охране топологий интегральных микросхем» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1023841

туальной собственности. «Охрана права интеллектуальной собственности на конституционном уровне основывается на ст. 20, гарантирующей свободу слова и творчества, а также ст. 26, гарантирующей имущественные права граждан Казахстана» [Баймолдина З.Х., 2013, с.25].

Обратим внимание, что в Конституциях государств постсоветского пространства интеллектуальная собственность находит нормативное закрепление среди основных прав и свобод, которые признаются высшими ценностями в каждом государстве. Показателен пример Конституции Российской Федерации, где в статье 44, п.1 предусмотрена гарантия свободы «литературного, художественного, научного, технического и других видов творчества, преподавания. Интеллектуальная собственность охраняется законом»¹. В Конституции Кыргызской Республики статья 49 содержит идентичное закрепление охраны интеллектуальной собственности, а также гарантию свободы интеллектуальной деятельности². Статья 51 Конституции Беларуси также охраняет интеллектуальную собственность. Практически аналогично России, за исключением литературного творчества, Конституцией Беларуси гарантируется свобода художественного, научного, технического творчества и преподавания³. В основном Законе Армении хотя и не предусмотрены гарантии права интеллектуальной собственности, но свобода литературного, художественного, научного и технического творчества провозглашены статьей 43. Сама же интеллектуальная собственность охраняется статьей 60 Конституции Республики Армения⁴.

Две статьи (ст. 30, 51), посвященные охране права интеллектуальной собственности, а также гарантии свободного осуществления литературно-художественного, научно-технического и других видов творчества нашли закрепление в Конституции Азербайджана⁵. Наиболее детально, на наш взгляд, право интеллектуальной собственности регламентировано в Основном законе Украины⁶. Статьей 41 введено понятие «результаты интеллектуальной деятельности», которыми каждый может владеть, пользоваться и распоряжаться. Статья 54 Конституции Украины дополняет гарантиями результаты интеллектуальной деятельности: «никто не может использовать или распространять их без его согласия, за исключениями, установленными законом». Гарантии установлены и на свободу литератур-

ного, художественного, научного и технического творчества. Также Конституцией Украины защищается интеллектуальная собственность, авторские права, моральные и материальные интересы, возникающие в связи с различными видами интеллектуальной деятельности (ст. 54). Последняя норма, указывающая на различные виды интеллектуальной деятельности, является важной с позиции того, что как предыдущие Конституции, она не ограничивает виды объектов интеллектуальной деятельности, которые, в свою очередь, «динамично развиваются и требуют постоянного обновления» [Елеусизова И.К., Турлыбек Д.М., 2017, с.107].

Таким образом, учитывая опыт законодательного обеспечения интеллектуальной собственности на уровне Основных законов государств, считаем, что раздел II. «Человек и гражданин» Конституции Республики Казахстан должен быть дополнен нормами, связанными с охраной и гарантией прав на интеллектуальную собственность.

Заключение:

В результате исследования установлено, что в действующих нормативных актах РК в сфере интеллектуальной собственности содержание цели излагается либо в статьях, связанных с конкретизацией отношений, регулируемых тем или иным актом, либо вообще отсутствует. Установлены пробелы Закона Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» и «Патентного закона Республики Казахстан», которые не предусматривают норм, указывающих на законодательство, регулирующее отношения в связи с созданием, правовой охраной и использованием объектов их правовой регуляции.

Также в статьях отдельных нормативно-правовых актов в сфере интеллектуальной собственности, регламентирующих непосредственно вопросы законодательства, отсутствует норма, указывающая на верховенство Конституции Республики Казахстан. Из всего законодательства в сфере интеллектуальной собственности только Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» содержит указание на Конституцию как нормативный акт, на котором основывается законодательство об охране топологий.

По аналогии с последним законом предлагаем дополнить положения Закона Республики

¹ Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ccca0bbf3250f82d26aa158e6325aa2b34775e8d/

² Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года // <http://www.kenesh.kg/ru/article/show/31/konstitutsiya-kirgizskoy-respubliki>

³ Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) // <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>

⁴ Конституция Республики Армения. Принята 06.12.2015 // <https://www.president.am/ru/constitution-2015/>

⁵ Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года // <https://online.zakon.kz/document>

⁶ Конституция Украины от 28 июня 1996 года № 254к/96-ВР (Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30391155#pos=7;-106

Казахстан «Об авторском праве и смежных правах»; Закона Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений»; Закона Республики Казахстан «Патентный закон Республики Казахстан»; Закона Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» нормой о верховенстве Конституции Республики Казахстан, что будет, во-первых, подчеркивать важность и

высшую юридическую защиту интеллектуальных прав, во-вторых, придаст политико-правовое значение и государственно-юридическую основу отношениям в сфере интеллектуальной собственности, и, в-третьих, приблизит казахстанское законодательство к зарубежному опыту конституционно-правового обеспечения интеллектуальной собственности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азархин А.В. Цели и средства в правореализационном процессе// Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2019. - №2, том 1. – С.6-13.
2. Гаврилова Ю.А., Х. Холлман, Алембаев К.О., Кожуганова Д.З. Понятие, сущность и система законодательства Республики Казахстан в сфере интеллектуальной собственности// Евразийский юридический журнал. – 2020. - №7 (146). – С. 250-255.
3. Елеусизова И.К., Турлыбек Д.М. Правовая охрана топологии интегральной микросхемы как объекта интеллектуальной собственности // Вестник института законодательства РК. – 2017. - №1(46). – С.104-112// http://www.zqai.kz/sites/default/files/na_sayt_vestnik_no146-1017.pdf
4. Карпов Е.А. Сущность и цели наказания в российском уголовном праве // Российский следователь. 2010. № 3. Нерсисян А.А. Вопросы наказуемости в уголовном праве ФРГ и США. М., 1992. Палий А.А. Сущность и цели наказания в российском уголовном праве и средства их достижения: Дис. . канд. юрид. наук. Ростов н/Д, 2001.
5. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Астана: 2018. – 640 с.
6. Малько А.В., Шундииков К.В. Цели и средства в праве и правовой политике. Саратов, 2003. Экимов А.И. Категория «цель» в советском праве: Автореф. дис. канд. юрид. наук. М, 1970. Мызникова Е.А. Цели в праве: теоретико-правовой анализ. Дисс. 12.00.01, кандидат юридических наук. – Краснодар, 2011.
7. Мызникова Е.А. Цели в праве: теоретико-правовой анализ. Дисс. 12.00.01, кандидат юридических наук. – Краснодар, 2011// <https://www.dissercat.com/content/tseli-v-prave-teoretiko-pravovoi-analiz>
8. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан: Учебное пособие / Отв. ред. к.ю.н., доцент З.Х. Баймолдина, д.ю.н., проф. Т.Е. Каудыров. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2013. – 264 с.
9. Сулейменов М. Право как система. – М., Статус, 2016. – 360 с.

REFERENCES:

1. Azarkhin A.V. Tseli i sredstva v pravorealizatsionnom protsesse// Vestnik Volzhskogo universiteta im. V.N. Tatishcheva. – 2019. - №2, tom 1. – S.6-13.
2. Gavrilova Yu.A., H. Hollman, Alembayev K.O., Kozhuganova D.Z. Ponyatiye, sushchnost' i sistema zakonodatel'stva Respubliki Kazakhstan v sfere intellektual'noy sobstvennosti// Yevraziyskiy yuridicheskiy zhurnal. – 2020. - №7 (146). – S. 250-255.
3. Yeleusizova I.K., Turlybek D.M. Pravovaya okhrana topologii integral'noy mikroskhemy kak ob'yekta intellektual'noy sobstvennosti // Vestnik instituta zakonodatel'stva RK. – 2017. - №1(46). – S.104-112// http://www.zqai.kz/sites/default/files/na_sayt_vestnik_no146-1017.pdf
4. Karpov Ye.A. Sushchnost' i tseli nakazaniya v rossiyskom ugolovnom prave // Rossiyskiy sledovatel'. 2010. № 3. Nersesyan A.A. Voprosy nakazuyemosti v ugolovnom prave FRG i SSHA. M., 1992. Paliy A.A. Sushchnost' i tseli nakazaniya v rossiyskom ugolovnom prave i sredstva ikh dostizheniya: Dis. . kand. yurid. nauk. Rostov n/D, 2001.
5. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Nauchno-prakticheskiy kommentariy. – Astana: 2018. –640 s.
6. Mal'ko A.B., Shundikov K.V. Tseli i sredstva v prave i pravovoy politike. Saratov, 2003. Ekimov A.I. Kategoriya «tsel'» v sovetskom prave: Avtoref. dis. kand. yurid. nauk. M, 1970. Myznikova Ye.A. Tseli v prave: teoretiko-pravovoy analiz. Diss. 12.00.01, kandidat yuridicheskikh nauk. – Krasnodar, 2011.
7. Myznikova Ye.A. Tseli v prave: teoretiko-pravovoy analiz. Diss. 12.00.01, kandidat yuridicheskikh nauk. – Krasnodar, 2011// <https://www.dissercat.com/content/tseli-v-prave-teoretiko-pravovoi-analiz>
8. Pravo intellektual'noy sobstvennosti Respubliki Kazakhstan: Uchebnoye posobiye / Otv. red. k.yu.n., dotsent Z.KH. Baymoldina, d.yu.n., prof. T.Ye. Kaudyrov. – Astana: GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazakhstan», 2013. – 264 s.
9. Suleymenov M. Pravo kak sistema. – M., Status, 2016. – 360 s.

Сведения об авторах:

Гаврилова Юлия Александровна – кандидат юридических наук, профессор Казахстанско-Американского свободного университета, г. Усть-Каменогорск, ул. М. Горького, 76, +77051447862, e-mail: gavriloyuliya@yandex.ru

Холлман Хью – докторант Казахстанско-Американского свободного университета, г. Усть-Каменогорск, ул. М. Горького, 76, США, штат Аризона, +1 4802094815; e-mail: hallmanlaw@pobox.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Гаврилова Юлия Александровна – Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Американдық еркін университетінің профессоры, Қазақстан Республикасы, Өскемен қаласы, М. Горький көшесі, 76, +77051447862, e-mail: gavriloyuliya@yandex.ru

Холлман Хью – Қазақстан-Американдық еркін университетінің докторанты, АҚШ, Аризона штаты, +1 4802094815, e-mail: hallmanlaw@pobox.com

Information about the authors:

Yulia Gavrilova – Candidate of Law, Professor of the Kazakh-American Free University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, M. Gorkiy street 76, +7 7051447862, e-mail: gavriloyuliya@yandex.ru

Hollman Hugh – doctoral student of the Kazakh American Free University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, M. Gorkiy street 76, USA, Arizona, +1 4802094815, e-mail: hallmanlaw@pobox.com

М.С. ЗАРКЕНОВ

*Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
(E-mail: Zarkenov@gmail.com)*

ОБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА НЕПРАВОМЕРНОГО ДОСТУПА К ИНФОРМАЦИИ, В ИНФОРМАЦИОННУЮ СИСТЕМУ ИЛИ СЕТЬ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ

Аннотация: В статье рассматриваются методы определения сущности деяния, возможных или наступивших последствий, причинно-следственной связи между деянием и наступившими последствиями неправомерного доступа к информации, в информационную систему или сеть телекоммуникаций, а также факультативных признаков объективной стороны. Также исследуется специфика сферы информационных технологий в рассматриваемом уголовном правонарушении. В данной статье приводятся примеры из судебной практики. Проведен сравнительно-правовой анализ уголовной ответственности за неправомерный доступ к информации, в информационную систему и сеть телекоммуникаций. Наряду с этим, для более точного и полного рассмотрения этого общественно опасного деяния был проведен анализ законодательства Республики Казахстан, в том числе закона Республики Казахстан «Об информатизации». Кроме того, в статье анализируются доктринальные концепции, выдвинутые отечественными и зарубежными учеными, а также предлагается собственная концепция. Предлагается внести изменения в уголовный закон, дополнив квалифицирующий признак за совершение неправомерного доступа к информации, в информационную систему или сеть телекоммуникаций «с использованием служебного положения».

Нами предложено решение ряда проблемных вопросов, связанных с объективной стороной уголовного правонарушения, ответственность за совершение которого предусмотрена статьей 205 Уголовного кодекса Республики Казахстан. Рассмотрение указанных проблемных вопросов представляет значительный интерес в теории и практике уголовного права.

Ключевые слова: объективная сторона; неправомерный доступ к информации, в информационную систему или сеть телекоммуникаций; компьютерные преступления; киберпреступность; кибербезопасность; информационные технологии; уголовные правонарушения в сфере информационных технологий.

АҚПАРАТҚА, АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕГЕ НЕМЕСЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛАР ЖЕЛІСІНЕ ҚҰҚЫҚҚА СЫЙЫМСЫЗ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІҢ ОБЪЕКТИВТІ ЖАҒЫ

Аңдатпа: Мақалада іс-әрекеттің мәнін, ықтимал немесе туындаған салдарларды, іс-әрекет пен ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникация желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізудің салдары арасындағы себеп-салдарлық байланысты, сондай-ақ объективті тараптың факультативті белгілерін анықтау әдістері қарастырылады. Сондай-ақ, қылмыстық құқық бұзушылықтағы ақпараттық технологиялар саласының ерекшелігі зерттелуде. Бұл мақалада сот тәжірибесінен мысалдар келтірілген. Ақпаратқа, ақпараттық жүйеге және телекоммуникация желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізгені үшін қылмыстық жауапкершілікке салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілді. Сонымен қатар, осы қоғамға қауіпті іс-әрекетті неғұрлым дәл және толық қарау үшін Қазақстан Республикасының заңнамасына, оның ішінде «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңына талдау жүргізілді. Сонымен қатар, мақалада отандық және шетелдік ғалымдар ұсынған доктриналық тұжырымдамалар талданды, сонымен қатар өзіндік тұжырымдама ұсынылды. Ақпаратқа құқыққа сыйымсыз қол жеткізгені үшін саралау белгісін, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне «қызмет бабын пайдалана отырып» қоса отырып, қылмыстық заңға өзгерістер енгізу ұсынылды.

Біз қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті тарапымен байланысты бірқатар проблемалық мәселелерді шешуді ұсындық, оны жасағаны үшін жауапкершілік Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 205-бабында көзделген. Осы проблемалық мәселелерді қарау қылмыстық құқық теориясы мен практикасына айтарлықтай қызығушылық тудырады.

Түйіндемe сөздер: объективті тарап; ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізу; компьютерлік қылмыстар; киберқылмыс; киберқауіпсіздік; ақпараттық технологиялар; ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар.

THE OBJECTIVE SIDE OF ILLEGAL ACCESS TO INFORMATION, TO AN INFORMATION SYSTEM OR A TELECOMMUNICATIONS NETWORK

Abstract: The article deals with the methods of determining the nature of the act, possible or subsequent consequences, the causal relationship between the act and the consequences of illegal access to information, to an information system or telecommunications network, as well as optional features of the objective side. The article also examines the specifics of the field of information technology in the criminal offense under consideration. This article provides examples from judicial practice. The comparative legal analysis of criminal liability for illegal access to information, to the information system and the telecommunications network is carried out. At the same time, for a more accurate and complete consideration of this socially dangerous act, an analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan, including the Law of the Republic of Kazakhstan «On Informatization», was carried out. In addition, the article analyzes the doctrinal concepts put forward by domestic and foreign scientists, as well as offers its own concept. It is proposed to amend the criminal law by adding a qualifying attribute for committing illegal access to information, to an information system or telecommunications network «using official position».

We have proposed a solution to a number of problematic issues related to the objective side of the criminal offense, the responsibility for the commission of which is provided for in Article 205 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Consideration of these problematic issues is of considerable interest in the theory and practice of criminal law.

Key words: objective side; illegal access to information, to an information system or telecommunications network; computer crimes; cybercrime; cybersecurity; information technologies; criminal offenses in the field of information technologies.

Введение

В преобладающем количестве фактов совершения уголовных правонарушений в сфере информатизации и связи первостепенным этапом является неправомерный доступ к информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций.

Материалы и методы

Достижение цели настоящей статьи и решение на ее пути задач потребовали применения методов общего и частного характера. Так, общенаучными методами выступили: анализ, синтез, индукция, дедукция.

Частноправовыми методами, использованными в статье, являются методы юридико-догматический, сравнительно-правовой. За основу материальной базой исследования были взяты действующее законодательство Республики Казахстан в области информатизации и связи и доктринальные концепции, выдвинутые отечественными и зарубежными учеными.

Результаты исследования

Объективной стороной данного уголовного правонарушения является неправомерный доступ к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций, повлекший существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства.

Как справедливо отмечает Баймурзин Г.И. «объективная сторона состава преступления

заключается в совокупности внешних признаков преступного деяния, указанных в диспозиции уголовно-правовой нормы» [Агыбаев А.Н., 2004, с. 50]. Так, если исходить из диспозиции ст.205 УК РК, то одним из признаков объективной стороны этого уголовного правонарушения является общественно опасное деяние, заключающееся в неправомерном доступе к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций. Неправомерный доступ к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе осуществляется только действием (т.е. в активном поведении), а его осуществление бездействием невозможно [Исмагулова А.Т., 2016, с. 97].

Наряду с этим время, место, обстановка, орудия, средства совершения данного уголовного правонарушения, учитываются только как смягчающие или отягчающие обстоятельства.

Несомненно, информация должна иметь своего собственника или владельца, либо пользователя. Иначе информация, не имеющая собственника (правообладателя), либо когда собственник неизвестен, будет являться бесхозной, что, в свою очередь, не будет образовывать уголовно-наказуемое деяние. Так, закон РК «Об информатизации» устанавливает понятие собственника, владельца и пользователя объекта информатизации. «Собственником объекта информатизации выступает лицо, в абсолютной мере наделенное правами распоряжения, владения и пользования. Владельцем объекта информатизации выступает лицо, владеющее и пользующееся объектами информатизации в пределах и порядке, установленных законом или

соглашением. Пользователь - это лицо, использующее объекты информатизации для реализации определенной задачи»¹. Исходя из этого, права собственника и владельца объекта информатизации выражаются в реализации фактического обладания имуществом, т.е. собственник и владелец объекта информатизации имеют право на защиту своего владения.

Представление о неправомерном доступе к электронной информации, толкуется различными авторами по-разному. Например, С.А. Пашин справедливо делит неправомерный доступ к электронной информации на права доступа субъекта, а именно:

1. «когда субъект обладает правом доступа к информации, но осуществляет его вне определенного порядка, в нарушение правил ее защиты;

2. когда субъект получает доступ к информации, несмотря на то, что он не обладает правом доступа к этой информации» [Скуратов Ю.И., 1996, с. 412].

В первом случае можно привести следующую ситуацию, когда субъект, обладая законным доступом к информации, нарушает установленные правила ее защиты. Приговором Ауэзовского районного суда города Алматы от 13.12.2016 года «С. и И., пренебрегая принудительным исполнением решения суда №2 Ауэзовского района города Алматы об истребовании из чужого незаконного владения путем взыскания и передачи генеральному директору ТОО К. имущества ТОО, а также правоустанавливающих, бухгалтерских документов, совершили преступные действия в группе лиц по предварительному сговору. Так, С. и И., используя свое служебное положение, имея доступ к электронной информации, умышленно неправомерно уничтожили охраняемые законом информации, хранящиеся на машинном носителе, процессор с электронной базой данных по ведению бухгалтерского учета 1С с электронным ключом 1С, содержащиеся в информационной системе и передаваемой по сети телекоммуникаций, повлекшее тяжкие последствия, на восстановление которых была потрачена крупная сумма»².

В результате последние, имея доступ к информации, нарушили рамки своих дозволенных прав, что следует квалифицировать как неправомерный доступ к электронной информации.

Это также отмечается Бекмагамбетовым А.Б., Ревиним В.П., Ревиним В.В., что «неправомерный доступ имеет место в ситуациях, где субъект обладает правом на работу с электронной информацией или обладает доступом к работе с этим банком электронной информации, но ограничен в масштабах операций и проникает в закрытую

для него часть банка данных» [Бекмагамбетов А.Б., 2017, с. 152].

Следующее понимание неправомерного доступа к информации соответствует случаю, когда «в г.Астане были разоблачены С. и Б., которые преследуя свои преступные намерения, прошли в торгово-развлекательный центр, где на первом этаже ТРЦ нашли банкомат АО «...», и с целью реализации своих преступных намерений, с помощью специального технического средства, совершили умышленный неправомерный доступ к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему и информационно-коммуникационную сеть, повлекший существенное нарушение прав и законных интересов граждан и организаций.

Установив специальное техническое средство в вышеуказанный банкомат, а именно: «фишинговое» и «шиминг» устройства, с включенной видеокамерой, объектив которого был направлен на клавиатуру банкомата для фиксации пин-кода клиентов банка, Б. и С. умышленно завладели информацией, что повлекло существенное нарушение прав и законных интересов граждан и организаций, группой лиц по предварительному сговору. Также, незаконно получили сведения, составляющие банковскую тайну, путем перехвата в средствах связи, незаконного проникновения в компьютерную систему и сеть, с использованием специальных технических средств, незаконным способом использования этих сведений, покушение на тайное хищение чужого имущества, путем незаконного доступа в информационную систему, передаваемой по информационно-коммуникационной сети, в крупном размере, не доведенное до конца по независящим от лица обстоятельствам»³. В этом примере виновные лица наряду с попыткой тайного хищения совершили неправомерный доступ к информации и завладели ею.

Таким образом, несмотря на преимущества специального субъекта в обоих случаях, уголовные правонарушения квалифицируются как неправомерный доступ к электронной информации, которые разграничены между субъектами, а именно один субъект имеет право доступа к информации с установленными ограничениями в деятельности, а другой с полным ограниченным правом доступа к информации. В этой связи полагаем, что неправомерным доступом к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций – это общественно опасное деяние, совершенное путем любого (правомерного или неправомерного) доступа к охраняемым законом информации без

¹ Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года № 418-V. - [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>. (дата обращения: 12.02.2020).

² Приговор Ауэзовского районного суда города Алматы от 13.12.2016 года за №7513-16-00-1/244.

³ Приговор районного суда №2 Есильского района города Астаны от 26.11.2015 года за №1-355/2015.

предварительного согласия собственника или владельца информации.

Учитывая, что доступ к охраняемой законом информации является как неправомерным, так и правомерным с установленными ограничениями в деятельности. Отсюда возникает вопрос, насколько соответствует название нормы уголовного закона «неправомерный доступ к информации». Например, злоумышленник, зная чужой пароль, может войти в глобальную сеть интернет и воспользоваться ее ресурсами. В этом случае провайдер предоставляет ему правомерный доступ в интернет.

Однако согласие на использование этой услуги ему не было дано ни от услугодателя, ни от законного услугополучателя. Отсюда следует, что термин «неправомерный доступ» недостаточно отражает суть этого деяния. В то же время слово согласие или разрешение более четко выражает сущность неправомерного доступа к информации.

В законе РК «О государственных секретах» от 15 марта 1999 года «доступ к государственной секретной информации санкционируется уполномоченным должностным лицом». Таким образом, нарушение доступа к государственной секретной информации было бы равнозначно несанкционированному доступу. Термин «несанкционированный доступ» чаще всего используется в зарубежных странах.

Кроме того, в ст.286 модельного Уголовного кодекса для государств-участников СНГ используется наименование «несанкционированный доступ к компьютерной информации». В этой связи в целях корректного обозначения уголовно наказуемых деяний, предусмотренного ст.205 УК РК следует заменить слово «неправомерный доступ» на «несанкционированный доступ».

Совершение неправомерного доступа к информации предполагает прохождение какого-либо барьера, ограничивающего доступ. В данном случае слово «ограничение» выражает достаточный смысл (нарушение любого ограничения с целью получения информации). Однако использование такого термина, как «ограничение или ограниченная информация» в понятии «неправомерного доступа к информации» может вынудить собственников или владельцев буквально принимать меры по ограничению доступа к информации от третьих лиц (путем установления пароля, кодов на информацию, средств защиты и т.д.). В таком случае совершение несанкционированного доступа к информации, не имеющей каких-либо ограничений, не будет подлежать уголовной ответственности. В этой связи, использование слова «ограничение» в понятии неправомерного доступа к информации не поощряется.

Тем не менее, некоторые ученые считают, что для того, чтобы доступ считался незаконным,

информация должна быть защищена от любого вмешательства. Однако, защищенность информации, не является необходимым критерием статьи 205 УК РК, поскольку это необоснованно ограничивает область охвата данной статьи. В связи с этим защищенность электронной информации от третьих лиц не может являться обязательным критерием рассматриваемого уголовного правонарушения.

Согласно комментариям к УК РК под редакцией Рахметова С.М. и Рогова И.И. «неправомерный доступ к информации подразумевает ознакомление лица с информацией, содержащейся на электронном носителе» [Рахметов С.М., 2016, с. 359]. На наш взгляд, в данном случае Воробьев В.В. справедливо отмечает, что если лицо уничтожает всю электронную информацию с электронного носителя, не ознакомившись с ней, то, опираясь на закономерность указанного определения, он не совершит неправомерного доступа к информации [Воробьев В.В., 2000, с. 69]. Так, в комментарий к УК РК Борчашвили И.Ш. совершенно верно отмечает, что «ознакомление с электронной информацией в момент квалификации неправомерного доступа к этой информации не имеет значения» [Борчашвили И.Ш., 2015, с. 380–381].

Наряду с этим считаем недопустимым ограничиваться уголовной ответственностью за неправомерный доступ к информации, если виновное лицо в результате проникновения в какую-либо государственную информационную систему, в частности Министерства обороны, Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, знакомится с конфиденциальной информацией.

Также, учитывая тот факт, что лицо, незаконно проникшее в цифровое пространство электронного носителя, для достижения своего умысла может ознакомиться с любой информацией и ознакомиться с тем, какие файлы (библиотеки) существуют в создаваемом программном обеспечении (в конкурирующих организациях), формулы (функции) применяются в программном коде или другой важной информации.

Исходя из этого, нецелесообразно использовать слово «ознакомление» для обозначения деяния, связанного с неправомерным доступом к информации, когда оно может быть квалифицировано как факт неправомерного завладения информацией.

В то же время Малышенко Д.Г. также указывает на негативные последствия ознакомления с электронной информацией [Малышенко Д.Г., 2002, с. 62], где существуют признаки ст.208 УК РК. Таким образом, мы полагаем, что действие, связанное с ознакомлением с информацией, в большей степени относится к уголовному правонарушению за неправомерное завладение информацией. В связи с этим нецелесообразно

использовать слово «ознакомление» в понятии неправомерного доступа к информации.

Е.И. Панфилова и А.С. Попов совершенно справедливо полагают, что неправомерный доступ к информации включает в себя несанкционированное получение возможности манипулирования информацией [Панфилова Е.И., 1998, с. 26].

Согласно словарю С.И. Ожегова, слово «возможность» означает средство, условие, обстоятельство, необходимое для осуществления чего-нибудь. Дать возможность - позволить, сделать возможным. Иметь возможность - располагать необходимыми условиями, средствами.

Таким образом, неправомерный доступ к охраняемой законом информации представляет собой возможность завладения, модификации, уничтожения информации и совершения иных действий в отношении информации; неправомерный доступ в информационную систему представляет собой возможность осуществления определенных операций по эксплуатации данной системы (поиск, обработка, копирование, запись, вывод информации и т.д.) и совершения иных действий; неправомерный доступ в сеть телекоммуникаций представляет собой возможность перехвата передаваемой информации, взаимодействия с определенными службами (сервисами) и совершения иных действий.

В комментариях к УК РК Борчашвили И.Ш. отмечает, что неправомерный доступ совершается лишь с помощью программного и аппаратного обеспечения [Борчашвили И.Ш., 2015, с. 380]. Это предполагает, что доступ не может быть осуществлен физическим способом (традиционными методами) и может быть осуществлен только в цифровом пространстве с использованием определенного программного и технического обеспечения.

Согласно словарю С.И. Ожегова, слово «доступ» – это проход, возможность проникновения куда-нибудь. Впуск, посещение с какой-нибудь целью. Отсюда можно вывести следующее определение неправомерного доступа к электронной информации - это проникновение в цифровое пространство, содержащее охраняемую законом информацию без разрешения ее собственника или владельца.

Обсуждение

Исходя из вышеизложенного, мы предлагаем следующее определение неправомерного доступа к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций - это общественно опасное деяние, совершенное путем любого (правомерного или неправомерного) проникновения в цифровое пространство, содержащее охраняемую законом информацию, в информационную систему, сеть телекоммуникаций либо нарушение

установленных правил допуска к информации или деятельности системы без предварительного согласия ее собственника или владельца, в результате которого субъект имеет возможность (располагает необходимыми условиями, средствами) совершать действия по распоряжению информацией, осуществлять определенные операции и иные действия в информационной системе, осуществлять перехват передаваемой информации, взаимодействие с определенными службами (сервисами) и совершать иные действия в сети телекоммуникаций.

Необходимо отметить, что в некоторых ситуациях могут возникать вопросы относительно квалификации тех или иных ситуаций. Например, Воробьев В.В. справедливо отметил, что специализированные программы, предназначенные для защиты информации, являются результатом интеллектуальной деятельности, то есть объектом авторского права, но как товар являются собственностью. Так, сама нейтрализация указанных программ, направленных на защиту информации (с неправомерным доступом), а именно блокирование, изменение или уничтожение программы, ограничивающей доступ к электронным информационным ресурсам, не образует состава уголовного правонарушения [Воробьев В.В., 2000, с. 75–77], предусмотренного ст.205 УК РК. Однако она может образовать состав уголовного правонарушения за нарушение авторских прав (ст.198 УК РК) или за умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества (ст.202 УК РК).

Кроме того, Воробьев В.В. справедливо отметил, что нельзя считать неправомерным доступ к сети интернет под чужим паролем, так как подавляющее большинство информации в этой сети носит открытый характер, а уголовный закон запрещает неправомерный доступ только к охраняемой законом информации [Воробьев В.В., 2000, с. 66].

Уголовное правонарушение, предусмотренное ст.205 УК РК, по своей конструкции принадлежит к материальному составу. Следовательно, следующим обязательным признаком объективной стороны рассматриваемого уголовного правонарушения признаются общественно опасные последствия, повлекшие существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства.

Ю.И. Ляпунов отмечает, что момент окончания уголовно-наказуемого деяния - это момент, когда субъект посылает последнюю команду на взаимодействие с информацией компьютеру [Ляпунов Ю.И., 1997, с. 11]. Однако это суждение имеет некоторые неопределенности, а именно: какая команда должна считаться последней; взаимодействие с какой информацией и на какой стадии действия (в процессе совершения

неправомерного доступа или после проникновения в цифровое пространство, содержащее охраняемую законом информацию); почему действие ограничивается до последней команды вызова информации. При этом, автор рассматривает это действие независимо от наступления последствий.

По нашему мнению, уголовное правонарушение может быть окончено в результате нейтрализации специализированных программ, предназначенных для защиты информации, системы нормального функционирования компьютерной техники и обеспечения иного вида безопасности, либо с момента получения возможности знакомиться с информацией, воздействовать на нее или совершать иные действия по ее распоряжению. Причем совершенно не обязательно, чтобы доступ к электронной информации производился с нейтрализацией системы безопасности. Однако, совершенное деяние признается уголовным правонарушением в результате наступления общественно опасных последствий, предусмотренных диспозицией данного уголовного правонарушения.

Так, Борчашвили И.Ш. совершенно верно отметил, что уголовное правонарушение, предусмотренное ст.205 УК РК считается оконченным с момента наступления общественно опасных последствий [Борчашвили И.Ш., 2015, с. 381].

Это означает, что неправомерный доступ к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций, считается оконченным с момента наступления каких-либо общественно опасных последствий, предусмотренных диспозицией этого уголовного правонарушения. В связи с этим моментом окончания общественно опасного деяния логично считать последнее совершенное субъектом действие, повлекшее общественно опасное последствие.

В случае, если последствия не наступают в виде существенного нарушения прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства, то эти действия следует расценивать как неоконченное уголовное правонарушение. Однако согласно ст.24 УК РК ответственность за покушение на преступление предусмотрена лишь за преступление средней тяжести, тяжкое и особо тяжкое, а преступление, предусмотренное ст.205 УК РК, к таковым не относится. Таким образом, данное уголовное правонарушение наступает только за оконченное уголовное правонарушение.

Как ранее отмечалось, в качестве последствий рассматриваемого деяния, предусмотрено существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства. Понятие существенного вреда предусматри-

вает нарушение конституционных прав и свобод человека и гражданина, законных интересов организаций, общества и государства, причинение значительного ущерба, нарушение нормального функционирования организаций или государственных органов и другие существенно вредные последствия (п.14) ст.3 УК РК)¹.

Кроме того, в исследуемых статьях рассматриваемой главы Уголовного кодекса РК предусмотрен особо квалифицирующий признак, как тяжкие последствия.

Борчашвили И.Ш. «к тяжким последствиям выделил такие последствия, как самоубийство, причинение крупного или особо крупного ущерба» [Борчашвили И.Ш., 2015, с. 383]. Однако принимая во внимание положения п.4) ст.3 УК РК, данный список следует дополнить такими прямыми последствиями, как наступление техногенного или экологического бедствия, чрезвычайной экологической ситуации, создание угрозы безопасности государства, катастрофы или аварии.

Следующим обязательным признаком объективной стороны рассматриваемого уголовного правонарушения выступает наличие причинной связи между неправомерным доступом к охраняемой законом информации и возникшими последствиями. Таким образом, для правильной квалификации уголовно-правового деяния должна существовать причинная связь между основным деянием и общественно опасным последствием. При отсутствии этих признаков исключается уголовная ответственность, установленная ст.205 УК РК.

Стоит отметить, что аналогичными нормами рассматриваемого деяния УК Азербайджанской Республики (ст.271УК АР) и Грузии (ст.284 УК Грузии) установлена ответственность за неправомерный доступ к информации, совершенный лицом с использованием своего служебного положения.

Данный способ создает благоприятные условия для совершения неправомерного доступа к информации по таким факторам, как полномочия, влияние лица, доверие к лицу, служебные связи и др. В связи с этим чаще всего на практике рассматриваемое противоправное действие совершается лицом с использованием своего служебного положения. Однако законодатель в статье 205 УК РК не предусматривает такой способ совершения исследуемого деяния в качестве квалифицирующего обстоятельства. В этой связи, целесообразно в ст.205 УК РК предусмотреть квалифицирующий признак «с использованием служебного положения».

Заключение

Подводя итоги, необходимо отметить, что в данной статье нами проанализированы доктринальные концепции, выдвинутые отечествен-

¹ Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года № 226-V ЗПК. - [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K1400000226/03.07.2014>. (дата обращения: 18.02.2020).

ными и зарубежными учеными относительно неправомерного доступа к охраняемой законом информации, содержащейся на электронном носителе, в информационную систему или сеть телекоммуникаций, в результате чего было предложено собственное понятие. Вместе с тем

рассмотренные проблемные вопросы представляют значительный интерес, как в теории, так и в практике уголовного права. Проведенное исследование также позволило сделать выводы о внесении изменений и дополнений в уголовный закон.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Агыбаев А.Н., Рогов И.И. и др. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. / Учебное пособие. - 2004. - С.239.
2. Уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи в Республике Казахстан: монография / А.Т. Исмагулова, А.М. Галиаскарова Костанайский филиал ФГБОУ ВПО «Челябинский государственный университет». – Костанай: ТОО «New Line Media», 2016. – С.160.
3. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть / Под общей ред. Ю.И. Скуратова и В.М. Лебедева. М.: Инфра-М: Норма, 1996. - С.487.
4. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. / Под ред. Ревина В.П. — М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2017.— С.396.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. / Под ред.: С.М. Рахметова, И.И. Рогова. - Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2016. – С.752.
6. Воробьев В.В. Преступления в сфере компьютерной информации (юридическая характеристика составов и квалификация): Дис. ... канд. юрид. наук. - Нижний Новгород, 2000. – С.201.
7. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). - Алматы: Жеті Жарғы, 2015. - С.1120.
8. Малышенко Д. Г. Уголовная ответственность за неправомерный доступ к компьютерной информации: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2002. – С.166.
9. Панфилова Е.И., Попов А.Н. Компьютерные преступления: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе». / Науч. редактор проф. Б. В. Волженкин. СПб., 1998. - С.48.
10. Ляпунов Ю.И. Ответственность за компьютерные преступления // Законность. - №1. 1997. - С.8-15.

REFERENCES:

1. Agybaev A.N., Rogov I.I. i dr. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan. Obshchaya chast'. / Uchebnoe posobie. - 2004. – S.239.
2. Ugolovnye pravonarusheniya v sfere informatizacii i svyazi v Respublike Kazahstan: monografiya / A.T. Ismagulova, A.M. Galiaskarova Kostanajskij filial FGBOU VPO «Chelyabinskij gosudarstvennyj universitet». – Kostanaj: TOO «New Line Media», 2016. – S.160.
3. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Rossijskoj Federacii. Osobennaya chast' / Pod obshchej red. JU.I. Skuratova i V.M. Lebedeva. M.: Infra-M: Norma, 1996. - S.487.
4. Bekmagambetov A.B., Revin V.P., Revina V.V. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan. Ocobennaya chast'. / Pod red. Revina V.P. — M.: Izdatel'skij dom Akademii Estestvoznaniya, 2017.— S.396.
5. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan. / Pod red.: S.M. Rahmetova, I.I. Rogova. - Almaty: TOO «Izdatel'stvo «Norma-K», 2016. – S.752.
6. Vorob'ev V.V. Prestupleniya v sfere komp'yuternoj informacii (yuridicheskaya harakteristika sostavov i kvalifikacija): Dis. ... kand. yurid. nauk. - Nizhnij Novgorod, 2000. – S.201.
7. Borchashvili I.SH. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan. Osobennaya chast' (tom 2). - Almaty: ZHeti ZHarғы, 2015. - S.1120.
8. Malysenko D. G. Ugolovnaya otvetstvennost' za nepravomernyj dostup k komp'yuternoj informacii: Dis. ... kand. yurid. nauk. — M., 2002. – S.166.
9. Panfilova E.I., Popov A.N. Komp'yuternye prestupleniya: Seriya «Sovremennye standarty v ugolovnom prave i ugolovnom processe». / Nauch. redaktor prof. B. V. Volzhenkin. SPb., 1998. - S.48.
10. Lyapunov YU.I. Otvetstvennost' za komp'yuternye prestupleniya // Zakonnost'. - №1. 1997. - S.8-15.

Сведения об авторах:

Заркенов Медет Сембаевич – магистр юридических наук, докторант Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Акмолинская область, 021804, Целиноградский район, пос. Косшы, ул. Республики, дом №16, 8-702-362-92-62, Zarkenov@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Заркенов Медет Сембайұлы - заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының докторанты, Ақмола облысы, 021804, Целиноград ауданы, Қосшы кенті, Республика көшесі, №16 үй, 8-702-362-92-62, Zarkenov@gmail.com

Information about the authors:

Zarkenov Medet Sembayevich - Master of Law, Doctoral Student of the Academy of Law Enforcement Agencies under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Akmola region, 021804, Tselinograd district, village. Kosshy, Republic street, house No. 16, 8-702-362-92-62, Zarkenov@gmail.com

Н.И. КАИРОВА^{1*}, Е.Ж. АЛИМУХАНБЕТОВ²

¹²Казахско-Русский международный университет,
Актобе, Казахстан
(e-mail: ealimuhanbetov@gmail.com)

ТЕРРОРИЗМ – КАК УГРОЗА СОВРЕМЕННОМУ КАЗАХСТАНУ

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные аспекты распространения терроризма в Республики Казахстан, виды и классификация терроризма, его негативное влияние на внутригосударственные и международные процессы, правовые пути противодействия и борьбы с ним. Психологические особенности членов деструктивных и террористических (радикальных) групп, а также психология терроризма. Опасность потенциальных угроз для Республики Казахстан. Проблема террористической угрозы, под которой понимают угрозу для развития общества, её целостности, реализацию важнейших целей и функции политики государства.

Следует заметить, что в концепциях национальной безопасности нашей республики, в законодательных документах недостаточно внимания уделяется террористической безопасности. Террористические акты приносят массовые человеческие жертвы, оказывают сильное психологическое давление на большие массы людей, влекут разрушение материальных и духовных ценностей, не поддающихся порой восстановлению, сеют вражду между государствами, провоцируют войны, недоверие и ненависть между социальными и национальными группами, которые иногда невозможно преодолеть в течение жизни целого поколения.

Ключевые слова: терроризм, международная преступность, террор, террористические акты, психология терроризма.

ТЕРРОРИЗМ - ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚАУІП РЕТІНДЕ

Аннотация: Бұл мақалада Қазақстан Республикасында терроризмнің таралуының негізгі аспектілері, терроризмнің түрлері мен жіктелуі, оның ішкі және халықаралық процестерге теріс әсері, оған қарсы тұрудың және онымен күресудің құқықтық жолдары қарастырылады. Деструктивті және террористік (радикалды) топтар мүшелерінің психологиялық ерекшеліктері, сондай-ақ терроризм психологиясы. Қазақстан Республикасы үшін ықтимал қауіптердің қауіптілігі. Қоғамның дамуына, оның тұтастығына, мемлекет саясатының маңызды мақсаттары мен функцияларын іске асыруға қауіп төндіретін террористік қауіп мәселесі.

Біздің республикамыздың ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамаларында, заңнамалық құжаттарда Террористік қауіпсіздікке жеткілікті көңіл бөлінбейтінін атап өткен жөн. Террористік актілер жаппай адам құрбандарын әкеледі, адамдардың үлкен массаларына күшті психологиялық қысым жасайды, материалдық және рухани құндылықтардың жойылуына әкеледі, кейде қалпына келтіруге болмайды, мемлекеттер арасында дұшпандық тудырады, Әлеуметтік және ұлттық топтар арасында соғыс, сенімсіздік пен жеккөрушілік тудырады, оларды кейде жеңу мүмкін емес. бүкіл ұрпақтың өмірі.

Түйіндемe сөздер: терроризм, халықаралық қылмыс, террор, террористік актілер, терроризм психологиясы.

TERRORISM - AS A THREAT TO MODERN KAZAKHSTAN

Annotation: This article discusses the main aspects of the spread of terrorism in the Republic of Kazakhstan, types and classification of terrorism, its negative impact on domestic and international processes, legal ways to counter and combat it. Psychological characteristics of members of destructive and terrorist (radical) groups, as well as the psychology of terrorism. Danger of potential threats to the Republic of Kazakhstan. The problem of the terrorist threat, which is understood as a threat to the development of society, its integrity, the implementation of the most important goals and functions of state policy.

It should be noted that the concepts of national security of our Republic and legislative documents do not pay enough attention to terrorist security. Terrorist acts cause massive human losses, exert strong psychological pressure on large masses of people, lead to the destruction of material and spiritual values that sometimes cannot be restored, sow hostility between States, provoke wars, distrust and hatred between social and national groups, which sometimes cannot be overcome within a generation.

Keywords: terrorism, international crime, terror, terrorist acts, psychology of terrorism.

Введение.

Современный терроризм представляют собой хорошо отлаженную систему, обладающую огромными финансовыми и людскими ресурсами. Терроризм многогранен в своих формах, маскируется и прикрывается различными идеологическими и политическими доктринами, в том числе религией. Терроризм наносят непоправимый вред устоявшимся общественным ценностям человечества.

Проявления террористических актов приводит к нарушению конституционного строя, территориальной целостности Республики Казахстан. Являются одной из главных проблем нашего государства так, как проявляются в разных формах от возбуждения гражданской вражды до создания различных вооруженных формирований. Преступлениям экстремистского и террористического характера присущи элементы организованности, данные проявления относят к социально-опасной деятельности.

Материалы. В *Послании* первого Президента Республики Казахстан — Лидера Нации Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» в числе приоритетных задач определено противодействие всем формам и проявлениям радикализма, экстремизма и терроризма [1, с. 7]. При этом особое внимание уделено необходимости усиления профилактики терроризму в обществе, прежде всего, в молодежной среде, а также формирования у населения правильного сознания, соответствующего традициям и культурным ценностям светского государства — Республики Казахстан, где царят межконфессиональный мир и согласие, уважаются и соблюдаются права как верующих, так и граждан, придерживающихся атеистических взглядов.

На решение задачи по противодействию терроризму, наряду с главными мерами экономического и политического характера, нацелено и новое уголовное законодательство, в частности, Уголовный кодекс Республики Казахстан, вступивший в действие с 1 января 2015 года.

Результаты. Определение терроризма дано в Законе Республики Казахстан «О противодействии терроризму», в котором терроризм определяется как «противоправное уголовно наказуемое деяние или угроза его совершения в отношении физических лиц или организаций в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения, оказания воздействия на принятие государственными органами Республики Казахстан, иностранными государствами и международными организациями решений либо с целью прекращения деятельности государственных либо общественных деятелей или из мести за такую деятельность» [2].

Обсуждения. В отечественной и зарубежной литературе даются различные классификации

форм и видов современного терроризма как многогранного феномена с чрезвычайно сложной структурой.

Так, с точки зрения целей, мотивов, идеологической платформы выделяют: государственный терроризм, имеющий внешнюю (осуществление насилия в отношении международных органов, иностранных граждан или государств) и внутреннюю направленность (применение насилия к политическим оппонентам, к населению страны в целом для укрепления своей власти) и международный терроризм, осуществляющийся на территории нескольких государств. Кроме того, различают такие виды терроризма, как организационно-групповой, индивидуальный, революционный, криминальный (уголовный), информационно-психологический, идеологический и др.

Первый президент Казахстана Н.А.Назарбаев отмечает: «Совершенно очевидно, что каковы бы ни были геополитические причины происхождения терроризма в лице отдельных террористов или террористических групп, терроризм окончательно вышел из-под контроля мировых и региональных держав» [3, с. 32]

В научной литературе отмечается, что появление и воспроизводство экстремизма и терроризма как исторически и социально обусловленных явлений вызвано совокупностью объективных и субъективных причин социального, экономического, политического, национального, идеологического, психологического характера.

Основными причинами распространения терроризма в той или иной стране являются длительные периоды социально-экономической нестабильности, сопровождающиеся, с одной стороны, социальной дифференциацией граждан, ожесточенной борьбой за власть, усилением социальных противоречий, растущей преступностью, а с другой - низкой эффективностью работы государственного аппарата и правоохранительных органов, отсутствием надежных механизмов правовой защиты населения.

В целях адекватного реагирования на происходящие изменения в оперативной обстановке в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма, принята Программа сотрудничества на 2017-2019 годы в сфере безопасности. Целью документа является дальнейшее совершенствование сотрудничества государств Содружества, уставных органов и органов отраслевого сотрудничества СНГ в борьбе с терроризмом.

Предупреждение терроризма осуществляется также в процессе сотрудничества правоохранительных органов в сфере противодействия религиозному экстремизму и терроризму со спецслужбами стран ближнего и дальнего зарубежья, о котором в своей книге «Правоохранительные органы Республики Казахстан» очень подробно

изложил С.К. Журсимбаев [4, с. 363].

После масштабных террористических акций в России, США, Англии и других странах необходимость противодействия терроризму осознается не только отдельными государствами, но и мировым сообществом в целом.

Общая концепция противодействия терроризму должна основываться на общих принципах организации борьбы с преступностью, которая по мнению известного ученого А.И.Долговой включает в себя:

1. информационно-аналитическую деятельность;
2. криминологическое прогнозирование;
3. определение стратегии борьбы с преступностью;
4. прогнозирование борьбы с преступностью;
5. создание и совершенствование правовой основы борьбы с преступностью;
6. реализация программ борьбы с преступностью, и корректировку и координацию деятельности по борьбе с преступностью;
7. организацию и развитие научных исследований борьбы с преступностью;
8. подготовку профессиональных кадров и повышение их квалификации;
9. формирование правовой культуры членов общества [5, с. 461].

По отношению к проблеме противодействия экстремизму и терроризму следует взять за основу объявленный Первым президентом принцип нулевой терпимости к беспорядку, поскольку терроризм и призван к обеспечению данного беспорядка.

Первый президент Казахстана Н.А.Назарбаев в своем послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050: Новый политический курс состоявшегося государства» отметил, что развитое общество начинается с дисциплины и порядка во всем: комфортного подъезда, аккуратного двора, чистых улиц и приветливых лиц. Мы не должны мириться даже с самыми малыми правонарушениями, хулиганством, бескультурьем, поскольку это нарушает общественный покой, снижает качество жизни [6, с. 35].

Существуют различные основания классификации терроризма.

Так С.Т. Абдрахманов предлагает терроризм разделить на виды, а затем на формы. Он считает, что к видам (типам) терроризма в уголовно-правовом значении относятся следующие разновидности преступной деятельности: терроризм, террористические акты, преступления террористического характера [7, с. 56]. К формам терроризма по мнению С.Т. Абдрахманова следует отнести: терроризм международный, терроризм внутригосударственный, терроризм одиночек.

Российский ученый Яхлов А.В. в своей статье «Терроризм и международные отношения в

первой половине XX века» дает собственную классификацию видов терроризма, выделяя национальный, идеологический и геополитический [8, с. 47]. По мнению другого российского криминолога В.В. Лунеева существующий терроризм можно подразделить на политический; международный; национальный и религиозный; государственный; стихийный и организованный; воздушный; уголовный [9, с. 58]. Как нам представляется, подобная классификация построена на нарушении принципа одинаковости логического основания: смешиваются виды терроризма и их формы. Многие из указанных видов терроризма не могут быть предметом правового регулирования (например, государственный внутренний терроризм в отношении граждан своего государства). Поскольку международное право не признает государство в качестве субъекта преступлений - понятие «государственный терроризм» представляется некорректным и об этом было сказано выше. В этой классификации смешиваются виды терроризма и формы его реализации.

В плане исследований причин терроризма представляет интерес статья российского психолога М.Вершинина «Психологические особенности членов деструктивных и террористических (радикальных) групп» [10, с. 77]. Согласно его исследованиям, люди, вступающие в ряды радикальной группировки (террористы) - это выходцы из разных социальных слоев и жизненных сфер. Существует определенный набор личностных черт, которыми должны обладать члены радикальных групп. Есть основания полагать, что эти черты во многом сходны с теми, которые отличают приверженцев религиозных культов. Резкие изменения, происходят при вступлении в террористическую организацию, поскольку человек отказывается от принадлежности к определенной социальной группе, порывает с обществом и принужден вести подпольное существование.

Заключение.

Согласно статистическим исследованиям, касающимся полового соотношения участников, в террористических группах ситуация выглядит следующим образом – 75% мужчины. В последние 5-6 лет женщины в радикальных организациях стали привлекаться к активной террористической деятельности, как террористы-смертники, раньше их деятельность сводилась к «подготовке и планированию» террористических актов, а не к участию [11, с. 45]. Через «возвышенные мотивы» обычно вовлекают молодежь, которая, в силу умственной и моральной незрелости, легко принимает радикальные национальные, социальные или религиозные идеи. Вовлекают ее чаще всего через тоталитарные (т.е. полностью подавляющие волю людей и подчиняющие их

только воле «вождя» «учителя»), религиозные или идеологические секты типа «Аум Синрике» или «Красных бригад». Длительное нахождение членов террористических или культовых групп в конспиративной обстановке при интенсивной террористической (религиозной) тренировке, включающей и специальные (ведущие к формированию мышления) технологии психологической обработки, приводит к появлению специфической среды, которую, по аналогии с уголовной средой, можно назвать террористической средой с особым типом сознания людей, составляющих эту среду.

В целях противодействию террористическим преступлениям следует решить следующие задачи:

- определить социально-экономические и политические предпосылки терроризма;

- разработать новые подходы к исследуемым уголовно-правовым категориям;

- осуществить юридический анализ основного и квалифицированных составов преступления, предусмотренного УК РК, уточнить содержание их объективных и субъективных признаков;

- выработка основных направлений совершенствования правового регулирования международного сотрудничества в борьбе с терроризмом,

- проследить роль правоохранительных и государственных органов в предупреждении указанных преступлений;

- исследовать международный опыт противодействия терроризму и сотрудничество в данной сфере;

- изучить психологию терроризма, профилактику и меры их предупреждения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание первого Президента народу Казахстана «Казахстанский путь-2050»: Единая цель, единые интересы, единое будущее» от 17.01.2014г.
2. Закон Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 416-І «О противодействии терроризму».
3. Критическое десятилетие / Назарбаев Н.А. - Алматы: Атамұра, 2003.
4. Правоохранительные органы Республики Казахстан: Учеб. Пособие / Журсимбаев С.К. - Алматы, Издательство «NURPRESS», 2010 -363с.
5. Криминология: учебник /под общ. Ред. А.И.Долговой.-4-е изд.,перераб. и доп. - Москва, 2010 – 461с.
6. Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана - Алматы: Юрист, 2013.
7. Абдрахманов С.Т. Уголовная ответственность за терроризм по законодательству Республики Казахстан: автореферат диссер. на соискание уч. ст. к.ю.н. по специальности 12.00.08. – Бишкек, 2005.- 56 с.
8. <http://anthropology.ru/ru/texts/yachlov/terror.html>.
9. Юридическая классификация терроризма: Учеб.пособие / Лунеев В.В. М.1998. – 58с.
10. Психологические особенности членов деструктивных и террористических (радикальных) групп: Учеб. Пособие / Вершинин М. М.2006 – 77 с.
11. <http://www.polit.ru/news/2004/03/13/terror.html>.

REFERENCES:

1. Address of the first President to the people of Kazakhstan «Kazakhstan's way-2050»: Common goal, common interests, common future" dated 17.01.2014
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 13, 1999 No. 416-І "On Countering terrorism".
3. Critical decade / N. A. Nazarbayev-Almaty: Atamura, 2003.
4. Law enforcement agencies of the Republic of Kazakhstan: Textbook. Manual / Zhursimbayev S. K.-Almaty, Publishing House "NURPRESS", 2010-363p.
5. Criminology: textbook / under the general Ed. of A. I. Dolgova.- 4th ed., reprint. and add. - Moscow, 2010-461p.
6. Strategy "Kazakhstan-2050": A new political course of the established state. Address of the President of the Republic of Kazakhstan-Leader of the Nation N. A. Nazarbayev to the People of Kazakhstan-Almaty: Lawyer, 2013.
7. Abdrakhmanov S. T. Criminal liability for terrorism under the legislation of the Republic of Kazakhstan: disser abstract. for the degree of Candidate of Law in the specialty 12.00.08. - Bishkek, 2005. - 56 p.
8. <http://anthropology.ru/ru/texts/yachlov/terror.html>.
9. Legal classification of terrorism: Textbook.manual / Luneev V. V. M. 1998. – 58p.
10. Psychological characteristics of members of destructive and terrorist (radical) groups: Studies. Manual / Vershinin M. M. 2006-77p.
11. <http://www.polit.ru/news/2004/03/13/terror.html>.

Сведения об авторах:

1. Каирова Нелля Имамуратовна – кандидат юридический наук, заведующая кафедры «Права» Казахско-Русского международного университета, г.Актобе, ул. Айтеке би 52, 87017308541, Kair.n@mail.ru

2. Алимуханбетов Еркебулан Жуматаевич - магистрант Казахско-Русского международного университета, г.Актобе, ул. Айтеке би 52, 87715982224, ealimuhanbetov@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

1. Каирова Нелля Имамуратқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ – орыс халықаралық университетінің «Құқық» кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе қ., көш. Айтеке би 52, 87017308541, Kair.n@mail.ru

2. Алимуханбетов Еркебулан Жуматайұлы - Қазақ – орыс халықаралық университетінің магистранты, Ақтөбе қ., көш. Айтеке би 52, 87715982224, ealimuhanbetov@gmail.com

Information about the authors:

1. Kairova Nellya Imamuratovna-Candidate of Law, Head of the Department of "Law" of the Kazakh-Russian International University, Aktobe, 52 Aiteke bi str., 87017308541, Kair.n@mail.ru

2. Alimukhanbetov Yerkebulan Zhumatayevich - Master's student of the Kazakh-Russian International University, Aktobe, 52 Aiteke bi str., 87715982224, ealimuhanbetov@gmail.com

УДК 347 (547)

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.62.69.011>А.К. КУСАИНОВА^{1*}, Д.О. КУСАИНОВ²¹²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан(*E-mail: kussainova_75@mail.ru)

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СДЕЛОК ПОСРЕДСТВОМ СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности правового регулирования заключения электронных сделок в сети Интернет. Автором рассмотрено соотношение понятий «электронная торговля» и «электронная коммерция», в результате чего сделан вывод, о том, что понятие «электронная коммерция» шире понятия «электронная торговля»; эти понятия соотносятся как род и вид.

Проанализирован порядок заключения и исполнения электронных сделок. Определено место заключения электронной сделки – «электронная торговая площадка». Рассмотрено понятие «интернет-ресурса», где содержатся сведения об основных потребительских свойствах товара (работы, услуги), наименовании продавца, его юридического адреса («IP-адрес»), и абонентского номера.

Основное внимание уделено анализу понятия «доменное имя», которое определяется как символическое (буквенно-цифровое) обозначение и предназначенное для поименованного обращения к объекту Интернета. Действующим законодательством РК закреплены несколько уровней доменного имени: корневое доменное имя, доменное имя первого уровня (имя.KZ и .ҚАЗ), доменное имя второго уровня, доменное имя третьего уровня.

Ключевые слова: электронная сделка, электронная торговля, электронная коммерция, электронная торговая площадка, доменное имя

ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІ АРҚЫЛЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ МӘМІЛЕЛЕР ЖАСАСУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аңдатпа: Бұл мақалада Интернет желісінде электрондық мәмілелер жасасуды құқықтық реттеудің ерекшеліктері қарастырылады. Автор "электрондық сауда" және "электрондық коммерция" ұғымдарының арақатынасын қарастырды, нәтижесінде "электрондық коммерция" ұғымы "электрондық сауда" ұғымынан гөрі кең деген тұжырым жасалды; бұл ұғымдар тұқым мен түр ретінде байланысты.

Электрондық мәмілелерді жасау және орындау тәртібі талданды. Электрондық мәмілені жасау орны - "электрондық сауда алаңы" анықталды. Тауардың (жұмыстың, қызметтің) негізгі тұтынушылық қасиеттері, сатушының атауы, оның заңды мекенжайы ("IP-мекенжай") және абоненттік нөмірі туралы мәліметтер қамтылған "интернет-ресурс" ұғымы қарастырылды.

Негізгі назар "домендік атау" ұғымын талдауға аударылады, ол символдық (әріптік-сандық) белгілеу ретінде анықталады және интернет объектісіне ат қоюға арналған. ҚР қолданыстағы заңнамасымен домендік атаудың бірнеше деңгейлері бекітілген: түбір домендік атау, бірінші деңгейдегі домендік атау (имя.KZ және .ҚАЗ), екінші деңгейлі домендік атау, үшінші деңгейлі домендік атау.

Түйін сөздер: электрондық мәміле, электрондық сауда, электрондық коммерция, электрондық сауда алаңы, домендік атау

LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS OVER THE INTERNET

Abstract: This article discusses the features of the legal regulation of electronic transactions on the Internet. The author considers the relationship between the concepts of "electronic Commerce" and "electronic Commerce", resulting in the conclusion, that the concept of "e-Commerce" broader concept of "electronic Commerce"; these concepts are related as genus and species.

The procedure for concluding and executing electronic transactions is analyzed. The place of conclusion of an electronic transaction – "electronic trading platform" - has been determined. The concept of an "Internet resource" is considered, which contains information about the main consumer properties of the product (work, service), the name of the seller, its legal address ("IP address"), and the subscriber number.

The main attention is paid to the analysis of the concept of "domain name", which is defined as a symbolic (alphanumeric) designation and intended for a named reference to an object of the Internet.

The current legislation of the Republic of Kazakhstan establishes several levels of a domain name: the root domain name, the first-level domain name (name.KZ n .KAZ), a second-level domain name, a third-level domain name.

Keywords: e-transaction, electronic trade, e-commerce, electronic trading platform, domain name

Введение

В период действия чрезвычайного положения в Республике Казахстан¹, в связи с объявлением Всемирной организацией здравоохранения нового коронавируса COVID-19 пандемией, стал наблюдаться рост количества гражданско-правовых сделок, заключаемых в сети Интернет. Пандемия COVID-19 привела к значительному росту онлайн-торговли. Увеличение продаж в онлайн-режиме в период пандемии особенно выросло в продаже медицинских препаратов, продуктов питания².

В современных условиях субъекты гражданского и предпринимательского права стали активнее использовать Интернет-ресурсы для быстрого обслуживания контрагентов по различным гражданско-правовым договорам.

Следует отметить, что по данным министра торговли и интеграции Бахыта Султанова «Объем рынка электронной торговли Казахстана только за 2019 год увеличился в 1,8 раз и превысил 700 млрд тенге. Ее доля в общей розничной торговле электронной торговли добавила почти 1%-й пункт и составила 3,7%. Это говорит о существенном потенциале роста. При этом более динамично развивается внутренний рынок. Объем покупок на казахстанских интернет-магазинах составил 422 млрд тенге, на международных интернет-площадках — 280 млрд тенге. В 2019 году количество активных покупателей выросло на 72% и составило 3,2 млн человек»³.

По результатам анализа, проведенного АО «Казпочта», «объем рынка электронной торговли за I полугодие 2020 года составил 435 млрд тенге. Это составляет 9,4% от общего объема розничной торговли. До конца этого года ожидается 900 млрд тенге. К 2022 года этот показатель достигнет 1,9 трлн тенге, составляя около 13% от общего объема розничной торговли. Задачей, поставленной ранее, было довести долю электронной торговли в общей розничной торговле до 10% к 2025 году»⁴.

Материалы и методы.

В процессе выполнения научного исследования были использованы общие и специальные методы познания, которые позволили провести комплексный анализ основных вопросов темы научного исследования и достичь поставленных целей.

При проведении данного исследования были использованы различные методы научного познания. Среди них необходимо выделить: исторический метод; метод анализа и синтеза; структурно-системный метод; сравнительно-правовой метод; статистический метод; метод обобщения и др.

Посредством использования исторического метода были рассмотрены основные этапы развития национального законодательства, регулирующего отношения в сфере электронной торговли, электронной коммерции и доменного имени. Сравнительно-правовой метод позволил провести анализ теоретических концепций и подходов к понятию электронной торговли по законодательству Республики Казахстан и стран ближнего зарубежья.

Применение совокупности вышеуказанных методов способствовало проведению комплексного исследования и формулированию теоретических выводов и практических рекомендаций.

Обсуждение

Развитие электронной торговли требует правового регулирования отношений, складывающихся в этой сфере. В действующем гражданском законодательстве Республики Казахстан нет запрета на совершение сделок в электронной форме. В соответствии со ст.147 ГК РК сделками признаются действия граждан и юридических лиц, направленные на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей. В отношении формы сделки законодатель установил следующее требование: сделки могут быть совершены в письменной форме (простой или нотариальной) или устно⁵.

¹ Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020 года № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=32648341#pos=4;-112 (Дата обращения: 20.12.2020)

² Объем рынка электронной торговли за I полугодие 2020 года составил 435 млрд тенге | Информационный портал: Toppress.kz <https://toppress.kz/article/obem-rinka-elektronnoi-torgovli-za-i-polugodie-2020-goda-sostavil-435-mlrd-tenge> (Дата обращения: 06.01.2021)

³ В 2019 году объем покупок в казахстанских интернет-магазинах составил 422 млрд тенге. Режим доступа: URL: <https://primeminister.kz/ru/news/v-2019-godu-obem-pokupok-v-kazahstanskih-internet-magazinah-sostavil-422-mlrd-tenge>. (Дата обращения :24.12.2020)

⁴ Объем рынка электронной торговли за I полугодие 2020 года составил 435 млрд тенге | Информационный портал: Toppress.kz <https://toppress.kz/article/obem-rinka-elektronnoi-torgovli-za-i-polugodie-2020-goda-sostavil-435-mlrd-tenge> (Дата обращения: 06.01.2021)

⁵ Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2.12.2020 г.) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=1979 (Дата обращения: 16.12.2020)

24 ноября 2015 года был принят Закон РК от №419-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам информатизации». Нормами данного Закона были внесены дополнения в ГК РК: статья 152 была дополнена п.1-1 «Письменная форма сделки совершается на бумажном носителе или электронной форме»¹.

Далее, законодатель определил, что «к совершению сделки в письменной форме приравнивается, если иное не установлено законодательством или соглашением сторон, обмен письмами, телеграммами, телефонограммами, телетайпограммами, факсами, электронными документами, электронными сообщениями или иными документами, определяющими субъектов и содержание их волеизъявления».

В данном случае мы придерживаемся точки зрения Ф.С. Карагусова, который считает, что «в условиях современного этапа культурно-технического прогресса и повсеместного внедрения цифровых технологий особое значение приобретает возможность совершения сделок (без риска признания их недействительными по основанию несоблюдения требований к форме сделки) посредством обмена электронными сообщениями или иными документами (либо другими сообщениями) посредством электронных средств коммуникации, исключающих вовлечение в эти отношения третьих лиц»².

Действующим гражданским законодательством РК установлено общее правило о том, что сделка, заключенная в письменной форме должна быть подписана сторонами этой сделки или представителями сторон сделки. Законодатель допускает возможность использования средств факсимильного копирования подписи, электронной цифровой подписи (далее по тексту – ЭЦП) при совершении сделки, при условии, что такое использование не должно противоречить требованию одного из участников или законодательству (п.п.2 п.2 ст.152 ГК РК)³.

Проведенный нами анализ норм ГК РК свидетельствует о том, что, если стороны договорились об использовании электронного документа при заключении сделки, то она считается заклю-

ченной в письменной форме. Электронным документом признается «документ, в котором информация представлена в электронно-цифровой форме и удостоверена посредством электронной цифровой подписи»³. При этом такая подпись должна соответствовать требованиям Закона РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи».

Анализируя содержание норм гражданского законодательства, регулирующего отношения в сфере электронного документооборота, мы пришли к выводу о том, что письменная форма договора, заключенного в онлайн-режиме (электронная торговля), была соблюдена при выполнении следующих условий:

1) Контрагенты по договору совершили обмен электронными документами в электронной среде и эти документы удостоверены ЭЦП каждой из сторон;

2) При размещении продавцом предложения на электронных ресурсах это предложение должно содержать все признаки оферты, а покупатель принимает условия такого предложения.

Понятие «электронной торговли» закреплено в п. 57 ст.1 Закона РК от 12 апреля 2004 года № 544-II «О регулировании торговой деятельности» – «это предпринимательская деятельность по реализации товаров, осуществляемая посредством информационно-коммуникационных технологий»⁴.

В соответствии с п.28 ст.1 Закона РК от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» информационно-коммуникационными технологиями признается «совокупность методов работы с электронными информационными ресурсами и методами информационного взаимодействия, осуществляемых с применением аппаратно-программного комплекса и сети телекоммуникаций»⁵.

На современном этапе развития гражданского законодательства основным нормативным правовым актом, регулирующим отношения в сфере электронной торговли является Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 Об утверждении Правил внутренней торговли⁶.

¹ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 419-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информатизации». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=32910969 (Дата обращения: 18.12.2020)

² Карагусов Ф.С. О значении и последствиях несоблюдения требований к форме гражданско-правового договора в современных правовых порядках. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33005202#pos=181;-50 Дата обращения: 20.12.2020

³ Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.06.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1035484 (Дата обращения: 18.12.2020)

⁴ Закон Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года № 544-II «О регулировании торговой деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1047488#pos=152;7 (Дата обращения: 20.12.2020)

⁵ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.12.2020 г. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902 (Дата обращения: 20.12.2020)

⁶ Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 Об утверждении Правил внутренней торговли. Режим доступа: URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/topgovlyya_i_obschestvennoe_pitanie/id-V1500011148/ (Дата обращения: 18.12.2020)

Данные Правила содержат определение понятия «электронная торговля», аналогичное понятию, закрепленному в Законе РК «Об информатизации» (п.65 Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 Об утверждении Правил внутренней торговли)

12 декабря 2017 года Постановлением Правительства Республики Казахстан № 827 была утверждена Государственная программа «Цифровой Казахстан», одним из пунктов которой было обозначено развитие электронной торговли и переход к безналичной экономике¹. В рамках этой программы была разработана «Дорожная карта по развитию электронной торговли на 2018–2020 годы», которая включила в себя 28 мероприятий по пяти направлениям:

- 1) «законодательное регулирование электронной торговли;
- 2) платежные системы в электронной торговле;
- 3) повышение цифровой и финансовой грамотности населения и предпринимателей;
- 4) продвижение электронной торговли;
- 5) развитие инфраструктуры логистики»².

2 апреля 2019 года введен в действие Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития бизнес-среды и регулирования торговой деятельности»³. Нормами данного Закона урегулирован вопрос развития электронной торговли путем:

- «расширения аппарата инструментов электронной торговли с регламентацией их признаков (электронная коммерция, электронная торговля, электронная торговая площадка, информационная электронная площадка и т.д.);
- усиления института защиты прав потребителей в сфере электронной торговли;
- закрепления регламентации деятельности транспортно-логистических центров хранения – фулфилмент центров»⁴.

¹ Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.12.2019 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37168057 (Дата обращения: 22.12.2020)

² <https://kursiv.kz/news/kompanii/2017-11/gosudarstvo-budet-podderzhivat-elektronnyu-kommerciyu> (Дата обращения: 29.12.2020)

³ Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2019 года № 241-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития бизнес-среды и регулирования торговой деятельности». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38597658#pos=1358;-2 (Дата обращения: 19.12.2020)

⁴ Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2019 года № 241-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития бизнес-среды и регулирования торговой деятельности». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38597658#pos=1358;-2 (Дата обращения: 19.12.2020)

⁵ Закон Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года № 544-II «О регулировании торговой деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1047488#pos=152;7. (Дата обращения: 20.12.2020)

⁶ Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 Об утверждении Правил внутренней торговли/. Режим доступа: URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/topgovlyya_i_obschestvennoe_pitanie/id-V1500011148/ (Дата обращения: 19.12.2020)

⁷ Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38259854#pos=474;-2 (Дата обращения: 29.12.2020)

⁸ Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 Об утверждении Правил внутренней торговли/. Режим доступа: URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/topgovlyya_i_obschestvennoe_pitanie/id-V1500011148/ (Дата обращения: 19.12.2020)

В соответствии с нормами действующего законодательства участниками электронной торговли признаются «физические и юридические лица, участвующие в качестве покупателя, продавца и (или) электронной торговой площадки» (п.59 ст.1 Закона РК «О регулировании торговой деятельности»)⁵. Следует отметить, что в п.67 Приказа и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 27 марта 2015 года № 264 «Об утверждении Правил внутренней торговли»⁶ закреплено определение участников электронной торговли.

Как уже было отмечено выше, электронная торговля – это «предпринимательская деятельность по реализации товаров, осуществляемая посредством информационно-коммуникационных технологий». А основная цель предпринимательства – это получение чистого дохода⁷.

Следует отметить, что законодатель помимо понятия «электронная торговля» также закрепил понятие «электронная коммерция» – это предпринимательская деятельность в электронной торговле, а также продаже услуг, осуществляемая посредством информационно-коммуникационных технологий" (п.56 ст.1 Закона РК «О регулировании торговой деятельности»; п.63 Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан «Об утверждении Правил внутренней торговли»⁸). На основании проведенного анализа действующего законодательства можно сделать вывод о том, что понятие «электронная коммерция» шире понятия «электронная торговля» и они соотносятся как род и вид. В рамках электронной торговли осуществляется только реализации товаров посредством информационно-коммуникационных технологий, а в рамках электронной коммерции помимо реализации товаров возможно и продажа услуг.

В 2019 году Министерством торговли и интеграции РК была принята Дорожная карта по развитию электронной коммерции на 2019–2025 годы. Основные меры направлены по 3 секторам:

1) «наращивание экспорта в электронной торговле;

2) вовлечение отечественных предпринимателей в электронную торговлю и развитие инфраструктуры;

3) защита прав потребителей и продвижение электронной торговли»¹.

Электронная торговля осуществляется путем отправления оферты в электронной форме, с обязательным подтверждением ЭЦП. В п.16 ст.13 Закона РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» электронная цифровая подпись определена как «набор электронных цифровых символов, созданный средствами электронной цифровой подписи и подтверждающий достоверность электронного документа, его принадлежность и неизменность содержания»². На законодательном уровне определено, что ЭЦП приравнивается к собственноручной подписи подписывающего лица.

Одним из важных вопросов правового регулирования сделок, заключенных посредством сети Интернет, является вопрос об определении места заключения таких сделок. В соответствии со ст.398 ГК РК «если в договоре не указано место его заключения, договор признается заключенным в месте жительства гражданина или месте нахождения юридического лица»³. Данная норма распространяется на договора, заключенные в простой письменной форме.

В отношении электронного договора, заключенного в предпринимательской сфере, действуют иные требования. Законодатель устанавливает общее правило: участники электронной торговли должны заключать договора на электронной торговой площадке – это «интернет-ресурс, обеспечивающий инфраструктуру участникам электронной торговли, в том числе заключение договоров между ними на оказание работ и услуг с использованием информационно-коммуникационных технологий»⁴.

В Википедии инфраструктура (лат. *infra* — «ниже», «под» и лат. *structura* — «строение», «расположение») определяется как «комплекс взаимосвязанных обслуживающих структур или

объектов, составляющих и обеспечивающих основу функционирования системы».

Нормами действующего законодательства закреплено, что инфраструктура электронной коммерции на электронной торговой площадке включает в себя:

1) «внутренние требования электронной торговой площадки к участникам электронной торговли;

2) возможность безналичного расчета за товар, работы и услуги с использованием банковских платежных систем;

3) организацию или координацию доставки товара или услуги;

4) обеспечение взаиморасчетов между покупателем и продавцом, в том числе при возврате товара;

5) предоставление возможности совершения договора купли-продажи, договора об оказании услуг посредством информационно-коммуникационных технологий путем обмена электронными документами или электронными сообщениями»⁵.

Интернет-ресурсом признается «информация (в текстовом, графическом, аудиовизуальном или ином виде), размещенная на аппаратно-программном комплексе, имеющем уникальный сетевой адрес и (или) доменное имя и функционирующем в Интернете» (п.46 ст.1 Закона РК «Об информатизации») ⁶. Как указывает законодатель, интернет-ресурс должен иметь уникальный сетевой адрес. В данном случае речь идет о, так называемом, IP-адресе. В действующем законодательстве РК не закреплено определение такого понятия.

Определение IP-адрес можно найти в Википедии: «(ай-пи адрес, сокращение от англ. Internet Protocol Address) – сетевой адрес узла в компьютерной сети, построенной по протоколу IP»⁷. Для определения IP-адреса по доменному имени на специальных узлах Сети имеются Таблицы соответствия. Такие узлы называются серверами DNS (Domain Name Service, «служба доменных имен») ⁸.

¹ Дорожная карта по развитию электронной коммерции на 2019-2025 годы //www.inform.kz/ru/kazahstanskije-tovary-budut-eksportirovat-sya-cherez-elektronnyje-torgovyje-ploschadki_a3563873. (Дата обращения: 29.12.2020)

² Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.06.2019 г.). Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1035484#pos=66;-47 (Дата обращения: 18.12.2020)

³ Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2.12.2020 г.) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=1979 (Дата обращения: 16.12.2020)

⁴ Закон Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года № 544-II «О регулировании торговой деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1047488#pos=152;7. (Дата обращения:)

⁵ Закон Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года № 544-II «О регулировании торговой деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2020 г.). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1047488#pos=152;7 (Дата обращения: 20.12.2020)

⁶ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.12.2020 г. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902 (Дата обращения: 28.12.2020)

⁷ https://ru.wikipedia.org/wiki/IP-%D0%B0%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%81 (Дата обращения :28.12.2020)

⁸ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D

Результаты.

Возникает вопрос, что представляет из себя доменное имя? Действующее законодательство РК определяет доменное имя как «символьное (буквенно-цифровое) обозначение, сформированное в соответствии с правилами адресации Интернета, соответствующее определенному сетевому адресу и предназначенное для поименованного обращения к объекту Интернета»¹.

В соответствии с п.44 ст.1 Закона РК «Об информатизации» интернет – это «всемирная система объединенных сетей телекоммуникаций и вычислительных ресурсов для передачи электронных информационных ресурсов».

Следует отметить, что в Казахстане правовыми проблемами создания интернет-сайтов занимался Лоскутов И.Ю. В своем пособии он отметил, что: «В целом предоставлением доменных имен занимается международная некоммерческая организация Интернет-Корпорация Присвоения Имен и Номеров – Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN), конкретно, ее подразделение – Internet Assigned Numbers Authority (IANA)... В Казахстане организация IANA назначила аккредитованным регистратором находящееся в г. Семей учреждение «Казахский центр сетевой информации» (далее – KazNIC). В настоящий момент оно является менеджером по поддержке доменного имени верхнего уровня KZ. Менеджер самостоятельно устанавливает правила и порядок регистрации доменных имен второго и последующих уровней в строгом соответствии с существующими стандартами и правилами делегирования доменных имен Интернет (<http://www.iana.org/>, <http://www.icann.org/> и др.)»².

В декабре 1999 года KazNIC утвердил Правила регистрации доменных имен KZ³. В системе адресации DNS сети Интернет доменное имя KZ является официально зарегистрированным доменным именем верхнего уровня. Нормами международного стандарта ISO-3166 закреплено, что «KZ» это двухбуквенный код Республики Казахстан.

Следует отметить, что с 1999 года утвержда-

лись различные Правила, регулирующие отношения, связанные с особенностями регистрации, пользования и распределения доменного пространства. Среди них можно выделить следующие:

– Приказ и.о. Председателя Агентства Республики Казахстан по информатизации и связи от 5 апреля 2005 года № 88-б «Об утверждении Правил распределения доменного пространства казахстанского сегмента сети Интернет» (утратил силу)⁴.

– Приказ Министра связи и информации Республики Казахстан от 7 сентября 2010 года № 220 «Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменного пространства казахстанского сегмента сети Интернет» (утратил силу).

– Приказ и.о. Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 118 «Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета» (утратил силу)⁵.

В современных условиях развития действующего законодательства в области регулирования вопросов порядка использования доменных имен, является Приказ Министра оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 13 марта 2018 года № 38/НҚ «Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета»⁶.

В данных Правилах доменное имя определяется как «символьное (буквенно-цифровое) обозначение, сформированное в соответствии с правилами адресации Интернета международной организацией Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (далее – ICANN), соответствующее определенному сетевому адресу и предназначенное для поименованного обращения к объекту Интернета».

Анализируя содержание вышеуказанных Правил мы пришли к выводу, что утверждены несколько уровней доменного имени. Одним из главных в этом списке стоит «корневое доменное имя – доменное имя, обозначаемое точкой

¹ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.12.2020 г. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902 (Дата обращения: 28.12.2020)

² Лоскутов И.Ю. Правовые основы создания интернет-сайтов Пособие для пользователей.- Алматы, 2010// <http://www.adilsoz.kz/upload/Publication/Publication-file-5-d1dda0757727b1c0d63c4c48443c03d8.pdf> (Дата обращения: 02.01.2021)

³ Правила регистрации доменных имен KZ (разработаны Некоммерческой организацией «Казахский центр сетевой информации»; декабрь 1999 года)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034470#pos=0;40 (Дата обращения: 03.01.2021)

⁴ Приказ и.о. Председателя Агентства Республики Казахстан по информатизации и связи от 5 апреля 2005 года № 88-б Об утверждении Правил распределения доменного пространства казахстанского сегмента сети Интернет. Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30959483&doc_id2=30013153#pos=77;-8&pos2=0;0 (Дата обращения:03.01.2021)

⁵ Приказ и.о. Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 118 Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета. Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35205534&doc_id2=37818157#pos=5;-8&pos2=3;-98 (Дата обращения:03.01.2021)

⁶ Приказ Министра оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 13 марта 2018 года № 38/НҚ Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета. Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35205534#pos=5;-134 (Дата обращения:04.01.2021)

«...», функционирующее в Интернете на основе RFC-882». Следующим в данной классификации закреплено «доменное имя первого уровня в пространстве казахстанского сегмента Интернета – доменное имя.KZ и .ҚАЗ, выделенное международной организацией ICANN для использования в интересах Республики Казахстан». Следует отметить, что данный уровень находится на ступень ниже корневого доменного имени. Следующими в этой иерархии идут доменные имена второго и третьего уровня, находящиеся на ступень ниже соответствующего доменного уровня.

В Перечень зарезервированных доменных имен входит:

«ORG.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для некоммерческих организаций, резидентов Республики Казахстан;

EDU.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для организаций резидентов РК, имеющих лицензии на образовательную деятельность;

NET.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для организаций в сфере сетей передачи данных, имеющих соответствующие лицензии Министерства Транспорта и Коммуникаций Республики Казахстан;

GOV.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для организаций государственного сектора Республики Казахстан;

MIL.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для организаций Министерства Обороны Республики Казахстан;

COM.KZ – предназначен для регистрации доменных имен третьего уровня для коммерческих организаций и в целях защиты зарегистрированных товарных знаков»¹.

Заключение

На современном этапе развития действующего законодательства перечень зарезервиро-

ванных доменных имен второго и последующих уровней сократился. Теперь к ним относятся доменные имена:

1) «EDU.KZ – предназначенные для регистрации доменных имен третьего уровня для организаций резидентов Республики Казахстан, осуществляющих образовательную деятельность;

2) GOV.KZ – предназначенные для регистрации доменных имен третьего уровня для государственных органов Республики Казахстан;

3) MIL.KZ – предназначенные для регистрации доменных имен третьего уровня для органов Министерства обороны Республики Казахстан»².

Следует отметить, что на сегодняшний день на казахстанском рынке функционируют около 30 торговых площадок. Среди них особо хотелось бы выделить такие, как Kaspi.kz, Airastana.com, flip.kz., chocofamily, mechta.kz, tickets.kz, lamoda.kz, koleza.kz, wildberries.kz³, наиболее часто используемые в процессе осуществления электронной торговли различными субъектами гражданского и предпринимательского оборота.

Реализация товаров (работ, услуг) посредством социальных сетей допускается при размещении ссылки на интернет-ресурсы (электронная торговая площадка, интернет-магазин, информационно-рекламная торговая площадка), где содержатся сведения об основных потребительских свойствах товара (работы, услуги), наименовании продавца, его юридического адреса и абонентского номера, зарегистрированного у оператора сотовой связи Республики Казахстан.

На основе проведенного анализа действующего законодательства Республики Казахстан, регулирующего отношения в сфере электронной торговли, мы пришли к выводу о том, что оно не полностью удовлетворяет потребностям рынка и требует дальнейшего совершенствования, путем внесения изменений и дополнений в действующие нормативные правовые акты.

¹ Правила регистрации доменных имен KZ (разработаны Некоммерческой организацией «Казахский центр сетевой информации»; декабрь 1999 года)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034470#pos=0;40 (Дата обращения: 03.01.2021)

² Приказ Министра обороны и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 13 марта 2018 года № 38/НҚ Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета. Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35205534#pos=5;-134 (Дата обращения: 05.01.2021) (Дата обращения 06.01.2021)

³ https://forbes.kz/process/30_krupneyshih_torgovyih_internet-ploschadok_-2019/ (Дата обращения 06.01.2021)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Карагузов Ф.С. О значении и последствиях несоблюдения требований к форме гражданско-правового договора в современных правовых порядках. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33005202#pos=181;-50

2. Лоскутов И.Ю. Правовые основы создания интернет-сайтов Пособие для пользователей.- Алматы, 2010// <http://www.adilsoz.kz/upload/Publication/Publication-file-5-d1dda0757727b1c0d63c4c48443c03d8.pdf>

REFERENCES:

1. Karagusov F.S. On the meaning and consequences of non-compliance with the requirements for the form of a civil contract in modern legal order. Access mode: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_

id=33005202#pos=181;-50

2. Loskutov I.Yu. Legal basis for creating Internet sites A guide for users. – Almaty, 2010//http://www.adilsoz.kz/upload/Publication/Publication-file-5-d1dda0757727b1c0d63c4c48443c03d8.pdf

Сведения об авторах:

Кусаинова Айнур Казыбековна – старший преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, проспект аль-Фараби, 71, 87016001233, kussainova_75@mail.ru

Кусаинов Думан Озаманович – к.ю.н., доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, проспект аль-Фараби, 71, 87011118420, bms_fund77@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Кусаинова Айнур Казыбековна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71, 87011118420, bms_fund77@mail.ru

Кусаинов Думан Озаманович – з.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71, 87011118420, bms_fund77@mail.ru

Information about the authors:

Kussainova Ainur Kazybekovna – Senior Lecturer of the Department of Civil Law and Civil Procedure, Labor Law of the Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, Almaty, 87016001233, kussainova_75@mail.ru

Kussainov Duman Ozamanovich – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, al-Farabi Avenue, 87011118420, bms_fund77@mail.ru

УДК 343.9

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.29.95.001>**В.А. НОМОКОНОВ**

Дальневосточный федеральный университет
Владивосток, Россия
(E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru)

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ: ВЗГЛЯД ИЗ РОССИИ

Аннотация. Положительный опыт Казахстана в противодействии коррупции требует заимствования. Коррупция как негативное социальное явление включает в себя совокупность всех коррупционных деяний, всех коррупционеров, а также коррупционную систему. Она коренится, прежде всего, в деформациях политической сферы. К последним следует отнести: коммерциализацию (приватизацию) государства; отсутствие реального разделения властей; отсутствие необходимой ротации; разрушение демократических принципов управления и устойчивые тенденции авторитаризма; отсутствие прозрачности; наличие теневой власти и «теневое право»; коррупционность законодательства; отсутствие контроля гражданского общества; отсутствие личного примера скромности руководящих лиц.

Ключевые слова: коррупция; противодействие коррупции в Казахстане; коррупция в России; индикаторы коррупции; коррупционная система; антикоррупционная политика; коррупционные факторы; причины и условия коррупции.

В.А. НОМОКОНОВ

Қиыр Шығыс федералды университеті
Владивосток, Ресей
(E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru)

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ: РЕСЕЙДЕН КӨЗҚАРАС

Аннотация. Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдағы оң тәжірибесі қарыз алу-ды талап етеді. Сыбайлас жемқорлық теріс әлеуметтік құбылыс ретінде барлық сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттерінің, барлық сыбайлас жемқорлық етушілердің жиынтығын, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық жүйесін қамтиды. Ол бәрінен бұрын саяси саланың деформацияларына негізделген. Соңғысына мынадай қатынастар жатады: мемлекетті коммерцияландыру (жекешелендіру); билікті нақты бөлудің болмауы; қажетті ротацияның болмауы; басқарудың демократиялық қағидаттарын бұзу және авторитаризмнің орнықты үрдістері; ашықтықтың болмауы; көлеңкелі билік пен "көлеңкелі құқықтың" жоғары болуы; заңнаманың сыбайлас жемқорлық сипаты; азаматтық қоғамды бақылауды босату; басшы адамдардың қарапайымдылығының жеке басының болмауы.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық; Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; Ресейдегі сыбайлас жемқорлық; сыбайлас жемқорлық индикаторы; сыбайлас жемқорлық жүйесі; сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат; сыбайлас жемқорлық факторлары; сыбайлас жемқорлықтың себептері мен жағдайлары.

NOMOKONOV V.A.

Far Eastern Federal University
Vladivostok, Russia
(E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru)

ANTI-CORRUPTION: A LOOK FROM RUSSIA

Annotation. Kazakhstan's positive experience in combating corruption requires borrowing. Corruption as a negative social phenomenon includes the totality of all acts of corruption, all corrupt officials, as well as the corruption-generating system. The inefficiency of the state's efforts to combat corruption is explained by the fact that the main corruption-causing factors remain untouched. They include deformation of the political sphere (privatization of the state, the absence of a real separation of powers, the dominance of the executive branch of government over all others, lack of necessary rotation, irremovability, lack of transparency, the presence of «shadow» power and «shadow» law).

Key words: Corruption; anti-corruption in Kazakhstan; corruption in Russia; corruption indicators; corruption system; anti-corruption policy; corruption factors; causes and conditions of corruption.

Введение. Для оценки реального состояния коррупции, с учётом её тотальной латентности, прямых показателей практически нет. Отсюда возникает необходимость использовать показатели косвенные. Специалистами показывается множественность таких показателей, при этом наблюдается большое разнообразие в их выделении и обосновании [Панфилова Е., 2003; Громак К.В., Киселёва А.М., 2012, с. 56-59; Stephanie E. Trappnell, 2015]. В этой связи представляется целесообразным произвести некую классификацию коррупционных индикаторов, как прямых, так и косвенных. К прямым, пожалуй, можно отнести, и то с оговоркой, что все уголовные дела и иные материалы об административных, гражданских и дисциплинарных правонарушениях не являются «заказными» (сфабрированными) – данные уголовной и иной правовой статистики о совершённых преступлениях коррупционной направленности и иных коррупционных правонарушениях. Сюда следует отнести и иной, т.н. коррупционный опыт – случаи признания гражданами и предпринимателями, должностными лицами их участия в коррупционных актах вне зависимости от правовых последствий (что чаще всего и имеет место в реальной жизни). Все остальные индикаторы лишь косвенным образом раскрывают коррупционную ситуацию или реагирование на неё.

Прежде всего отметим, что индикаторы коррупции могут характеризовать, по меньшей мере, четыре различных стадии развития коррупции и реагирования на неё. Это, во-первых, показатели собственно складывающейся коррупционной ситуации в мире, стране, регионе и т.д. Во-вторых, это индикаторы последствий («цена») коррупции. В-третьих, это индикаторы коррупциогенных факторов. В-четвёртых, это индикаторы эффективности антикоррупционной политики. Это тоже важно различать. Возможно, наконец, в пятых, формирование индикаторов т.н. (анти)коррупционной безопасности.

Материалы и методы. Сегодня мы все видим, что, несмотря на огромную сложность решаемой задачи, противодействие коррупции в Республике Казахстан идёт достаточно последовательно, усиливается с каждым годом и приводит к заметным позитивным переменам. Очень интересен положительный опыт Казахстана в определении и учёте выше названных индикаторов. Примечательно, что Казахстан первым из стран СНГ (в 1998 г.) принял Закон о противодействии коррупции. Через 16 лет было принято решение о существенной трансформа-

ции антикоррупционной политики. Появился новый антикоррупционный закон (от 18 ноября 2015 г.) и Антикоррупционная стратегия на 2015-2025 годы (в редакции Указа Президента РК от 27.05.2020)¹. В последней содержатся такие значимые и конкретные характеристики, как анализ текущей ситуации, отмечаются положительные тенденции в сфере противодействия коррупции, проблемы, требующие решения, перечисляются основные факторы, способствующие коррупционным проявлениям, и, что особенно важно, указываются целевые индикаторы. Кроме того, отдельной строкой предусмотрены мониторинг и оценка реализации стратегии. Всё это делает противодействие коррупции действительно конструктивным и, главное, проверяемым. Для реализации антикоррупционной политики был создан и специальный государственный орган, объединяющий в себе регулятивные и правоохранительные функции в сфере противодействия коррупции. Сформирована система оценки эффективности и внешнего контроля качества оказания государственных услуг. Результатом проведенной работы стало ежегодное снижение количества нарушений сроков оказания государственных услуг (в 8,7 раза по сравнению с 2012 годом) и жалоб на качество их оказания (на 25%), а также увеличение доли автоматизированных услуг (более чем в 2 раза) и услуг, оказываемых через центры обслуживания населения (на 51%).

Интересны целевые индикаторы, применяемые в Стратегии. К ним отнесены: качество государственных услуг; доверие общества к институтам государственной власти; уровень правовой культуры населения; повышение авторитета страны в международном сообществе и улучшение соответствующих международных рейтингов, в том числе рейтинга Казахстана в Индексе восприятия коррупции "Transparency International".

Чётко структурированы в Стратегии ключевые направления противодействия коррупции. Это противодействие коррупции в сфере государственной службы; внедрение института общественного контроля; противодействие коррупции в квазигосударственном и частном секторе; предупреждение коррупции в судебных и правоохранительных органах; формирование системы добропорядочности и антикоррупционной культуры в обществе; развитие международного сотрудничества по вопросам противодействия коррупции; мониторинг и оценка реализации Стратегии. Важно, что Стратегией

¹ См.: О противодействии коррупции. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗПК // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410#z33>; Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986>

предусмотрен также Ежегодный Национальный отчет о реализации Стратегии, который подлжет размещению в средствах массовой информации. Это положение не осталось на бумаге. Так, в 2020 г. опубликован Национальный доклад РК о противодействии коррупции в 2019 г. Из документа мы видим процесс реального очищения государства. Если в 2016 г. ИВК РК составлял 29 баллов, то в 2019 он вырос до 34 баллов (ИВК России – 28 баллов). Две трети опрошенных граждан считают, что за последние три года борьба с коррупцией в стране усилилась.

Также весьма примечательно, что структурами гражданского общества также выпускается свой независимый доклад о противодействии коррупции в Казахстане, в два с половиной раза объёмнее государственного¹. В документе, в частности, анализируется ущерб от коррупции, отмечаются слабые места реализации антикоррупционной политики и, что особенно важно, чётко показывается взаимосвязь теневой экономики и коррупции и даже измеряется её уровень. У нас в России теневой экономики как бы нет, если судить по содержанию наших Национальной стратегии по противодействию коррупции и соответствующих Национальных планов. Особо следует отметить, что существенной проблемой называется несбалансированность ветвей власти, а точнее, мощное преобладание исполнительной ветви власти. Это важная констатация общей проблемы не только для Казахстана, но и РФ.

К сожалению, в России, в отличие от Казахстана, существенного перелома в противодействии коррупции до сих пор не произошло. Больше того, лично мне представляется, что, несмотря на целый пакет антикоррупционного законодательства, наличие Национальной стратегии и Национальных планов противодействия коррупции, специализированных антикоррупционных подразделений в органах власти и управления, несмотря на участвовавшие громкие аресты самых высокопоставленных коррупционеров, коррупция продолжает свою разрушительную работу и всё больше ослабляет Российское государство. Коррупция сегодня, на мой взгляд, превратилась в главную угрозу национальной безопасности. Против России действуют уже не отдельные коррупционеры и казнокрады, а огромная и мощнейшая коррупционная система. Реальная антикоррупционная политика, как государственная система основных мер и приоритетов в области противодействия коррупции, в России фактически ещё не сложилась.

Полагаю, что это результат, прежде всего, того, что главные коррупциогенные факторы остаются вне воздействия государственных и общественных институтов, да и сами эти факторы пока в полной мере не осознаны, не исследова-

ны достаточно глубоко. В большинстве работ на антикоррупционные темы презюмируется, что всё это достаточно хорошо известно, а основные причины этого негативного явления сводятся к жадности чиновников и несовершенству законов. Возникает вопрос: а почему жадные до сих пор продолжают оккупировать властные этажи, почему законодательство никак не улучшится?

Эффективность антикоррупционной политики определяется многими обстоятельствами. Прежде всего, надо уточнить её объект – коррупцию. Надо сказать, что пока, несмотря даже на известное законодательное определение, нет должного адекватного понимания коррупции. Дело в том, что Федеральный закон РФ от 25 декабря 2008 г. определяет не коррупцию как социальное явление, а отдельное коррупционное деяние. Их нужно различать. Но и определение коррупционного деяния сводится к перечислению разных его форм. Все они заключаются – применительно к физическим лицам – в незаконном использовании лицом своего должностного положения вопреки законным интересам общества и государства в целях получения выгоды *имущественного характера* либо в незаконном предоставлении такой выгоды указанному лицу другими лицами. Обращает на себя внимание, что такая трактовка является более узкой по сравнению с той, которая даётся в Конвенции ООН против коррупции: там в конкретных статьях, определяющих конкретные виды коррупционных деяний, требующих криминализации, речь идёт о цели – при совершении указанных деяний – получения *любого неправомерного*, а не только имущественного, преимущества. В этой связи я бы поддержал предложения об уточнении законодательного определения коррупции как отдельного деяния и более широкой трактовке цели такого деяния.

Что касается коррупции, как негативного социального явления, то в него входят: *совокупность всех коррупционных деяний, все коррупционеры, а также целая самостоятельная коррупциогенная система*. Вот эта система часто ускользает из поля зрения аналитиков. Широкий размах и глубокое проникновение коррупции во все ткани общественного организма обязывает обратить внимание на систему коррупциогенных отношений, непосредственно провоцирующих коррупционное поведение.

Одно из наиболее точных определений коррупции сформулировал известный российский специалист проф. Б.В. Волженкин: «коррупция – это социальное явление, заключающееся в разложении власти, когда публичные служащие и иные лица, уполномоченные на выполнение публичных функций, используют свое служебное положение, статус и авторитет занимаемой должности в корыстных целях для личного обо-

¹ См.: доклад о противодействии коррупции в Казахстане (взгляд гражданского общества). Алматы. 2018.

гашения или в групповых интересах» [Волженкин Б.В, 1998, с. 6]. По существу, аналогично определяет коррупцию и Е.О. Алауханов [Алауханов Е.О, 2008]. В дальнейшем я буду исходить из данной трактовки. Уточню лишь, что помимо корыстной цели, в коррупционном деянии возможна, как уже указывалось, и иная личная заинтересованность в получении любого незаконного преимущества. Однако, с точки зрения действующего российского законодательства, возможна лишь «корыстная» коррупция, что является его пробелом.

Официальная статистика в любой стране, в том числе и России, не отражает реального числа коррупционных преступлений из-за чрезвычайно высокой их латентности. Если попытаться оценить коррупционную ситуацию в нашей стране в целом, то речь должна идти, по моему, о достижении такого критического уровня, при котором уже возникла реальная угроза безопасности государства. Об этом прямо говорят многие эксперты, об этом свидетельствуют специальные социологические исследования, проведенные в России за последние годы, а также многочисленные свидетельства прессы. Уже никто не спорит с утверждением, что в настоящее время коррупция в России приобрела *системный характер*. Резонансные уголовные дела последних лет, когда их фигурантами стали и члены правительства и губернаторы, отражают, пожалуй, не столько усиление нетерпимости к коррупции со стороны правоохранителей и руководителей государства, сколько возрастающие масштабы и размах явления. Ситуация в регионах пока также не свидетельствует в пользу победных реляций.

Обсуждение. Неэффективность усилий государства по противодействию коррупции объясняется, на мой взгляд, тем, что остаются нетронутыми ключевые коррупциогенные факторы. В основе эффективной антикоррупционной стратегии в России должно лежать адекватное представление об особенностях причин коррупции. Последнее позволяет более глубоко и точно определить и основные направления стратегии борьбы с ней. Игнорирование названного обстоятельства может привести не к реальному противодействию коррупции, а лишь к его имитации. Надо сказать, что, пожалуй, в большинстве работ по данной проблеме даже не делается попыток исследования глубинных истоков коррупции.

Представляется, что коррупция коренится, прежде всего, в *деформациях политической сферы, деформациях государственной власти*, в ее гипертрофии или наоборот, гипотрофии. Деформации эти достаточно существенны и достойно сожаления, что их по разным причинам чаще всего как-то опасаются называть.

(1). *Коммерциализация (приватизация) госу-*

дарства. В России, результате перехода существенной доли государственной собственности в частные руки государство, декларируя приверженность общим интересам, трансформировалось, фактически, в государство защиты узкого слоя новых богатых собственников, стало бизнес-проектом кланов, борющихся за власть и собственность на всех уровнях: федеральном, региональном и муниципальном.

Следует признать, что в результате политического противостояния в 90-х годах прошлого века победила идеология буржуазного общества потребления с его приоритетом личного материального обогащения как критерием жизненного успеха. Отменённая новой Конституцией государственная идеология де факто никуда не делась, только стала, хотя и официально не декларируемой, но фактически буржуазной. Государственный переворот 90-х годов и последовавшее вслед за ним под ширмой приватизации разграбление страны мошенниками и коррупционерами привели к власти наиболее последовательных и решительных носителей новой идеологии.

Само российское государство, как отмечает политолог В. Иноземцев, теперь стало коммерческим, т.е. системой, в которой формальные инструменты государственного управления полностью подчинены задачам умножения богатств его руководителя, приближенных к нему лиц, их друзей и родственников, а также и всех тех, чья политическая лояльность необходима «большому боссу» для поддержания своей власти и обеспечения собственной безопасности. Обогащение политической верхушки является высшей целью системы, а извлечение выгод из своего служебного положения — ее фундаментальным императивом [Иноземцев В., 2018].

(2). Существенным коррупциогенным фактором следует назвать отсутствие реального разделения властей, провозглашённого Конституцией РФ и *явное доминирование исполнительной ветви власти* над другими её ветвями. Не вдаваясь в дискуссии, куда относить самого Президента с его администрацией, отметим, что если поставить их вообще над всеми ветвями власти, что в реальности имеет место, то мы получим, с точки зрения проверки на коррупциогенность, увы, утвердительный ответ. Надо сказать, что и в Казахстане названный перекосяк, как выше уже упоминалось, пока не преодолен, хотя о нём открыто говорят.

(3). *Отсутствие необходимой ротации*, прежде всего, в высших эшелонах власти. Несменяемость в течение длительного времени руководителей страны недопустима в силу явной коррупциогенности такой практики, ибо «всякая власть развращает». К сожалению, на мой взгляд, последние изменения в Конституции РФ, «обнулившие» все предыдущие сроки правле-

ния В.В. Путина, нельзя назвать шагом в направлении усиления противодействия коррупции по понятным причинам.

(4). *Разрушение демократических принципов управления и устойчивые тенденции авторитаризма*, что является следствием гипертрофии одной из ветвей власти и причиной роста коррупции.

(5). *Отсутствие прозрачности*, скрытость властных отношений и принимаемых решений – не просто благоприятное условие или благоприятный фон коррупции, а ее самостоятельная причина.

(6). *Наличие теневой власти и «теневое право»*. Оно выражается не только в прямом проникновении во власть криминала, но и в других формах. Многие процессы в нынешней России, к сожалению, реализуются не в цивилизованном, открытом варианте, а под «ковром», в теневых структурах и теневыми способами. Всё больше накапливается данных, свидетельствующих о формировании и деятельности параллельной теневой политической власти в России. Сегодня громадный рост теневой (криминальной) составляющей является нередко следствием того, что в неформальном процессе участвуют и формальные институты – аппараты президента, правительства, министерств, губернаторов или мэров и т.д. В последнем случае эти структуры действуют не на представительном или правительственном, а на неформальном, личностном уровне и (что является главным) и преследуют своекорыстные узко корпоративные цели. Специфика российской политической среды заключается в том, что неформальное поле стало едва ли не значительно сильнее формальных отношений [Воротников В.П., 2002, с. 29-38; Номоконов В.А, Попова Ю.Ю., Филиппов В.В., 2018, с. 57-60]. Так называемое «теневое право» («понятия») является неформальным регулятором общественных отношений и реализуется в скрытом противоправном поведении должностных лиц [Баранов В.М., 2002; Баранов В.М., 2014, с. 9-21].

(7). *Коррупциогенность законодательства*. Несмотря на наличие института антикоррупционной экспертизы, в действующем законодательстве можно обнаружить немало явно коррупциогенных норм. Так, в Уголовном кодексе России из целого ряда статей убрали минимальные пределы наказания, чем безбрежно увеличили широту дискреционных полномочий судей. Плюс к этому судья получил право по своему усмотрению менять категорию тяжести преступления, что ранее было недопустимо. Из системы наказаний исключили конфискацию. Через три года её снова ввели, но всё-таки не как меру наказания, что вызывает недоумение. Наказание до 8 лет лишения свободы суд может назначать условно, в том числе даже по делам

коррупционеров.

(8). *Отсутствие контроля гражданского общества*, как и, фактически, самого гражданского общества. Общественные палаты и общественные советы, к сожалению, либо не имеют полномочий по контролю деятельности чиновников, либо являются фактически декоративными.

(9). *Отсутствие личного примера скромности* многих руководящих лиц, о роскошных особняках и прочих дорогостоящих атрибутах которых громко и давно заявляют СМИ и Интернет-материалы. Добавим к сказанному невразумительную и неадекватную реакцию самих фигурантов журналистских расследований и отсутствие какой-либо внятной реакции правоохранительных органов.

(10). Немаловажным коррупциогенным фактором является *слабость антикоррупционной активности* со стороны государства, которая способствует усилению процесса коррупционной активизации в государственной жизни российского общества (во всех ветвях и на всех уровнях власти).

Государственное противодействие коррупции, к сожалению, до сих пор практически *не затрагивает главную экономическую её причину – теневую экономику*, удельный вес которой, по экспертным оценкам, недопустимо велик и прямо угрожает национальной безопасности страны. Так, по данным Росстата, объем теневой экономики по итогам 2018 года составил более 20% от внутреннего валового продукта, что в численном выражении составило более 11 трлн. руб. По сравнению с другими странами мы вошли в пятерку государств с максимальной теневой экономикой. Хуже, чем в РФ, ситуация обстоит только в Украине, Азербайджане и Нигерии¹. По данным же международной Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров (АССА), ситуация ещё серьёзнее: объем российской теневой экономики составляет 33,6 трлн. руб., или 39% от ВВП страны [Макаров О., Фейнберг Е., 2017]. Ни Национальная стратегия, ни Национальные планы противодействия коррупции России даже не упоминают об этом серьёзнейшем источнике последней.

Существенный коррупциогенный фактор – *сильнейшее имущественное расслоение* населения. Это - проявление социальной несправедливости и мощнейший фактор роста социальной напряжённости. Здесь мы тоже, если и не впереди планеты всей, то движемся в этом направлении. Пять человек в стране стали в 2019 г. богаче всей остальной России в полтора раза. За чертой бедности живет уже 12 млн. человек, а в состоянии бедности - больше половины населения страны².

Обращаясь к духовной сфере общественной жизни, мы обнаруживаем некий «синдром про-

¹ См.: Теневая экономика по данным Росстата // <https://rosinfostat.ru/tenevaya-ekonomika/>

² Справедливость для немногих // <https://el-murid.livejournal.com/4314281.html>.

дажности»: каждый стал уже как бы предметом торговли в стремлении «продаться подороже». В общественном сознании российских граждан мы сейчас наблюдаем две взаимосвязанные социальные установки. Одна из них – это *коррупционная зависимость*, при которой коррупция воспринимается как неотъемлемый атрибут образа жизни в России. Такое восприятие и соответствующий образ жизни нередко неправильно называют «социальной нормой». Полагаю, что «массовое» или «массовидное» не есть синоним «нормальности». В противном случае мы приходим к парадоксальному выводу о том, что в России закон борется или пытается бороться с нормальным поведением, не причиняющим вреда личности, обществу или государству.

Вторую установку можно охарактеризовать как *коррупционную готовность*. Последняя означает психологическую установку на решение различных проблем с помощью подкупа. Восприятие коррупции как «социальной нормы» (что не равнозначно признанию ее в таком качестве, просто «все так делают»), в свою очередь, формирует психологическую готовность давать взятки и брать их. В конечном счете, за названными деформациями общественного сознания, как представляется, скрыта еще более глубокая деформация ценностно-нормативной системы общественного, группового и индивидуального сознания. В основе ее – признание денег, капитала, собственности главной ценностью, что и ведет к отчуждению личности от общества и государства и наоборот.

Эскалация коррупции и усугубление ее качественных характеристик закономерны для тех состояний общества, когда одновременно, в единой системе, во-первых, мерой всего оказываются исключительно деньги, материальные ценности, девальвируются духовные ценности, ценность человека определяется размерами его личного состояния независимо от способов получения последнего. Во-вторых, признаются приемлемыми любые средства во имя обогащения. В-третьих, в рамках закона не обеспечивается даже минимальный стандарт жизни [Долгова А.И., 2003, с. 533]¹.

Преобладание в обществе «материальной мотивации» поведения, нарушение принципа социальной справедливости, «непрозрачность» социальных связей и действий с неизбежностью порождают коррупционные действия.

Заключение. Таким образом, в основе реальной борьбы с коррупцией, эффективной антикоррупционной политики должно лежать укрепление и демократизация государства, разделение государственных и частных интересов, всемерное утверждение в обществе принципа социальной справедливости, воздействие на политические, экономические, социальные и идеологические причины коррупции, формирование идеологии честности и не продажности. В этом плане поучительным и полезным для России может быть и позитивный опыт Казахстана, где видят свои проблемы и прилагают адекватные усилия для их решения.

1 См.: Долгова А.И. Преступность, её организованность и криминальное общество. М., 2003. С. 533.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан. Уголовное право. Алматы. 2008.
2. Баранов В.М. Теневое право. - Н.Новгород, 2002
Баранов В.М. Теневое право как антиюридическая жизнь // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2014. - № 4. 2014
3. Волженкин Б.В. Коррупция. Спб., 1998.
4. Воротников В.П. Теневизация общества: особенности российского политического процесса // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2004. – № 1 (5). 2002.
5. Долгова А.И. Преступность, её организованность и криминальное общество. М., 2003.
6. Громачев К.В., Киселёва А.М. Методы измерения масштабов коррупции // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». 2012. № 2.
7. Макаров О., Фейнберг А. Россия вошла в пятерку стран с крупнейшей теневой экономикой // <https://www.rbc.ru/economics/30/06/2017/595649079a79470e968e7bff>.
8. Номоконов В.А, Попова Ю.Ю., Филиппов В.В. Теневое государство как криминогенный фактор // КРИМИНОЛОГИЯ ВЧЕРА, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА. 2018. № 1.
9. Панфилова Е. Измерение коррупции // Пятая ежегодная встреча антикоррупционной сети, Стамбул, 10-12 сентября 2003 года // http://www.stopcorruption.ru/item_345.htm
10. Stephanie E. Trapnell. User's guide to measuring corruption and anti-corruption. New York. 2015.

REFERENCES:

1. Alauhanov E.O. Bor'ba s korrupciej v gosudarstvennyh organah Respubliki Kazahstan. Ugolovnoe pravo. Almaty. 2008.

2. Baranov V.M. Tenevoe pravo. - N.Novgorod, 2002
3. Baranov V.M. Tenevoe pravo kak antijuridicheskaja zhizn'// Juridicheskaja nauka i praktika: Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii. 2014. - № 4. 2014
4. Volzhenkin B.V. Korrupcija. Spb., 1998.
5. Vorotnikov V.P. Tenevizacija obshhestva: osobennosti rossijskogo politicheskogo processa // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. – Ser.: Politologija. – 2004. – № 1 (5). 2002.
6. Dolgova A.I. Prestupnost', ejo organizovannost' i kriminal'noe obshhestvo. M., 2003.
7. Gromak K.V., Kiseljova A.M. Metody izmerenija masshtabov korrupcii // Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Jekonomika». 2012. № 2.
8. Makarov O., Fejnberg A. Rossiya voshla v pjaterku stran s krupnejshej tenevoj jekonomikoj // <https://www.rbc.ru/economics/30/06/2017/595649079a79470e968e7bff>.
9. Nomokonov V.A, Popova Ju.Ju., Filippov V.V. Tenevoe gosudarstvo kak kriminogenyj faktor // KRIMINOLOGIJA VChERA, SEGODNJA, ZAVTRA. 2018. № 1.
10. Panfilova E. Izmerenie korrupcii // Pjataja ezhegodnaja vstrecha antikorrupcionnoj seti, Stambul, 10-12 sentjabrja 2003 goda // http://www.stopcorruption.ru/item_345.htm
11. Stephanie E. Trapnell. User's guide to measuring corruption and anti-corruption. New York. 2015.

Автор туралы мәлімет:

Номоконов в. а., заң ғылымдарының докторы, Қиыр Шығыс федералды университетінің қылмыстық құқық және криминология кафедрасының профессоры, Владивосток, Ресей, E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru

Сведения об авторе:

Номоконов В.А., доктор юридических наук, профессор кафедры уголовного права и криминологии Дальневосточного федерального университета, Владивосток, Россия, E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru

Information about the authors:

Nomokonov V.A. Doctor of Law, professor of Criminal law and Criminology department of Far Eastern Federal University, Vladivostok, Russia, E-mail: nomokonov.va@dvfu.ru

Е.А. ОНГАРБАЕВ¹, Г.Г. ГАЛИАКБАРОВА^{2*}

¹² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

(*E-mail: galiakbarova_gg@enu.kz)

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ НОВОГО ЗАКОНА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «О ПОРЯДКЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ МИРНЫХ СОБРАНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН»

Аннотация. Всестороннее изучение различной доктринальной и научно-правовой литературы касательно представленной темы показало, что в настоящее время особенности порядка организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан исследованы в недостаточной мере, и, возможно, потому, это отрицательно сказывалось и на законодательном оформлении данного вопроса.

В данной статье авторами рассматриваются некоторые особенности недавно принятого (в мае 2020 года) Закона Республики Казахстан «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан», а также приводится зарубежный опыт регулирования аналогичных общественных отношений, раскрываются его положительные и отрицательные аспекты.

Статья посвящена актуальным на сегодняшний день вопросам организации и проведения публичных мероприятий, таких как собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирования. Авторы, путем проведения сравнительно-правового анализа, а также ссылаясь на мнения ведущих ученых-правоведов и юристов-практиков, указывают положительные аспекты нового Закона Республики Казахстан «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан», которые отсутствовали в ранее действовавшем законодательстве в данной сфере, а также обосновывают перспективы дальнейшей правоприменительной практики.

Ключевые слова: мирные собрания, публичные мероприятия, новый закон, «слушающее государство», зарубежный опыт.

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БЕЙБІТ ЖИНАЛЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ТӘРТІБІ ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАҢА ЗАҢЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Ұсынылған тақырыпқа қатысты әртүрлі доктриналық және ғылыми-құқықтық әдебиеттерді жан-жақты зерделеу қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібінің ерекшеліктері жеткілікті дәрежеде зерттелмегенін көрсетті, сондықтан да болар бұл мәселенің заңнамалық ресімделуіне бұл жағдай теріс әсерін тигізген болуы мүмкін.

Бұл мақалада жақында қабылданған (2020 жылғы мамыр айында) «Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының кейбір ерекшеліктері қарастырылады, сондай-ақ бұл қоғамдық қатынастарды реттейтін ұқсас шетелдік тәжірибесі келтіріледі, жағымды және жағымсыз жақтары көрсетіледі.

Мақала жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер мен пикеттеу сияқты көпшілік іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізудің бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған. Авторлар салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізу арқылы, сондай-ақ жетекші құқықтану саласының ғалымдары мен заңгерлердің пікірлеріне сілтеме жасай отырып, осы салада бұрын қолданыста болған заңнамада болмаған «Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңының оң аспектілерін көрсетеді, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесінің одан әрі даму перспективаларын негіздейді.

Түйіндемe сөздер: бейбіт жиналыстар, көпшілік іс-шаралар, жаңа заң, «еститін мемлекет», шетелдік тәжірибе.

ON SPECIFIC FEATURES OF THE NEW LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN «ON THE PROCEDURE FOR ORGANIZING AND HOLDING PEACEFUL ASSEMBLIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN»

Abstract. A comprehensive study of various doctrinal and scientific-legal literature on the topic presented showed that at present the peculiarities of the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan have not been sufficiently studied, and, perhaps, therefore, this also negatively affected the legislative formulation of this issue.

This article discusses the features of the recently adopted (May 2020) Law of the Republic of Kazakhstan «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan», and also provides foreign experience in regulating similar public relations.

The article is devoted to the topical issues of the organization and conduct of public events, such as meetings, rallies and demonstrations, processions and picketing. The authors, by conducting a comparative legal analysis, as well as referring to the opinions of leading legal scholars and practicing lawyers, indicate the positive aspects of the new Law of the Republic of Kazakhstan «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan», which were absent in the previous legislation in this area, and also substantiate the prospects for further law enforcement practice.

Key words: peaceful assemblies, public events, new law, «hearing state», foreign experience.

Введение.

В современных условиях развития Казахстана свобода проведения мирных собраний является не только одним из значимых элементов жизни общества, но и одной из важнейших форм непосредственного участия граждан в управлении государственными и общественными делами.

В соответствии со статьей 32 Конституции Республики Казахстан, граждане Республики Казахстан вправе мирно и без оружия собираться, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование¹.

При этом, согласно указанной статье, пользование этим правом может ограничиваться законом в интересах государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц.

Вместе с тем, в дополнение к этому, статья 39 Конституции Республики Казахстан устанавливает, что права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законами и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения².

Материалы и методы. При написании данной научной статьи применялись такие общенаучные методы, как логический, структурный и системный анализ, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, а также специальные приемы.

Методологическую основу для уточнения определений, содержащихся в нормативных правовых актах, составили законы формальной логики. В ходе исследовательской работы проведен анализ как казахстанских, так и зарубежных нормативных правовых актов, исследованы материалы различных интернет-источников, а также мнения ведущих казахстанских ученых-правоведов и юристов-практиков.

Результаты. В последние несколько лет вопросы свободы мирных собраний и права на про-

тест превратились в бурно обсуждаемую тему. Отнюдь не случайно, предвидя грядущую актуальность темы, журнал «Тайм» еще в 2011 году объявил человеком года анонимного «Protester» – безымянного демонстранта, а Совет по правам человека ООН принял решение об учреждении поста Специального докладчика по свободе мирных собраний и свободе ассоциаций³.

Необходимо видеть и разделять два пути выражения общественного мнения: это индивидуальное право человека и коллективное право граждан. Важно подчеркнуть: мы должны защищать такое индивидуальное право человека на выражение общественного мнения. Но особенно важно то, что право на выражение общественного мнения есть коллективное право граждан. В данном аспекте, хотя оно и сочетается с индивидуальными возможностями личности, тем не менее зачастую является главным средством воплощения общественного мнения [1].

Одним из способов выражения общественного мнения, а также одним из механизмов претворения в жизнь общественных инициатив является возможность участия в митинге или ином публичном мероприятии. Именно такое мероприятие позволяет привлечь внимание и государственных органов, и общественности к значимой проблеме. И то, насколько полно государство гарантирует реализацию этого права, является индикатором уровня демократизации общества [2].

Изучение доктринальной и научно-правовой литературы показало, что на сегодняшний день представленная тема недостаточно исследована, и, возможно, до настоящего времени это отрицательно сказывалось и на ее законодательном оформлении.

Так, например, до недавнего времени права граждан Республики Казахстан (далее – РК) на санкционированные публичные мероприятия регулировались Законом РК «О порядке организации и проведения мирных собраний, митин-

¹ https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029

² См. там же

³ Резолюция, принятая Советом по правам человека. 15/21. Право на свободу мирных собраний и право на ассоциацию. URL: <http://www.icnl.org/research/library/files/Transnational/C.pdf>

гов, шествий, пикетов и демонстраций в Республике Казахстан» от 17 марта 1995 года № 2126 (ныне утратил силу – *прим. авт.*).

Однако стоит отметить, что в связи с принятием указанного закона более пятнадцати лет назад, его нормы утратили свою актуальность и не могли в достаточной мере отвечать современным представлениям гражданского общества, в том числе, возможно, и в силу небольшого количества статей, не позволявших в полной мере раскрыть особенности подхода при регулировании данного вопроса.

В связи с вышесказанным, процесс демократизации казахстанского общества и политической системы однозначно требовал от государства принятия нового законодательного акта в соответствии с новыми тенденциями и трендами современности.

Сложившаяся ситуация не осталась без внимания со стороны руководства страны. Так, Президент РК К.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» (далее – Послание) отметил, что «наша общая задача – воплотить в жизнь концепцию «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан. Только путем постоянного диалога власти и общества можно построить гармоничное государство, встроенное в контекст современной геополитики.»¹.

В связи с вышесказанным, в пункте 6 Общенационального плана мероприятий по реализации Послания было определено внесение изменений и дополнений в законодательство, регламентирующее порядок организации и проведения митингов, предусматривающих в том числе:

- упрощение процедур получения разрешения на проведение митингов;
- определение специальных мест их проведения в населенных пунктах с учетом удобства организации, доступности для участников, возможности обеспечения общественного порядка;
- усиление ответственности организаторов и участников за соблюдение установленного порядка проведения митингов, а также за попытки использования публичных акций для противоправных действий².

В реализацию данного пункта Министерством информации и общественного развития РК был разработан проект Закона РК «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан» (далее – законопроект).

Целью законопроекта стала реализация конституционных прав граждан мирно и без оружия

собираться, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование, а также определение специализированных мест в населенных пунктах³.

Будучи представителями гражданского общества, мы не однократно принимали участие в обсуждении данного законопроекта, направленного на решение наиболее актуальных общегосударственных задач, и будем ждать положительных откликов о реализации Закона РК «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан»⁴ (далее – Закон РК), принятом 25 мая текущего года.

Не маловажную роль в эффективной реализации любого нормативного правового акта играет его правильное разъяснение обществу. Однако, как полагают некоторые ученые, формирование гражданского сознания не ограничивается информацией, освещаемой в официальной прессе...Так, организации гражданского общества в Казахстане могут предоставлять более подробную информацию на своих веб-сайтах, проводить образовательные мероприятия, такие как школы и семинары по правам человека, а также распространять учебные и справочные материалы [3].

Обсуждение. Итак, какими особенностями обладает новый Закон РК и не противоречит ли он нормам международного права?

На наш взгляд, принятие Закона РК является своевременным и актуальным для казахстанского общества, а также свидетельствует о поступательном развитии демократии в сфере реализации конституционных прав граждан.

Хотелось бы отметить следующие положительные моменты, присущие новому Закону:

- понятийный аппарат, включающий определения таких терминов, как «мирное собрание», «демонстрация», «собрание», «митинг», «пикетирование», «шествие», способствует их разграничению;
- провозглашение базовых принципов организации и проведения мирных собраний (ненасильственный характер; законность; обеспечение государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц; добровольность участия; презумпция в пользу проведения мирных собраний; ответственность сторон);
- внедрение уведомительного порядка для проведения мирных собраний (при этом в статье 11 Закона РК определено, что в случае отсутствия ответа местного исполнительного органа по истечении срока рассмотрения уведомления организатор проводит мирное собрание согласно поданному уведомлению).

¹ Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года // Режим доступа: URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

² https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=31779920

³ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34177343#pos=0;0

⁴ https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36271780

При этом сам факт предварительного уведомления органов власти о проведении публичного мероприятия представляется необходимым для обеспечения условий проведения мероприятия, а также для обеспечения безопасности как участников публичного мероприятия, так и остальных граждан. Подобные требования о предварительном уведомлении закреплены в законодательстве большинства европейских стран. Например, во Франции население традиционно занимает активную гражданскую позицию и охотно участвует в различных публичных мероприятиях. При этом, согласно Декрету-Закону 1935 г. (Decret-Loi 23-10-193513) в редакции 2000 года, для того чтобы провести манифестацию, ее организаторы обязаны согласовать вопрос с мэрией или префектурой полиции – местной структурой, представляющей МВД. В ряде случаев, когда это необходимо, происходит встреча сторон, чтобы обговорить детали. Если у властей есть те или иные возражения, то это происходит в обязательном порядке с тем, чтобы найти разумный компромисс [2].

– закрепление статуса, прав и обязанностей организатора, участника мирных собраний, деятельности журналиста (представителя средства массовой информации), что, в свою очередь, в правоприменительной практике будет способствовать определению соответствующих требований к лицам, которые могут быть участниками и организаторами мирных собраний;

– определение специализированного места для организации и проведения мирных собраний;

– определение компетенций государственных органов, в том числе уполномоченного органа в сфере взаимодействия государства и гражданского общества, местного представительного органа города республиканского значения, столицы или района (города областного значения), местного исполнительного органа;

– и др.

Особенно хотелось бы подчеркнуть, что Законом РК установлен исчерпывающий перечень оснований для отказа в проведении мирных собраний, что, на наш взгляд, позволит на практике избежать необоснованных запретов на проведение соответствующих мероприятий. Так, по мнению профессора М.А. Сарсембаева, «чем больше свободы для высказывания мнения, тем лучше. Но вместе с тем есть определенные требования, которые организатор собрания все-таки должен соблюдать. Например, не перекрывать улицы, не мешать движению. Поэтому в законе и присутствуют основания, по которым могут отказать в мирных собраниях» [4].

В соответствии со статьей 21 Международного пакта о гражданских и политических правах (ратифицирован Законом РК от 28 ноября 2005 года), признается право граждан на мирные

собрания, пользование которым не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые налагаются в соответствии с законом и которые необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц¹.

Право мирно собираться и выражать свое мнение является одним из фундаментальных прав человека и оно закреплено в Основных законах многих демократических государств. Использование данного права гарантируется государством, но лишь в том случае, если все публичные мероприятия, о которых заявляет человек и гражданин, имеют мирный характер, не преследуют экстремистские и террористические цели и не направлены на нарушение суверенитета государства [5].

Закон РК весьма либеральный по сравнению с опытом многих европейских и западных стран (США, Австралия, Франция, Великобритания, Сингапур, Япония, Россия, Швеция), законодательство которых в данной сфере предусматривает жесткие требования к проведению и организации митингов.

Так, например, в США регулирование такого рода мероприятий отнесено к ведению властей штатов и на местах. Вместе с тем, практически везде для проведения манифеста или митинга требуется получение специального разрешения на основе соответствующего заявления. Выдача разрешений о проведении мероприятий производится по обязательному согласованию органов пожарной охраны, транспорта и полиции. При наличии согласия всех этих органов муниципалитет выдает организаторам специальный сертификат, удостоверяющий их официальное право на проведение манифеста, который должен быть предъявлен ими по первому требованию представителей полиции или других официальных представителей муниципалитета. За муниципальными властями остается право «приостановить» использование городской территории, если, по их мнению, она необходима для нормального продвижения транспорта или для других общественных нужд. В отличие от других городов, в Лос-Анджелесе существует ограничение по протяженности маршрута движения демонстрантов: он не должен превышать 5 км. Кроме того, здесь за разрешение провести митинг или шествие необходимо заплатить 300 долларов [6].

Заключение.

Таким образом, недавно принятый Закон РК «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан» отражает положительные политические реформы, соот-

¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760

ветствует международным стандартам, и, как мы полагаем, приведет к более эффективному регулированию отношений в области проведения мирных собраний, принципиально изменит существующую правоприменительную практику их организации, обеспечит оптимальное сочетание прав граждан и их ответственности при проведении указанных мероприятий.

При этом, дальнейшее совершенствование

законодательства о порядке организации и проведения мирных собраний в Казахстане будет в конечном счете способствовать развитию механизмов реализации общественных инициатив и усилению общественного контроля за государственной властью, которому сейчас уделяется особое внимание со стороны государства, но это уже тема другого научного исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авакьян С.А. Свобода общественного мнения и конституционно-правовые гарантии ее осуществления // Конституционное и муниципальное право. 2013. № 1. С. 12-21.
2. Иванова К.А. Митинги, шествия, демонстрации, пикетирования как механизм осуществления населением общественных инициатив // Актуальные проблемы российского права. 2015. №4(53) апрель. С.106-112
3. Taukebayeva E.S., Zhailau Zh., Baidibekova L.A., Begim A.B. Kazakhstan's Involvement In Cooperation With The Un In The Field Of Protection And Promotion Of Human Rights // SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN. 2017. №6(52). P.135-139
4. Новый закон о мирных собраниях. Как теперь проводить митинги, шествия и пикеты. Инструкция // <https://informburo.kz/stati/novyy-zakon-o-mirnyh-sobraniyah-kak-teper-provodit-mitingi-shestviya-i-pikety-instrukciya.html>
5. Калиев А.А. Совершенствование законодательства о митингах в Казахстане и России с учетом международного опыта // Matters of Russian and International Law. 2019, Vol. 9, Is. 10A. С.487-492
6. Нургалиева Е.Н. Правовое регулирование права граждан на мирные собрания в некоторых зарубежных государствах // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31531043#pos=4;-71

REFERENCES:

1. Avak'jan S.A. Svoboda obshhestvennogo mnenija i konstitucionno-pravovye garantii ee osushhestvlenija // Konstitucionnoe i municipal'noe pravo. 2013. № 1. S. 12-21.
2. Ivanova K.A. Mitingi, shestvija, demonstracii, piketirovanija kak mehanizm osushhestvlenija naseleniem obshhestvennyh iniciativ // Aktual'nye problemy rossijskogo prava. 2015. №4(53) april'. S.106-112
3. Taukebayeva E.S., Zhailau Zh., Baidibekova L.A., Begim A.B. Kazakhstan's Involvement In Cooperation With The Un In The Field Of Protection And Promotion Of Human Rights // SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN. 2017. №6(52). R.135-139
4. Novyj zakon o mirnyh sobraniyah. Kak teper' provodit' mitingi, shestvija i pikety. Instrukcija // <https://informburo.kz/stati/novyy-zakon-o-mirnyh-sobraniyah-kak-teper-provodit-mitingi-shestviya-i-pikety-instrukciya.html>
5. Kaliev A.A. Sovershenstvovanie zakonodatel'stva o mitingah v Kazahstane i Rossii s uchetoм mezhdunarodnogo opyta // Matters of Russian and International Law. 2019, Vol. 9, Is. 10A. S.487-492
6. Nurgalievа E.N. Pravovoe regulirovanie prava grazhdan na mirnye sobranija v nekotoryh zarubezhnyh gosudarstvah // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31531043#pos=4;-71

Сведения об авторах:

Онгарбаев Еркін Ануарович – доктор юридических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Сәтпаева, 2, каб. 205, +7 (7172) 709500, вн. номер 31225, ongarbayev_yea@enu.kz

Галиакбарова Гузаль Газинуровна – доктор PhD, и.о. доцента кафедры гражданского, трудового и экологического права, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Сәтпаева, 2, каб. 218, +7(701)2365211, galiakbarova_gg@enu.kz

Авторы туралы мәлімет:

Оңғарбаев Еркін Әнуарұлы – заң ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, каб. 205, +7 (7172) 709500, ішкі нөмір 31225, ongarbayev_yea@enu.kz

Галиакбарова Гузаль Газинуровна – PhD докторы, азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, каб. 218, +7(701)2365211, galiakbarova_gg@enu.kz

Information about the authors:

Yerkin Anuarovich Ongarbayev – Doctor of Law, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 2, Satpayev str., office №205, +7 (7172) 709500, ext. number 31225, ongarbayev_yea@enu.kz

Galiakbarova Guzal Gazinurovna – PhD, acting Associate Professor, Department of Civil, Labor and Environmental Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 2, Satpayev str., office №218, +7(701)2365211, galiakbarova_gg@enu.kz

УДК 376

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.33.44.013>

А.Н. АУТАЕВА^{1*}, Д.Ә. ЖОЛДАСБЕКОВА²

¹² КазНПУ имени Абая

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЕ В ШКОЛЕ

Аннотация. В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании», программой модернизации образования в Казахстане совершенствование системы отечественного образования характеризуется поиском путей повышения качества образовательных систем. В числе наиболее важных социальных и педагогических проблем особую актуальность приобретает проблема помощи детям, испытывающим значительные трудности в обучении по различным причинам в их развитии.

Актуальность проблемы становится очевидной при анализе статистических данных и многочисленных психолого-педагогических исследований об особенностях развития детей. Количество учащихся, не справляющихся с требованиями стандартной школьной программы (по данным М.В. Андроповой) растет. Напряженный режим школьной жизни приводит к резкому ухудшению соматического и психоневрологического здоровья ослабленного школьника, возникают дезадапционные проблемы, осложняющие развитие и социализацию детей. Вполне очевидно, что успешное функционирование общеобразовательной школы становится невыполнимым без квалифицированной коррекционной работы.

Накопленный опыт работы в различных подразделениях образовательных учреждений позволяет с учетом современных научных достижений в области общей педагогики, дефектологии, психогенетики, дифференциальной психологии выстроить систему взглядов и практических действий в организации психолого-педагогической помощи детям, испытывающим трудности в обучении.

Ключевые слова: подготовка, будущие учителя, коррекционная работа, школа, специфика работы.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ МЕКТЕПТЕГІ ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫНА ДАЯРЛАУ

Аннотация. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңына, Қазақстандағы білім беруді жаңғырту бағдарламасына сәйкес отандық білім беру жүйесін жетілдіру білім беру жүйелерінің сапасын арттыру жолдарын іздеумен сипатталады. Ең маңызды әлеуметтік және педагогикалық проблемалардың ішінде олардың дамуында әр түрлі себептер бойынша оқуда айтарлықтай қиындықтарға тап болған балаларға көмек көрсету мәселесі ерекше өзекті болып отыр.

Мәселенің өзектілігі статистикалық мәліметтерді және балалардың даму ерекшеліктері туралы көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдауда айқын болады. Стандартты мектеп бағдарламасының талаптарына сәйкес келмейтін оқушылар саны өсуде (М.В. Андропованың айтуынша). Мектеп өмірінің шиеленіскен режимі әлсіреген оқушының соматикалық және нейропсихиатриялық денсаулығының күрт нашарлауына әкеледі, балалардың дамуы мен әлеуметтенуін қиындататын дезадаптациялық проблемалар туындайды. Жалпы білім беретін мектептің сәтті жұмыс істеуі білікті түзету жұмыстарынсыз мүмкін болмайтыны анық.

Оқу орындарының әр түрлі бөлімшелерінде жинақталған тәжірибе жалпы педагогика, дефек-

тология, психогенетика, дифференциалды психология саласындағы заманауи ғылыми жетістіктерді ескере отырып, оқуда қиындықтарға тап болған балаларға психологиялық-педагогикалық көмекті ұйымдастыруда көзқарастар мен практикалық әрекеттер жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Түйіндеме сөздер: дайындық, болашақ мұғалімдер, түзету жұмыстары, мектеп, жұмыс ерекшелігі.

PREPARING FUTURE TEACHERS FOR CORRECTIONAL WORK AT SCHOOL

Abstract. In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", the program of modernization of education in Kazakhstan, the improvement of the domestic education system is characterized by the search for ways to improve the quality of educational systems. Among the most important social and pedagogical problems, the problem of helping children who experience significant learning difficulties for various reasons in their development is of particular relevance.

The relevance of the problem becomes evident in the analysis of statistical data and numerous psychological and pedagogical studies on the peculiarities of children's development. The number of students who fail to meet the requirements of the standard school curriculum (according to M. V. Andropova) is growing. The intense mode of school life leads to a sharp deterioration in the somatic and neuropsychiatric health of a weakened student, there are disaptational problems that complicate the development and socialization of children. It is quite obvious that the successful functioning of a comprehensive school becomes unthinkable without qualified correctional work.

The accumulated experience of working in various departments of educational institutions allows, taking into account modern scientific achievements in the field of general pedagogy, defectology, psychogenetics, differential psychology, to build a system of views and practical actions in the organization of psychological and pedagogical assistance to children experiencing learning difficulties.

Key words: training, future teachers, correctional work, school, work specifics.

Введение

Наблюдения за деятельностью учителей, анкетирование, анализ педагогического опыта свидетельствует о том, что педагоги испытывают значительные трудности в организации коррекционно-развивающей работы с учащимися. Необходима специальная теоретическая и практическая подготовка учителя, компетентного в вопросах коррекционной педагогики и смежных науках, владеющего специальными умениями в сфере коррекционно-педагогической деятельности.

Таким образом, наблюдается противоречие между потребностями педагогической практики в учителях, готовых к решению задач коррекционной работы с детьми в условиях повышения качества образования и недостаточной теоретической и методической разработкой проблем подготовки таких специалистов.

Значительная часть учителей считает, что ребенок с отклонениями в развитии должен учиться в специальном классе выравнивания или компенсирующего обучения (46%). 42% опрошенных указывает, что такой ребенок может и должен учиться в обычном классе при совместных усилиях учителя, психолога, логопеда и других специалистов в оказании ему коррекционной помощи. И только 8% учителей ориентированы на обучение таких детей во вспомогательных школах.

К числу затруднений в области коррекционной работы учителя относят: диагностирование отклонений в развитии — 38%; организацию дифференцированного обучения на уроке —

30%; оценивание такого учащегося — 53%.

Учителя оценивали уровень готовности к коррекционно-педагогической деятельности по 5-ти балльной шкале в контексте педагогической культуры по нескольким параметрам:

- цели – осознание учителем значимости коррекционно-педагогической деятельности, понимание необходимости в профилактической и коррекционной работе с детьми, удовлетворенность выбором педагогической профессии;

- отношения – любовь к детям и педагогической профессии; уважение к личности ребенка и стремление понять его; справедливость и объективность в оценке достижений детей;

- знания – высокий уровень эрудиции и общего развития учителя; хорошая психолого-педагогическая и методическая подготовка; знание возрастных и индивидуальных особенностей в развитии личности ребенка с отклоняющимся поведением; знание способов самосовершенствования как в личностном, так и профессиональном плане;

- средства – владение современными коррекционно-педагогическими технологиями в учебно-воспитательном процессе при работе с детьми, испытывающими трудности в обучении и развитии, профессиональное мастерство и педагогический такт;

- качества – наличие выдержки, доброжелательности, гуманизма и милосердия в работе с детьми, настойчивости, общительности, ответственности и оптимизма в осуществлении коррекционной работы, терпения, сопереживания и сочувствия, целеустремленности в коррекцион-

но-реабилитационной работе.

У молодых специалистов уровень готовности к коррекционной работе составил 2,75 балла, у группы со стажем более 10 лет – 2,81, у учителей с двадцатилетним стажем он приблизился к 3,15 балла, что в целом свидетельствует о недостаточном уровне подготовки учителей к коррекционной работе.

Используя результаты анкетирования, бесед, оценочных процедур, наблюдения, мы накапливали данные, которые позволяют моделировать процессы формирования готовности будущих педагогов к коррекционной деятельности.

При характеристике готовности к коррекционной работе мы опирались на представление о психологической готовности, которая рассматривается как сложная психологическая структура, включающая интеллектуальные, эмоциональные, мотивационные и волевые стороны психики человека, в их соотношении с внешними условиями и предстоящими задачами. Готовность к педагогической деятельности понимается как сочетание психических особенностей и нравственных черт личности, составляющих основу установки будущего педагога на осознание профессиональных позиций, оптимальных способов деятельности.

Материалы и методы

Методы исследования: теоретический анализ научной литературы, наблюдение, анкетирование, анализ педагогического опыта, эксперимент.

Готовность к коррекционной деятельности рассматривается в нашем исследовании в контексте педагогической культуры учителя, содержательные характеристики которой раскрываются через гуманистическую педагогическую позицию учителя по отношению к учащимся и его способность быть воспитателем; психолого-педагогическую компетентность и развитое педагогическое мышление; образованность в сфере преподаваемого предмета и владение педагогическими технологиями; опыт творческой деятельности, культуру профессионального поведения, способы саморазвития, саморегуляции собственной личности и деятельности.

Специфика готовности к коррекционной работе заключается в реализации на достаточном профессионально-личностном уровне гуманистической позиции педагога по отношению к детям с проблемами в развитии; потребности в личном участии в коррекционной работе; во владении современными коррекционно-развивающими технологиями; в способности к саморегуляции, мобилизации своих сил в сложных педагогических ситуациях.

Условно выделены три уровня развития готовности специалиста к коррекционно-развивающей работе: достаточный, допустимый и

низкий. Критерии и показатели их выраженности отражают содержательные характеристики каждого из компонентов готовности: ценностно-мотивационного, когнитивного, практико-деятельностного и эмоционально-волевого.

Достаточный уровень: специалист имеет систему педагогических убеждений и гуманистических взглядов на ребенка, имеющего проблемы в развитии, оптимистичен в прогнозе коррекционной деятельности, проявляет чувство долга и ответственности за конечный результат коррекционно-развивающей деятельности, умеет мобилизовать свою волю в сложных педагогических ситуациях, способен к саморегуляции и педагогическому творчеству.

Допустимый уровень: специалист понимает важность и значимость коррекционной работы, владеет необходимыми знаниями в области коррекционной деятельности, но усвоенные знания проявляются на репродуктивном уровне. Стремление активизировать коррекционное влияние на детей зависит от ситуации и внешних побудителей. Эмоционально-позитивное отношение к коррекционной деятельности ослабевает в ситуациях затруднений. Активность в данном виде деятельности требует дополнительных подкреплений в виде положительной оценки, оказания помощи со стороны специалистов.

Низкий уровень: специалист слабо осознает важность коррекционной работы, сомневается в ее результатах. Усвоенные знания реализуются на репродуктивном уровне, самостоятельность в выборе оптимальных форм и методов коррекционной работы отсутствует. Профессионально-ценностные потребности побуждают коррекционную деятельность лишь в ситуациях сильнодействующих внешних влияний. Эмоциональное отношение к коррекционной работе переходит от позитивного к негативному, отсутствует уверенность в правильности профессионального самоопределения. Умения в сфере коррекционной деятельности недостаточно сформированы. Активность носит эпизодический характер. Проявляется индифферентность к педагогической работе в целом.

На данные характеристики мы опирались при изучении готовности к коррекционной деятельности у студентов педагогических специальностей ЮКУ имени М.Ауезова.

Цель данного этапа исследования – выявить у студентов отношение к коррекционной работе как необходимому компоненту профессиональной деятельности учителя; определить степень владения базовыми категориями коррекционной педагогики; выявить представления об умениях, необходимых специалисту для практической работы с детьми, имеющими проблемы в развитии.

Осуществление данного этапа эксперимента проходило через заполнение студентами диаг-

ностической карты, в которой представлены содержательные характеристики готовности к коррекционной деятельности.

При оценке уровня готовности к коррекционной деятельности мы использовали пятибалльную шкалу. Такая система оценки используется в исследованиях педагогической культуры студентов педагогических специальностей. Балл «5» – качество проявляется постоянно, устойчиво, типично для данной личности; балл «4» – качество проявляется в большинстве случаев, но не является типичным; балл «3» – качество не выражено достаточно определенно, может проявляться эпизодически; балл «2» – качество проявляется очень редко; балл «1» – качество практически отсутствует.

Обработка данных результатов предполагает суммирование всех оценок и выведение среднего балла по каждому показателю готовности:

- достаточный уровень готовности – средний балл 5 – 4,5;
- допустимый уровень готовности – средний балл 4,5 – 3,5;
- низкий уровень готовности – средний балл 3,5 – 1,5.

Обработка и обобщение полученных результатов показало следующее. О своей уверенности к коррекционной работе заявило только – 15% опрошенных студентов; еще 15% – высказали некоторое сомнение в своей готовности («почти уверен»), а остальные 70% – определенно считают себя на данном этапе обучения не готовыми к коррекционной работе в школе. Но даже 30% студентов, считающих себя готовыми к коррекционной деятельности, отмечают для себя значительные трудности, связанные с недостаточным владением диагностическими методиками изучения детей с проблемами в развитии и обучении и использованием современных развивающих технологий.

Для всех остальных студентов, считающих себя не подготовленными к коррекционной работе, трудности связаны в большей степени с недостаточной теоретической и практической подготовкой в сфере коррекционной деятельности.

Существующая система профессиональной подготовки будущих учителей в условиях педагогического вуза не обеспечивает формирования готовности к коррекционной деятельности на достаточном уровне. Но более высокие показатели получил ценностно-мотивационный компонент готовности. Этот факт можно объяснить тем, что у студентов старших курсов сформированы общие мотивы педагогической деятельности. Необходимо особо подчеркнуть, что в обследовании участвовали студенты 3-4 курсов, которые уже изучали цикл психолого-педагогических дисциплин, а также имели практику пробных уроков. Но они не обладают достаточным уровнем готовности к коррекционной деятель-

ности, т.е. без целенаправленного специального обучения будущие учителя не могут продуктивно обеспечивать коррекционную деятельность.

К числу таких возможностей в контексте нашего исследования мы отнесли следующие: обогащение содержания образования за счет фундаментально систематических знаний, необходимых для личностно-профессионального становления будущих учителей; личностно-ориентированный характер профессиональной подготовки; увеличение числа образовательных профессиональных программ; усиление практической и исследовательской направленности образовательного процесса, повышение доли самостоятельной работы студентов.

Эти возможности мы стремились максимально реализовать в процессе организации опытно-экспериментальной работы в ЮКУ имени М.Ауезова, направленной на подготовку будущих педагогов к коррекционной работе в школе.

Для реализации теоретической и практической готовности студентов к коррекционной работе нами была разработана программа элективного курса «Коррекционная педагогика». В программе определены задачи, содержательные линии, система знаний и умений, которые являются основой для профессионально-личностного развития будущих педагогов в области коррекционной работы.

Предложенное нами содержание курса представлено целостной системой знаний и практических умений в области коррекционной работы и продиктовано необходимостью раскрыть все возможные направления работы по коррекции отклонений в развитии и обучении учащихся начальных классов общеобразовательной школы.

Приведем название некоторых разделов курса:

- коррекционно-педагогическая деятельность как социальная и психолого-педагогическая проблема;
- дети с недостатками в развитии и поведении;
- дети с трудностями в обучении;
- классификация причин отклонений в развитии и обучении детей, их причины, характеристика пограничных состояний;
- методы диагностики детей с трудностями в развитии и обучении;
- формы и технологии коррекционной работы в начальной школе;
- специфика работы с родителями детей, имеющих отклонения в развитии.

Процесс преподавания коррекционной педагогики был основан на современных общедидактических принципах (фундаментализация, гуманитаризация, гуманизация, дифференциация, личностный подход, индивидуально-творческий подход, интеграция и др.)

Одним из наиболее важных концептуальных положений в изучении курса коррекционной педагогики является интегративный подход. Сложность процесса диагностики и коррекции предусматривает опору на знания и умения ряда смежных наук, изучаемых в вузе (анатомия и физиология, психология, педагогика, частные методики). Довольно небольшой объем часов по курсу коррекционной педагогики актуализирует проблему интеграции, установления разного рода межпредметных связей (на уровне фактов из другой дисциплины, на уровне понятий, закономерностей и законов). Это помогает студенту понимать предмет, задачи и содержание коррекционной педагогики, исходя из общенаучных положений, поднимаясь над частными фактами.

Процесс освоения студентами умений в области коррекционной деятельности продолжался в период педагогической практики. Студенты включались в практическую деятельность по изучению детей с трудностями в обучении, вели дневники наблюдений за этими детьми, выступали программы педагогической поддержки детям, отслеживали динамику изменений в их обучении и развитии.

В процессе опытно-экспериментальной работы в системе подготовки будущих педагогов к коррекционной работе большое внимание мы уделяли организации научно-исследовательской деятельности студентов. Содержание и формы научно-исследовательской деятельности студентов в области коррекционной педагогики ориентировали будущих педагогов на осознание того, что педагогическое творчество есть процесс самореализации индивидуальных, психологических, интеллектуальных возможностей педагога в процессе создания педагогических ценностей

и технологий и является условием профессионального совершенствования.

Личностно-ориентированная система включения студентов в научно-исследовательскую деятельность в области коррекционной педагогики имела целостный характер и стимулировала развитие профессионально-личностных качеств будущих педагогов.

Качественная оценка результатов опытно-экспериментальной работы проводилась на основе таких принципов, как:

- многомерный подход к оценке развития готовности к коррекционной работе во взаимосвязи ее компонентов;
- систематичность, корректность, объективность оценки результатов;
- положительная оценка достижений студентов в области коррекционной деятельности;
- периодическая корректировка и уточнение программы подготовки с учетом изменяющейся ситуации.

Результаты

Таким образом, опытно-экспериментальная работа по подготовке студентов вуза к коррекционной работе показала, что готовность к коррекционной работе формируется достаточно эффективно, если система подготовки направлена на развитие профессионально-личностной позиции будущих педагогов в процессе освоения теории и практики коррекционного обучения, в ситуациях проявления эвристического творчества, в условиях диагностики результатов педагогической деятельности.

Об этом свидетельствуют изменения в уровне готовности к коррекционной деятельности студентов опытно-экспериментальных групп (1-таблица).

Таблица 1. Динамика развития готовности к коррекционной деятельности будущих учителей в условиях вуза

Этапы ОЭР	Уровни готовности			Всего
	Достаточный Студенты	Допустимый Студенты	Низкий Студенты	
Исходное состояние, 2019-2020гг.	15%	15%	70%	80 чел.
Конечное состояние, 2020-2021гг.	50%	45%	5%	80 чел.

Заключение

Таким образом, целостная система подготовки будущих педагогов к коррекционной работе, основанная на принципах непрерывности, преемственности, фундаментализации, интегративности, дифференциации, обеспечивает достаточно высокий уровень их готовности в этой сфере деятельности, стимулирует развитие профессионально-личностных качеств и индивидуальности будущих педагогов, способствует саморазвитию личности учащегося, помо-

гает осуществить профессиональный выбор и приобрести уверенность в профессии.

В числе важного условия развития профессионально-личностной готовности будущих учителей к коррекционной деятельности выступает активная позиция и самоопределение студентов в освоении психолого-педагогических проблем коррекционной педагогики.

Обсуждение

Проблемы подготовки учителя в современ-

ных условиях развития системы образования исследованы достаточно глубоко и всесторонне (В.А. Слостенин [1], Хмель Н.Д.[2], Сабыров Т.С.[3], Каргин С.Т.[4], Кертаяева К.М.[5], Успанов К.С.[6], Кенжебеков Б.Т.[7], Абибулаева А.Б.[8] и др.)

Но проблема формирования профессиональной готовности учителя к коррекционной работе с учащимися школы исследована недостаточно

Достаточно четко определилась позиция специалистов в том, что коррекционная работа с учащимися, испытывающими трудности в обучении, должна решаться в рамках интеграции пси-

ходинамического, поведенческого, деятельностного и личностно-ориентированного подходов (Г.В. Бурменская, 1990, В.Н. Цапкин, 1992,1997, Глушко Е.Г.) или единого комплексного подхода, обеспечивающего сочетание ранней дифференцированной диагностики ненормативного психического развития с индивидуализированной коррекцией процессов, доступных компенсированию педагогическими средствами.

В связи с этим особенно актуальной становится проблема совершенствования профессиональной подготовки учителя к коррекционной работе с учащимися.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Слостенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. – М.:Знание,1997. – 250с.
2. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы:Жазушы, 1998. – 320 с.
3. Сабыров Т.С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. – Алматы: Даур, 1999. – 83б.
4. Каргин С.Т. Влияние профессионального воздействия в вузовском педагогическом процессе на качество подготовки будущих учителей. – Алматы:Билим, 2000. – 272с.
5. Кертаяева К.М. Болашақ мұғалімнің деонтологиялық даярлығын қалыптастыру. – Алматы, 2003. – 295б.
6. Успанов К. С. Теория и практика формирования значимых качеств у будущих учителей. – Алматы: Жазушы, 1999. – 180с.
7. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру. – Қарағанды: Кітап, 2005. – 267б.
- 8.Абибулаева А.Б. Теоретико-методологические основы профессиональной подготовки будущих учителей к воспитательной работе. – Алматы:Даур, 2004. – 290с.
- 9.Бурменская Г.В.Возрастно-психологическое консультирование.–М.,2005., 250с.
- 10.Цапкин В. Н.Этюды по психотерапевтической компаративистике. – Москва : МГППУ, 2014. – 196 с.
- 11.Глушко Е.Г. Подготовка специалиста к коррекционной работе в условиях обновления содержания непрерывного образования. – Ростов-на-Дону:Мир, 2016.- 150с.

REFERENCES:

- 1.Slostenin V.A. Pedagogika: innovatsionnaya deyatel'nost'. – М.:Znaniye,1997. – 250s.
2. Khmel' N.D. Teoreticheskiye osnovy professional'noy podgotovki uchiteleya. – Almaty:Zhazushy, 1998. – 320 s.
3. Sabyrov T.S. Bolashak, mұǵalımderdıń didaktikalık, dayyndıǵyn zhetıldiru. – Almaty:Daur, 1999. – 83b.
4. Kargin S.T. Vliyaniye professional'nogo vozdeystviya v vuzovskom pedagogicheskom protsesse na kachestvo podgotovki budushchikh uchiteley. – Almaty:Bilim, 2000. – 272s.
5. Kertayeva K.M. Bolashak, mұǵalımńıń deontologiyalyk, dayarlyǵyn qalyptastyru. – Almaty, 2003. – 295b.
6. Uspanov K. S. Teoriya i praktika formirovaniya znachimykh kachestv u budushchikh uchiteley. – Almaty: Zhazushy, 1999. – 180s.
7. Kenzhebekov B.T. Zhogary oqu orny zhuyyesinde bolashak, mamandarduń kәsibi k.yzırettılıgın qalyptastyru. – Qaragandy: Kitap, 2005. – 267b.
8. Abibulayeva A.B. Teoretiko-metodologicheskiye osnovy professional'noy podgotovki budushchikh uchiteley k vospitatel'noy rabote. – Almaty:Daur, 2004. – 290s.
9. Burmenskaya G.V.Vozrastno-psikhologicheskoye konsul'tirovaniye.–M.,2005., 250s. 10.Tsapkin V. N.Etyudy po psikhoterapevticheskoy komparativistike. – Moskva : MGPPU, 2014. – 196 s.
11. Glushko Ye.G. Podgotovka spetsialista k korrektsionnoy rabote v usloviyakh obnovleniya sodержaniya nepreryvnoy obrazovaniya. – Rostov-na-Donu:Mir, 2016.- 150s.

Сведения об авторах:

Аутаева Акбота Нурсултановна – кандидат психологических наук, профессор КазНПУ имени Абая, г.Алматы, проспект Достык, 13.

Жолдасбекова Дана Абдиманатовна – докторант КазНПУ имени Абая, г.Алматы, проспект Достык,13; 87024870772,zholdasbekova-d@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Аутаева Ақбота Нұрсұлтанқызы – психология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, Алматы қ., проспект Достық, 13.

Жолдасбекова Дана Әбдіманатқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, Алматы қ., проспект Достық, 13; 87024870772,zholdasbekova-d@mail.ru

Information about the authors:

Autayeva Akbota Nursultanovna – candidate of psychological sciences, professor of Abai KazNPU.

Zholdasbekova Dana Abdimanatovna – doctoral student of Abai KazNPU.

УДК 378.4
ББК 74.489
<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.28.63.014>

В.В. БЕЖИНА

Костанайский региональный университет им.А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан
(e-mail: vukvuk85@mail.ru)

ЦИФРОВОЕ «Я» ПЕДАГОГА – ЦЕЛОСТНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ЦИФРОВОГО ПРОСТРАНСТВА

Аннотация: В статье рассматривается модель цифровой личности педагога. Статья раскрывает особенности цифровизации, цифровой личности педагога, цифровой идентичности. Автор статьи отражает гипотетические ответы на поставленные вопросы о соотношении интернет-пространства с цифровым пространством, о создании цифровой среды в цифровом пространстве образовательного типа, о соотношении цифровой личности учителя с ее реальным воплощением. Основной акцент направлен на исследование особенности цифрового восприятия педагога. Автор приходит к выводу о невозможности обособления цифровой личности учителя от ее общественной стороны, демонстрирующей внеучебные события и личные интересы учителя, что приводит к возникновению противоречия цифровых Я современного педагога. В статье также представлена модель цифровой личности учителя, состоящая из следующих компонентов: – *мотивационного* компонента (осознание себя как цифровой личности, имеющей интересы, побуждения и стремления, установки на осуществление опосредованного взаимодействия с учащимися, ПЗЛК); *операционного* (владением методами, средствами цифрового взаимодействия в образовательном пространстве); *контекстного и дискурсивного* (владение содержанием и создание контента в цифровом формате для образовательных целей); *рефлексивного* (постоянный мониторинг цифровых профилей, осуществление обратной связи в образовательном контексте); *результативного* (осуществление результата и анализ, интерпретация цифрового взаимодействия с субъектами образовательного процесса) компонента.

Ключевые слова: цифровизация, педагог, цифровая личность, цифровая личность педагога, целостность восприятия

ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛІ «МЕН» – САНДЫҚ КЕҢІСТІКТІ ТҰТАСТАЙ ҚАБЫЛДАУ

Аннотация: Мақалада мұғалімнің сандық тұлғалық моделі қарастырылған. Мақалада цифрландыру, мұғалімнің цифрлық тұлғасы, цифрлық сәйкестіліктің ерекшеліктері ашылған. Мақала авторы Интернет кеңістігінің сандық кеңістікпен байланысы туралы, білім беру түрінің сандық кеңістігінде цифрлық ортаны құру туралы, мұғалімнің сандық тұлғасы мен оның өзара байланысы туралы қойылған сұрақтарға гипотетикалық жауаптарды көрсетеді. нақты іске асыру. Мұғалімнің цифрлық қабылдау ерекшеліктерін зерттеуге басты назар аударылады. Автор мұғалімнің сандық тұлғасын оның әлеуметтік жағынан бөлу мүмкін емес деген қорытындыға келеді, бұл сыныптан тыс іс-шаралар мен мұғалімнің жеке қызығушылықтарын көрсетеді, бұл қазіргі заманғы мұғалімнің сандық Мен арасында қайшылықтың пайда болуына әкеледі. Сондай-ақ, мақалада келесі компоненттерден тұратын мұғалімнің сандық тұлғасының моделі ұсынылған: – *мотивациялық* компонент (қызығушылықтары, мотивтері мен ұмтылыстары, студенттермен жанама өзара әрекеттесуді жүзеге асыруға деген көзқарас, өзін-өзі сандық тұлға ретінде тану, кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттер); *операциялық* (білім кеңістігінде сандық өзара әрекеттесу әдістерін, құралдарын меңгеру); *контекстік және дискурстық* (білім беру мақсатында мазмұнға иелік ету және сандық мазмұнды құру); *рефлексивті* (сандық профильдерді үнемі бақылау, білім беру контексіндегі кері байланыс); *тиімді* (нәтижені жүзеге асыру және білім беру процесінің субъектілерімен сандық өзара әрекеттесуді талдау, түсіндіру) компоненті..

Түйіндемe сөздер: цифрландыру, мұғалім, сандық тұлға, мұғалімнің сандық тұлғасы, қабылдаудың тұтастығы

DIGITAL "I" OF THE TEACHER AS THE INTEGRAL PERCEPTION OF DIGITAL SPACE

Abstract: The article examines the model of the digital personality of a teacher. The article reveals the features of digitalization, digital personality of a teacher, digital identity. The author of the article reflects hypothetical answers to the questions posed about the relationship of the Internet space to the digital

area, about the creation of a digital environment in the digital space of an educational type, about the relationship between the teacher's digital personality and its real embodiment. The main focus is on the study of the features of the digital perception of the teacher. The author comes to the conclusion that it is impossible to separate the digital personality of the teacher from its social side, which demonstrates extra-curricular events and personal interests of the teacher, which leads to the emergence of a contradiction between the digital 'Self' of a modern teacher. The article also presents a model of a teacher's digital personality, which consists of the following components: – a *motivational component* (awareness of oneself as a digital personality with interests, motives and aspirations, attitudes towards the implementation of indirect interaction with students, PIQP); *operational* (mastery of methods, means of digital interaction in the educational space); *contextual and discursive* (content ownership and digital content creation for educational purposes); *reflective* (continuous monitoring of digital profiles, feedback in an educational context); *effective* (implementation of the result and analysis, interpretation of digital interaction with the subjects of the educational process) component.

Key words: digitalization, teacher, digital personality, digital personality of a teacher, integrity of perception

Введение

Особенность перехода в цифровое пространство заключается в переоценке подходов к подготовке будущего педагога в системе высшего педагогического образования. Пандемия 2020, которая раскрыла возможности выхода образования в плоскость цифрового пространства, вскрыла и спектр проблем, связанных с переходом личности участников образовательного процесса в обособленный и опосредованный тип цифрового Я.

Наряду с исследованиями в области цифровизации в Казахстане, так и за рубежом, появляются работы, связанные с позиционированием себя в виртуальном мире. Так, проблемам цифровой личности посвящены работы А.С. Горбунова, А.М. Кондакова («цифровая идентичность» – [Кондаков А. М., Костылева А.А., 2019]), Д.А. Поповой, Е.С. Сальниковой и др.

Примечательно определение цифровой личности как аспекта дискурсивности, то есть совокупности языковых единиц определенного функционального типа в структуре коммуникации в интернет-пространстве [Попова Д.А., Сальникова Е.С., 2019].

Из данного определения целесообразно вытекают следующие вопросы:

- Как соотносится интернет-пространство с цифровым пространством?
- Как создать цифровую среду в цифровом пространстве образовательного типа?
- Каким образом соотносится цифровая личность учителя с ее реальным воплощением?

Методология исследования

Ссылаясь на исследование Поповой Д.А. и Сальниковой Е.С., рассматривающих цифровую личность как «дискурсивную, функционирующую под воздействием ... факторов, маркирующих ее присутствие в качестве участника коммуникации в интернет-пространстве», отметим, что цифровая личность характеризуется следующими свойствами:

- 1) Коммуникативная составляющая личности;
- 2) Цифровой аспект существования личности;

3) Дискурсивная форма репрезентации личности.

Прототипы образов и личность в цифровом пространстве как отражение образов в системе «биг дата» (больших данных), рассмотренные Горбуновым А.С., позволяют рассматривать цифровую личность как часть отражения себя в имманентном цифровом пространстве [Горбунов А.С., 2018].

Также, в более позднем исследовании автором Поповой Д.А. цифровая личность уже рассматривается с лингвистической точки зрения в широком аспекте как «особый тип личности, обусловленный ситуацией интернет-общения, влияющей на изменение уровней структуры личности» [Попова Д.А., 2019, с.25].

В связи с форсированным переходом на дистанционный формат наиболее «уязвимыми» стали работники образования, оказавшиеся в «ножницах» возможностей (вуз, цифровое пространство, учащиеся). Идентификация себя как учителя в цифровом пространстве явилось преломлением «подиумного сознания» пользователя (А.В. Конева, 2010 [Конева А.В., 2010, 53–58]) на аспект образования. Многоплановость личности учителя и ее многоаспектность в цифровом формате рассматривается через призму цифрового профиля, цифровой идентификации и цифрового сознания.

Так, цифровой профиль является отражением информационной стороны о личности – ее интересы, контактная информация, данные, открывающие часть личности как ее желание идентифицировать себя с образом в Интернет-пространстве.

Следы присутствия в интернете – результаты поиска страниц, запросов, регистраций, позволяющие охарактеризовать личность в цифровой плоскости.

Отсюда возникают вопросы:

1. Каким образом соотносятся профили учителя в цифровом образовательном пространстве?
2. Как коррелируют цифровые следы учителя с его многопрофильностью и что должно

быть «скрыто» от субъектов цифрового образовательного пространства?

3. Каким должен быть профиль современного учителя, который существует только как цифровая личность в период дистанцирования?

В качестве методов исследования проблемы формирования цифровой личности учителя были применены следующие:

- метод анонимного опроса;
- метод анкетирования;
- метод интервью с учителями школ.

Результаты исследования

Так, результаты анонимного опроса учителей школ города Костаная (123 учителя различных предметов) показали следующее:

1) Учителя имеют несколько цифровых профилей в социальных сетях (одноклассники, фейсбук, инстаграмм);

2) 83 процента учителей считают, что публикация личной информации в социальных сетях не является нормой;

3) 91 процент учителей считают, что многопрофильность цифровой личности является необходимостью современного общества;

4) 68 процентов учителей полагают, что публикация личной информации и демонстрация «внешкольной жизни учителя» мешает правильному формированию представления о классическом образе учителя.

Резюмируя, отметим интересный факт, что учителя хотели бы иметь только один цифровой профиль с минимальной информацией о себе как о цифровой «внеучебной» личности. Причинами создания множественности цифровых профилей обусловлены следующими аспектами:

- необходимость быть в центре общественной жизни, новостей СМИ и культуры;

– желание «быть как все», находиться на одной плоскости с субъектами образовательной деятельности;

– стремление к конформизму в среде пользователей Интернет-технологиями.

Невозможность обособления цифровой личности учителя от ее общественной стороны, демонстрирующей внеучебные события и личные интересы учителя, приводит к возникновению противоречия цифровых Я современного педагога.

Дискуссия

Модель личности рассматривается в современных исследованиях как лингвистов, так и психологов, педагогов и философов.

Так, модель «проактивной личности учителя» рассматривается в связи с социальной поддержкой и обуславливается ею [Fengjiao Zheng, Naseer Abbas Khan, Sabir Hussain 2020, pp.704-710]; модель «большой пятерки» включает пять основных аспектов цифровой личности учителя: «открытость, эмоциональность, экстраверсия, добросовестность и доброжелательность» через «кибер-ДНК» [Электронный ресурс -https://expert.ru/russian_reporter/2019/16/kiber-dnk].

В нашем исследовании мы обращаемся к модели цифровой личности учителя, основанной на исследованиях Wendi K. Zimmer, Erin M. McTigue, Noboru Matsuda [Wendi K. Zimmer, Erin M. McTigue, Noboru Matsuda, 2021], T.E.O. Timothy [T.E.O. Timothy. 2009, pp.53-55], которые имеет целью переосмысление роли учителя с процесса «учения для обучения на обучение учению» (см. Рис.1). в рамках интернет-технологий [Батырханова, P.C., 2018, с.105-107]

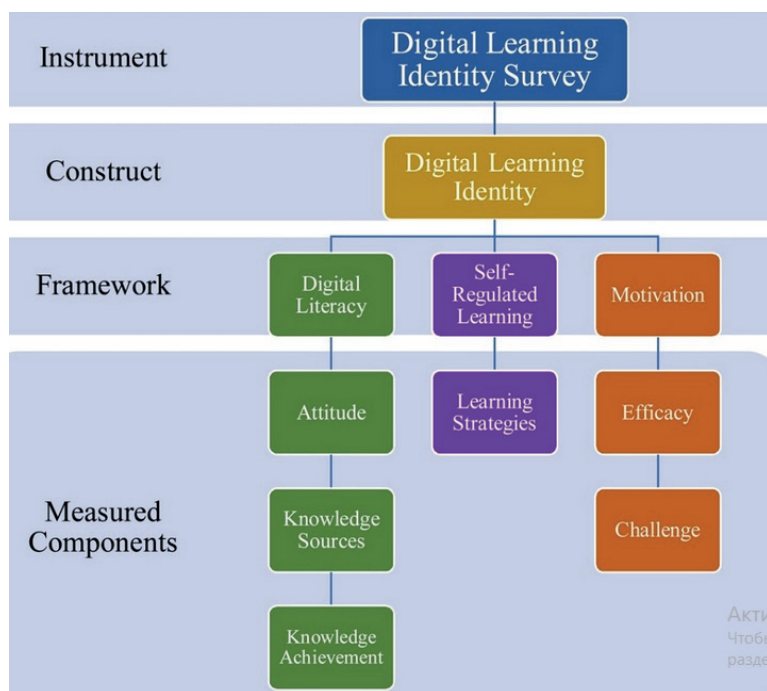

Рис.1. Исследование цифровой образовательной идентичности

Отдельные стороны личности учителя раскрываются в компетентностной модели (см. Рис.2). Такой подход применим к обобщенной

структуре личности в целом, без специфики педагогического характера.

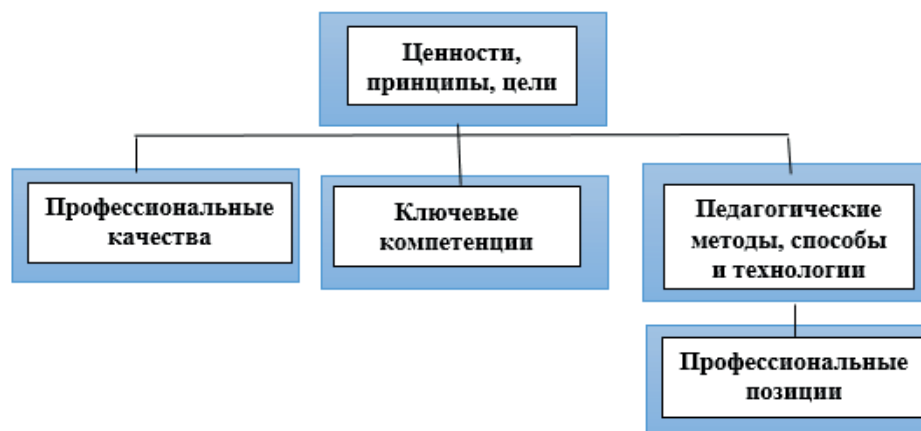

Рис.2. Компетентностная модель современного учителя [Большой психологический словарь, 2007, 672 с.]

Заключение

Так, ссылаясь на интегративные модели личности учителя, обобщим основные ее компоненты [Е.В. Быстрицкая, 2011, 168 с.; Митина Л.Н., 2004, 192 с.]. Модель цифровой личности учителя включает следующие основные элементы:

– *мотивационный* компонент (осознание себя как цифровой личности, имеющей интересы, побуждения и стремления, установки на осуществление опосредованного взаимодействия с учащимися, ПЗЛК);

– *операциональный* (владением методами, средствами цифрового взаимодействия в образовательном пространстве);

– *контекстный и дискурсивный* (владение содержанием и создание контента в цифровом формате для образовательных целей);

– *рефлексивный* (постоянный мониторинг цифровых профилей, осуществление обратной связи в образовательном контексте);

– *результативный* (осуществление результата и анализ, интерпретация цифрового взаимодействия с субъектами образовательного процесса).

Цифровые следы, цифровые профили и идентичность самой личности учителя строятся вокруг присутствия в Интернет-пространстве. Задача учителя – осознать целостность цифрового образовательного пространства как отражения себя – профессионала с различных точек приложения. От образа, созданного профилями, цифровых присутствий в форме следов зависит восприятие учителя его учащимися.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Митина, Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя [Текст] / Л. М. Митина. – М.: Академия, 2004. – 320 с.

2. Быстрицкая, Е.В. Введение в педагогическую деятельность в сфере физической культуры: Монография (Часть 2 Методические основы) – Нижний Новгород: Издательство НГПУ, 2011. – 168 с.

3. Большой психологический словарь [Текст] / под общ ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с. Электронный ресурс – URL: https://spravochnick.ru/pedagogika/vvedenie_v_pedagogicheskuyu_professiyu/model_sovremennogo_uchitelya

4. Горбунов, А.С. Личность и цифровые технологии в информационном массовом обществе // Вестник МГОУ. Серия: Философские науки. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-i-tsifrovye-tehnologii-v-informatsionnom-massovom-obschestve> (дата обращения: 03.03.2021).

5. Конева, А.В. «Подиумное сознание» в эпоху культуры различия // ТРУДЫ СПБГИК. 2010. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podiumnoe-soznanie-v-epohu-kultury-razlichiya> (дата обращения: 03.03.2021).

6. Кондаков, А.М., Костылева, А.А. Цифровое образование: от школы для всех к школе для каждого /RUDN Journal of Informatization in Education; 2019, Vol. 16 Issue 4, p295-307, 13 p.

7. Попова, Д.А., Сальникова, Е.С. Ценностная ориентация цифровой личности в жанре интернет-комментария // Вестник ННГУ. 2019. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennostnaya-orientatsiya-tsifrovoy-lichnosti-v-zhanre-internet-kommentariya> (дата обращения: 03.03.2021).

8. Batyrkhanova, R.S. Effectiveness of implementing educational technologies in teaching foreign languages (using the example of English / Қазақстанның ғылымы мен өмірі // Халықаралық ғылыми-

көпшілік журнал, No 2/2 (56) 2018 жыл – 263 p., pp. 105-107

9. Wendi, K., Zimmer, Erin M., McTigue, Noboru Matsuda. Development and validation of the teachers' digital learning identity survey // *International Journal of Educational Research*, Volume 105, 2021,

10. 1717, ISSN 0883-0355, <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101717>. (<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S088303552031823>),

11. Timothy, T.E.O. Examining the relationship between student teachers' self-efficacy beliefs and their intended uses of technology for teaching: A structural equation modelling approach/OJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology. 2009 , #2, – pp.804-805.

12. Fengjiao, Zheng, Naseer, Abbas Khan, Sabir Hussain / The COVID 19 pandemic and digital higher education: Exploring the impact of proactive personality on social capital through internet self-efficacy and online interaction quality, *Children and Youth Services Review*, Volume 119, 2020, 105694, ISSN 0190-7409, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105694> (<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0190740920321174>)

REFERENCES:

1. Mitina, L.M. Psikhologiya truda i professional'nogo razvitiya uchitelya [Tekst] / L. M. Mitina. – M.: Akademiya, 2004. – 320 s.

2. Bystritskaya, Ye.V. Vvedeniye v pedagogicheskuyu deyatelnost' v sfere fizicheskoy kul'tury: Monografiya (Chast' 2 Metodicheskiye osnovy) – Nizhniy Novgorod: Izdatel'stvo NGPU, 2011. – 168 s.

3. Bol'shoy psikhologicheskiy slovar' [Tekst] / pod obshch red. B.G. Meshcheryakova, V.P. Zinchenko. – SPb. : Praym-YEVROZNAK, 2007. – 672 s. Elektronnyy resurs – URL: https://spravochnick.ru/pedagogika/vvedenie_v_pedagogicheskuyu_professiyu/model_sovremennogo_uchitelya

4. Gorbunov, A.S. Lichnost' i tsifrovyye tekhnologii v informatsionnom massovom obshchestve // Vestnik MGOU. Seriya: Filosofskiy nauki. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-i-tsifrovyye-tehnologii-v-informatsionnom-massovom-obshchestve> (data obrashcheniya: 03.03.2021).

5. Koneva, A.V. «Podiumnoye soznaniye» v epokhu kul'tury razlichiya // TRUDY SPBGIK. 2010. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podiumnoe-soznanie-v-epokhu-kul'tury-razlichiya> (data obrashcheniya: 03.03.2021).

6. Kondakov, A.M., Kostyleva, A.A. Tsifrovoye obrazovaniye: ot shkoly dlya vsekh k shkole dlya kazhdogo /RUDN Journal of Informatization in Education; 2019, Vol. 16 Issue 4, p295-307, 13 p.

7. Popova, D.A., Sal'nikova, Ye.S. Tsennostnaya oriyentatsiya tsifrovoy lichnosti v zhanre internet-kommentariya // Vestnik NNGU. 2019. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennostnaya-orientatsiya-tsifrovoy-lichnosti-v-zhanre-internet-kommentariya> (data obrashcheniya: 03.03.2021).

8. Batyrkhanova, R.S. Effectiveness of implementing educational technologies in teaching foreign languages (using the example of English / Kazak stannıń ǵylymy men ómiri // Khalyk aralyk ǵylym-kópshilik zhurnal, No 2/2 (56) 2018 zhyl – 263 p., pp. 105-107

9. Wendi, K., Zimmer, Erin M., McTigue, Noboru Matsuda. Development and validation of the teachers' digital learning identity survey // *International Journal of Educational Research*, Volume 105, 2021, 101717, ISSN 0883-0355, <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101717>. (<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S088303552031823>,

10. Timothy, T.E.O. Examining the relationship between student teachers' self-efficacy beliefs and their intended uses of technology for teaching: A structural equation modelling approach/OJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology. 2009 , #2, – pp.804-805.

11. Fengjiao, Zheng, Naseer, Abbas Khan, Sabir Hussain / The COVID 19 pandemic and digital higher education: Exploring the impact of proactive personality on social capital through internet self-efficacy and online interaction quality, *Children and Youth Services Review*, Volume 119, 2020, 105694, ISSN 0190-7409, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105694> (<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0190740920321174>)

Сведения об авторе:

Бежина Виктория Валерьевна – доктор философии (PhD), кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков Костанайского регионального университета им. А.Байтұрсынова, г.Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118. 87070411856, vukvuk85@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Бежина Виктория Валерийқызы – Философия докторы (PhD), педагогика ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университетінің Шет тілдері кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қостанай қ., Тәуелсіздік көш., 118. 87070411856, vukvuk85@mail.ru

Information about the author:

Bezhiba Victoria Valeryevna – Doctor of Philosophy (PhD), Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages of the Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Tauelsizdik str., 118. 87070411856, vukvuk85@mail.ru

А.Н. ГАЛИЕВА^{1*}, В.В. КАРАБУТ²

¹²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Казахстан
(*E-mail: nurai_gali@mail.ru, vika98k@mail.ru)

РОЛЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ ПРИ СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧЕНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА

Аннотация: В статье отмечена роль диалогической речи в процессе социализации учеников, имеющих нарушения слуха. Показаны специфические особенности речи слабослышащих детей, их способность к освоению диалогической речи для выстраивания полноценной коммуникации, а также сформулированы необходимые умения для участия таких детей в учебном диалоге. Обоснованы цели обучения слабослышащих учеников базовым коммуникативным функциям. Определена роль и место диалогической речи школьников с нарушением слуха в условиях учебной деятельности.

Ключевые слова: диалогическая речь, диалог, речь, коммуникации, дети с нарушением слуха.

ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДЕГІ ДИАЛОГТІК СӨЙЛЕУДІҢ РӨЛІ

Түйіндеме: Мақалада есту қабілеті бұзылған студенттерді әлеуметтендіру процесінде диалогтік сөйлеудің рөлі атап өтілген. Есту қабілеті нашар балалардың сөйлеу ерекшеліктері, олардың толыққанды қарым-қатынас құру үшін диалогтық сөйлеуді дамыту қабілеті, сондай-ақ мұндай балалардың оқу диалогына қатысуы үшін қажетті дағдылар көрсетілген. Нашар еститін оқушыларды базалық коммуникативтік функцияларға оқыту мақсаттары негізделген. Оқу іс-әрекеті жағдайында есту қабілеті бұзылған оқушылардың диалогтік сөйлеуінің рөлі мен орны анықталды.

Түйінді сөздер: диалогтік сөйлеу, диалог, сөйлеу, коммуникация, есту қабілеті бұзылған балалар.

THE ROLE OF DIALOGIC SPEECH IN THE SOCIALIZATION OF STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENT

Abstract: The article highlights the role of dialogic speech in the process of socialization of students with hearing impairments. The article shows the specific features of the speech of hard-of-hearing children, their ability to master dialogic speech for building a full-fledged communication, as well as the necessary skills for the participation of such children in the educational dialogue. The objectives of teaching hard-of-hearing students basic communication functions are justified. The role and place of dialogic speech of schoolchildren with hearing impairment in the conditions of educational activity is determined.

Key words: dialogic speech, dialogue, speech, communication, children with hearing impairment.

Введение.

Общению между учеником и учителем в образовательном процессе отводится важнейшая и неотъемлемая роль, так оно выступает между ними в роли средства познания и коммуникации. Усложняющиеся формы коммуникационного процесса в сфере образования, частое изменение образовательных процессов и наращивание объемов информации, посредством которой осуществляется процесс обучения, избыток и разнообразие источников и носителей данной информации, требуют приоритетного развития коммуникативной культуры учеников имеющих нарушения слуха.

Формирование и развитие диалогической речи у слабослышащих школьников, обучающихся в специальных общеобразовательных учреждениях, для современной системы обра-

зования является особо актуальной и первоочередной задачей. Новейшие технологические подходы должны быть нацелены, в первую очередь, на выстраивание эффективного коммуникационного процесса между учителем и учеником посредством умения вести диалог, который позволит ребенку наилучшим образом социализироваться в современном обществе.

Проведен анализ литературы по проблемам формирования диалогической речи у школьников, имеющих нарушения слуха в процессе их интеграции в социальные отношения, а также изучены научные исследования в области развития навыков диалога у слабослышащих школьников.

В работе использованы методы теоретического анализа существующих научных разработок в области формирования и развития диалогич-

ческой речи слабослышащих учеников.

В любой исторической эпохе диалог между двумя и более людьми всегда имел огромное значение, так как посредством него человек может донести определенную информацию до собеседника или группы людей.

Материалы и методы.

Дефиницию термина «диалог» можно рассматривать, как разговор между двумя или более лицами, выступающий первичной формой речевой коммуникации [1].

Понятие «диалогическая речь» трактуется учёными по-разному, однако наиболее распространённым является определение, в котором данная категория определяется как форма речи, состоящая из реплик, характеризующихся содержательной и конструктивной связью. Таким образом, коммуникативная функция является первичной и главной функцией диалогической речи, задача которой – выступать в роли средства общения.

С момента своего рождения человек не обладает диалоговой речью, он ее осваивает, взаимодействуя с другими, имеющими большой опыт, носителями коммуникативной культуры. В дальнейшем, посредством диалога человек способен занимать активную жизненную позицию, самовыражаться, изучать окружающую действительность и получать социальный опыт.

Для формирования продуктивного диалога, в котором каждый из взаимодействующих лиц слышит передаваемую ему информацию и понимает произносимые слова, важно чтоб у каждого, принимающего участие в коммуникативном процессе человека были развиты слуховые и речевые способности на достаточном для формирования речи уровне. К огромному сожалению, социальное общество не состоит только из здоровых людей, в нем, особенно в современном мире, очень много людей, имеющих определенные заболевания, которые препятствуют их успешной социализации и социальной адаптации, в каждом компоненте которых присутствует диалогическая речь, обеспечивающая успех указанных процессов.

По мнению Т. Ю. Четвериковой, неполноценное владение учениками с нарушением слуха диалогом, приводит к возникновению коммуникативных барьеров, которые, в свою очередь, снижающих потребность во взаимодействии со слышащими людьми. Скучная практика разговорной речи у такого ребенка, его редкое общение с использованием вербальных средств приводят к формированию речи, реплики, структура и семантика которой грубо нарушены [2, с.87].

А.В. Дёмина отмечает, что большинство слабослышащих детей избегают коммуникативного взаимодействия с окружающими людьми, так как понимают неполноценность своей устной

речи и испытывают трудности при формировании реплик для передачи той или иной информации собеседникам [3, с.70].

М.В. Скворцова считает, что неразвитость у детей с нарушением слуха навыков диалогового общения связано не только с неполноценностью структурно-семантического оформления реплик, но и с проблемами в выстраивании межличностного общения. Автор считает, что такие дети не умеют принимать позицию собеседника и мотивированно отстаивать свою личную позицию. При этом они имеют очень ограниченные представления о специфике взаимоотношений людей. Указанные недостатки вызваны недоразвитием словесной речи, что, в свою очередь, сказывается на их низкой инициативе вступления в коммуникацию с окружающими. Ведение диалога для таких детей является одной из основных проблем, которая существенно затрудняет интеграцию в социум [4, с. 59].

Устная диалогическая речь, имеющая особенности у детей с нарушением слуха, в значительной степени ограничивает их коммуникативные возможности, влияющие на полноценность отношений в обществе и уровень социализации индивида, поэтому значимость ее усвоения неоспорима и заключается в следующем:

- в процессе диалогической речи познавательная активность личности проявляет себя в наибольшей степени;
- личностное и умственное развитие, успешное интегрирование в социум не могут осуществляться без умения поддерживать диалог;
- развитие речи приводит к развитию мышления детей с нарушением слуха, что, в свою очередь, открывает перед ними неограниченные возможности их совершенствования как личности и участника общественных отношений, разрывая тем самым кольцо социальной изоляции [5, с. 183].

В процессе обучения слабослышащих школьников, для его успешной адаптации в современном мире, важно научить ребенка точно и грамотно выражать собственные мысли, без особых трудностей вступить в коммуникационный процесс, формировать собственную позицию и выражать ее при помощи слов, так как неразвитость диалоговой речи ведет к негативным изменениям социального поведения ребенка.

Диалогическая речь школьников, имеющих нарушения слуха существенно отличается от речи детей, не имеющих данных отклонений в здоровье. Их лексикон очень ограничен, слова употребляются в большинстве случаев неправильно и неточно, высказывания, их фонетическое оформление, не соответствуют правилам и искажено, нарушена связь слов в предложениях, преобладают одни и те же заученные вопросы и ответы. Реплики имеют строгую последовательность, при этом грамматическое отношение

между слов нарушено [6, с. 119].

По мнению А. С. Погребенного, для учащихся с нарушением слуха характерны ошибки при пользовании морфологическими закономерностями языка. Они очень сложно понимают смысл речи, который выражается при помощи окончаний, суффиксов и приставок, что, соответственно, приводит к тому, что дети с нарушением слуха не употребляют или неправильно применяют важные для общения элементы слов [7, с. 65]

Все это свидетельствует о важности освоения диалогической речи школьниками с нарушением слуха. При этом процесс освоения должен проходить совместно с уточнением словаря и расширением словарного запаса, формированием правильной структуры предложений и необходимых умений в области грамматики, произношения и слуха. К. И. Туджанова в своих научных трудах указывает, что недостатки в речи детей с нарушением слуха возможно устранить только в условиях педагогического процесса [8, с. 86].

Важно учитывать, что учебный диалог является сложнейшей формой социального взаимодействия, принимать участие в котором, в большинстве случаев, бывает намного сложнее, чем выстраивать монологическое высказывание, так как восприятие речи собеседника происходит с одновременным обдумыванием своих реплик и вопросов.

Учебный диалог имеет существенные отличия от обычного диалога. С.В.Белов справедливо отмечает: «Призывы к диалогу часто остаются при-

зывами, нередко сводятся к пустым разговорам или аргументированным дискуссиям, которые являются разновидностью речевой деятельности). Воплощение идей диалога в педагогическую практику – дело весьма сложное, и оно требует не воспроизведения в действительности тех или иных приёмов, а мастерского овладения каждой новой ситуацией по-новому» [9, с. 215]. В организации учебного процесса слабослышащих учеников, учебный диалог представляет собой стиль общения, способный создать психологически комфортные условия для общения учителя с детьми. Необходимо овладевать сложными умениями для участия в коммуникационном учебном процессе (диалоге) (рисунок 1).

Результаты.

При правильно сформированном комплексе учебных программ, диалогическая речь слабослышащих учеников младших классов достигает нормального состояния, то есть происходит дифференциация диалоговой речи и «речи для себя», наблюдается наиболее активная социализация функций внутренней речи ребенка посредством развития коммуникативных навыков (происходит превращение планируемых ребенком действий в социально опосредованные процессы самовоспитания и самообразования). Функция речи «для других» переходит в функцию дифференцированного индивидуального воздействия, становясь все более интеллектуальной и опосредованной индивидуальным внутренним миром слабослышащего ребенка.

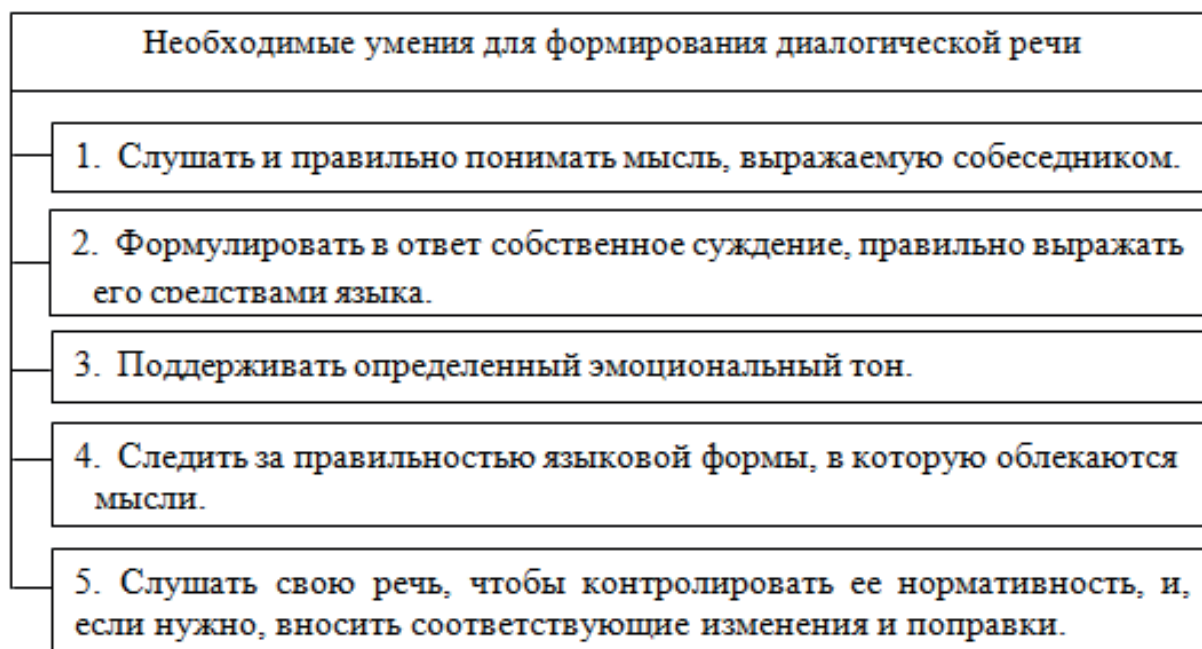

Рисунок 1. Необходимые умения для участия в учебном диалоге

Владение диалогической речью позволит слабослышащим ученикам быть более коммуникабельными, мобильным и толерантными, иметь более быструю реакцию, необходимую для жизненного и профессионального успеха, в постоянно изменяющемся мире разнообразной информации. Однако для этого требуется тщательно организованный учебный процесс, с применением современных научных методик и образовательных программ, учитывающих все особенности и навыки детей с нарушением слуха, позволяющие им социализироваться и стать полноправными участниками общественных процессов [10].

На начальном этапе образовательного процесса, у ребенка, имеющего нарушения слуха,

диалогическая речь практически не развита, коммуникативные навыки находятся на минимальном уровне, что, соответственно требует, обучения учеников базовым коммуникативным функциям, основанным на развитии слухового восприятия и формировании произношения (рисунок 2).

Занятия по развитию слухового восприятия и формированию произношения у учеников, имеющих нарушения слуха, должны содержать три коммуникативных взаимодействия учителя и ученика: зависимость, сотрудничество и равенство. Первый тип взаимодействия ученики осваивают в младшем школьном возрасте посредством использования учителем речи по подражанию или сопряжённую речь.

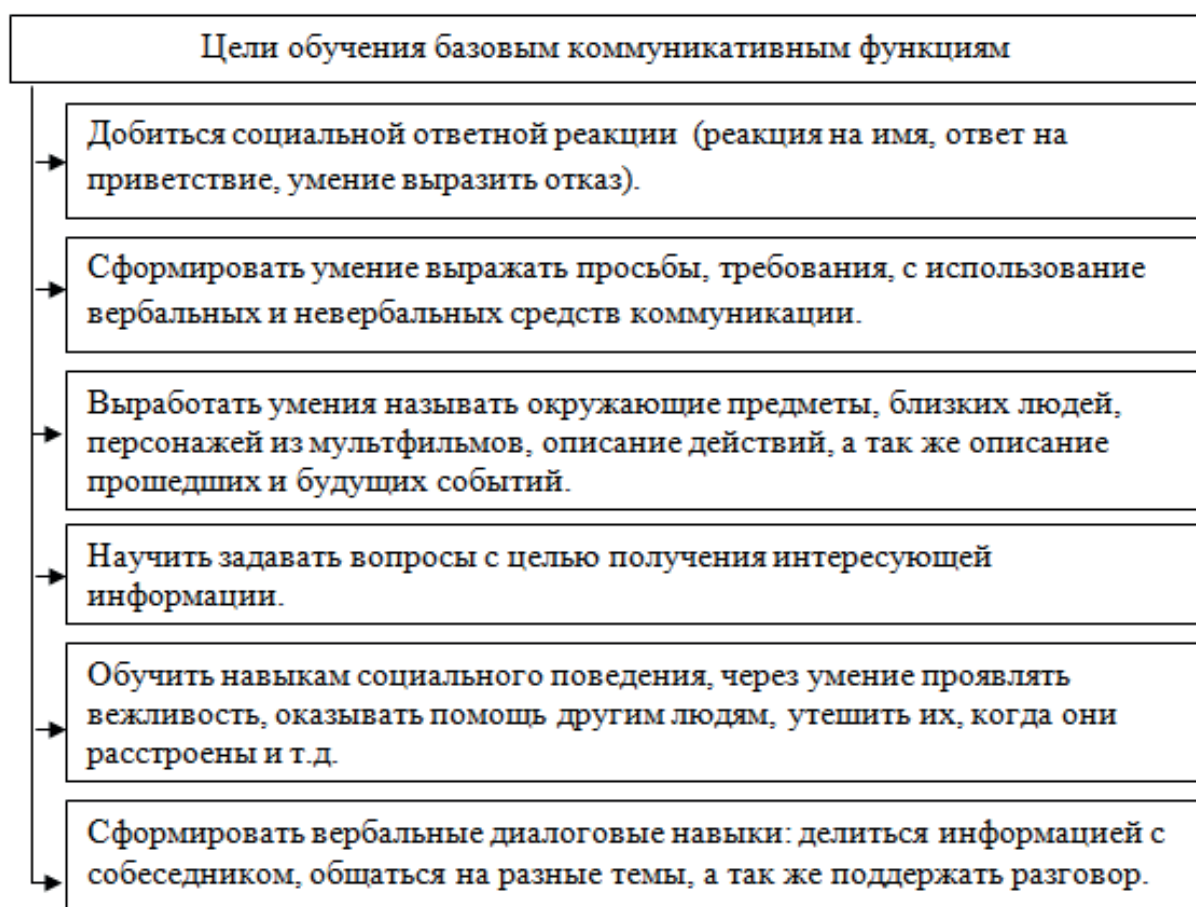

Рисунок 2. Цели обучения учеников с нарушением слуха базовым коммуникативным функциям

В начальных классах, процесс обучения детей, имеющих нарушение слуха, начинается именно с развития диалогической речи, так как она для них наиболее доступна для осуществления словесного общения между ним и учителем, а также другими учениками класса.

Реплицирование является главным признаком диалога слабослышащих детей. Суть его заключается в чередовании говорения участников диалога, при этом каждая последующая репли-

ка обусловлена предыдущей. Обмен репликами осуществляется без предварительного обдумывания и непосредственно связан с ситуацией, в которой происходит. Диалог не нуждается в развернутых предложениях, так как его содержание дополняется не только ситуацией, но и интонацией, мимикой, жестами.

Развитие диалогической речи у слабослышащих детей младшего школьного возраста – это сложный психический процесс, главная цель

которого не просто численное повышение словаря, освоение фонетики и грамматики языка. Важны единовременность и некая независимость освоения таким ребенком трех сторон языка: лексический состав, грамматический строй и фонетическая сторона. Данные стороны имеют огромное значение весьма для организации обучения слабослышащих детей, которые с огромным трудом и в разные временные интервалы овладевают произношением звуков и начинают понимать значение слов.

Обсуждение.

Важно помнить, что «приучить» слабослышащего ребенка разговаривать является очень сложной задачей. В своем исследовании И.Васильев указывает: «Важность слова для человека понятна и без слов. Понятна, но только не глухонемому ребёнку». Автор считал, что детей с нарушением слуха необходимо научить пользоваться вербальными средствами, которые позволят им «точнее выразить свою мысль...». Об этом свидетельствует опыт лучших педагогов, обучающихся слабослышащих детей. Результат их педагогической деятельности показывает высокий результат речевого развития слабослышащих учеников младших классов. Однако, не смотря на это, в науке очень мало исследований, которые раскрывают специфику процесса развития диалогической речи у школьников, имеющих нарушение слуха, и их большая часть проводилась ещё в прошлом столетии [11, с. 38].

Социализация ребенка младшего школьного возраста происходит посредством устной

коммуникации с окружающими людьми, что, соответственно, возможно только при помощи диалога и речевого взаимодействия на собеседника. У ребёнка с нарушенным слухом речевое недоразвитие приводит, прежде всего, к нарушениям социального поведения и несостоятельности в устном общении, которые усиливают физический дефект слуха, преобразуя его в дефект социальный.

Проблема социализации слабослышащих детей проявляется не только в трудностях их речевого общения со слышащими людьми, но и в том, что слышащие люди также испытывает существенные трудности в коммуникации с такими детьми. Кроме этого, специфические особенности речи слабослышащих детей существенно искажают их коммуникацию со слышащими людьми. Таким образом,

актуальной задачей сегодня остается поиск эффективных путей формирования и развития диалогической речи слабослышащих учащихся при реализации адаптированных общеобразовательных программ в специальных общеобразовательных учреждениях [12].

Заключение.

Анализ особенностей диалогической речи слабослышащих детей позволяет сделать вывод, что одним из главных критерием в речевом развитии таких детей является не только понимание речи собеседника, но и умение ответного вступления в коммуникационный процесс при помощи диалога, который, в свою очередь будет способствовать успешной интеграции в общество слышащих.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Phillipson, N. and Wegerif, R. (2017). *Dialogic Education: Mastering Core Concepts through Thinking Together*. London: Taylor and Francis.
2. Четверикова, Т.Ю. Овладение глухими школьниками словообразованием на начальном этапе изучения грамматики: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.03 / Четверикова Татьяна Юрьевна, науч. рук. Т.С. Зыкова; Московский городской педагогический университет. – Москва, 2004. – 221 с.
3. Демина, А.В. Результаты изучения диалогической речи слабослышащих учащихся в аспекте их социализации / А.В. Демина // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. – 2009. – № 7. – С. 213-218.
4. Скворцова М. В. Развитие межличностных отношений слабослышащих детей младшего школьного возраста в процессе внеклассной работы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Скворцова Марина Владимировна, науч. рук. Т.В. Богданова; Московский городской педагогический университет. – Москва, 2014. – 182 с.
5. Угасина, Е. В. Формирование диалогической речи детей с нарушением слуха / Е.В. Угасина // Комплексное сопровождение детей с ограниченными возможностями здоровья: материалы международной научно-практической конференции; Чебоксары 16 февраля 2016 г.: Изд-во Чуваш. гос. пед. ун-та им. И. Я. Яковлева, 2016. – С. 183-186.
6. Головчиц, Л.А. Дошкольная сурдопедагогика: Воспитание и обучение дошкольников с нарушениями слуха: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Л.А. Головчиц. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 304 с.
7. Кочкина, О. Г. Работа по социальной адаптации детей с нарушением слуха в целях социализации и интеграции их в современном обществе на уроках по развитию слухового восприятия и формированию произношения / О. Г. Кочкина // Образование и воспитание. – 2018. – № 1 (16). – С. 65-67.

8. Свирина, И. Н. Формирование диалогической речи детей у незлышащих школьников / И.Н. Свирина // Постулат. – 2018. – Вып. 4-2 (30). – С. 21.
9. Демина, А. В. Некоторые аспекты работы по формированию диалогической речи слабослышащих учащихся во внеурочной деятельности / А.В. Демина // Педагогический ИМИДЖ. – 2019. – Т. 13. – № 1. – С. 69-78.
10. Ибатова Г. Б. Проверка грамматической стороны речи детей с общим недоразвитием речи // Вестник, серия "Специальная педагогика", Алматы, КазНПУ, №4 (19) 2009г.
11. Синевиц, О. Ю. Коррекционно-развивающая работа с детьми с патологией слуха: медико-биологический и психолого- педагогический аспекты: учебно-методическое пособие / О.Ю. Синевиц, Т.Ю. Четверикова. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2017. – 87 с.
12. А. А. Байтурсынова» Специальная педагогика: проблемы и перспективы развития " Алматы, 2008 г.

REFERENCES:

1. Phillipson, N. and Wegerif, R. (2017). Dialogic Education: Mastering Core Concepts through Thinking Together. London: Taylor and Francis.
2. Chetverikova, T. Yu. Mastering the word formation by deaf schoolchildren at the initial stage of studying grammar: dis. ... cand. ped. nauk.: 13.00.03 / Chetverikova Tatyana Yuryevna, scientific hand of T. S. Zyкова; Moscow City Pedagogical University. – Moscow, 2004. – 221 p.
3. Demina, A.V. Results of the study of dialogic speech hearing-impaired students in the aspect of their socialization / A.V. Demina // Proceedings of the Southern Federal University. Pedagogical sciences. – 2009. – No. 7. – p. 213-218.
4. Skvortsova M. V. Development of interpersonal relations of hearing-impaired children of primary school age in the process of extracurricular work: dis. ... cand. ped. nauk: 13.00.03 / Skvortsova Marina Vladimirovna, scientific hand. T. V. Bogdanova; Moscow City Pedagogical University. – Moscow, 2014. – 182 p.
5. Ugasina, E. V. Formation of dialogic speech of children with disabilities Complex support of children with disabilities: materials of the international scientific and practical conference; Cheboksary, February 16, 2016: Chuvash State Pedagogical University Publishing House. I. Ya. Yakovlev University, 2016. – p. 183-186.
6. Golovchits, L. A. Preschool sign language teaching: Education and training of preschool children with hearing disorders: A textbook for students of higher educational institutions / L. A. Golovchits. – M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2001. – 304 p.
7. Kochkina, O. G. Work on social adaptation of children with disabilities hearing impairment in order to socialize and integrate them in modern society at the lessons on the development of auditory perception and the formation of pronunciation / O. G. Kochkina // Education and Upbringing. – 2018. – № 1 (16). – P. 65-67.
8. Svinina, I. N. Formation of dialogic speech of children in deaf schoolchildren / I. N. Svinina // Postulate. – 2018. – Issue 4-2 (30). – p. 21.
9. Demina, A.V. Some aspects of the work on the formation of dialogic speech of hard-of-hearing students in extracurricular activities / A.V. Demina // Pedagogical IMAGE. – 2019. – Vol. 13. – No. 1. – p. 69-78.
10. Ibatova G. B. Checking the grammatical side of the speech of children with general speech underdevelopment // Bulletin, series "Special pedagogy", Almaty, KazNPU, No. 4 (19) 2009
11. Sinevich, O. Yu. Correctional and developmental work with children with hearing pathology: medico-biological and psychological-pedagogical aspects: an educational and methodological manual / O. Yu. Sinevich, T. Yu. Chetverikova. Omsk: OmSPU Publishing House, 2017. – 87 p.
12. A. A. Baitursynova "Special pedagogy: problems and prospects of development" Almaty, 2008.

Сведения об авторах:

Галиева Айгуль Нурсаитовна – кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессор (доцент). Жетысуский университет имени И.Жансугурова, факультет педагогики и психологии, кафедра педагогики и психологии, г.Талдыкорган, Казахстан, 8 7077317653, nurai_gali@mail.ru

Карабут Виктория Витальевна – магистрант 1 курс (Спец.педагогика). Жетысуский университет имени И.Жансугурова, факультет педагогики и психологии, кафедра педагогики и психологии, г.Талдыкорган, Казахстан, 87074664556, vika98k@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Галиева Айгуль Нурсаитовна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент) м.а. І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Педагогика және психология факультеті, Педагогика және психология кафедрасы, Талдықорған қаласы, Қазақстан, 8 7077317653, nurai_gali@mail.ru

Карабут Виктория Витальевна – 1 курс магистранты (Арнайы педагогика). І. Жансүгіров атындағы

Жетісу университеті, Педагогика және психология факультеті, Педагогика және психология кафедрасы, Талдықорған қаласы, Қазақстан, 87074664556, vika98k@mail.ru

Information about the authors:

Galiyeva Aigul Nursaitovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor (Associate Professor). Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Faculty of Pedagogy and Psychology, Department of Pedagogy and Psychology, Taldykorgan, Kazakhstan, 8 7077317653, nurai_gali@mail.ru

Karabut Viktoriya Vitalievna – master's student 1 year (Special pedagogy). Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Faculty of Pedagogy and Psychology, Department of Pedagogy and Psychology, Taldykorgan, Kazakhstan, 87074664556, vika98k@mail.ru

UDC 37.026.1

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.96.33.016>G.G.KANTAYEVA^{1*}, E.D. SON²¹ L. Gumilyov Eurasian National University²S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University

THE SIGNIFICANCE OF DIDACTIC CULTURE IN DEVELOPING OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL COMPETENCE

Abstract: The development of professional and didactic culture is mediated by the pedagogical ideal of an integral personality of the teacher together with a rich potential of professional knowledge and didactic skills, which corresponds to the desire of the teacher to create the image of a professional competence and stimulates his activity.

This type of culture transforms the personal qualities of the teacher, as well as contributes to his professional self-regulation. Therefore, it is, on the one hand, as if the matrix of the real image of the teacher (a set of professional qualities, abilities, didactic knowledge, skills), on the other hand, it acts as an internal culture that provides self-development, as if it is a culture within a culture, i.e. an integral part of professional and pedagogical culture, which creates competence.

Key words: didactic culture, pedagogical competence, professional education, didactic training, competence-oriented approach, didactic competence.

ЗНАЧИМОСТЬ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация: Развитие профессионально-дидактической культуры опосредуется педагогическим идеалом целостной личности учителя вместе с богатым потенциалом профессиональных знаний и дидактических умений, что соответствует стремлению учителя создать образ профессиональной компетентности и стимулирует его активность.

Данный тип культуры преобразует личностные качества педагога, а также способствует его профессиональной саморегуляции. Поэтому, с одной стороны, является как бы матрицей реального образа педагога (совокупностью профессиональных качеств, умений, дидактических знаний, умений), с другой стороны, выступает как внутренняя культура, обеспечивающая саморазвитие, как бы культура внутри культуры, то есть неотъемлемая часть профессионально-педагогической культуры, формирующая компетентность.

Ключевые слова: дидактическая культура, педагогическая компетентность, профессиональное образование, дидактическая подготовка, компетентностно-ориентированный подход.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Кәсіби дидактикалық мәдениеттің дамуы мұғалімнің кәсіби білімі мен дидактикалық дағдыларының бай әлеуетімен бірге мұғалімнің тұтас тұлғасының педагогикалық идеалымен делдал болады, бұл мұғалімнің кәсіби құзыреттілік имиджін құруға деген ұмтылысына сәйкес келеді және оның белсенділігін ынталандырады.

Мәдениеттің бұл түрі мұғалімнің жеке қасиеттерін өзгертеді, сонымен қатар оның кәсіби өзін-өзі реттеуге ықпал етеді. Сондықтан, бір жағынан, бұл мұғалімнің нақты бейнесінің матрицасы сияқты (кәсіби қасиеттердің, дағдылардың, дидактикалық білімнің, дағдылардың жиынтығы), екінші жағынан, ол өзін-өзі дамытуды қамтамасыз ететін ішкі мәдениет ретінде әрекет етеді, Мәдениет ішіндегі мәдениет сияқты, яғни құзіреттілікті қалыптастыратын кәсіби-педагогикалық мәдениеттің ажырамас бөлігі.

Түйіндеме сөздер: дидактикалық мәдениет, педагогикалық құзыреттілік, кәсіби білім, дидактикалық дайындық, құзыреттілікке-бағытталған көзқарас, дидактикалық құзыреттілік.

Introduction

The new paradigm of education requires a new teacher, whose creative personality must manifest itself, not only in the desire to create something new, but, above all, in the ability to change oneself.

Today's transformations require innovative and didactic activities, innovative methods and technologies aimed at the development and self-development of subjects of pedagogical activity. To implement these tasks, we need a teacher with a didactic

culture. In turn, professionally- didactic culture is considered as a professionally significant quality of the teacher, implemented in the effective self-development of the teacher and involved as connections of the pedagogical process, which elaborate the competency.

Materials

Firstly, to possess the professional competency, a teacher is to elaborate the culture, in particular didactic culture. Beforehand, we should define what didactic and didactic culture are presented itself.

So the didactic process is characterized by a competence-oriented approach, a greater share of independent work, and is of an integrative nature.

In such conditions, the quality of didactic training depends not only on the individual characteristics, abilities and level of adaptation to the new educational environment of students, but also on the level of development of the teacher's didactic culture. Didactic culture is a relatively new concept in pedagogy. The term didactic culture was scientifically reasoned by I. F. Isaev in 2002. In his scientific research "Professional and pedagogical culture of the teacher" the scientist distinguishes didactic culture as an independent type of professional and pedagogical culture [Isaev. I. F., 2002, 187 p]. Some researchers use the term pedagogical culture and professional culture, that is, they consider them as independent concepts. According to L. N. Makarova, a teacher who has a high pedagogical culture, has a well-developed pedagogical thinking and consciousness, has creative potential and is the focus of cultural experience [Makarova L. N., 2003, 143 p].

In the textbook on higher school pedagogy, V. V. Egorov, E. G. Skibitsky, V. G. Khrapchenkov consider pedagogical culture an essential part, a component of the General culture of the teacher, which characterizes the degree of depth and thoroughness of mastering the knowledge of pedagogical theory in its constant development, the ability to apply this knowledge independently, methodically and with high efficiency in the pedagogical process, taking into account the individual-typical features of students, their interests and in inseparable connection with the development of science and practice [Yegorov V. V., 2008, 260 p]. The phenomenon of didactic culture has become the subject of scientific works of a few researchers (N. M. Fatyanova, T. V. Popova, A. A. Usov, O. A. Igumnov, I. F. Isaev). Scientists consider didactic culture as a unity of personal qualities, knowledge, experience, creativity of the teacher, his self-realization, creative development and features of didactic interaction with students.

Methods

For the solution of research problems, the following methods have been used: analysis of pedagogical, psychological domestic and foreign liter-

ature, regulations; poll method, statistical methods of experiment data processing.

Research was carried out in several steps:

At the first stage the analysis of domestic and foreign literature on pedagogics, identification of the researched problem condition in the theory and student teaching has been performed.

At the second stage content of poll has been formulated and the preparatory work of carrying out interviewing is carried out.

The third investigation phase consisted in carrying out poll, analysis and generalization of experimental work results, formulation of conclusions and tasks for further research.

Discussions

Having analyzed various definitions of the concept of didactic culture, as well as synonymous with this term concepts of pedagogical culture, professional culture, professional and pedagogical culture, we define the didactic culture as a complex phenomenon that contains a component of personal and professional qualities of the teacher, methodological training and the ability to creatively approach the choice of pedagogical technologies, innovative approaches, forms, methods of teaching and means, the ability to conduct psychological assessment of students, methodically based didactic training, self-development and self-realization, increasing the level of linguistic and methodological training, constructively built didactic communication and jointly organized activities in the teacher-student system.

The teacher is the coordinator of the process of didactic activity, and didactic culture is the key to the effectiveness of the implementation of didactic training strategies. Didactic culture is a key link in the professional activity of the teacher, as it has a significant impact on the development of professional competence of the teacher. Didactic culture is of fundamental importance in the activity of a teacher, as it performs a number of functions (developing, indicator, stabilizing, integrating, informational, humanistic, educational, normative, coordinating, epistemological, communicative) that ensure the effectiveness of didactic training and create the competence [Tyrina M. P. 2011, № 3.p. 148-156].

In its turn professional pedagogical competence is the ability of a teacher to apply theoretical and practical knowledge in the process of didactic training in such a way that the set pedagogical goals and objectives were fully achieved. The main elements of determining the professional competence of a teacher, as we see, are knowledge, skills and the ability to apply this knowledge in practice, achieving the goals of the didactic process. Since these elements are also part of the didactic culture of the teacher, it can be argued that the didactic culture plays an important role in the formation and devel-

opment of professional competence of a teacher. Thanks to the didactic culture, the teacher expands his horizons, increases the level of professionalism and skill, and realizes his creative potential.

Didactic competence as a professional pedagogical process takes place in the pedagogical sphere in recent years identifying an increase of professional freedom extent development, creative self-realization of the teacher identity, tendency to openness emergence, frontage to pedagogical heritage, creation of flexible spontaneous systems for professional training. However, there is a relevant issue of teacher's compliance to those requirements which are created concerning them by society and the state.

Nowadays the didactic competence of the teacher as a relatively new socio-psychological explicit subject for discussion of scientific and practical conferences at various levels. In the definitions of the content of this concept, a variety of variants can be traced. According to Grinev V.I., didactic competence of an individual is its integrated quality, which is manifested in theoretical and practical readiness for didactic and professional activities aimed at solving various didactic tasks of self-realization in the creative educational process [Grinev V. I. 2003]. Didactic competence is interpreted as a property (Berezina T. I. [2009, p. 51-57]), a quality of personality (Grinev V. I., Demchenko S. A. [2005]), a set of competencies (T. I. Berezina [2011.p. 41-48]) and competencies (Valeeva M. A [2006]), skill (Smirnov D. V. [2008. – №4 (58)] , Savinkov Yu. A. [Electronic resource]), readiness for activity (Grinev V. I., [2003], Korableva S. V. [1997], Krylova O. N. [2010]), ability (Makhova Yu. V. [2009. – №5], Berezina T. I. [2011. – p. 41-48], Krylova O. N. [2010]), system of knowledge, skills and abilities (Ilyin V. V. E-resources 2009)), ownership of activities (L. Z. Tarkhan [Monograph, 2008]).

The diversity of positions is explained, in our opinion, by the relative novelty and emerging nature of the competence approach in domestic education.

The essence of didactic competence is determined by I. G. Shamsutdinova "The ability to promptly, reasonably, carefully and accurately make didactic decisions, find the shortest way to solve a didactic problem, choose appropriate methods, techniques and means of training for certain conditions" [Shamsutdinova I. G. 1997. – Part 1].

Results of comparing authors' opinions L. Z. Tarkhan identifies the following elements of didactic competence as an integrative quality of a teacher's personality: activity (practical experience); cognitive (a set of knowledge of the subject area, on the basis of which competence is formed); operational and technological (a set of skills for practical problem solving); personal (a set of important for this professional activity of individual psychological qualities and abilities, the orientation of the individual);

value-motivational (a set of value orientations, motives that are adequate to the goals and objectives of the activity, worldview position); reflexive (the ability to comprehend, evaluate, predict the activity and its results, creativity) [Tarkhan L. Z. 2008-p.38].

M. E. Akmambetova believes that didactic competence has a theoretical, technological and evaluative substructure, since it is a system quality of a teacher [Akmambetova M. E. 2006. – №6 (19)]. L. M. Chernova and S. N. Gorycheva present didactic competence as an integration of its three structural components: a professionally defined concept "I am a teacher", information and instrumental readiness to organize the didactic process and professional activity consciousness [Chernova L. M., Gorycheva S. N. 2007, No. 3.]. V. V. Ilyin, N. V. Demina and L. V. Sabanova in the didactic and methodological competence of a teacher, cognitive, motivational-value, operational-activity, reflexive-evaluative, individual-creative components are identified [Ilyin V. V., Demina I. V., Sabanova L. V., Electronic resource, 2009].

T. V. Shtykova identified communicative-personal, didactic and Gnostic components as part of the communicative-didactic competence of a future teacher [Shtykova T. V. 2003].

With all the variety of approaches of the authors the analysis of the structure of didactic competence draws attention to the fact that researchers are united in the desire to consider this phenomenon as a complete integrative system education that combines cognitive (theoretical, Gnostic), professional activity (operational-technological), information-instrumental, personal, value-motivational, reflexive (evaluative), creative (creative) components. However, due to the emerging nature of the relatively young competence approach, the structure of the teacher's didactic competence is under study.

N. V. Petrova writes about this: "In the independent analysis of professional activity, difficulties arise due to a lack of competence in the field of didactic knowledge and skills. The best way to overcome such difficulties is a consistent ascent of the teacher of additional education on the well-known stages of theoretical knowledge: from didactic literacy, through didactic competence to the highest level – didactic skill" [Petrova N. V. 2001. – №2].

Researchers offer a variety of ways to develop the didactic competence of the teacher. A tool for the development of didactic competence of the teacher Makhov Yu. V. defines didactic counseling [Makhova Yu. V., 2009. №5.]. T. L. Savustyanenko considers methodical management as a means of forming didactic competence, understanding it as a certain structural and content content of the educational and methodological complex of the discipline [Savustyanenko T. L., 2008]. S. V. Korableva refers didactic competence to the results of individualization of the didactic preparation of the future teacher for professional activity [Korableva S. V., 1997].

In the study of didactic training, the authors also identify the main conditions for its formation. T. V. Shtykova offers the following conditions for the formation of communicative and didactic competence of the future teacher: the implementation of a personal-praxiological approach; personal inclusion of the student in the process of communicative-didactic activity; communicative-didactic interaction of the teacher and students on the basis of co-creation [Shtykova T. V.2003].

Results

Thus, the didactic competence of a teacher is a complex-structured, multi-functional, multi-level, dynamic socio-psychological phenomenon that requires its development in the system of continuous professional and pedagogical education.

In similar conditions in education system a specific place is held by professional pedagogical education which acts as one of the main success conditions of the carried-out upgrade of social and public life in general, and upgrades of professional pedagogical training in particular.

As the competences presented in the standard have rather specific character, and demand in certain cases is more simplified, an opportunity for non-professionals to estimate them was given, on each competence the key components opening the essence at more available level have been revealed; we have grouped them in the following:

Personal qualities of the teacher

- Erudition;
- Understanding of youth and their interests;
- Leadership skills;
- Authority;
- Respect for the student;
- Justice;
- Goodwill;
- General culture level;
- Creativity in profession;
- Communicative skills.

Professional qualities of the teacher

- Ability interest the student;
- Love of children and support for them;
- Capability to develop student motivation for

training in the subject;

- Knowledge of subject;
- Possessing training technologies;*
- Knowledge of students' psychology;
- Conflict management;
- Capability to present training material interesting;
- Application of original pedagogical technologies;
- Accounting of student capabilities and needs;
- Cooperation.

Conclusion

So we see that a teacher should have a particular competence, as well as be aware of the main aspects of the didactic training, correspondingly to culture. It turns out that the teacher himself learns to obtain new skills, which makes it difficult to prepare for didactic training. In addition, it is necessary to develop and improve as a professional at such a level as to be able to motivate students to learn not only during classroom hours, but also during independent work.

From the point of view of N. G. Levkovskaya, one of the criteria for pedagogical excellence in modern pedagogy is considered to be the effectiveness of the teacher's work, which is manifested in the progress of students and their interest in the subject [Levkovskaya N. G., 2014, p. 78-82.]. Enrichment of the didactic culture of a teacher plays a significant role in the desire to achieve high indicators of professional competency.

It is obvious that the result of didactic competence directly depends on the degree of development of the components of the teacher's didactic culture: linguistic, socio-cultural, methodological, didactic-communicative, shared-distributed activities, self-development and self-realization, personal and professional qualities, organizational abilities. Professional competence of a teacher depends on the level of didactic training. Consequently, the didactic culture of the teacher is a fundamental element of the professional competence of the teacher.

REFERENCES:

1. Isaev. I. F. Professional and pedagogical culture of the teacher- Academiya, 2002- 187 p.
2. Makarova L. N. Professional and didactic culture of an additional education's teacher: textbook – Tambov, 2003. – 143 p.
3. Yegorov V. V. Pedagogy of higher education: textbook – Novosibirsk: SAFBD, 2008 – 260 p.
4. Tyrina M. P. Structure and functions of the teacher's didactic culture// Siberian pedagogical journal. – 2011. -№ 3. – p. 148-156.
5. Grinev V. I. Formation of the future teacher's didactic culture: dis. ... candidate of pedagogical Sciences. – Kharkiv, 2003
6. Berezina T. I. Model of the intra-University system of professional development of the teaching, managerial and educational support staff of a pedagogical University/ Scientific and methodological journal. Education management. No. 1-Moscow: publishing house "National education", 2009. – p. 51-57. Strategy of development of pedagogical education in Russia/ Scientific and methodological journal. Education management. No. 1-Moscow: publishing house "National education", 2011. – p. 41-48. Strategy

for the development of teacher education in Russia/ Scientific and methodological journal. Education management. No. 1-Moscow: publishing house "National education", 2011. – p. 41-48 (Innovative resources of the modern lesson [Electronic resource]. – URL: http://www.berdsk-edu.ru/press-reviz_15.htm)

7. Demchenko S. A. Development of professional and pedagogical competence of teachers of special disciplines of higher technical educational institutions: dis. ... candidate of pedagogical Sciences. – Kirovograd, 2005.

8. Valeeva M. A. The Essence and features of the concept of "professionalism of a teacher of additional education" [Electronic resource]. – URL: http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/Pedagogica/6_valeeva20m.a.doc.htm.

9. Smirnov D. V. Pedagogical competence and competence of the teacher of additional education-the head of the tourist and local history campaign // Kazan pedagogical journal. – 2008. – №4 (58).

10. Savinkov Y. A. Specific pedagogical competence of the teacher of the multidisciplinary rural small schools // Bulletin of Voronezh state University [Electronic resource]. – URL: <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=104419>.

11. Korableva S.V. Individualization of didactic preparation of the future teacher for professional activity: dis. ... candidate of pedagogical Sciences, Moscow, 1997.

12. Krylova O. N. Development of the tradition knowledge in the modern content of domestic school education: author's abstract. ... doctor of pedagogical Sciences. – 2010.

13. Makhova Yu.V. The use of group counseling in the formation of teachers' didactic competence // Secondary professional education. – 2009. – №5.

14. Ilyin V.V., Demina N. V., Sabanova L. V. Conditions for the formation of didactic and methodological competence [E-resources]. – URL: <http://www.bgarf.ru/i4-8-2009>.

15. Tarkhan L. Z. Didactic competence of an engineer-teacher: theoretical and methodological aspects: monograph. – Simferopol, 2008.

16. Shamsutdinova I. G. Teacher's Didactic competence // Higher pedagogical education in Russia: materials of the international journal. scientific-practical Conf.: in 2 part.-M., 1997. – Part 1.

17. Akmambekova M. E. Competence as an active characteristic of a specialist // South-Russian Bulletin of Geology, geography and global energy. – 2006. – №6 (19).

18. Chernova L. M., Gorycheva S. N. Organizational and Management support of the school development process // Mentor. – 2007. – No. 3.

19. Ilyin V. V., Demina I. V., Sabanova L. V. Conditions for the formation of didactic and methodological competence in the future computer science teacher in the study of programming [Electronic resource]. – URL: <http://www.bgarf.ru/i4-8-2009>.

20. Shtykova T. V. Formation of communicative and didactic competence in future teachers: author's abstract. ... candidate of pedagogical Sciences. – Chelyabinsk, 2003.

21. Petrova N. V. From teaching literacy to the didactic skills // Upbringing and additional education. – 2001. – №2.

22. Savustyanenko T. L. Development of didactic competence of the listener through methodical management [Electronic resource]. – URL: http://www.academy.edu.by/conf_2008/thesis/Savusjianenko.doc.

23. Levkovskaya N. G. Pedagogical skills in secondary schools / N. G. Levkovskaya // Pedagogical skills: materials of the V international scientific conference. Moscow: Buki-Vedi, 2014- p. 78-82.

Сведения об авторах:

Кантаева Гульнур Гусмановна – докторант 2 курса специальности «ПиП» ЕНУ им. Л.Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева 2, 87770925162, gkantaeva80@mail.ru

Сон Елена Дмитриевна- Старший преподаватель, магистр педагогики КазАТУ им. С. Сейфуллина г. Нур-Султан, ул. Женис 62, 87751495514, helen.vital@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Кантаева Гүлнұр Ғұсманқызы – Л.Н. Гумилева ат. ЕҰУ «Педагогика және Психология» мамандығының 2 курс докторанты, Нұр-Сұлтан қаласа, Сатпаев көшесі 2, 87770925162, gkantaeva80@mail.ru

Сон Елена Дмитриевна – С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-нің педагогика магистрі, аға оқытушы, Нұр-Сұлтан қаласа, Женис көшесі 62, 87751495514, helen.vital@mail.ru

Information about the authors:

Kantaeva Gulnur Gusmanovna – 2nd year doctoral student of the specialty "Pedagogy and Psychology" ENU named after L. Gumilyov, Nur-Sultan, st. Satpayev 2, 87770925162, gkantaeva80@mail.ru

Son Elena Dmitrievna – Senior Lecturer, Master of Pedagogy KazATU named after S. Seifullin, Nur-Sultan, st. Zhenis 62, 87751495514, helen.vital@mail.ru

Л. ИСКАКОВА^{1*}, М. БЕКБАЕВА²

¹²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(*e-mail: leila-7777@mail.ru., e-mail: bekbaeva.m@inbox.ru)

СЫНИ ОЙЛАУ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЗИЯТКЕРЛІГІН ДАМУ

Андатпа. Бұл мақала сыни ойлау әдістерін қолдану арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлігін дамыту мәселесіне арналған. Осы зерттеудің негізгі мақсаты эвристикалық дағдыларды, шығармашылық, репродуктивті дағдыларды және сыни ойлау дағдыларын қамтитын студенттердің зияткерлік деңгейіне арнайы оқытудың әсерін анықтау болып табылады. Зерттеуде эксперименттік зерттеу қағидаты қолданылды. Сауалнама жүргізу арқылы жиналған мәліметтер сандық талдау әдісін қолдана отырып талданды. Сипаттамалы статистика, сондай-ақ Манн-Уитнидің U-критерийіне негізделген параметрлік емес критерий және Уилкоксон критерийі қолданылды. Нәтижелер студенттердің зияткерлігін дамыту бойынша арнайы оқыту тәжірибелік топқа оң әсер ететіндігін көрсетті.

Түйін сөздер: зияткерлік, зияткерлік білік, ойлау операциялары, сыни ойлау.

Л. ИСКАКОВА^{1*}, М. БЕКБАЕВА²

¹²Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
(*e-mail: leila-7777@mail.ru., e-mail: bekbaeva.m@inbox.ru)

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме развития интеллектуальности будущих учителей начальных классов с помощью использования методов критического мышления. Основной целью настоящего исследования является выявление влияния специального обучения на уровень интеллекта студентов, который включает в себя эвристические навыки, креативные, репродуктивные навыки и навыки критического мышления. В исследовании использовался принцип экспериментального исследования. Данные, собранные с помощью анкетирования, были проанализированы с использованием метода количественного анализа. Были использованы описательная статистика, а также непараметрический критерий на основе U-критерия Манна-Уитни, и критерия Уилкоксона.

Ключевые слова: интеллектуальность, интеллектуальные умения, мыслительные операции, критическое мышление.

L.M. Iskakova^{1*}, M.T. Bekbaeva²

¹²Abai Kazakh National Pedagogical University, (Almaty, Kazakhstan)
(*e-mail: leila-7777@mail.ru., bekbaeva.m@inbox.ru)

THE DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE BASED ON CRITICAL THINKING IN FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. This article is devoted to the problem of developing the intellectuality of future primary school teachers using the methods of critical thinking. The main purpose of this study is to identify the impact of special education on the level of intelligence of students, which includes heuristic skills, creative, reproductive skills and critical thinking skills. The study participants were students of the Abai Kazakh National Pedagogical University studying at the Department of Pedagogy and Methodology of Primary Education.

The study used the principle of experimental research. The data collected through the questionnaire were analyzed using a quantitative method. Descriptive statistics were used, as well as a nonparametric test based on the Mann-Whitney U test and the Wilcoxon test.

Key words: intelligence, intellectual skills, mental operations, critical thinking,

Кіріспе

Қазіргі жағдайда білім беру жүйесін жетілдірудің әртүрлі бағыттарының ішінде оқыту үрдісінде инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану маңызды болып табылады, олар дараландыру және саралау қағидаттарын, адами және техникалық әлеуетті оңтайлы іске асыруды ескере отырып, тұлғалық іс-әрекетті практикалық қамтамасыз етуге, нақты күтілетін нәтиже орнатуға, іс-әрекеттің, операцияның, оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынастың технологиялық іс-әрекет тізбегін «құруға» бағытталған тұлғалық іс-әрекеттік тәсілдерінің стратегиялық бағытына толық сәйкес келеді.

Мәселенің өзектілігі және оның үлкен практикалық мағынасы бізге зерттеу тақырыбын «Сыни ойлау негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлігін дамыту» деп анықтауға мүмкіндік берді.

Мақаламызда келесі негізгі мәселелер зерттелді:

– зерттеу басталғанға дейін тәжірибелік және бақылау тобының зияткерлік деңгейі арасында статистикалық маңызды айырмашылық бар ма?

– бақылау тобында алдын ала және қорытынды тестілеу кезінде баллдарда статистикалық маңызды айырмашылық бар ма?

– тәжірибелік топта алдын ала және қорытынды тестілеу кезінде баллдарда статистикалық маңызды айырмашылық бар ма?

– зияткерлік деңгейді дамытудың мамандандырылған әдістемесі бойынша оқытылған тәжірибелік топтың зияткерлік деңгейі мен дәстүрлі оқытудан өткен бақылау тобының арасында статистикалық маңызды айырмашылық бар ма?

Әдебиетке шолу

Білім беру үдерісінің негізгі міндеттерінің бірі жеке тұлғаның ақыл-ой дамуын қамтамасыз ету болып табылады, ол әлеуметтік құрылысқа байланысты ақпараттың өсіп келе жатқан ағымында бағдарлай алатын, ұтымды шешімдер қабылдай алатын және мәселелерді шешуге шығармашылықпен қарайтын студенттерді даярлауды талап етеді. Ақыл - ой дамуын, ең алдымен, оқытудың әсерінен болатын зияткерлік қызметтегі оң өзгерістер ретінде анықтай отырып [Кабанова – Меллер Э.Н., 1971, 360 б.; Калмыкова З.И., 1981, 200 б.; Менчинская Н.А., 1989, 512 б.], зерттеушілер бұл тұжырымдаманы кең және тар мағынада қарастыру керек деп санайды. Сонымен, «ақыл-ой дамуы» ұғымын кең мағынада қарастырғанда, ол ойлауды дамытумен қатар, зейінді, есте сақтауды, әрекетке қозғауды дамытуды және т.б. қамтуы мүмкін.

Біздің көзқарасымыз бойынша, жоғары білім берудің педагогикалық технологиялары жүйесінде сыни ойлауды дамыту технологиясы ерекше орын алады [Paul & Elder, 2006, 88 б.; Marin, & Halpern, 2010, 13 б.]. Бұл педагогикалық техноло-

гия бейімделу технологиясының, тұлғалық және кәсіби өсудің және зияткерлік бағдарлаудың артықшылықтарын біріктіреді.

Зерттеу жүргізу құрылымы және оның қатысушылары

Зерттеу Алматы қаласындағы Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университетінде жүргізілді. Тәжірибелік және бақылау топтарының қатысушылары бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының студенттері арасынан іріктелді. Бақылау тобы 30 студенттен тұрады, ал тағы 30 студент тәжірибелік топты құрайды.

Жүргізу құралы мен әдістемесі

Зерттеудің негізгі назары студенттердің эвристикалық, шығармашылық, репродуктивті және сыни ойлау қабілеттері тұрғысынан зияткерлігін дамытуға бағытталған. Гипотетикалық тұрғыдан алғанда, арнайы курстар аясында студенттер тобында жүргізілетін оқытудың арқасында белгілі бір дағдылар, атап айтқанда эвристикалық, шығармашылық, репродуктивті және сыни ойлау дағдылары дамиды деп болжауға болады, демек студенттердің зияткерлік деңгейі де дамиды. Тәжірибелік топ үшін зерттеуші 8 апталық бағдарлама әзірледі.

Элективті курстың мазмұны зияткерлік және сыни ойлауды дамыту бойынша жұмыстарды талдауға негізделген, бұл сыни ойлау үдерісінде зияткерліктің мәнін терең түсінуге негіз болды.

Элективті курстың негізгі мақсаты: «сыни ойлау», «зияткерлік» ұғымдарының мәнін түсіну, білімді, дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру, теориялық негіздер мен олардың даму ерекшеліктерін, сыни ойлау негізінде болашақ мұғалімдердің зияткерлігін дамыту мүмкіндіктері мен тетіктерін практикада қолдану.

Зерттеу шеңберіндегі сандық мәліметтер олардың эвристикалық, шығармашылық, репродуктивті және сыни ойлау дағдыларының деңгейін өлшеу мақсатында зерттеуге қатысушылар дайындаған тест арқылы жиналады. Жалпы алғанда, тест 20 тармақты қамтыды және «толық келісемін» мен «толық келіспеймін» деген 5 жауабы бар Лайкерт шкаласы түрінде жасалды. Бұл тест екі топтың зияткерлік деңгейі тұрғысынан статистикалық тең екендігін және оны дамыту үшін қандай-да бір оқытуды қажет ететінін анықтау үшін алдын ала тестілеу ретінде қолданылды. Болашақта дәл осы тест оның тиімділігін бағалау үшін арнайы оқуды аяқтағаннан кейін қорытынды тест ретінде қолданылды.

Деректерді талдау

Біріншіден, студенттердің бақылау және тәжірибелік тобы арасында статистикалық маңызды айырмашылық бар ма деген зерттеудің бірінші сұрағына жауап беру үшін, олардың алдын ала

тестілеу нәтижелері бойынша жалпы баллдары Манн-Уитни U-критерийінің статистикалық талдау бағдарламасымен тапсырманы статистикалық тең деңгейде орындағанын тексеру үшін салыстырылды. Содан кейін, екінші және үшінші сұрақтарға жауап табу үшін, оқу бағдарламасын қолданғаннан кейін, олардың білік деңгейінде қандай-да бір өзгерістер болғанын анықтау үшін бақылау және тәжірибелік топтарда алдын ала және қорытынды тесттер нәтижесінде алынған баллдар бойынша Уилкоксон критерийлері бо-

йынша тест өткізілді. Осыдан кейін, зерттеудің төртінші сұрағына жауап беру және тәжірибелік топ тапсырманы бақылау тобына қарағанда басқаша орындағанын анықтау үшін Манн-Уитнидің U-критерийі бойынша тест өткізілді. Әр топтағы мәліметтер 50-ден аз екендігін ескере отырып, Шапиро-Вилканың қалыпты жағдайға арналған тесті қолданылды [Razali & Wah, 2011, 33 б.]. Қалыптылық бойынша деректер 1-кестеде келтірілген.

1-кесте. Қалыптылық критерийі

	Колмогоров-Смирнов ^a			Шапиро-Уилка		
	Statistic (Статистика)	Df (Айырмашылығы)	Sig. (Маңыздылығы)	Statistic (Статистика)	Df (Айырмашылығы)	Sig. (Маңыздылығы)
Тәжірибелік топтың алдын ала тестілеуі	,248	30	,000	,602	30	,000
Тәжірибелік топтың қорытынды тестілеуі	,203	30	,003	,893	30	,006
Бақылау тобының алдын ала тестілеуі	,190	30	,007	,936	30	,070
Бақылау тобының қорытынды тестілеуі	,205	30	,002	,834	30	,000

Деректер қалыпты үлестірімге [$p < 0.05$] сәйкес келмегендіктен, статистикалық талдау барысында параметрлік емес критерийлерді қолдану туралы шешім қабылданды.

Алынған деректер

Эксперимент басталмас бұрын, топтар статистикалық салыстырмалы нәтижелерді көр-

сетті ме, жоқ па, соны анықтау үшін тәжірибелік және бақылау топтарында алдын ала тестілеу жүргізілді. Статистикалық өңдеу Манн-Уитнидің U критерийі арқылы жүзеге асырылды. Тестілеу нәтижесінде алынған нәтижелер 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте. Тәжірибелік және бақылау топтарындағы алдын ала тестілеу нәтижелері

		N	Орташа дәреже	Дәрежелік сома	Z	p
Алдын ала тест	Тәжірибелік топ	30	28,18	745,50	-.451	,685
	Бақылау тобы	30	25,82	684,50		

3-кестеден көрініп тұрғандай, нәтижелер екі топтың да статистикалық тұрғыдан бірдей әрекет еткенін көрсетті. Тәжірибелік және бақылау топтары арасындағы алдын ала тестілеу нәтижелерінде статистикалық маңызды айырмашылық табылған жоқ [$p > 0,05$, $Z = -0,451$]. p [0,685] мәні де, орташа дәрежедегі баллдарды есептеу нәтижелері де топтардың іс жүзінде бірдей позициядан

бастағанын айқын көрсетеді. Қалыптылық тесті деректердің параметрлік емес критерийлерінің қалыпты үлестіріміне сәйкес келмейтінін көрсеткендіктен, екі тәуелді топты салыстыру үшін бақылау тобының алдын-ала және қорытынды тестілеуінен балл алу үшін Уилкоксон критерийі қолданылды. Нәтижелер 3 және 4-кестелерде келтірілген.

3-кесте. Бақылау тобын алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелеріндегі орташа және стандартты ауытқулар

	Дейін			Кейін	
	Саны	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу
Эвристикалық дағдылар	30	1,4733	,28999	1,6933	,39211

	Дейін			Кейін	
	Саны	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу
Шығармашылық дағдылар	30	1,6400	,39444	1,8333	,35266
Репродуктивті дағдылар	30	1,5733	,40593	1,8133	,48119
Сыни ойлау дағдылары	30	1,6200	,31228	1,6867	,36647
Барлығы	30	1,5767	,21525	1,7567	,28031

4-кестеде көрсетілгендей, студенттердің төрт дағдысы [эвристикалық, шығармашылық, репродуктивті және сыни ойлау дағдылары] бойынша орташа балдары өзгертілді. Алдын ала тестілеу бойынша орташа балл 1,57 болса, қорытынды тестілеу бойынша орташа балл 1,75-ке дейін өсті.

Дәл осындай нәтижелер барлық төрт дағды бойынша алынды, бұл студенттердің дағдылары дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар, Уилкоксон критерийі бойынша тестілеу жүргізілді, бұл қосымша статистикалық мәліметтер алуға мүмкіндік берді.

4-кесте. Бақылау тобын алдын ала және қорытынды тестілеу бойынша Уилкоксон критерийі

		Саны	Орташа дәреже	Дәрежелік сома	Z	p
Эвристикалық дағды	Теріс дәрежелер	0d	,00	,00	-3,219	,001
	Оң дәрежелер	13e	7,00	91,00		
	Сәйкестіктер	17f				
	Барлығы	30				
Шығармашылық дағды	Теріс дәрежелер	0g	,00	,00	-3,601	,000
	Оң дәрежелер	16 ^h	8,50	136,00		
	Сәйкестіктер	14 ⁱ				
	Барлығы	30				
Репродуктивті дағды	Теріс дәрежелер	0 ^j	,00	,00	-3,205	,001
	Оң дәрежелер	13 ^k	7,00	91,00		
	Сәйкестіктер	17 ^l				
	Барлығы	30				
Сыни ойлау дағдысы	Теріс дәрежелер	2 ^m	4,00	8,00	-1,755	,079
	Оң дәрежелер	7 ⁿ	5,29	37,00		
	Сәйкестіктер	21 ^o				
	Барлығы	30				
Алдын ала тест - қорытынды тест	Теріс дәрежелер	0 ^a	,00	,00	-4,667	,000
	Оң дәрежелер	28 ^b	14,50	406,00		
	Сәйкестіктер	2 ^c				
	Барлығы	30				

4-кестеде ұсынылған Уилкоксон критерийі бойынша тестілеу нәтижелері эвристикалық [Z=-3,219; p=,001], шығармашылық [Z=-3,601; p=,000] және репродуктивті [Z=-3,205; p=,001] дағдылар деңгейі бойынша бақылау тобының алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелері арасында статистикалық маңызды айырмашылықтар

анықталды, ал студенттер сыни ойлау дағдыларын дамыту деңгейіндегі айырмашылықтарды көрсетпеді [Z=-1,755; p=,079].

Сонымен қатар, алдын ала тестілеу нәтижелерін тәжірибелік топтың қорытынды тестілеу нәтижелерімен салыстыру үшін деректерге Уилкоксон критерийі бойынша тест қолданылды.

5-кесте. Тәжірибелік топтың алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелерінің орташа және стандартты ауытқулары

	Саны	Дейін		Кейін	
		Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу
Эвристикалық дағды	30	1,5667	,35038	4,5267	,23183
Шығармашылық дағды	30	1,7200	,46974	4,5067	,20160

	Саны	Дейін		Кейін	
		Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу	Орташа ауытқу	Стандартты ауытқу
Репродуктивті дағды	30	1,5800	,42279	4,5067	,18742
Сыни ойлау дағдысы	30	1,6400	,35894	4,7333	,14223
Барлығы	30	1,6767	,35674	4,5683	,05943

Сипаттамалы статистикалық деректер тәжірибелік топтың алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелері барлық төрт дағды бойынша айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетеді.

6-кесте. Тәжірибелік топтың алдын ала және қорытынды тестілеуі бойынша Уилкоксон критерийі

		Саны	Орташа дәреже	Дәрежелік сома	Z	p
Эвристикалық дағды	Теріс дәрежелер	0 ^a	,00	,00	-4,794	,000
	Оң дәрежелер	30 ^b	15,50	465,00		
	Сәйкестіктер	0 ^c				
	Барлығы	30				
Шығармашылық дағды	Теріс дәрежелер	0 ^d	,00	,00	-4,721	,000
	Оң дәрежелер	29 ^e	15,00	435,00		
	Сәйкестіктер	1 ^f				
	Барлығы	30				
Репродуктивті дағды	Теріс дәрежелер	1 ^g	1,00	1,00	-4,774	,000
	Оң дәрежелер	29 ^h	16,00	464,00		
	Сәйкестіктер	0 ⁱ				
	Барлығы	30				
Сыни ойлау дағдысы	Теріс дәрежелер	0 ^j	,00	,00	-4,732	,000
	Оң дәрежелер	29 ^k	15,00	435,00		
	Сәйкестіктер	1 ^l				
	Барлығы	30				
СОН-тесті (Снайдерс-Омен зияткерлігінің бейсезімдік тестілері)	Теріс дәрежелер	0 ^m	,00	,00	-4,787	,000
	Оң дәрежелер	30 ⁿ	15,50	465,00		
	Сәйкестіктер	0 ^o				
	Барлығы	30				

6-кестеде көрсетілгендей, Уилкоксон критерийі бойынша тест нәтижелері тәжірибелік топтың барлық төрт дағдылары бойынша алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелері арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды көрсетті: эвристикалық [$Z=-4,794$; $p=0,000$]; шығармашылық [$Z=-4,721$; $p=0,000$]; репродуктивті [$Z=-4,774$; $p=0,000$]; сыни ойлау дағдысы [$Z=-4,787$; $p=0,000$]. Сонымен қатар, сипаттамалы статистикалық деректер орташа баллға сәйкес көрнекі дәлелдер алуға мүмкіндік берді [6-кестені қараңыз]. Осылайша, бұл маңызды өзгеріс бүкіл семестр бойы тәжірибелік топта жүргізілген оқу курсына байланысты болуы мүмкін.

Содан кейін олардың дағдыларының дамуын бағалау үшін алдын ала және қорытынды тестілеу кезінде алынған тәжірибелік және бақылау топтарының балдары талданды. Жоғарыда айтылғандай, тәжірибелік топ қорытынды тестілеу нәтижелерін едәуір жақсарта отырып, өз жұмысын әлдеқайда жақсы орындады. Сонымен қатар, бақылау тобы қорытынды тестілеу нәтижелерінде шамалы жақсарғанын көрсетті. Манн-Уитнидің U-критерийі олардың дамуындағы айырмашылықтарды анықтау үшін қорытынды тестілеу нәтижелері бойынша олардың баллдарына қолданылды. Манн-Уитнидің U-критерийі бойынша тестілеу нәтижелері 7-кестеде келтірілген.

7-кесте. Тәжірибелік және бақылау топтарының алдын ала тестілеу нәтижелері

		Саны	Орташа дәреже	Дәрежелік сома	Z	p
Алдын ала тест	Тәжірибелік топ	30	45,50	1365,00	-6,682	,000
	Бақылау тобы	30	15,50	465,00		

Кестеде келтірілген статистикалық талдау нәтижелері қорытынды тестілеу нәтижесінде алынған бақылау және тәжірибелік топтардың балдары арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықты көрсетеді. Орташа дәрежедегі балдарға сүйене отырып, тәжірибелік топтың студенттері тәжірибелік тобындағы қорытынды тестілеу нәтижелері бойынша 45.50 орташа балымен бақылау тобының студенттерінен асып түскені анық, ал бақылау тобында бұл мән тек 15.50 құрайды. Яғни, олардың арасындағы айырмашылық 30 балл.

Талқылау

Зияткерлік - бұл ақыл-ой қабілеттері мен зияткерлік даму құрылымына кіретін сыни ойлау үдерісінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тұлғалық ақыл-ой өсуінің сенімді критерийлерінің бірі бола отырып, зияткерлік біліктері адамның ақыл-ой қызметінің белгілі бір сапасын көрсетеді және негізгі ақыл-ой үдерістеріне әсер ете алады.

Зерттеу барысында студенттердің зияткерлігін дамыту мәнмәтінінде сыни ойлауды дамыту үшін технологияларды қолданудың тиімділігін қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық жағдайлар анықталды.

Эксперименттік жұмыстардың нәтижелері әзірленген алгоритм сыни ойлау негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлігін дамытудың тиімді құралы болып табылатынын растады. Студенттердің ақыл-ой дамуына эксперименттік оқытудың әсерінің оң динамикасы, олардың логикалық ойлау операцияларын меңгеруі, ойлаудың оң қасиеттерін нығайту: өнімділік, икемділік, сергектік және т.б.

Алынған нәтижелер Кенжебаева [2014 ж., 168 б.], Аширбаева [2015 ж., 186 б.], Умирбекова [2018 ж., 179 б.] сияқты кейбір зерттеушілердің нәтижелерімен сәйкес келеді. Олар зияткерлік өзгермейтін және бекітілген нәрсе емес екенін көрсетті. Кенжебаева өз жұмысында болашақ педагогтардың зияткерлік әлеуетін дамыту мәселесін кең ауқымда қарастырады [2014, 168 б.]. Оның зерттеуінің жетекші идеясы зияткерлік әлеуетті дамыту болашақ педагогтардың қоғам талаптарына сәйкес дамуын қамтамасыз етеді, бұл сапаны тәуелсіз тиімді дамыту үшін педагогикалық және психологиялық жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.

Болашақ оқытушылардың зияткерлік әлеуетін дамыту әдістемесі әзірленді, ал оның тиімділігі

мен нәтижелілігі практикада тексерілді. Болашақ мұғалімдердің зияткерлік әлеуетін дамытуға бағытталған әзірлемелер ЖОО мен институттарының біліктілікті арттыру практикасында қолданыла алады.

Аширбаеваның [2015, 186 б.] жұмысында зияткерлік әскери мектеп студенттерінің зияткерлік дамуының маңызды факторы ретінде қарастырылады. Өйткені қазіргі уақытта біздің мемлекет әлеуетті құрылымдарда шығармашылық тұрғыдан ойлайтын мамандарға мұқтаж. Осы жұмыстың негізінде негізгі әскери-есептік мамандықтар бойынша профессиограммалар жасалынды.

Умирбекова [2018, 179 б.] болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік зияткерлікті дамыту әдіснамасын ғана қарастырады, құрылымдық мазмұндық үлгіге тестілеу жүргізеді және ғылыми-әдістемелік ұсынымдар береді. Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы – «Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік зияткерлігін дамыту» Элективті курсы дайындалғаны болып табылады.

Біздің жұмысымызда біз сыни ойлау арқылы зияткерліктің дамуын зерттедік. Сыни ойлау зияткерлікті дамытудың негізі болып табылады. Біздің зерттеуіміз сыни ойлау мен зияткерліктің өзара байланысы мәселесін шешуге; зияткерлік өзін-өзі жетілдіру құралы ретінде сыни ойлауды бөлек терең қарастыруға, білім беру үдерісіне сыни ойлау қағидаттарын жобалау нысандары мен әдістерін зерттеуге жол ашады. Бізбен алынған нәтижелер тәжірибелік топтың зияткерлік деңгейі бақылау тобына қарағанда едәуір жоғары екенін көрсетті. Бақылау тобында елеулі өзгерістер болған жоқ.

Алынған нәтижелер негізінде, сыни ойлаудың зияткерлікке және оның құрамдас бөліктерінің әсеріне негізделген біздің зерттеулеріміздің негізділігі дәлелденді. Зерттеу нәтижелері мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесінде бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаумен айналысатын жоғары және арнайы оқу орындарында қолданылуы мүмкін. Ең ақырында, біз алған нәтижелерді күтуге болады, яғни оқыту нәтижелері бойынша аса болашағы зор келешекті.

Қорытынды

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлігін дамыту үдерісіне сыни ойлау әдістемелерін енгізу ерекшеліктерін талдай отырып, біз келесі қорытындыға келдік:

1. Зияткерлік біліктері ақыл-ойдың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ақыл-ой қабілеттері мен зияткерлік дамудың құрамына кіреді. Жеке тұлғаның зияткерлік дамуының сенімді критерийлерінің бірі бола отырып, зияткерлік біліктері адамның зияткерлігін көрсетеді және негізгі ойлау үдерістеріне әсер ете алады.

2. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің зияткерлік біліктерін дамытудың ерекшеліктері құбылыстар мен үдерістерді талдау, салыстыру, жалпылау, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды орнату қажеттілігімен байланысты, бұл операцияларды орындау кезінде әрекеттердің белгілі бір бірізділігін қажет етеді.

3. Зияткерлік біліктерін дамытудағы жетістік жеке тұлғаның когнитивтік, перцептивтік және іс-әрекеттік ішкі жүйелерінің мақсатты дамуымен шартталған, ол студенттердің қабылдауын жақсартуға, қызметін белсендіруге және танымдық қабілеттерін дамытуға арналған сыни ойлауды дамытудың педагогикалық техникасының әдістерімен толық қамтамасыз етіледі.

4. Сыни ойлауды дамыту технологиясы даму, рефлексия, диалог және оқыту тетіктерін қамтиды. Сыни ойлаудың дамытушы компоненттері шығармашылық және зерттеу міндеттері түрінде қызметті ұйымдастыруға, зерттеу жүргізу, жүйелі ойлау, өзін-өзі тану және оқыту дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар студенттердің шығармашылық қабілеттерін жүзеге асыруға ықпал етеді.

5. Тәжірибе-эксперименттік нәтижелер әзірленген дидактикалық алгоритм (сыни ойлауды дамыту технологиялары) – зияткерлік біліктерін қалыптастырудың тиімді құралы екенін растады. Эксперименттік оқытудың студенттердің ақыл-ой дамуына, олардың логикалық ойлау операцияларын меңгеруіне, ойлаудың оң қасиеттерін күшейтуге әсер етуінің оң динамикасы анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кабанова-Меллер Э. Н. Роль изображения в решении проблем// Советская Психология, 9 [4], 1971. – С. 346-360.
2. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М.: Педагогика, 1981. – 200 с.
3. Меньчинская, Н. А. Проблемы обучения, воспитания и психического развития ребенка. М.: МПСИ, Воронеж: Модэк, 2004. – 512 с.
4. Paul, R., & Elder, L. The international critical thinking reading and writing test// Rowman & Littlefield, [2019. – p.88.
5. Marin, L. M., & Halpern, D. F. Pedagogy for developing critical thinking in adolescents: Explicit instruction produces greatest gains. Thinking skills and creativity/ 2011. – С. 1-13.
6. Nornadiah Mohd Razali & Yap Bee Wah. Power comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests// Journal of Statistical Modeling and Analytics. 2011.Vol.2 No.1. – P. 21-33.
7. Кенжебаева Т. Развитие интеллектуального потенциала будущих учителей дис. PhD./ Кенжебаева Таттыгуль Бекбалтиновна. – Алматы, 2014. – 168 с.
8. Аширбаева Н. Н. Педагогические условия развития интеллекта учащихся в специальных военных училищах. дис. PhD. / Аширбаева Назия Нурканатовна. – Алматы, 2015.- 186 с.
9. Умирбекова А. Н. Развитие социального интеллекта будущих учителей начальной школы. дис. PhD./ Умирбекова Акерке Нурланбековна. – Алматы, 2018. – 179 с.

REFERENCES:

1. Kabanova-Meller E. N. The Role of reflection in solving problems / / Sovetskaya Psych, 9 [4], 1971, pp. 346-360.
2. Kalmykova Z. I. productive mouse as the basis of learning. Moscow: pedagogy publ., 1981 – – 200 P.
3. Menchinskaya, N. A. problems of education, upbringing and mental development of a child. Moscow: MPSI, Voronezh: Modek publ., 2004. – 512 P.
4. Paul, R., & Elder, L. The international critical thinking reading and writing test// Rowman & Littlefield, [2019-P. 88.
5. Marin, L. M., & Halpern, D. F. Pedagogy for developing critical thinking in adolescents: Explicit instruction produces greatest gains. Thinking skills and creativity/ 2011. – pp. 1-13.
6. Nornadiah Mohd Razali & Yap Bee Wah. Power comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests// Journal of Statistical Modeling and Analytics. 2011.Vol.2 No.1. – p. 21-33.
7. Kenzhebayeva T. development of the intellectual potential of future teachers of dis. PhD./ Kenzhebayeva Tattygul Bekbaltinova. – Almaty, 2014. – 168 P.
8. Ashirbaeva N. N. pedagogical conditions for the development of intelligence in special military schools. dis. PhD. / Ashirbaeva Nazilya Nurkanatovna. – Almaty, 2015. – 186 P.
9. Umirbekova A. N. development of social intelligence of future teachers of the beginning school. dis. PhD./ Umirbekova Akerke Nurlanbekovna. – Almaty, 2018. – 179 P.

Авторлар туралы мәлімет:

Искакова Ляйла – старший преподаватель, магистр пед.наук КазНПУ имени Абая, e-mail: leila-7777@mail.ru

Бекбаева Мариям – старший преподаватель, магистр пед.наук КазНПУ имени Абая, e-mail: bekbaeva.m@inbox.ru

Сведения об авторах:

Искакова Ляйла – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, п.ғ.м, e-mail: leila-7777@mail.ru

Бекбаева Мариям – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, п.ғ.м, e-mail: bekbaeva.m@inbox.ru

Information about authors:

Iskakova Lyaila – Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, leila-7777@mail.ru

Bekbaeva Mariyam – Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, bekbaeva.m@inbox.ru

М.С.КАБЫЛОВА¹, Н.А. АБИШЕВ²

¹² Жетысуский университет имени Ильяса Жансугуров г.Талдықорған, Казахстан.
(*E-mail: madina.3024@mail.ru)

МОДЕЛЬ СУБЪЕКТА УЧЕБНО – ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается модель субъекта учебно-познавательной деятельности в высшей школе. Модель это то что предполагает в инструментальном значении как обозначение схемы или плана действий педагога при осуществлении учебно-познавательного процесса, ее основу составляет преобладающая деятельность субъекта, которую организует, выстраивает преподаватель. А также в статье авторов говорится чтобы вести подготовку и переподготовку педагогических кадров и развивать личность, педагогу необходимо уметь совершенствоваться самому и таким образом уметь расставить акценты на главном в процессе самосовершенствования, что обеспечивает успешность педагогической деятельности, педагогическое мастерство и профессионализм. В статье обосновывается научный метод моделирования, который позволяет по результатам опытов, рассчитывать, измерять, наблюдать, логический анализировать на моделях. Модель отображает некоторые моменты фактов при моделировании имеющие существенные значение всевозможные отвлечения или идеализация. Далее в научных статьях рассматривается, что отношение в педагогике завоевывает все больше сторонников и все прогрессивные воспитательные технологии в большей или меньшей степени используется и реализуется. В результате проведенного исследования автор делает следующий вывод: для реализации учебно-познавательного процесса необходимо понимать систему взаимоотношений и взаимодействий преподавателя и студента, магистранта между собой в этом процессе, способ конструирования учебного процесса и учебного материала, обучающей деятельности преподавателя и учебной деятельности субъекта.

Ключевые слова: Модель, учебно-познавательная деятельность, мышление, культура, подготовка, переподготовка кадров, связь.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕГІ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ СУБЪЕКТІСІНІҢ МОДЕЛІ

Аннотация: Бұл мақалада жоғары мектептегі оқу-танымдық іс-әрекет субъектісінің моделі қарастырылады. Модель дегеніміз – құралдық мағынасында оқу-танымдық процесті жүзеге асыру кезінде мұғалімнің іс-қимыл схемасының немесе жоспарының белгісі болып табылады, оның негізін мұғалім ұйымдастыратын субъектінің басым қызметі құрайды. Сондай-ақ, авторлардың мақаласында педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау, жеке тұлғаны дамыту үшін мұғалім өзін-өзі жетілдіре білуі керектігі, осылайша өзін-өзі жетілдіру процесінде басты нәрсеге баса назар аудара алу айтылады, ал ол кезегінде педагогикалық іс-әрекеттің жетістігін, педагогикалық шеберлік пен кәсібилікті қамтамасыз етеді. Мақалада модельдеудің ғылыми әдісі негізделген, ол тәжірибелердің нәтижелері бойынша модельдерде есептеуге, өлшеуге, байқауға, логикалық талдауға мүмкіндік береді. Модель модельдеу кезінде барлық мүмкін болатын дерексізденудің немесе дәріптеушіліктің айтарлықтай маңызы бар фактілерінің кейбір сәттерін көрсетеді. Ары қарай ғылыми мақалаларда педагогикадағы қарым қатынастың қолдаушыларға көбірек ие болатыны және барлық озық білім беру технологиялары көп немесе аз дәрежеде қолданылатыны және жүзеге асырылатыны қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде автор келесі қорытындыны жасайды: оқу-танымдық процесті жүзеге асыру үшін оқытушы мен студенттің, магистранттың өзара қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесу жүйесін, оқу процесі мен оқу материалын, оқытушының оқыту әрекеті мен субъектінің оқу әрекетін құру әдісін түсіну қажет.

Түйінді сөздер: Модель, оқу-танымдық қызмет, ойлау, мәдениет, кадрларды даярлау, қайта даярлау, байланыс

MODEL OF THE SUBJECT OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY IN HIGHER EDUCATION

Abstract: This article examines the model of the subject of educational and cognitive activity in higher education. The model is something that assumes an instrumental meaning as a designation of the scheme or plan of actions of the teacher in the implementation of the educational and cognitive process, its basis is the predominant activity of the subject, which is organized and built by the teacher. And also in the article of the authors it is said that in order to train and retrain teaching staff and develop a personality, a teacher must be able to improve himself and thus be able to place emphasis on the main thing in the process of self-improvement, which ensures the success of pedagogical activity, pedagogical skill and professionalism. The article substantiates the scientific method of modeling, which allows you to calculate, measure, observe, and logically analyze models based on the results of experiments. The model displays some points of facts in the simulation that have significant significance, all kinds of distractions or idealization. Further, the scientific articles consider that the attitude in pedagogy is gaining more and more supporters and all progressive educational technologies are more or less used and implemented. As a result of the research, the author makes the following conclusion: for the implementation of the educational and cognitive process, it is necessary to understand the system of relationships and interactions between the teacher and the student, the master's student among themselves in this process, the way of constructing the educational process and the educational material, the teaching activity of the teacher and the educational activity of the subject.

Keywords: Model, educational and cognitive activity, thinking, culture, training, retraining, communication.

Введение: Сущностной характеристикой модели субъекта учебно-познавательной деятельности, основанная на поисковом подходе, является рефлексивная деятельность бакалавра, магистранта как в интеллектуальном, так и в эмоционально-личностном плане. Личностная ориентация в учебно-познавательном процессе по мнению Н.В.Кухарева, Змеева С.И., Смирнова И.П. и др. связывается и с педагогом, который несет определенное содержание образования, «... именно его духовность, нравственность, образовательный и культурный уровень становятся важными компонентами образовательного процесса...» [1, с-4; 2; 3]. Содержание создаваемой модели субъекта учебно-познавательной деятельности должно отвечать требованиям понятия «педагогическое мастерство» включающей сплав личностных и профессиональных качеств; системное качество личности педагога, которое приобретает в процессе его профессионального становления в виде педагогических умений; выражает высший уровень развития педагогической действительности, владения педагогической технологией, в то же время выражает и личность педагога в целом, его опыт, гражданскую и профессиональную позицию. Конкретизируют эту мысль профессора Н.В.Кухарев, И.Ф.Исаев, Ермолаева М.Б. и др. что «...педагогическое мастерство присутствует там, где учитель достигает качественных показателей при наименьших затратах своего труда и труда своих учащихся, а также где педагог и его воспитанники испытывают удовлетворенность и радость в совместной деятельности...» [1, с-7; 4; 5].

Материалы и методы: Следует заметить, что образовательный процесс на уроке где закладываются основы качественных изменений, как

и всякая педагогическая система, несомненно [В.П.Симонов, В.Б.Гаргай и др.], «...является открытой, так как идет постоянный обмен информацией и энергией с окружающей средой и, более того, само эффективное функционирование и развитие подобной системы обусловлено степенью ее открытости для потока информации извне...» [6;7]. Значит, основное содержание образовательных программ в 3-х уровнях высшей школы состоит в том, что основной акцент делается не столько на передачу знаний в определенной области, сколько на ней формирование у субъектов учебно-познавательной деятельности целостного системного взгляда на вопросы образования, который позволит в будущем осуществить самостоятельную профессиональную и исследовательскую деятельность и реализовывать самые разнообразные профессиональные цели. При этом эффективность деятельности преподавателя высшей школы [Н.В.Кухарев и др.] «...в немалой степени зависит от его умения учитывать способы получения достигнутого результата... нередко педагог теряет уважение субъектов учебно-познавательной деятельности, если держит их на одном уровне развития, не проявляет творческого подхода при формулировании и решении педагогических задач...» [1, с.5]. Высшая школа является сложной педагогической системой. Ее оптимальное функционирование зависит от множества факторов, но главным образом от профессионального мастерства каждого преподавателя. Перспективы становления субъекта учено-познавательной деятельности правомерно видеть прежде всего в творческом применении науки об учителе, педагогической деятельности из области социологии, психологии и педагогики.

Педагогическая и исследовательская деятельность [Н.В.Кухарев и др.] «...характеризуется двойной обращенностью – к студентам и магистрантам и к самому профессорско-преподавательскому составу. Педагог не обладающий способностью творить, формировать активно мыслящую и деятельную личность, отбирать для этой цели необходимые средства воздействия с апробацией ее на модели, – не в состоянии воспитывать и развивать нужные качества у студентов, магистрантов. Иными словами, чтобы вести подготовку и переподготовку педагогических кадров и развивать их личность, педагогу необходимо уметь совершенствоваться самому, уметь расставить акценты на главном в процессе самосовершенствования, то есть на том, что обеспечивает успешность педагогической деятельности, педагогическое мастерство, профессионализм...» [1, с.9]. Сложность процесса применения теоретических знаний на практике [О.А.Абдуллина, А.А. Кирсанова, В.А.Попков, Н.В. Головина, Н.В. Машнина и др.] заключается в том, «...что педагогическая действительность чрезвычайно многообразна и студентам, магистрантам трудно самим увидеть проявление педагогических закономерностей в конкретных ситуациях... формирование системы общепедагогических знаний, умений и навыков в процессе учебных занятий обеспечивается комплексным использованием различных методов и средств обучения...» [8; 9;10].

Результаты: Таким образом изучив множество рекомендаций ученых и практиков по данному вопросу можно предположить этапы создания и реализации модели субъекта учебно-познавательной деятельности, это: а) овладение исследователями основами педагогической профессии, для успешного применения известных в науке и практике приемов профессиональной деятельности; б) в ходе процессов создания модели использовать в своем исследовании и практике наряду с апробированными средствами оригинальные новые подходы к решению педагогических задач педагогов-новаторов; в) преподаватель-исследователь должен не только предлагать новые идеи, но и уметь обобщать это в модели, передавать механизмы реализации созданной модели другим педагогам на практике. Длительность этапов становления модели субъекта учебно-познавательной деятельности, не в малой степени зависит и от того, что в образовательной практике мало внимания уделяется этому явлению, который носил бы межпредметный и общедидактический характер в соответствии с требованиями кредитной системы обучения. Значит становление и реализация модели субъекта учебно-познавательной деятельности в 3-х уровневой системе высшего образования и ее распространение требует особой заботы по целенаправленному созданию передового

педагогического опыта. От собирательства того ценного, что достигли педагоги, надо перейти к интенсивному выращиванию передового педагогического опыта, который с точки зрения его творческой новизны может быть разного уровня.

В процессе научного поиска механизмов становления искомой модели педагог-исследователь вступает в непростые отношения с коллегами по работе, с учеными, работающими в одной с ними предметной области. И общий итог, эффективность, плодотворность научного исследования в значительной степени зависят от его умения этически правильно построить взаимоотношения с окружающими. Как показывает образовательная практика по мнению Л.В. Заниной, Н.П. Меньшиковой, В.И.Горовой, С.И.Тарасова и др. «... проблем здесь возникает немало. Так современные психолого-педагогические исследования все в большей степени требуют коллективных усилий... это обуславливается чрезвычайно сложным объектом исследования каким является передовой педагогический опыт, необходимостью накопления большого объема экспериментального, эмпирического, а нередко и теоретического материала...все это ставит отдельного педагога при решении конкретных прикладных научных задач перед множеством аргументов, фактов, данных, осмыслить которые всесторонне и глубоко в относительно короткий промежуток времени предпочтительнее, используя коллективный разум, интеллект научного коллектива...» [11, с.75; 12] Включение в учебно-познавательной процесс студентов, магистрантов в психолого-педагогические ситуации, моделирующие их будущую профессиональную деятельность, обеспечивает реализацию принципа единства сознания и поведения как основы целостности опыта личности, позволяет осмыслить область профессионального труда, осознать способы и увидеть пути своего профессионального становления.

Обсуждение: К числу наиболее продуктивных многомерных педагогических концепций для решения вышеизложенного, то есть модели субъекта учебно-познавательной деятельности можно отнести концептуальную (профессиональную) модель современного учителя профессора В.А.Сластенина. Рассматривая эволюцию этой модели, еще в 1976 году В.А.Сластенин, Л.М.Митина, Е.С.Асмаковец, Л.К.Гейхман и др. пишут: «... сумма каких характеристик дает истинное представление о качестве специалистов... какого специалиста вышедшего из высшей школы в жизнь, можно считать отличным, какого – хорошим, а какого – плохим... на практике качество подготовки специалистов определяется лишь путем субъективных оценок, только косвенным путем и, следовательно, весьма приблизительно... объективных критериев практически

не существует...» [13, с.23 -33; 14; 15]. На основании перечисленных характеристик свойств и особенностей специалиста можно видеть, что метод научного моделирования позволяет:

а) по результатам опытов, расчетов, измерений, наблюдений, логического анализа, проводимых на моделях, судить о явлениях, происходящих в действительных объектах;

б) по результатам изучения различных сторон оригинала создавать обобщенную, абстрактную, идеальную модель объекта;

в) выступать в качестве заменителя или представителя объекта изучения. Модель в этом случае, во-первых, может имитировать структуру и функционирование тех или иных сторон объекта изучения, приводить к выводам и решениям относительно их изменения;

г) выступать в качестве средства комментирования определенных сведений об изучаемом объекте;

д) выступать в качестве оператора, связывающего аппарат выражения модели и проводящего решение поставленных задач. Во-вторых, модель отображает некоторые интересующие исследователя в данный момент факты, явления и т.д., то при моделировании существенное значение имеют всевозможные отвлечения или идеализация. Таким образом, перед моделью ставится задача – объяснить, каким образом некоторые стороны рассматриваемых педагогических явления влияют друг на друга или весь процесс в целом.

Построение такой модели можно осуществить только при использовании научной теории, ее закономерностей, определенных правил и принципов, а также опытных данных. Значит, моделирование позволяет объединять эмпирическое и теоретическое, то есть сочетать при исследовании прямое наблюдение, факты, эксперимент с построением логических конструкций и научных абстракций. Используя данную концептуальную основу при создании модели субъекта учебно-познавательной деятельности мы можем использовать известные рекомендации профессоров В.А.Сластенина, и Н.В.Кузьминой, и др. по ее структуре, и исходим из следующих предположений, «...что: а) содержание информации (учебно-воспитательного материала), которое, будучи достоянием общества и его полномочного представителя в высшей школе – преподавателя могло бы формировать специалистов могущих принимать критические суждения по ней, находить положительные тенденции в реализации новой парадигмы образования, достаточно быстро устанавливать психолого-педагогические отношения в быстро меняющейся образовательной реальности; б) требования к преподавателю – трансформировать учебную, научную информацию с дальнейшей выработкой на базе знаний новых суждений и умозак-

лючений, формирование компетенций; в) иметь потребность переходящую в мотивацию к учебной деятельности и профессиональной подготовке на протяжении всего периода обучения, овладеть навыками самостоятельного получения знаний и повышения квалификации и формирование у себя представлений о себе как о человеке владеющего компетенцией...» [13; 16; 17]. В психолого-педагогической литературе также известна структура профессиограммы (модели) в его теоретической концепции включающая в себя четыре взаимосвязанных блока:

а) характерологические особенности личности учителя;

б) профессионально-педагогические знания;

в) общепедагогические навыки;

г) общепедагогические умения. Помимо этого, известные ученые Алферов Ю.С., Осовский Е.Г. Т.А.Каплунович, и др. указывают, что «... профессиограмма педагога должна иметь следующую структуру: а) точный адрес (на какую специальность она составлена); б) описание основных видов педагогической деятельности (преподавание, воспитание и прочее); в) объем знаний, умений и навыков педагога; г) психофизиологические требования и противопоказания к процессу; д) профессиональные вредности; е) возможность повышения квалификации; и) перечень моральных стимулов педагогического труда; з) учебные заведения, готовящие по этой специальности...» [18; 19]. Технологический способ субъекта осуществляющего учебно-познавательную деятельность представляет небольшую совокупность интерпретаций мнений ученых [М. Чошанов и др.], и предполагают:

– проектирование учебного процесса, которое имеет четко заданный результат;

– алгоритмизацию деятельности субъекта на основе проектирования их в учебных ситуациях, занятиях учебного цикла.

– владение уровнем мышления и деятельности ведущих к новому пути построения и анализа системы учебно-познавательной деятельности субъекта, в рамках которой каждый элемент рассматривается как часть системы [20]. Далее в научных исследованиях [Никитина Л.Е., Селевко Г.К., Бочарова В.Г. и др.] отмечается, что педагогика субъект-субъектных отношений завоевывает все больше сторонников и все прогрессивные воспитательные технологии в большей или меньшей степени используют и реализуют эту идею. При этом отношение субъекта к учебно-познавательной деятельности обусловлено тремя главными факторами:

а) социально-экономическим;

б) технологическим или функциональным (возможность развития сущностных творческих способностей у данной личности в конкретном виде деятельности);

в) психолого-педагогическим (трудовой нап-

равленностью, содержанием и интенсивностью мотивов, интересов, склонностей, способностей, мировоззрением волевыми и др. сторонами психической структуры личности) [21;22;23]. Общество, в котором образованность становится подлинным капиталом и главным ресурсом [А.М. Новиков и др.], предъявляет, «...новые притом жесткие требования в системе образования в смысле их образовательной деятельности и ответственности за нее. Необходимо заново осмыслить, что такое учение и что такое обученный человек. Способы усвоения учебного материала и подачи его педагогами тоже быстро претерпевают значительные изменения, что отчасти является результатом нового понимания процесса обучения, а отчасти – результатом новых технологий. Таким образом, изменяется также и то, что именно мы усваиваем и преподаем, то есть то, что мы подразумеваем под учением и обучением...» [24]. Анализируя условия становления и реализации на практике учебно-познавательную деятельность субъекта в условиях 3-х уровневой высшей школы можно заметить их колебательный характер между альтернативными подходами в образовании: важным и новым считается то, чему вчера не придавалось значение. Видимо, это связано с тем, что люди меняются медленнее, чем обстоятельства. Развитие этноса, по мнению Л.Н. Гумилева, есть тоже некоторый колебательный процесс (к сожалению, для этноса – затухающий) [25].

Альтернативный подход в данном контексте на наш взгляд предполагает ориентацию субъекта учебно-познавательной деятельности при осуществлении своих образовательных действий, побуждающих к использованию определенной совокупности взаимосвязанных понятий, идей и способов. В науке известны три основных компонента подхода, это:

а) основные понятия, используемые в процессе изучения, управления и преобразования учебно-познавательной практики;

б) принципы как исходные положения или главные правила осуществления учебно-познавательной деятельности;

в) приемы и методы построения учебно-познавательного процесса. Исходя из этого альтернативное образование представляет механизм объединения разнообразных стратегий и вариантов организации учебно-познавательной деятельности, обучающей среды в рамках 3-х уровневой системы высшей школы, что «обеспечивает каждому субъекту возможность найти собственный путь к поставленным образовательным целям.

Диктуемые системой образования изменения в характере взаимодействия студентов, магистрантов и преподавателей, кардинально меняющиеся условия существования в образовательном пространстве высшей школы (максимальный

учет интересов и потребностей обучающихся, активный поиск улучшения качества образования, удовлетворение потребностей работодателей, свобода выбора студентами, магистрантами преподавателя, аккредитация, всевозможные рейтинги и т.д.) и ее возможности, проявляются, в частности, в следующем:

а) образование рассматривается как процесс обучения и воспитания, профессиональной и исследовательской подготовки, осуществляемый в интересах личности студента, магистранта, общества и государства. Таким образом, прежняя исходная приоритетная ориентация образования только на цели государства сменяется личностной ориентацией;

б) государство перестает давать жесткие и практически невыполнимые социальные заказы, типа всестороннего и гармоничного развития личности;

в) высшая школа не имеет права и возможности навязывать студентам, магистрантам те или иные мировоззренческие взгляды, убеждения, установки, ориентирует на создание условий для свободного развития личностных свойств и формирования эффективно рабочей характеристики. Для реализации этих установок, под организацией учебно-познавательного процесса необходимо понимать систему взаимоотношений и взаимодействий преподавателя и студента, магистранта между собой в этом процессе, а также способ структурирования учебно-познавательного процесса, в том числе учебного материала, обучающей деятельности преподавателя и учебной деятельности студента, магистранта. При этом эффективность учебного процесса определяется в конечном счете характером учебно-познавательной деятельности субъекта. Каков бы ни был преподаватель, как бы он хорошо ни знал свой предмет, но если он не сумел вызвать и организовать собственную учебно-познавательную деятельность субъекта, содержательное и разумное их общение, большого успеха он не добьется. К примеру, содержание учебной работы по всем дисциплинам в вузе, должно быть максимально приближено к примеру образовательной практике, это будет обеспечивать развитие у студентов способности актуализировать знания для решения профессиональных задач, преодолевать консервативность мышления, овладевать прогрессивными методами сотрудничества. Учитывая, что моделирование как метод в педагогике приобретает развивающийся характер, можно привести некоторую группу причин этого: а) это причины объективного характера (исследование непосредственно самого объекта или невозможно, или дорого, к примеру, переход на новую парадигму образования, изменение педагогических отношений сложившихся в линейной системе образования или требует слишком длительного

времени и т.п.); б) это субъективные причины, возрастающие в связи с распределением познавательных функций науки, к примеру выработка методологических и теоретических основ развития системы образования с учетом результатов такой деятельности, как мобильность. Исходя из этих причин, метод моделирования занимает в педагогической прогностике, особое место, то есть способствует целенаправленной познавательной, исследовательской деятельности. Они используют в качестве исходной информации объективные сведения о тенденциях изменения количественной и качественной подготовки и переподготовки кадров в различных отраслях хозяйства, программы развития системы образования, так и мнения различных как внутренних так и внешних экспертов о возможных путях и результатах развития системы образования.

Закключение: Моделирование профессиональных ситуаций на учебных занятиях и включение в них студентов, магистрантов способствует формированию положительного отношения к учительской профессии, повышению степени эмоционально-личностной вовлеченности в активную деятельность, приобретению опыта решения педагогических проблем. Именно эти показатели:

- а) отношение к профессии;
- б) степень вовлеченности в практическую деятельность и накопление творческого опыта этой деятельности составляют важные компоненты профессиональной позиции преподавателя. Диктуемые кредитной системой обучения изменения в характере взаимодействия студентов, магистрантов и преподавателей, кардинально меняющиеся условия существования высшей школы (максимальный учет интересов и потребностей обучающихся, активный поиск улучшения качества образования, удовлетворение

потребностей работодателей, свобода выбора студентами преподавателя, аккредитация, всевозможные рейтинги и т.д.) и ее возможности, проявляются, в частности, в следующем:

а) образование рассматривается как процесс обучения и воспитания, профессиональной и исследовательской подготовки, осуществляемый в интересах личности студента, магистранта, общества и государства. Таким образом, прежняя исходная приоритетная ориентация образования только на цели государства сменяется личностной ориентацией;

б) государство перестает давать жесткие и практически невыполнимые социальные заказы, типа всестороннего и гармоничного развития личности;

в) высшая школа не имеет права и возможности навязывать студентам те или иные мировоззренческие взгляды, убеждения, установки, ориентирует на создание условий для свободного развития личностных свойств и формирования эффективной рабочей характеристики.

Для реализации этих установок, под организацией учебно-познавательного процесса естественно необходимо понимать систему взаимоотношений и взаимодействий преподавателя и студента, магистранта между собой в этом процессе, а также способ структурирования учебного процесса, в том числе учебного материала, обучающей деятельности преподавателя и учебной деятельности субъекта. При этом эффективность учебного процесса определяется в конечном счете характером учебно-познавательной деятельности студента. Каков бы ни был преподаватель, как бы он хорошо ни знал свой предмет, но если он не сумел вызвать и организовать собственную учебно-познавательную деятельность студента, содержательное и разумное их общение, большого успеха он не добьется.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству.-М.: Просвещение, 1990.- С.4.
2. Змеев С.И. Технология обучения взрослых: Учеб. Пособие для студ. Высш.учеб.завед.- М., 2002.
3. Смирнов И.П. Человек-образование-профессия-личность: Монография.- М., 2002.
4. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учеб. пособие для студ. Высш.учеб.завед.- М., 2002.
5. Ермолаева М.Б. Творческая мастерская // Новые знания.- 2002.- № 1.
- 6, Симонов В.П. Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателя.- М.: Межд. пед. академия, 1995.- 192с.
7. Гаргай В.Б.Повышение квалификации учителей США и Великобритании: интерактивная модель // Педагогика.-2004.-№8.
8. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования.-М.: Просвещение, 1990.- 141с.
9. Кирсанов А.А. Методологические проблемы создания прогностической модели специалиста.- Казань: Изд-во Каз.гос.технол.ун-та,2000.
- 10.Попков В.А., Головина Н.В., Н.В.Машнина использование инновационных технологий в организации преподавания и контроля качества познавательной деятельности студентов.- М.: Изд-во МГУ, 2009.
11. Занина Л.В, Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства.-Ростов-на-Дону,2003.- С.75.

12. Гороя В.И., Тарасова С.И. Подготовка учителя к исследовательской педагогической деятельности.-М.: Илекса, 2002.- 128с.
13. Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки.- М.: «Просвещение», 1976.- С.23 -33.
14. Митина Л.М., Асмаковец Е.С. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика, коррекция.- М., 2001.
15. Гейхман Л.К. Обучение общению во взаимодействии, интерактивный подход // Образование и наука.- 2002.- №3.
16. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения.- М.: Высшая школа, 1990.- 118с.
17. Инновации в российском образовании: послевузовское и дополнительное профессиональное образование.- М., 2000.
18. Алферов Ю.С., Осовский Е.Г. К вопросу о профессиограмме советского учителя // Вопросы психологии.- 1971.- № 2.
19. Каплунович Т.А. парадигма саморганизации в экспериментальном моделировании системы повышения квалификации педагогов: автореф. дисс...д-ра пед.наук, Великий Новгород, 2002.
20. Чошанов М. Гибкая технология проблемно-модульного обучения.- М.: Народное образование, 1996.
21. Никитина Л.Е. Социальная педагогика: теория и практика.- Ярославль: ДИА-Пресс, 2001.
22. Селевко Г.К. Накопление и систематизация профессиональных знаний // Формирование личности учителя.- М., 1980.
23. Бочарова В.Г. Профессиональная работа: личностно ориентированный подход.- М., 1999
24. Новиков А.М. Методология учебной деятельности.- М.: Изд-во «Эгвес», 2005.- 176с.
25. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли.- Л., 1989.

REFERENCES:

1. Kukharev N. V. On the way to professional perfection. – М.: Prosveshchenie, 1990. – p. 4.
2. Zmeev S. I. Technology of adult education: Textbook. Manual for students. Higher education.head. – М., 2002.
3. Smirnov I. P. Man-education-profession-personality: Monograph. – М., 2002.
4. Isaev I. F. Professional and pedagogical culture of the teacher: Textbook for students. Higher education. head. – М., 2002.
5. Ermolaeva M. B. Creative workshop / / New knowledge.- 2002.- № 1.
6. Simonov V. P. Diagnostics of the teacher's personality and professional skills. – М.: Interd. ped. academy, 1995. – 192s.
7. Gargi V. B. professional development of teachers of the USA and the UK: an interactive model // Pedagogy.-2004.-№8.
8. Abdullina O. A. General pedagogical training of teachers in the system higher pedagogical education.-М.: Prosveshchenie, 1990.- 141с.
9. Kirsanov A. A. Methodological problems of creating a predictive model of a specialist.- Kazan: Publishing house of Kaz. state. technol.un-ta,2000.
10. Popkov V. A., Golovina N. V., Mashnina N. V. the use of innovative technologies in the organization of teaching and quality control of students ' cognitive activity. – Moscow: MSU Publishing House, 2009.
11. Zanina L. V., Menshikova N. P. Fundamentals of pedagogical skill.-Rostov-on-don,2003.- P. 75.
12. Horova V. I., Tarasov, S. I. Preparation of teachers to research teaching.-М.: Ilekxa, 2002.- 128с.
13. Slastenin V. A. formation of the personality of the teachers of the Soviet school in the process of professional training. М.: Prosveshchenie, 1976.- P. 23 -33.
14. Mitina L. M., Asmakovets E. S. Emotional flexibility of the teacher: psychological content, diagnostics, correction. – М., 2001.
15. Geikhman L. K. Learning to communicate in interaction, interactive approach.- 2002.- №3.
16. Kuzmina N. V. Professionalism of the teacher's personality and the master of industrial training. – М.: Higher School, 1990. – 118s.
17. Innovations in Russian education: postgraduate and additional professional education. – М., 2000.
18. Alferov Yu. S., Osovsky E. G. On the question of the professionogram of the Soviet teacher // Questions of psychology.- 1971.- № 2.
19. Kaplunovich T. A. The paradigm of self-organization in experimental modeling of the teacher training system: abstract. diss...Doctor of pedagogical Sciences, Veliky Novgorod, 2002.
20. Choshanov M. Flexible technology of problem-modular training. – М.: Public education, 1996.
21. Nikitina L. E. Social pedagogy: theory and practice. Yaroslavl: DIA-Press, 2001.
22. Selevko G. K. Accumulation and systematization of professional knowledge / / Formation of the

teacher's personality. – M., 1980.

23. Bocharova V. G. Professional work: a personality-oriented approach. – M., 1999

24. Novikov A.M. Methodology of educational activity. – M.: Publishing House "Egves", 2005. – 176s.

25. Gumilev L. N. Ethnogenesis and biosphere of the Earth. – L., 1989.

Сведения об авторах:

Абишев Н.А. – д.п.н., профессор. Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Факультет педагогики и психологии, кафедра педагогики и психологии. Улица Жансугурова 187а, город Талды-курган, Казахстан.

Кабылова М.С. – 3 курс PhD докторант, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Факультет педагогики и психологии, кафедра педагогики и психологии. Улица Жансугурова 187а, город Талдыкурган, Казахстан. Тел.: 87771715395. E-mail:madina.3024@mail.ru.

Сведения об авторах:

Абишев Н.А. – п.ғ.д., профессор. І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Педагогика және психология факультеті, Педагогика және психология кафедрасы. Жансүгіров көшесі 187а,Талдықорған қаласы, Қазақстан.

Кабылова М.С. – 3 курс PhD докторанты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Педагогика және психология факультеті, Педагогика және психология кафедрасы. Жансүгіров көшесі 187а, Талдықорған қаласы, Қазақстан.Тел.: 87771715395. E-mail:madina.3024@mail.ru.

Information about authors:

Abishev N.A. – Doctor of education, professor. Zhetys university named after I.Zhansugurov, Department of Pedagogy and psychology, Faculty of Pedagogy and psychology, Zhansugurova st., 187a, Taldykorgan city, Kazakhstan.

Kabylova M.S. – PhD student of the 3rd year, Zhetysu university named after I.Zhansugurov, Department of Pedagogy and psychology, Faculty of Pedagogy and psychology, Zhansugurova st., 187a, Taldykorgan city, Kazakhstan. Tel.: 87771715395. E-mail:madina.3024@mail.ru.

А.Е.МАНКЕШ^{1*}, Ж.К.ДАУЛЕТБАЕВА²¹²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

(e-mail: *janat.dawletbaeva@mail.ru)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аннотация: Мақала қазіргі таңдағы Қазақстандағы жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша балалардың іс-әрекет дағдыларын қалыптастырудың оқу әдістерін қарастыруға арналған. Сонымен қатар, жаңартылған білім бағдарламасы қалай оқытылады, қандай әдістерді қолдана аламыз. Мақала тақырыбы бойынша көптеген педагогикалық әдебиеттер зерттеліп, әр түрлі ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша мектепке дейінгі ұйымдарда оқыту әдістері арқылы балалар өз дағдыларын қалай қалыптастырады. Мектепке дейінгі ұйымдарда жаратылыстану мен экологияны оқытуды ұсына отырып, баланың ақыл-ойын дамытуда жаратылыстану пәнінің маңыздылығы көрсетілген. Сол арқылы табиғат заңдылықтарын меңгеріп қана қоймай, оны өзіне қызмет етуге бейімдейді, осының негізінде жаратылыстану пәнінің оқыту әдістерінен алатын ғылыми ұғымдар үнемі баланың ақыл-ойын дамытуға көмектесетіндігі жөнінде тұжырымдар жасалған. Балалар қоршаған орта туралы алған білімдерімен өз беттерінше ізденіп, ақпараттарға тталдау жаасап үйренеді, сонымен қатар қоршаған ортадағы адамның белсенді рөлі өзгеріп және жаңадан пайда болып жатқан әлемдегі адамның табиғаттағы іс-әрекеттері негізінде «Жаратылыстану» құраламы мен мазмұны балаларды тек білім алуға ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар жеке тұлға ретінде дамуына мақсат қоюға көмектеседі.

Түйіндемe сөздер: Жаңартылған білім беру, зерттеу, іс-әрекет, оқыту әдістері, ақыл-ой, білім беру.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННОЙ НАУКИ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В КОНТЕКСТЕ ОБНОВЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Статья посвящена исследованию методики обучения детей навыкам развития в модернизированной образовательной программе в Казахстане сегодня. Кроме того, как преподается обновленная образовательная программа, какие методы мы можем использовать. По теме статьи была изучена многочисленная педагогическая литература и использованы работы различных ученых. Как дети развивают свои умения с помощью методики обучения в дошкольных организациях в обновленной образовательной программе. Важность науки в развитии психики ребенка подчеркивается предложением преподавания естественных наук и экологии в дошкольных организациях. Таким образом, он не только овладевает законами природы, но и адаптирует их, чтобы служить себе, на основании чего делается вывод, что научные концепции, полученные из методов обучения естествознанию, всегда помогают развивать ум ребенка. Дети учатся искать и анализировать информацию самостоятельно благодаря своим знаниям об окружающей среде, а также структуре и содержанию «Естествознания», основанным на активной роли человека в окружающей среде и человеческой деятельности в развивающемся мире, что не только мотивирует детей учиться. , но в то же время помогает ставить цели для развития как личности.

Ключевые слова: Обновленное образование, исследования, действия, методы обучения, образ мышления, образование.

METHODS OF NATURAL SCIENCE TEACHING IN PRESCHOOL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF UPDATED EDUCATION

Abstract: The article is devoted to the study of methods of teaching children development skills in a modernized educational program in Kazakhstan today. In addition, how the updated educational program is taught, what methods we can use. Numerous pedagogical literature was studied on the topic of the article and the works of various scientists were used. How children develop their skills using the teaching methodology in preschool organizations in the updated educational program. The importance of science in the development of the child's psyche is emphasized by the proposal for teaching the natural sciences and ecology in preschool organizations. Thus, he not only masters the laws of nature, but also adapts

them to serve himself, on the basis of which it is concluded that scientific concepts derived from teaching methods of natural science always help develop the child's mind. Children learn to search and analyze information on their own thanks to their knowledge of the environment, as well as the structure and content of Natural Science, based on the active role of humans in the environment and human activities in the developing world, which not only motivates children to learn, but at the same time helps to set goals for development as an individual.

Key words: Renewed education, research, action, teaching methods, way of thinking, education.

Кіріспе

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы сатысы болғандықтан, еліміздің мемлекеттік саясатында осы сатыға басымдық беріліп отырғаны белгілі. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауда балалардың үнемі өзгерістерге бейім болуы мен жаңа білімді меңгеру қабілетін дамытуда басым бағыттардың бірі ретінде айқындалды.

Тәуелсіз елдің негізгі тірегі – білімді ұрпақ. Қазіргі таңда білімдінің алға түсіп, бәйгеден озып келетін заманы. Қай елдің болмасын өсуі мен өркендеуі, дүниеде өзіндік орын алуы оның білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» ендеше, жас ұрпаққа саналы тәрбие мен сапалы білім беру – біз, педагог-тәрбиешілердің басты талабы. Мектепке дейінгі ұйым тәрбиеші-педагогтерінің алдында балаларға тәрбие мен білім беруде үлкен жауапкершілік тұр. Заман талабына сай жаңартылған білім мазмұнын балаға меңгертуде тәрбиеші жаңашыл болуы керек. Тәрбие мен білімнің бастауы, болашақ ұрпақтың алғашқы баспалдағы яғни – мектепке дейінгі ұйымдар.

Бүгінде әлемдегі барлық елдер жоғары сапалы білім беру жүйесіне ұмтылуда. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі экономиканың дамуына қатысты болса, ал оның дамуы мемлекет азаматтарының білімділігі мен біліктілігіне байланысты. Сондықтан жаңартылған білім беру жүйесін болашақтың талабына сәйкес дамыту тиіс. Еліміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай болашақ ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама болды. Бұл бағдарламада оқытудың парадигмасы өзгеріп, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Міне, осыған байланысты тәрбиешілер алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және озық технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруы.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – балаға үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, бақылау, саралау, АКТ-ны қолдану, баламен жеке, топтық, ұжымдық жұмыс жасай білу. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиралді қа-

ғидатпен берілуі. Тәрбиеші заман көшінен қалмай өз біліктілігін арттыру мақсатында оқудағы жаңа әдіс – тәсілдерді меңгеру арқылы балалармен өткізетін ұйымдастырылған оқу қызметін қызықты етіп ұйымдастыра білуі тиіс.

Дәстүрлі оқу қызметінде бала тыныш отырып, тәрбиешінің түсіндіргенін қабылдап жұмыс жасады. Балалар бағалау жүйесіне қатыспайтын. Ал, қазіргі таңда осы жаңартылған білім беру үдерісінің көптеген жаңалыққа толы екендігінің күәсі болып отырмыз. Балалар өзін-өзі бағалауды және қасындағы құрдастарын бағалауды үйренді, оқу қызметті меңгерген, меңгермегінін кері байланыс арқылы біледі. Оқу қызметінің соңында рефлексия жасауды меңгерді.

Материалдар мен әдістер

Жаңартылған білім беру бағдарламасының мазмұны:

- оқытуды ұйымдастыру тұлғаға бағдарланған және жүйелі-әрекеттік тәсіл арқылы жүзеге асырылады;
- мектепке дейінгі және бастауыш білім беру сабақтастығын қамтамасыз етеді;
- балалардың бойында жалпы адамзаттық құндылықтардың қалыптасуына көмектеседі;
- балалардың зияткерлік және жеке дене дамуы үшін жағдай жасайды;
- күнделікті өмірде қажетті ақпаратты алуға, іріктеуге, өңдеуге, жеткізуге және коммуникативтік міндеттерді шешуде балалардың тілдік дағдыларды қолдануы мақсатында сөйлеу әрекетінің түрлері ретінде төрт тілдік дағдылардың: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымның қалыптасуына және дамуына көмектеседі;
- ата-аналармен ынтымақтастық қарым-қатынас орнатуға көмектеседі.

Мектепке дейінгі білім беру процесін Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жалпыға міндетті стандартына, Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік жоспарына және Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес ұйымдастырады.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жаңартылған мазмұны:

- өтпелі тақырыптарды қолдану арқылы перспективалық жоспар;
- апталық циклограмма;
- балалардың біліктері мен дағдыларының даму деңгейін бақылау үшін индикаторлар жүйесін енгізу арқылы жүзеге асады.

Білім беру процесінде қолданылатын әдістер:

– сөздік – әңгімелеу , түсіндіру, әңгімелесу және т.б;

– көрнекілік – АКТ -ны қолдану, бақылау, суреттер, иллюстрациялар, ойыншықтар мен заттар;

– практикалық – тәжірибе, экскурсиялар, эксперимент жүргізу, жаттығулар, моделдеу;

– ойын -қимылды , театрланған, сюжетті-рөлдік, дидактикалық және т.б.

Үлгілік оқу жоспарында ұйымдастырылған оқу қызметінің сағаттар саны мен көрсетілген инварианттық және вариативтік бөлімдер берілген.

Вариативтік білім беру – Қазақстандағы қазіргі білім беру жүйесін дамытудың негізгі ұстанымдары мен бағыттарының бірі, сонымен бірге мектепке дейінгі ұйымдардың тақырыптық бағыты бойынша жұмысы, дарынды баламен жұмысы, педагогтың шығармашылық жұмысы, ұйымдастырылған оқу қызметтерінен тыс балалардың қызығушылығы және шет тілдерін үйрету бойынша жұмысы болып табылады.

Вариативтік бағдарлама білім беру процесінің сапасын қамтамасыз етеді және мектеп жасына дейінгі балалардың дене және психикалық саулығын ескеріп, олардың әлеуметтік-тұлғалық дамуы үшін қолайлы жағдайларды жасайды, мектепке оқуға, қоршаған әлеуметке бейімделуге психологиялық – педагогикалық дайындықты іске асыру үшін дамудың жеке шығармашылық траекториясын құрады.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу жоспарының вариативтік компоненттері Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының: «Денсаулық», «Коммуникация», «Таным», «Шығармашылық», «Әлеумет» білім беру салалары бойынша жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық процесті ұйымдастыруды қамтамасыз етеді. «Сабақ беру-үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жаңаны тбатын өнер»-деп Ж Аймауытов айтқандай жаңалықты бала тәрбиесінде қолдана білу- ол әр ұстаздың абыройлы міндеті. Жаңартылған білім беру мазмұны – қазіргі қоғамда мектепке дейінгі ұйымдардың білім мазмұнын жаңарту заман талабына сай, баланың жеке басын дамыту, жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеуді жаңа сапалық деңгейге көтеру міндеті қойылып отыр.

Жаңартылған білім мазмұнының құрылымы, ол қоғам талаптарынан туындап, ғылым мен техниканың дамуына, тарихи кезеңдердегі әлеуметтік экономикалық жағдайларға байланысты өткен аға ұрпақтың тәжірибесін зерделеп, XXI ғасырдағы білім мазмұнында өткеннің тәжірибесімен қатар, қазіргі ғылымның жаңа жетістіктерімен озық іс-тәжірибелерді пайдалану болып табылады.

Нәтиже

Жаңартылған білім беру мазмұны негізінде мектепке дейінгі ұйымдарда «Жаратылыстану» пәні енгізілді.

Жаратылыстану жайындағы ой-пікірлердің дамуына байланысты 60-жылдары жастардың материалистік көзқарасын дамыту мақсатымен нақты нысандарды бақылау, олардың өзара байланысының себебін анықтау сияқты мәселелерді шешу жолға қойылған еді. Орыс қоғамының алдыңғы қатарлы азаматтарының материалистік көзқарастары дамып, жаратылыстану ғылымына қызығушылық артты. Осы тұста В.Ф.Зуевтің оқулықпен бірге шығарылған әдістемелік нұсқауында білім берудің дидактикалық принциптері де айқын көрсетілді. Автор жаратылыстанудан берілетін білімнің ғылымилығын, бірізділігін, жүйелілігін, түсініктілігін қамтамасыз ету және оқушылардың оны саналы меңгеруіне жағдай жасаудың керектігін ашып көрсетті. Педагог-ғалым сол тұстағы қоғамның талабына орай, өсімдіктер мен жануарлар туралы сипаттағанда олардың пайдасына аса көңіл бөлуіне тура келді. Мәселен, қайың ағашы туралы түсінік бере отырып, одан қарамайды қалай айырып алуға болатынын көрсетеді. Сол сияқты кейбір ағаштарды сипаттай отырып, оның ыдыс-аяқ жасауға қолайлылығы және т.б. шаруашылық пайдасына тоқталды. Сонымен қатар, ол оқулыққа экологиялық мазмұндағы материалдарды да енгізіп, табиғатпен қатар өсімдік пен жануарды қорғауды ұсынды. Бұл экологиялық бағыттағы ең алғашқы түсінік болатын. Оқулық сол кез үшін мұғалімнің де, оқушының да пайдалануына жарайтын тиімді құрал болды.

Ғалымдар мен әдіскерлер тарапынан жоғары баға алған еңбектің тек сол кез үшін ғана емес, әлі күнге дейін бағасы жоғары екенін білеміз. Сонымен қатар, балабақша үшін жаратылыстанудан дайындалған бірінші бағдарлама, бірінші әдістемелік құрал болып есептелді. Бұл еңбектің құндылығы жаратылыстануға байланысты ғылыми көзқарастың дамуына, білімді практикада қолдануға негіз болды. Яғни, балаларды өмірге дайындады, олардың жаратылыстану ғылымына қызығушылығын тудырды, қоршаған ортаның нысандарына жауапкершілікпен қараудың керектігін, әртүрлі ортада тіршілік ететін организмдердің сол ортаға бейімделетінін және тіршілік ерекшеліктерін үйретті. Міне, автордың бұл қағидалары гимназияларда және халық училищелерінде сабақ беретін мұғалімдерді дайындауға негіз болды.

ТАЛҚЫЛАУ

В.Ф.Зуевтің еңбегі жаратылыстанудан білім берудің біраз практикалық мәселелерін шешті, олар:

– жаратылыстану пәнін оқытудың мақсаты мен міндеттерін анықтап, ғылым мен оқу пәнінің байланысын ашуы;

– пәннің ғылыми мазмұнын көрсетіп, табиғи және бейнелі көрнекіліктердің жаратылыстану-дан білім берудегі мәнін талдауы;

– ғылыми жаратылыстану білімінің практикалық маңызын (өмірмен байланысын) көрсетуі;

– жаратылыстануды оқытуда зерттеу әдісінің тиімділігін көрсетуі болды.

Бұдан біз, жаратылыстанудың бүкіл табиғат, табиғи нысандар, табиғи құбылыстар туралы білімдердің жиынтығы ретінде, балабақша қабырғасына біртіндеп ене отырып, жаратылыстану ғылымының негізгі салаларынан балаларға ғылыми тұрғыдан білім беріп, олардың қоршаған әлем негіздерін терең меңгеруіне жағдай жасалғандығын білеміз.

Жаңартылған білім беру мазмұны негізінде мектепке дейінгі ұйымдарда «Жаратылыстану» пәні енгізілді. Елімізде мектепке дейінгі ұйымдардан бастап ғылымды қарапайым түсініктермен таныту мақсатында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ұсынысымен «Жаратылыстану» пәні бойынша, 2017ж. 6–7 жасқа арналып оқу-әдістемелік кешен дайындалды (авторы А.Е.Манкеш).

Әдістемелік нұсқауда баланың күнделікті оқу іс-әрекетінде тәжірибе жасау, бақылаушылық және шығармашылық дағдыларын дамытатын сабақтардың үлгі жоспарлары мен түрлі тапсырмалар берілген. Мәселен: жануарлар немесе өсімдіктерді бақылай білу, өз беттерінше сұрақтар құрастыру, тәжірибе жасап көру, өзінің пікірімен бөлісе білу және т.б. Тәжірибе жасаудың мұндай түрлерін балалар күнделікті өмірде атқара алады. Педагогтің көмегімен бала болашақта ғылыми білімді адамзаттың тұрмысы мен тіршілігі үшін пайдаланудың маңызды екенін түсінеді.

Жаратылыстану ғылымының зерттеу ауқымы, оқыту технологиясы өте кең, сондықтан ол қоршаған орта жайлы, оның тіршілігі, өсіп-өнуі, дамуы, құрылымы, тарихы жайлы білімдердің маңызды көзі болып табылады. Мысалы, философияда «өзін қоршаған ортаны анық білуге деген ерекше ұмтылыс, адамның ақыл – парасатының, сана – сезімінің ең басты қасиеттерінің бірі» деген түсінік беріледі. Жаратылыстану ғылымы адамзат мәдениетінің маңызды құраушысы ретінде тек ғылыми-техникалық ғана емес, гуманитарлық та мүмкіндікке ие болып отыр. Сөйтіп, жаратылыстану пәндері арқылы дүниетанымдық қызметпен қатар, дамытушылық және тәрбиелеушілік қызметтерді де қоса атқаруға болады.

Қорытынды

Дайындалған оқу-әдістемелік кешенді негізге ала отырып, біз «Жаратылыстану» пәні бойынша ересек топ (5 жас) балаларымен «Тәжірибені қалай жасауға болады?» тақырыбында зерттеу-бақылау жұмысын жүргіздік.

Ұйымдастырылған оқу қызметінен үзінді
«Таным». «Жаратылыстану»

Тақырыбы: «Тәжірибені қалай жасауға болады?»

Мақсаты: табиғат әлемін танудың қарапайым әдістері. Алынған ақпаратты ұсыну және қорытынды жасау. Тәрбиеші көмегімен болжамдар жасау және оларды өздігінен топта шешу. Ұйымдастырылған оқу қызметі барысында жұмыс үшін қолайлы жағдай туғызу. Балаларды өзекті мәселені шешуге ынталандыру.

Дағдыларды дамыту: сұрақтарға жауап алу жолдарын талқылау (топта), ғылыми терминологияны қолдана отырып, тәжірибенің кезеңдерін дұрыс атау, тәжірибенің жұмыс қорытындысын түсіндіру кезінде толық және кең түрде жауап беру.

Негізгі терминдер мен сөз тіркестері: тәжірибе кезеңдері, (болжамның) тақырыбы, мақсаты, ақпарат жинау, ақпараттарды өңдеу, тәжірибелік жұмыс нәтижелерін ұсыну.

Қолданылатын әдістер: практикалық – тәжірибе, эксперимент жүргізу, жаттығулар.

Зерттеу жұмысы барысында балалар – «Тәжірибелік жұмыс» ұғымымен танысып, тәжірибе іс-әрекетінің қарапайым дағдыларын қалыптастырды сонымен қатар балалар белсенді әрекетке түсіп, зерттеу жұмысын жүргізді. Танымдық-ізденушілік іс-әрекетіне деген қызығушылықтары қалыптасты. Оқу-әдістемелік кешенді негізге алып, жүргізілген жаратылыстану ұйымдастырылған оқу қызметінің зерттеу жұмысы нәтижесінде балалар резеңке баллонның суға батпайтындығын білді, суға бататын және батпайтын заттарды тәжірибе жасау барысында игерді. Яғни, балалар бақылау арқылы, зерттеушілік іс-әрекетке түсті.

Мектепке дейінгі ұйымдарда зерттеу жұмыстарын жүргізу әр түрлі нысандарда іске асырылып, бала есейген сайын оны әр қырынан игеру мүмкіндігі ұлғая түседі. Игерілген таным-түсініктер жойылмайды, керісінше жаңа білімдермен толықтырылып отырады. Мектеп жасына дейінгі балалардың бақылауға деген қызығушылық әрекеті біртіндеп зерттеушілік дағдыларға ұласатынын өмірлік тәжірибеден байқауға болады. Ал, мектепке дейінгі ұйымдардағы педагогтің балаға:

– бақылау мен бақылаушының қызметін түсіндіруі;

– қоршаған ортадағы нысандардың қажеттілігін әңгімелеуі;

– құбылыстардың ерекшелігін түсіндіруі;

– бақылау деген ұғымның мәнін түсіндіруі;

– тәжірибе жасап көру, тәжірибелік жұмыс деген ұғымдардың мәнін баланың өз бетінше бақылау жасап, өзін бақылаушының орнына қоюы, олардың тәжірибе жасау кезіндегі қарапайым дағдыларын дамытады.

Ал, бұл балалардың зерттеу, зерттеуші туралы түсінігін қалыптастырады. Зерттеу іс – әрекетіне деген қызығушылығын, шығармашылық қабілеті мен зейінін дамытып, мақсат қойып, оны іске асыру жолдарын табуды және өздігінен қоры-

тынды жасай білуге тәрбиелейді. Ендеше, әлем таныған елде рухани бай және интеллектуалды тұлғалар мекендеу қажет екендігін ескерсек, «Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», - деген Әл-Фарабидің тұжырымына сәйкес, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні, баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Балалардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, тәрбиеші-педагогтерге үл-

кен жауапкершілік жүктеледі. Жаңартылған білім беру мазмұны аясында тек өз пәнін, өз іс-әрекетін шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді тәрбиеші-педагогтер ғана жұмыс істей алады. Осы тұрғыда «Білімдіден не пайда, білгенін көпке айтпаса, үйреткеннен не пайда, қайырымы қайтпаса» деген А.Байтұрсынұвтың ой – тұжырымы тәрбиеші-педагог үшін өмір ұстанымына айналғандай. Демек, өзінің кәсіби біліктілігін арттырып, шығармашылық ісденіспен жұмыс жасап, оқу іс-әрекетінде әдіс-тәсілдерді тиімді пайдаланған тәрбиеші-педагог қана, бала тәрбиелеу ісінде табысты нәтижеге жете алары анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Манкеш А.Е. Жаратылыстану: әдіс. нұсқау: Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік бағдарламасы бойынша педагогтерге арналған.– Алматы: Алматы кітап баспасы, 2016.-26б.
2. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Н.Ә.Назарбаев мақаласы.-7б.
3. Қазіргі заманауи оқу- тәрбие үдерісіндегі білім беру технологиялары Алматы қаласы 2017.-128б.
4. «Мәңгілік ел» мектеп жасына дейінгі балаларды рухани адамгершілікке тәрбиелеу бойынша ұлттық идея мәнмәтінінде әдістемелік ұсынымдар. «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы. Астана. 2016.-38б.
5. Салпынова Қ.Қ. Жаратылыстану білімінің үздіксіз танымдық деңгейін көтеру жолдары (автореферат). – Алматы: Қазақстан,2010.-17б.
6. Данилова В.С., Кожевников Н.Н. Қазіргі кездегі жаратылыстану концепциясының негіздері. – М.: Аспект-Пресс, 2000.-269б.

REFERENCES:

1. Mankesh A.E. Zharatylystanu: әdis. нұсқау: Мектепке dejingi тәрбие мен оқытудың үlgilik бағдарламасы бойынша педагогтерге арналған.– Almaty: Almaty kitap baspasy, 2016.-26b.
2. «Bolashaққа бағдар: ruhani zhaңғыru» N.Ә.Nazarbaev мақаласы.-7b.
3. Қазirgi zamanaui оқу- тәрбие үдерisindegi bilim беру tehnologijalary Almaty қаласы 2017.-128b.
4. «Mәңgilik el» mektep zhasyna dejingi balalaryd ruhani adamgershilikke тәрбиеleу бойынша ұлттық idea мәнмәtininde әdistemelik ұсынymдар. «Mektepке dejingi balalyқ шақ» respublikalyқ ortalyғу. Astana. 2016.-38b.
5. Salpynova Қ.Қ. Zharatylystanu biliminiң үzdiksiz танымдық деңgejin көтеру zholdary (avtoreferat). – Almaty: Қазақстан,2010.-17b.
6. Danilova V.S., Kozhevnikov N.N. Қазirgi kezdegi zharatylystanu koncepcijasynyң negizderi. – M.: Aспект-Press, 2000.-269b.

Авторлар туралы мәлімет:

Манкеш Ақсәуле Ерженбайқызы – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу кафедрасының профессоры, Алматы қаласы, 87757272711. a.mankesh@mail.ru

Даулетбаева Жаннат Камбаровна – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының» 2 – курс магистранты, Алматы қаласы, 87711135971, janat.dawletbaeva@mail.ru

Сведения об авторах:

Манкеш Ақсауле Ерженбаевна – профессор кафедры дошкольного образования и воспитания, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, 87757272711. a.mankesh@mail.ru

Даулетбаева Жаннат Камбаровна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант 2-го курса по специальности «Дошкольное воспитание и обучение», г. Алматы, 87711135971 janat.dawletbaeva@mail.ru

Information about authors:

Mankesh Aksaule Erzhenbayevna – Professor of the Department of Preschool Education and Upbringing, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 87757272711. a.mankesh@mail.ru

Dauletbayeva Zhannat – Kazakh National Pedagogical University named after Abai, 2st year undergraduate majoring in Preschool Education and Training, Almaty, 87711135971 janat.dawletbaeva@mail.ru

Г.Т. МУСАБЕКОВА^{1*}, Б.А. ЖОЛДАСБЕКОВА¹¹МКТУ имени Х.А.Ясави,
Туркестан, Казахстан²ЮКУ имени М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Современная система образования Республики Казахстан ориентирована на вхождение в мировое образовательное пространство, что сопровождается существенными изменениями в педагогической науке и практике. В новых законах «Об образовании» (2007), «Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы» (2020). Этими документами была определена главная задача образования – создание государством необходимых условий для формирования и развития целостной личности на основе национальной и мировой культуры, общечеловеческих ценностей.

Стратегическим ориентиром реформы образования Республики Казахстан является идея формирования новой генерации людей с инновационным, творческим типом мышления, с развитой мировоззренческой культурой, высококвалифицированных профессионалов с этически ответственным отношением к миру. В связи с реформированием системы образования меняются также формы и методы учебно-воспитательного процесса и, конечно, само содержание образования, разработан государственный стандарт образования, имеются вариативные учебные планы.

Составная часть коренного обновления образования – инновационные подходы, нестандартные педагогические технологии. В связи с этим не только перед школой, но и перед обществом встают главные вопросы жизни: какие есть образцы, чтобы поучиться, чтобы свериться и найти правильный путь воспитания и обучения подрастающего поколения в сложных социально-экономических условиях. На такие вопросы, по нашему мнению, могут дать ответы инновационные педагогические технологии, появившиеся как результат многолетних педагогических поисков творчески работающих учителей, методистов, психологов и педагогов.

Ключевые слова: подготовка, будущие учителя, использование, инновационные технологии, обучение.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУҒА ДАЯРЛАУ

Аннотация. Қазақстан Республикасының Заманауи білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағытталған, бұл педагогикалық ғылым мен практикадағы елеулі өзгерістермен қатар жүреді. "Білім туралы" (2007), "Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы" (2020) жаңа заңдарында көрсетілген. Осы құжаттармен білім берудің басты міндеті анықталды-мемлекеттің ұлттық және әлемдік мәдениет, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде біртұтас тұлғаны қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасауы.

Қазақстан Республикасының Білім беру реформасының стратегиялық бағыты инновациялық, шығармашылық ойлау типі бар, дүниетанымы дамыған, әлемге этикалық тұрғыдан жауапты көзқарасы бар жоғары білікті мамандардың жаңа буынын қалыптастыру идеясы болып табылады. Білім беру жүйесін реформалауға байланысты оқу-тәрбие процесінің нысандары мен әдістері де өзгеруде, әрине, білім беру мазмұнының өзі, білім берудің мемлекеттік стандарты әзірленді, вариативті оқу жоспарлары бар.

Білім беруді түбегейлі жаңартудың құрамдас бөлігі – инновациялық тәсілдер, стандартты емес педагогикалық технологиялар. Осыған байланысты мектептің алдында ғана емес, сонымен бірге қоғамның алдында өмірдің негізгі сұрақтары туындайды: үйрену үшін қандай үлгілер бар, қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайда жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың дұрыс жолын табу үшін. Мұндай сұрақтарға, біздің ойымызша, шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдердің, әдіскерлердің, психологтар мен мұғалімдердің көпжылдық педагогикалық ізденістерінің нәтижесінде пайда болған инновациялық педагогикалық технологиялар жауап бере алады.

Түйінді сөздер: дайындық, болашақ мұғалімдер, қолдану, инновациялық технологиялар, оқыту.

PREPARING FUTURE TEACHERS TO USE INNOVATIVE TEACHING TECHNOLOGIES

Abstract. The modern education system of the Republic of Kazakhstan is focused on entering the world educational space, which is accompanied by significant changes in pedagogical science and practice. In the new laws "On Education" (2007), "State Program for the development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025" (2020). These documents defined the main task of education – the creation by the state of the necessary conditions for the formation and development of a holistic personality on the basis of national and world culture, universal values.

The strategic orientation of the education reform of the Republic of Kazakhstan is the idea of forming a new generation of people with an innovative, creative type of thinking, with a developed worldview culture, highly qualified professionals with an ethically responsible attitude to the world. In connection with the reform of the education system, the forms and methods of the educational process and, of course, the very content of education are also changing, the state standard of education has been developed, and there are variable curricula.

An integral part of the fundamental renewal of education is innovative approaches, non-standard pedagogical technologies. In this regard, not only the school, but also the society faces the main questions of life: what are the samples to learn, to check and find the right way to educate and educate the younger generation in difficult socio-economic conditions. Such questions, in our opinion, can be answered by innovative pedagogical technologies that have emerged as a result of many years of pedagogical search for creatively working teachers, methodologists, psychologists and teachers.

Key words: training, future teachers, use, innovative technologies, training.

Введение

Технология – одно из фундаментальных общенаучных понятий нашего столетия. Технологизацию педагогического процесса в современной педагогической науке мы связываем с поиском таких подходов, которые могли бы перевести обучение на субъектную основу с установкой на саморазвитие и самореализацию личности обучающихся и обучаемых. Технологический подход к обучению имеет свою историю возникновения и развития.

В 60-е годы XX века оформляется технологический подход к обучению. Его становление тесно связано с программированным обучением, основоположником которого является американский психолог Б. Скиннер, предложивший повысить эффективность управления процессом усвоения материала, построив его как последовательную программу подачи порций информации и их контроля.

В 70-е гг. XX века возникла «информационная технология обучения», под которой понимается структура взаимосвязанных процессов переработки информации с применением компьютерных программных средств.

В 80-е годы XX века, вследствие развития техники и компьютерных систем, понятия «педагогическая технология» и «технология обучения» все чаще стали осознаваться как система средств, методов организации и управления учебно-воспитательным процессом.

В настоящее время многие профессионалы-педагоги глубоко заинтересованы новыми педагогическими технологиями и считают, что технологический подход к образованию значительно эффективнее традиционного.

Педагогическая технология – это системный метод создания, применения и определения все-

го процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящий своей задачей оптимизацию форм образования. Технология обучения (педагогическая технология) понимается как направление в дидактике, область научных исследований по выявлению принципов и разработки оптимальных систем, по конструированию воспроизводимых дидактических процессов с заранее заданными характеристиками.

Материалы и методы

Методы исследования: анализ научной литературы, опрос, анкета, педагогический эксперимент.

В своем исследовании мы рассматриваем инновационные педагогические технологии как технологии, которые могут в корне отличаться по своим концептуальным основаниям от традиционной системы обучения, и представляющие собой систему способов и средств достижения диагностически поставленных целей управления педагогическим процессом, в ходе которого осуществляется субъект-субъектное взаимодействие, что ведет к самореализации и самоактуализации и учащихся, и учителей.

Следовательно, современная система образования требует подготовки учителя к использованию инновационных технологий обучения в своей деятельности, а значит, необходимы изменения в содержании профессиональной подготовке учителя. Это позволит на наш взгляд, снять противоречие между потребностью школы в учителе, готовом к использованию инновационных технологий обучения, и отсутствием такой подготовки в базовом образовании.

Школе не нужен «новый учитель», а нужен тот же учитель, имеющий те же знания и умения,

дополненные знаниями, умениями и навыками, позволяющими квалифицированно и рационально применять инновационные технологии обучения.

Под понятием готовности будущих учителей к использованию инновационных педагогических технологий мы понимаем сложное интегративное качество личности будущих учителей, сущность которого составляют взаимодействие и взаимообусловленность мотивационного, содержательного, процессуального и оценочного компонентов, функции которых обеспечивают освоение и внедрение в практику технологии целостного педагогического процесса, интерес и стремление к созданию благоприятных условий для целостного развития личности учащихся.

Выделяя в структуре готовности будущих учителей к использованию инновационных педагогических технологий четыре компонента, мы трактуем их следующим образом:

Под мотивационным компонентом готовности будущих учителей к использованию инновационных педагогических технологий мы понимаем профессиональную направленность учителя, потребность в повышении эффективности своей работы, мотивы к инновационной деятельности и связанных с ней ценностных отношений, интересов, установок.

Имеющиеся данные психолого-педагогических исследований позволяют структурировать содержательный компонент как совокупность знаний о теории целостного педагогического процесса, (объекта деятельности учителя), сущности и роли инновационных педагогических

технологий в развитии учащихся и реализации их потенциальных возможностей, о теории личности, о теории деятельности, преподаваемого предмета.

Под процессуальным компонентом исследуемой готовности мы понимаем комплекс умений, связанных с диагностированием реального состояния педагогического процесса в классе, конструированием урока в соответствии с объектом деятельности, организацией коллективно-познавательной деятельности, реализацией технологии сотрудничества, созданием свободного диалога в учебном процессе.

Оценочный компонент готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения предполагает определенный уровень развития самооценки и взаимооценки, способности к рефлексии, самоанализу и взаимоанализу, самокоррекции и взаимокоррекции.

На основе компонентов готовности учителя к компьютеризации педагогической деятельности можно выделить соответствующие критерии и показатели, которые можно диагностировать.

В процессе формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения, освоение студентами различных педагогических технологий приводит к некоей их дифференциации, то есть к разным уровням сформированности этого качества. Нами выделено 4 уровня готовности студентов к использованию инновационных технологий обучения: низкий, средний, достаточный и высокий.

Таблица 1 – Уровни сформированности готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения

Уровни	Характеристика
Низкий	Владеют лишь минимально необходимыми умениями, обеспечивающими элементарное обучение, нет потребности в повышении эффективности своей работы, слабое знание теории целостного педагогического процесса и сущности инновационных технологий обучения, мотивы и интересы не связаны с введением в педагогическую практику педагогических новшеств, недостаточно знает преподаваемый предмет, слабо знает теорию личности и деятельностного подхода, не умеют диагностировать реальное состояние педагогического процесса
Средний	Владеют умениями, обеспечивающими лишь усвоение учащимися обязательной программы, чувствуют потребность в использовании инновационных технологий обучения, но не представляют способов ее реализации, знают теорию целостного педагогического процесса и сущность педагогических технологий, достаточно знают преподаваемый предмет, недостаточно знают теорию личности и деятельностного подхода, слабо диагностируют состояние педагогического процесса
Достаточный	Владеют способами и умениями деятельности, обеспечивающими самостоятельное применение инновационных технологий обучения. Могут наметить план и основные направления их использования. Хорошо знают теорию целостного педагогического процесса, сущность и роль инновационных технологий обучения в развитии личности и реализации потенциальных возможностей учащихся, достаточно хорошо знают свой предмет, теорию личности и теорию деятельностного подхода, умеют диагностировать реальное состояние педагогического процесса.

Уровни	Характеристика
Высокий	Владеют умениями и способами деятельности, обеспечивающими не только нахождение и творческое осмысление используемой технологии, но и умение осуществить постановку проблем и путей их практической реализации. Очень хорошо знают теорию целостного педагогического процесса и сущность инновационных технологий обучения в развитии личности и реализации потенциальных возможностей учащихся. На высоком уровне знают свой предмет, теорию личности и теорию деятельностного подхода, умеют диагностировать реальное состояние педагогического процесса и конструировать урок по выбранной технологии, умеют осуществлять самооценку и взаимооценку, самоконтроль и взаимоконтроль.

Программой и процедурой нашего исследования предусмотрен констатирующий эксперимент. В целях прослеживания динамики формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения нам необходимо было иметь «точки отсчета», то есть реальное состояние этой проблемы в практике учебно-воспитательного процесса вуза.

В констатирующем эксперименте принимали участие студенты 1-4 курсов ЮКУ в количестве 110 студентов.

Обобщая и сравнивая все полученные данные констатирующего «среза» по всем, критериям и показателям, приводим сводную таблицу исходного уровня сформированности компонентов исследуемой готовности будущих учителей (таблица 2).

Таблица 2 – Исходный уровень сформированности готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения (в %)

Компоненты	Экспериментальная группа				Контрольная группа			
	высокий	достаточный	средний	низкий	высокий	достаточный	средний	низкий
мотивационный	0,4	2,4	10	87,2	0,4	2,3	10	87,3
содержательный	1,0	2,8	10	86,2	1,2	2,7	11,2	84,9
процессуальный	0	0,7	3,0	96,3	0	0,8	3,8	95,4
оценочный	0,6	3,4	23	73	0,6	3,2	26,3	69,9

Из данных таблицы 2 видно, что уровни сформированности искомой готовности по экспериментальной и контрольной группе не имеют резких различий, при этом доминирующими остаются средний и низкий уровни. Достаточный и высокий уровни исследуемой готовности почти отсутствуют.

Аналитическая и статистическая работа позволила нам сделать следующие выводы:

1. В студенческих группах преобладают: низкий, средний уровни готовности к использованию инновационных технологий обучения.

2. Развитие уровней готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения протекает стихийно, без определенного плана и программы действий.

3. По нашему мнению, существует прямая связь между уровнем готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения и уровнем состояния учебного процесса: чем выше уровень исследуемой готовности у будущих учителей, тем они успешнее и эффективнее смогут руководить педагогическим процессом.

Таким образом, можно констатировать, что готовность к использованию инновационных технологий обучения у студентов находится на

недопустимом уровне, из чего следует необходимость целенаправленной работы со студентами в ходе их профессиональной подготовки.

Разработку содержания и апробацию методики формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения, а также проверку ее эффективности на практике, предполагалось достичь через решение нижеследующих задач:

1. Выявить возможности учебно-воспитательного процесса вуза по формированию готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения.

2. Определить содержание опытно-педагогической работы по формированию готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения.

3. Обосновать педагогические условия формирования исследуемой готовности.

4. Для формирования компонентов исследуемой готовности оптимально использовать возможности психолого-педагогических и частных-методических дисциплин в течение всех лет обучения студентов в вузе.

5. Ориентировать будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения на основе знаний объекта профессио-

нальной деятельности – целостного педагогического процесса.

6. Разработать и опробовать программу спецкурса «Целостный педагогический процесс – как основа использования инновационных технологий обучения».

7. Показать эффективность влияния спецкурса, различных средств и условий на процесс формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения.

Для выявления состояния подготовки будущих учителей к исследуемой готовности в процессе профессиональной подготовки нами был проведен всесторонний анализ действующего учебного плана и программ дисциплин психолого-педагогического и частно-методического циклов.

Ниже рассмотрим возможности педагогических дисциплин в формировании у будущих учителей готовности к использованию инновационных технологий обучения.

Изучение курса «Введение в педагогическую профессию» является очень важным при формировании искомой готовности, т.к. по содержанию соответствует мотивационному компоненту уже с первых лет обучения в вузе. Главными особенностями этого курса являются не столько получение будущими учителями определенных знаний о будущей профессии, сколько их стимулирование на практическую инновационную деятельность и ориентация на реализацию своих потенциальных возможностей в педагогической деятельности.

Следующий курс называется «Развитие школы и педагогической мысли в истории человечества». Основное назначение этого курса – осознание студентами методологического соотношения исторического и современного, преемственности развития современной школы.

Программа курса «Педагогика» нацелена на формирование у будущих учителей системы теоретических знаний и практических умений по переводу их в практические действия в условиях целостного педагогического процесса.

Целью следующего курса «Сравнительная педагогика» является формирование у студентов теоретического мышления, умения анализа зарубежных образовательных систем и обоснованного использования идей в практической деятельности.

Не менее важным в профессиональной подготовке будущих учителей является курс «Целостный педагогический процесс: технология реализации», который способствует овладению технологией целостного педагогического процесса, усвоению практических навыков и умений.

Курс «Этнопедагогика» ориентирует будущих учителей на ценностное отношение к педагоги-

ческому наследию народной педагогики и умелому использованию практических умений и навыков в инновационной деятельности.

Хорошие ресурсы можно почерпнуть для формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения при изучении курса «Социализация личности школьника в современных условиях», основной целью которого является осознание учителем своей роли и ответственности за адаптацию личности учащихся в современном обществе.

Для подготовки будущего учителя к системной организации своей педагогической деятельности в русле использования инновационных технологий обучения огромные возможности можно получить при преподавании курсов «Научная организация педагогического труда», «Педагогический менеджмент».

Значительные возможности для формирования у будущих учителей готовности к использованию инновационных технологий обучения имеет самостоятельная, научно-исследовательская работа студентов.

При организации опытно-педагогической работе, проводившейся на базе педагогических специальностей ЮКУ имени М.Ауезова, мы опирались на результаты теоретических исследований, исходное состояние сформированности искомой готовности и возможности учебно-воспитательного процесса вуза по формированию изучаемого качества.

Результаты

Экспериментальная работа по формированию готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения осуществлялась в четыре взаимосвязанных этапа:

1. Пропедевтический этап совпадает с обучением студентов 1 курса и направлен на развитие у студентов позитивной, личностной ориентации на педагогическую деятельность, на усвоение и получение опорных знаний об инновационных педагогических технологиях. При этом изучаются дисциплины: «Введение в педагогическую профессию», «Развитие школы и педагогической мысли в истории человечества» и другие.

2. Обучающий этап нацелен на формирование системы теоретических знаний об объекте профессиональной деятельности и глубокое овладение основами знаний по специальным, психолого-педагогическим, частно-методическим дисциплинам. Достижение этих целей осуществлялось через педагогические дисциплины: «Педагогика», «Сравнительная педагогика», «Этнопедагогика», методики преподавания частных дисциплин. Проведение этого этапа охватывало студентов 2-3 курсов.

3. Корректирующий этап предполагает основательную систематизацию теоретических зна-

ний и практических умений и навыков студентов по формированию их готовности к использованию инновационных технологий обучения. С этой целью нами интегрирована деятельность кафедр педагогики и частных методик на основе спецкурса «Целостный педагогический процесс – как основа использования инновационных технологий обучения», объединяющего две дисциплины «Педагогики» и методики преподавания частных дисциплин.

4. Итоговый этап связан с организацией и

проведением педагогической практики. Основная цель этого этапа – реализация полученных знаний в непосредственной педагогической деятельности.

После проведения каждого этапа опытно-экспериментальной работы нами проводились срезы уровней готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения, обобщенные результаты которых представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Состояние уровней готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения после итогового этапа

Уровни	Экспериментальная группа					Контрольная группа				
	Исх. срез	1 срез	2 срез	срез	4 срез	Исх. срез	1 срез	2 срез	3срез	4 срез
высокий	0,5	0,7	1,2	8,6	15,5	0,6	0,5	0,6	0,9	1,9
достаточный	2,4	3,2	3,8	25,9	41,4	2,3	2,7	3,0	3,4	4,6
средний	11,5	13,4	15,6	31,0	29,3	12,8	13,7	15,0	19,1	19,7
низкий	85,6	82,7	79,4	34,5	13,8	84,3	83,1	81,4	76,6	73,8

Анализ полученных результатов свидетельствует об увеличении числа студентов в экспериментальной группе с высоким (15,5 %) и достаточным (41,4 %) уровнями сформированности исследуемой готовности. Заметны изменения, хотя не столь ярко выраженные и в контрольной группе.

Обсуждение

Проблемы инноватики в образовании получили освещение в работах Ш.Т.Таубаевой [1], Е.Ш.Козыбаева [2], Е.Е.Плотницкой [3], С.Д.Полякова [4], М.М. Поташника [5], А.Я. Найна [6], В. Лоренсова [7], Т. Молдаханова [8], А.В.Хомерики [9], М.С.Керимбаевой [10], А.Кайдаровой [11] и др.

В исследованиях М.В.Кларина [12] раскрываются инновационные дидактические находки мировой педагогики.

Педагогическим технологиям в инновационном процессе посвящены работы В.П.Беспалько [13], В.В.Гузеева [14], М.М.Жанпеисовой [15], Н.Ахметовой [16], Г.К.Сибатовой [17], К.Ж.Бузаубаковой [18], Т.Хакимовой [19], Б.Тургынбаевой [20] и др.

Изучение образовательного процесса в педагогических вузах Республики Казахстан свидетельствует о том, что вопросу формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных педагогических технологий посвящено мало трудов. Знания, получаемые студентами по разным предметам, часто разрознены и не обеспечивают формирования целостного представления о сущности, роли и способах реализации инновационных технологий обучения в педагогическом процессе.

Заключение

Полученные в ходе экспериментальной работы результаты дают нам основание выдвинуть следующие рекомендации:

1.Формирование готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения может эффективно осуществляться в соответствии с апробированными нами педагогическими условиями.

2.Процесс подготовки будущих учителей изначально должен быть ориентирован на объект их профессиональной деятельности, так как без знаний сущности, закономерностей, структуры целостного педагогического процесса невозможно формировать готовность к использованию инновационных технологий обучения.

3.Процесс формирования готовности будущих учителей к использованию инновационных технологий обучения должен осуществляться поэтапно, начиная с первого курса, для этого необходимо использовать возможности содержания всех психолого-педагогических и частно-методических дисциплин.

4.Для формирования искомой готовности должна быть проведена предварительная работа по координации усилий кафедр педагогики и частных методик, чтобы у студентов не было разрозненных знаний по отдельным дисциплинам, а наоборот они должны представить объект своей деятельности в целостности.

5.Для формирования у студентов целостного представления о значимости исследуемой готовности эффективно практиковать в вузах интегрированные спецкурсы, целью которых является

формирование целостной системы педагогических, психологических и методических знаний у студентов и обучение их переводу теоретических знаний в практические действия (овладение педагогическими технологиями).

6.С целью формирования у студентов готовности к использованию инновационных технологий обучения, нужно изменить формы и методы организации учебно-познавательной деятельности, делать большой упор на творческий характер деятельности, практиковать коллективно-познавательную деятельность студентов. Активизировать позицию студентов от «пассивного слушателя» на позицию «активной творческой личности», готовой к постоянному саморазвитию и самосовершенствованию через лекции-диалоги, лекции-беседы, мини-лекции студентов, предварительную подготовку к лекциям для совместного обсуждения, семинары-дискуссии, деловые игры, психологические и педагогические тренинги по общению, встречи с мастерами педагогического труда и др.

7.Чтобы проверить и оценить полученные знания на практике вести студентов именно в те школы, где реализуется технология целостного педагогического процесса, где на научной осно-

ве организованы коллективно-познавательная деятельность учащихся, технология сотрудничества, личностно-ориентированные технологии, объединенные одной идеей – формированием и развитием целостной личности школьника.

8.Для выявления уровня сформированности у будущих учителей готовности к использованию инновационных технологий обучения применять комплекс диагностических методик.

9.Приобщать студентов к самоанализу, рефлексии, самооценке профессиональной подготовки, в том числе их готовности к использованию инновационных технологий обучения и постоянному самосовершенствованию.

Проведенное исследование явилось частью общей системы подготовки студентов университета к профессионально-педагогической деятельности.

Данное исследование не претендует на полное исчерпывающее решение проблем использования инновационных педагогических технологий в учебно-воспитательном процессе. Оно вскрывает лишь отдельные стороны проблемы и открывает новые возможности для более широкого и глубокого её исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Таубаева Ш.Т. Становление педагогической инноватики как науки. – Алматы:Дар, 1995. – 280с.
2. Козыбаев Е.Ш. Понятие о педагогических инновациях //Ұлт тағылымы. – 2008. – №1. – С. 176-178.
3. Плотницкая Е.Е. Педагогические инновации. – Ростов-на-Дону, 1995. – 194 с.
4. Поляков С.Д. В поисках педагогической инноватики. – М., 1993. – 117 с.
5. Поташник М.М. Как развивать педагогическое творчество. – М.: Просвещение 1987. –97с.
6. Найн А.Я. Опыт инновационной деятельности в системе профессионального образования //Педагогика. – М., 1994. – №3 – С. 30-38
7. Хомерики О.Г., Поташник М.М., Лоренсов А.В. Развитие школы как инновационный процесс. – М.:Просвещение, 1994.
8. Молдаханова Т., Жанатаев О. Университеты инновационного типа– основа подготовки научно-технических кадров новой формации //Высшая школа Казахстана. – 2008. – №4. – С. 5-9.
9. Хомерики О. Г. Инновации в практике обучения //Педагогика. – 1993. – № 2. –С. 23-29.
10. Керимбаева М.С. Инновационные процессы в школе: проблемы, перспективы, поиск. – Алматы:Дарын, 1995 – 65 с.
11. Қайдарова А. Инновациялық тәжірибе ерекшеліктері //Қазақстан мектебі. – 2005. – №1. – Б.44-46.
12. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – Рига: НПЦ «Эксперимент», 1995. – 176с.
13. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995. – 120 с.
14. Гузев В.В. Системные основания образовательной технологии. – М.: Знание, 1995. – 135с.
15. Жанпеисова М.М. Технология модульного обучения. – Актөбе:Книга,1999.
16. Ахметова Н.А. Модульно-рейтинговая технология обучения: научный подход. – Алматы:Жазушы, 2001. – 341с.
17. Сибгатов Г. К. Образовательные технологии в практической деятельности студентов вузов. – Актөбе:Книга, 2004. – 150 с.
18. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. – Алматы: Жазушы, 2004.– 207б.
19. Хакимова Т. Мультимедийные технологии обучения //Поиск. – 2007. – С. 271-275.
20. Тұрғынбаева Б. Дамыта оқыту технологиясы. – Алматы:Жазушы, 2000. – 87б.

REFERENCES:

1. Taubayeva SH.T. Stanovleniye pedagogicheskoy innovatiki kak nauki. – Almaty:Daur, 1995. – 280s.
2. Kozybayev Ye.SH. Ponyatiye o pedagogicheskikh innovatsiyakh //Ұлт тағылымы. – 2008. – №1. – С. 176-178.

3. Plotnitskaya Ye.Ye. Pedagogicheskiye innovatsii. – Rostov-na-Donu, 1995. – 194 s.
4. Polyakov S.D. V poiskakh pedagogicheskoy innovatiki. – M., 1993. – 117 s.
5. Potashnik M.M. Kak razvivat' pedagogicheskoye tvorchestvo. – M.: Prosveshcheniye, 1987. – 97s.
6. Nayn A.YA. Opyt innovatsionnoy deyatel'nosti v sisteme professional'nogo obrazovaniya // Pedagogika. – M., 1994. – №3 – S. 30-38
7. Khomeriki O.G., Potashnik M.M., Lorensov A.V. Razvitiye shkoly kak innovatsionnyy protsess. – M.: Prosveshcheniye, 1994.
8. Moldakhanova T., Zhanatayev O. Universitety innovatsionnogo tipa– osnova podgotovki nauchno-tekhnicheskikh kadrov novoy formatsii //Vysshaya shkola Kazakhstana. – 2008. – №4. – S. 5-9.
9. Khomeriki O. G. Innovatsii v praktike obucheniya //Pedagogika. – 1993. – № 2. –S. 23-29.
10. Kerimbayeva M.S. Innovatsionnyye protsessy v shkole: problemy, perspektivy, poisk. – Almaty:Daryn, 1995 – 65 s.
11. K,aydarova A. Innovatsiyalyk, tәzhiribe yerekshelikteri //K,azak,stan mektebi. – 2005. – №1. – B.44-46.
12. Klarin M.V. Innovatsii v mirovoy pedagogike. – Riga: NPTS «Eksperiment», 1995. – 176s.
13. Beshpal'ko V.P. Pedagogika i progressivnyye tekhnologii obucheniya. – M., 1995. – 120 s.
14. Guzeyev V.V. Sistemnyye osnovaniya obrazovatel'noy tekhnologii. – M.: Znaniye, 1995. – 135s.
15. Zhanpeisova M.M. Tekhnologiya modul'nogo obucheniya. – Aktobe:Kniga, 1999.
16. Akhmetova N.A. Modul'no-reytingovaya tekhnologiya obucheniya: nauchnyy podkhod. – Almaty:Zhazushy, 2001. – 341s.
17. Sibagatova G. K. Obrazovatel'nyye tekhnologii v prakticheskoy deyatel'nosti studentov vuzov. – Aktobe:Kniga, 2004. – 150 s.
18. Bұzbaubak,ova K.ZH. Zhaңa pedagogikalyk, tekhnologiya. – Almaty: Zhazushy, 2004.– 207b.
19. Khakimova T. Mul'timediynnyye tekhnologii obucheniya //Poisk. – 2007. – S. 271-275.
20. Tұrғыnbayeva B. Damyta ok,ytu tekhnologiyasy. – Almaty:Zhazushy, 2000. – 87b.

Сведения об авторах:

Мусабекова Гульнар Тажибаевна – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Мировые языки» Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Жолдасбекова Бибисара Абдиманатовна – кандидат педагогических наук,, доцент кафедры «Теория и методика физического воспитания и начальной военной подготовки» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, г.Шымкент, ул.Тауке хана,5;87023887035, zbibisara@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Мұсабекова Гүлнар Тәжібайқызы – педагогика ғылымдарының докторы, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің "Әлем тілдері" кафедрасының профессоры, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Жолдасбекова Бибисара Әбдіманатқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің "Дене тәрбиесі және бастапқы әскери дайындықтың теориясы мен әдістемесі" кафедрасының доценті, Шымкент қаласы, Тауке хан көшесі, 5; 87023887035, zbibisara@mail.ru

Information about the authors:

Musabekova Gulnar Tazhibayevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of "World Languages" of the International Kazakh-Turkish University named after H. A.Yasavi, Turkestan, B. Sattarkhanov Avenue, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Zholdasbekova Bibisara Abdimanatovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department "Theory and Methodology of Physical Education and initial military training" of the South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Tauke Khan str., 5; 87023887035, zbibisara@mail.ru

Г.Т. МУСАБЕКОВА^{1*}, М.С. КЕНЖЕЕВ²¹МКТУ имени Х.А.Ясави,

Туркестан, Казахстан

²ЮКУ имени М.Ауезова,

Шымкент, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. На современном этапе развития общества активизировалось внимание к здоровому образу жизни студентов, что связано с озабоченностью общества по поводу здоровья специалистов, выпускаемых высшей школой и ростом заболеваемости в процессе их профессиональной подготовки с последующим снижением работоспособности. Состояние здоровья молодежи является важнейшим слагаемым здорового потенциала нации, поэтому сохранение и развитие здоровья студентов и формирование у них здорового образа жизни сегодня имеет приоритетное значение. Неслучайно педагоги в последнее время проявляют глубокий интерес к проблеме здоровья студентов, воспитания у них ответственного отношения к своему здоровью, к здоровью окружающих и здоровью будущих поколений.

Эта проблема рассматривается на различных уровнях: в решении коллегии Министерства образования и науки РК, Министерства здравоохранения РК. Для всех государственных структур поставлены конкретные задачи по обеспечению условий, содействующих сохранению и укреплению физического и психического здоровья детей и юношей средствами физической культуры, организации мониторинга состояния молодежи, рационализации досуговой деятельности. Физическая культура является одним из факторов здорового образа жизни, поэтому формирование здорового образа жизни студентов в процессе физического воспитания является одной из таких задач в образовательных учреждениях.

В статье рассматривается необходимость формирования здорового образа жизни студенческой молодежи вузов. Представленный в статье эмпирический материал основывается на социологических исследованиях, проведенных среди молодежи г. Шымкента и экспертном опросе. Результаты исследования выявили недостаточное внимание к здоровому образу жизни студентов в силу различных объективных и субъективных причин. В статье представлены рекомендации экспертов, направленные на формирование здорового образа жизни студентов.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, здоровье, студенты, молодежь, физическая активность, рациональное питание, вредные привычки.

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде студенттердің салауатты өмір салтына назар аударылды, бұл жоғары мектеп шығаратын мамандардың денсаулығына қоғамның алаңдаушылығымен және олардың кәсіби дайындық процесінде аурудың артуымен, кейіннен өнімділіктің төмендеуімен байланысты. Жастардың денсаулық жағдайы ұлттың салауатты әлеуетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, сондықтан студенттердің денсаулығын сақтау мен дамыту және олардың салауатты өмір салтын қалыптастыру бүгінде басым мәнге ие. Соңғы уақытта мұғалімдер студенттердің денсаулығы, олардың денсаулығына, айналасындағылардың денсаулығына және болашақ ұрпақтың денсаулығына жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу мәселесіне терең қызығушылық танытуы кездейсоқ емес.

Бұл мәселе әр түрлі деңгейде қарастырылды: ҚР Білім және ғылым министрлігінің, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің алқа шешімінде. Барлық мемлекеттік құрылымдар үшін дене шынықтыру құралдарымен балалар мен жасөспірімдердің дене және психикалық денсаулығын сақтауға және нығайтуға ықпал ететін жағдайларды қамтамасыз ету, жастардың жай-күйіне мониторинг ұйымдастыру, бос уақыт қызметін ұтымды ету бойынша нақты міндеттер қойылған. Дене шынықтыру – бұл салауатты өмір салтының факторларының бірі, сондықтан дене шынықтыру процесінде студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастыру білім беру ұйымдарындағы осындай міндеттердің бірі болып табылады.

Мақалада ЖОО студент жастарының салауатты өмір салтын қалыптастыру қажеттілігі қарастырылады. Мақалада ұсынылған эмпирикалық материал Шымкент қаласының жастары арасында жүр-

гізілген әлеуметтік зерттеулерге және сараптамалық сауалнамаға негізделген. Зерттеу нәтижелері студенттердің әр түрлі объективті және субъективті себептерге байланысты салауатты өмір салтына жеткіліксіз назар аударатынын анықтады. Мақалада студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған сарапшылардың ұсыныстары берілген.

Түйін сөздер: салауатты өмір салты, денсаулық, студенттер, жастар, дене белсенділігі, тиімді тамақтану, зиянды әдеттер.

FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE OF STUDENTS

Abstract. At the present stage of the development of society, attention to the healthy lifestyle of students has become more active, which is due to the concern of society about the health of specialists who graduate from higher education and the increase in morbidity in the course of their professional training, followed by a decrease in working capacity. The state of health of young people is the most important component of the healthy potential of the nation, so the preservation and development of the health of students and the formation of a healthy lifestyle for them today is of priority importance. It is no coincidence that teachers have recently shown a deep interest in the problem of students' health, educating them to take a responsible attitude to their own health, to the health of others and to the health of future generations.

This issue is considered at different levels: the decision of the Collegium of the Ministry of education and science of the RK, the Ministry of health. Specific tasks have been set for all state structures to ensure conditions that promote the preservation and strengthening of the physical and mental health of children and young people by means of physical culture, to organize monitoring of the condition of young people, and to rationalize leisure activities. Physical culture is one of the factors of a healthy lifestyle, so the formation of a healthy lifestyle of students in the process of physical education is one of such tasks in educational institutions.

In the article the necessity of formation of healthy lifestyle of students of the universities. The article presents empirical material is based on sociological research conducted among the students of the Shymkent. Krai and the expert survey. The results of the study revealed insufficient attention to healthy lifestyles of students due to various objective and subjective reasons. The article presents the advice of experts, aimed at formation of healthy life-style of students.

Key words: healthy lifestyle, health, students, young people, physical activity, nutrition, harmful habits.

Введение

В современных условиях развития общества одной из актуальных проблем является сохранение здоровья населения. Основной потребностью современного общества становится личность, имеющая высокую культуру образа жизни на основе осмысления ценностей здоровья. Здоровье общества и его охрана выступает важной государственной, социально-экономической и политической задачей, эффективное решение которой во многом предопределяет будущее страны.

Состояние здоровья молодежи является важнейшим показателем благополучия общества и государства, отражающий не только настоящую ситуацию, но и дающий точный прогноз на будущее. Трудовые ресурсы страны, ее безопасность, политическая стабильность, экономическое благополучие и морально-нравственный уровень населения непосредственно зависят от состояния молодежи.

Материалы и методы

Методы исследования: анализ психолого-педагогической литературы; наблюдение; анализ документов, анализ продуктов деятельности, обобщение опыта, анкетирование, экспертная оценка, эксперимент.

Результаты исследований, проводившиеся в разных городах Казахстана, свидетельствуют о том, что в настоящее время для современной студенческой молодежи существенными являются: деньги, образование и профессия, деловая карьера и удовольствия. Для большинства современной молодежи стремление к благосостоянию, в основе которого лежит обогащение и жизненный успех, достигаемый любой ценой, порой за счет своего индивидуального здоровья и здоровья окружающих его людей. Здоровый образ жизни, к сожалению, не является одной из основных потребностей современной молодежи, большая часть молодежи уделяет внимание образованию (научно-исследовательская деятельность, получение дополнительного образования).

Медицинскую активность студентов следует признать низкой, что проявляется в низкой гигиенической грамотности и информированности о факторах, формирующих их здоровье, с недооценкой роли образа жизни в возникновении заболеваний. Анализ результатов анкетирования, проведенного сотрудниками лаборатории научно-практической психологии ЮКУ (2019-2020гг) показал, что для большей части студенческой молодежи характерен низкий уровень знаний о здоровом образе жизни, следова-

тельно, у студентов нет достаточно осознанного стимула для занятий физкультурой и спортом. У более шестидесяти пяти процентов опрошенных студентов (1-4 курсы) был обнаружен недостаточно сформированный уровень культуры здорового образа жизни.

Молодежь – основной резерв и значительная часть трудовых ресурсов, состояние здоровья молодежи сегодня – это здоровье нации через 10-30 лет. Молодежь является потенциалом социального развития и фактор политического баланса, и воспроизводственный потенциал нации. Здоровье – качественная предпосылка будущей самореализации молодых людей, способности к созданию семьи и деторождению, к сложному учебному и профессиональному труду, общественно-политической и творческой активности.

От состояния здоровья студенческой молодежи зависит становление и развитие социально-экономической сферы государства. Состояние здоровья студентов, как и населения в целом – не только важный индикатор общественного развития, отражение социально-экономического и гигиенического благополучия страны, но мощный экономический, трудовой, оборонный и культурный потенциал общества, фактор и компонент благосостояния

Поступив в вуз, молодые люди оказываются в новых условиях, адаптация к которым представляет собой сложный многоуровневый социально-психологический процесс, и сопровождается значительным напряжением компенсаторно-приспособительных систем организма. Учитывая, что интенсивные умственные нагрузки в наибольшей степени приходятся на период студенчества, возрастает роль тщательного контроля за состоянием здоровья студенческой молодежи.

Здоровье во многом связано с образом жизни. В это понятие входит соблюдение физиологически оптимального режима труда и отдыха, рациональное питание, достаточный уровень физической активности, соблюдение правил личной гигиены и т.д. Очевидно, что нарушение хотя бы одного из них негативно отражается на состоянии здоровья. В последнее время одним из факторов, влияющих на здоровье, называют низкую двигательную активность.

Даже такое базовое профилактическое мероприятие, как зарядку, практически половина опрошенных игнорирует. Среди опрошенных в возрасте с 17-ти до 24-х лет сокращается количество молодых людей, которые 1-3 раза в неделю занимаются физическими упражнениями (с.43,2 процентов до 29,9 процентов). Также в настоящее время для современной студенческой молодежи существенными являются: деньги, образование и профессия, деловая карьера и удовольствия. Для большинства современной молодежи стремление к благосостоянию, в ос-

нове которого лежит обогащение и жизненный успех, достигаемый любой ценой, порой за счет своего индивидуального здоровья и здоровья окружающих его людей.

Здоровый образ жизни, к сожалению, не является одной из основных потребностей современной молодежи, большая часть молодежи уделяет внимание образованию (научно-исследовательская деятельность, получение дополнительного образования). Медицинскую активность студентов следует признать низкой, что проявляется в низкой гигиенической грамотности и информированности о факторах, формирующих их здоровье, с недооценкой роли образа жизни в возникновении заболеваний. У более шестидесяти пяти процентов опрошенных студентов (1-4 курсы) был обнаружен недостаточно сформированный уровень культуры здорового образа жизни. Тридцать восемь процентов студентов отметили, что не умеют активно отдыхать, а около двадцати двух процентов опрошиваемых указали, что им не хватает знаний для развития и самосовершенствования своего здоровья [1].

По данным результатов исследования 37,2 % респондентов в возрасте 18-22 года, считают, что, скорее всего они ведут здоровый образ жизни, 33,8 % респондентов утверждают, что ведут здоровый образ жизни, остальные отрицали (11%) или сомневались (18 %) в том, что ведут здоровый образ жизни [2].

Важным фактором, обуславливающим здоровье человека, является здоровый образ жизни, который включает в себя: отказ от вредных привычек (курение, употребление алкоголя, наркотиков), сбалансированное питание, занятия спортом, физическая активность, избегание стрессовых ситуаций, профилактика заболеваний и т.д.

Далеко не все участники исследования являются физически активными и занимаются спортом, лишь 35% ответили утвердительно. Правила личной гигиены соблюдают около половины респондентов (48,6%).

Часть вопросов, характеризующих питание студентов, показывает, что большинство респондентов все-таки стараются соблюдать режим питания и следят за его качественными характеристиками. Большинство опрошенных (81,7%) питаются 3 и более раз в день, многие стараются как можно чаще употреблять фрукты и овощи, что несомненно полезно для организма и положительно влияет на здоровье человека, также большинство респондентов отказываются от употребления сладких газированных или энергетических напитков и в целом стараются придерживаться рационального питания.

Также результаты показывают, что большинство опрошенных респондентов отказались от вредных привычек. Так курящими признали

себя только 28% опрошенных, что значительно ниже показателей ранее проведенных исследований. Более половины (56,8%) ответили, что не курят вообще, 15% курили, но оставили эту пагубную привычку. Постоянное употребление алкогольных напитков демонстрируют 6,8% респондентов, редко или никогда употребляют 66,9% студентов. Также в результате исследования выяснилось, что большинство респондентов 80,2 % не осуществляют профилактику острых и хронических заболеваний, лишь 19,8 % посещают медицинские учреждения с целью профилактики.

Таким образом, можно сделать вывод, что в молодежной среде происходит популяризация здорового образа жизни. Все больше молодых людей стремится вести здоровый образ жизни. Свидетельством тому является то, что молодые люди следят за своим питанием, отказываются от вредных привычек, таких как курение и алкоголь, что, несомненно, положительно отражается на их самочувствии, здоровье. Но, к сожалению, спорт и физическая активность так и не занимают должного места в жизни молодежи. А ведь именно спорт и физическая активность является профилактикой болезней человека и совершенно серьезно оказывает огромное влияние на здоровье человека. Сейчас уже доказано, что огромное значение имеют занятия регулярными физическими упражнениями, которые служат для укрепления здоровья, предупреждения заболеваний, повышения устойчивости и сопротивляемости организма.

Результаты

В результате проведенного экспертного опроса по данной проблематике были выделены характеристики региона, влияющие на состояние здоровья студентов [3].

Среди них: предпосылки развития состояния здоровья, управления им как процессом со стороны социальных институтов (в качестве таких предпосылок, прежде всего, выступают потребности общества, проявляющиеся на уровне региона: потребности в формировании здорового поколения, в воспроизводстве своей социальной структуры, в замещении вышедших членов общества новыми, взамен умерших, мигрировавших); цели, поставленные обществом на уровне региона, как внутренний фактор формирования нового, здорового поколения (цели, прежде всего, связаны с потребностями, и поэтому сохранение и укрепление здоровья детей и молодежи становится важной целью систем образовательных учреждений); социально-экономические особенности региона и образ жизни в регионе как внешние факторы (это могут быть виды трудовой деятельности населения в регионе, предшествующие развитию в нем системы образовательных и медицинских учреждений).

Все эксперты сошлись во мнении, что здоровье молодежи края в целом удовлетворительное, что нельзя сказать о ведении ей здорового образа жизни. Выделялись общие позиции, такие как: курение, употребление алкоголя, употребление «легких» наркотических веществ, малая физическая активность, отсутствие мотивации быть здоровым.

Единогласно было высказано, что прямых препятствий к ведению ЗОЖ в крае для молодежи нет, но существуют обстоятельства в разной степени, мешающие этому процессу. Были выделены следующие обстоятельства: пропаганда и насаждение вредных привычек через СМИ; нарушение понятие ведения здорового образа жизни у молодежи; отсутствие пропаганды ЗОЖ с детства, школьной скамьи, в вузе.

Также было высказано мнение, что вуз способен влиять на сохранение и укрепление здоровья и формирование соблюдения правил ЗОЖ среди учащихся. По поводу необходимости проведения в вузе деятельности по поддержке ЗОЖ среди учащихся, эксперты высказали следующие мнения:

- современная система высшего образования должна быть нацелена на максимальное развитие личности, талантов, умственных и физических способностей; она должна готовить молодёжь к активной взрослой жизни в свободном обществе, воспитывать ответственность за свое будущее, будущее близкого окружения и общества в целом; формировать важные жизненные ценности;

- в вузе должна идти подготовка высококвалифицированных, здоровых кадров, способных осуществлять разработку и внедрение инноваций в социально-экономической и технической сфере жизни общества, становится основой дальнейшего развития территорий Казахстана;

- в вузе должно проходить воспитание и развитие социально значимых личностных качеств у студентов вузов с использованием средств физической культуры и спорта.

Экспертами были предложены следующие мероприятия для вуза:

- организация контроля за развитием социально значимых личностных качеств в процессе физкультурно-спортивной деятельности;

- сравнение полученных результатов с планируемыми;

- определение малоэффективных средств физической культуры и спорта для воспитания и развития студентов;

- внесение изменений и дополнений в программу действий по воспитанию и развитию социально значимых качеств у студентов с использованием средств физической культуры и спорта;

- расширение межличностного общения и взаимосвязанности в процессе физкультурно-спортивной деятельности на основе совместного

посещения спортивных секций, соревнований, выполнения упражнений одинаковой направленности;

- реализация действий, связанных с материально-техническим и методическим обеспечением занятий по физической культуре и спорту в решении воспитательных задач;

- формирование готовности у преподавателей к воспитанию и развитию социально значимых личностных качеств у студентов с использованием средств физической культуры и спорта.

- обеспечение тесного взаимодействия учебного и внеучебного процесса физического воспитания для освоения ценностей физической культуры, удовлетворения потребностей учащейся молодежи в занятиях физическими упражнениями, спортом и туризмом;

Обсуждение

Теоретические основы формирования здорового образа жизни студентов сформулированы в работах Г.Т. Апанасенко [4], В.К. Бальсевича [5], М.Л. Виленского [6,с710-12], Д.А. Изуткина [7], Ж.З.Торыбаевой [8] и других ученых. По-разному трактуя подходы к решению этой проблемы и основные понятия «здоровье» и «здоровый образ жизни», исследователи в целом едины в понимании здорового образа жизни студентов как фактора повышения эффективности их профессиональной подготовки.

Основной путь практического решения этой проблемы рассматривается с позиции рационального использования средств физической культуры в качестве основного инструмента физического, психического и нравственного оздоровления студентов в совокупности со всей системой их профессиональной подготовки (В.А. Лищук[9], И.К. Шалаева[10] и другие).

Мы в своем исследовании руководствовались идеями вышеназванных ученых.

Заключение

Исходя из вышеизложенного, актуальной проблемой современной высшей школы является поиск новых путей педагогического воздействия, организационных форм, содержания занятий по физическому воспитанию студентов, использования творческого потенциала и многолетнего опыта преподавателей с учетом реалий сегодняшнего дня. В связи с этим повышение психофизической подготовленности студентов видится в нахождении оптимального варианта построения учебного процесса с одной стороны, с другой – необходимостью формирования устойчивого интереса к физической культуре

создания у молодых людей установок на ведение здорового образа жизни.

В настоящее время работа по ориентации студенческой молодежи на здоровый образ жизни может осуществляться по четырем направлениям:

- – нормативно-правовое направление. Речь идет о выполнении требований законодательства, ведомственных приказов и нормативных актов, направленных на защиту, охрану и поддержание здоровья обучающихся. Необходимо выполнять требования, связанные с режимом учебной нагрузки, организацией здоровьесберегающих условий обучения (удобной мебели, освещения, тепла, санитарного состояния аудиторий), организацией питания, условий проживания студентов и пр.;

- – организационно-педагогическое направление. Связано с координацией усилий по обеспечению просвещения и воспитания студентов в области здоровьесбережения.

- Многие темы по разным учебным дисциплинам содержат возможности информирования и формирования здоровьесберегающих умений;

- – научно-методическое направление. В валеологической литературе разносторонне разработаны образовательные программы, реализация которых позволяет изменять отношение обучающихся к своему здоровью. Информирование о психологии здоровья и здорового образа жизни, факторах, увеличивающих продолжительность активной жизни, об оздоровительных физкультурно-спортивных системах, дается понятие стрессоустойчивости, стрессовых факторов, определяются пути оптимизации двигательной активности и физической нагрузки человека в повседневной деятельности и т.п.

- Все эти и множество других валеологических вопросов требуют своего освещения в процессе профессионального образования с учетом его специфики и особенностей будущей профессиональной деятельности студента;

- – физкультурно-спортивное направление. Физическая культура и спорт располагают неограниченными воспитательными возможностями по ориентации студентов на здоровый образ жизни. В физкультурно-спортивной деятельности, характеризующейся высокой эмоциональностью, духом состязательности, жесткой регламентацией поведения занимающихся, насыщенностью межличностных контактов, установками на взаимопомощь и партнерство, разнообразием положительных мотивов и т.д., заключен мощный социально- психологический потенциал.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Медико-социальные аспекты охраны здоровья студенческой молодежи. – Шымкент,2019. – С. 32
2. Социологическое исследование «Оценка распространенности факторов риска заболеваний среди населения г. Шымкента и приверженности жителей города к ведению здорового образа жизни». –Шымкент,2019.-35с.

3. Экспертный опрос специалистов в отношении формирования здорового образа жизни студенческой молодежи в г. Шымкенте.–Шымкент,2020.-30с.
4. Апанасенко Г.Т. Эволюция биоэнергетики и здоровья человека. – СПб.: Республика, 1992.- 123 с.
5. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. – М.: Физкультура и спорт, 1998. – 208 с.
6. Виленский М.Я. Процессуальные характеристики формирования здорового образа жизни учащейся молодежи // Физическая культура – основа здорового образа жизни. – Самара, 1996. – С. 10-12.
7. Изуткин Д.А. Здоровый образ жизни как основа профилактики. – М.: Просвещение, 1982. – 150с.
8. Торыбаева Ж.З. – Теоретические основы внедрения инновационных технологий здорового образа жизни в процессе взаимодействия социальных институтов воспитания.- Шымкент: Alem, 2008. – 324с.
9. Лищук В.А., Мосткова Е.В. Девять ступеней к здоровью. – М.: Восточная книжная компания, 1997. – 320 с.
10. Шалаев И.К. Здоровье студентов прежде всего. – Барнаул: Мир,2015.- 150с.

REFERENCES:

1. Mediko-sotsial'nyye aspekty okhrany zdorov'ya studencheskoy molodezhi. – Shymkent,2019. – S. 32
2. Sotsiologicheskoye issledovaniye «Otsenka rasprostranennosti faktorov riska zabolevaniy sredi naseleniya g. Shymkenta i priverzhennosti zhiteley goroda k vedeniyu zdorovogo obraza zhizni». – Shymkent,2019.-35s.
3. Ekspertnyy opros spetsialistov v otnoshenii formirovaniya zdorovogo obraza zhizni studencheskoy molodezhi v g. Shymkente.–Shymkent,2020.-30s.
4. Apanasenko G.T. Evolyutsiya bioenergetiki i zdorov'ya cheloveka. – SPb.: Respublika, 1992.- 123 s.
5. Bal'sevich V.K. Fizicheskaya kul'tura dlya vseh i dlya kazhdogo. – M.: Fizkul'tura i sport, 1998. – 208 s.
6. Vilenskiy M.YA. Protsessual'nyye kharakteristiki formirovaniya zdorovogo obraza zhizni uchashcheysya molodezhi // Fizicheskaya kul'tura – osnova zdorovogo obraza zhizni. – Samara, 1996. – S. 10-12.
7. Izutkin D.A. Zdorovyy obraz zhizni kak osnova profilaktiki. – M.: Prosveshcheniye, 1982. – 150s.
8. Torybayeva ZH.Z. – Teoreticheskiye osnovy vnedreniya innovatsionnykh tekhnologiy zdorovogo obraza zhizni v protsesse vzaimodeystviya sotsial'nykh institutov vospitaniya.- Shymkent: Alem, 2008. – 324s.
9. Lishchuk V.A., Mostkova Ye.V. Devyat' stupeney k zdorov'yu. – M.: Vostochnaya knizhnaya kompaniya, 1997. – 320 s.
10. Shalayev I.K. Zdorov'ye studentov prezhde vsego. – Barnaul: Mir,2015.- 150s.

Сведения об авторах:

Мусабекова Гульнар Тажибаевна – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Мировые языки» Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Кенжеев Махсат Сабитович – магистр-преподаватель кафедры «Физическое воспитание для экономических,юридических, аграрных специальностей» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, г.Шымкент, ул.Тауке хана,5; 87071868656, maksatken87@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Мұсабекова Гүлнар Тәжібайқызы – педагогика ғылымдарының докторы, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің "Әлем тілдері" кафедрасының профессоры, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Кенжеев Махсат Сәбитұлы – магистр-оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің "Экономика,заңтану,аграрлық мамандықтары үшін дене тәрбиесі" кафедрасының магистр-оқытушысы, Шымкент қаласы,Тәуке хан көшесі,5; 87071868656, maksatken87@mail.ru

Information about the authors:

Musabekova Gulnar Tazhibayevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of "World Languages" of the International Kazakh-Turkish University named after H. A.Yasavi, Turkestan, B. Sattarkhanov Avenue, 29, 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Zholdasbekova Bibisara Abdimanatovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department "Theory and Methodology of Physical Education and initial military training" of the South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Tauke Khan str., 5; 87071868656, maksatken87@mail.ru

УДК 378.243:371.3

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.73.64.022>А.С. ПОПАНДОПУЛО^{1*} М.Е. НУРГАЛИЕВА²¹²НАО «Торайгыров университет»,

Павлодар, Казахстан

(e-mail: anaralinara79@mail.ru)

РАЗВИТИЕ МЕТАПОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются рассуждения студентов, преподавание и обучение в практическом курсе дисциплины «Педагогическая психология». Эти исследования объединены понятием метапознания, которое может быть понято глобально как познание о познании. Рассуждение о содержании курса считается метакогнитивным навыком, обучение в практическом курсе содержит метакогнитивные подсказки и развивает метакогнитивное мышление студентов, а преподаватели обладают метакогнитивными знаниями о предметной области. В статье показана связь теоретических концепций педагогической науки и психологии, с одной стороны, с практикой образования – с другой. В контексте проведенного исследования рассматриваются исследования трех практических кейсов, которые сосредоточены на: состояниях развития метапознания, компонентах метапознания в практическом образовании и метакогнитивной структуре знаний о теоретической области соответственно. Обсуждается психолого-педагогическая концепция информации, связанная с метапознанием и знаками. Подчеркивается важность формы знаков как метакогнитивного аспекта информации. Обсуждается роль обмена информацией в процессе обучения.

Ключевые слова: метапознание, метакогнитивные навыки, метакогнитивные стратегии

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕТА-САНАСЫН ДАМЫТУ

Аннотация: Бұл мақалада студенттердің пікірлері, «Педагогикалық психология» пәнінің практикалық курсына оқыту және оқыту қарастырылған. Бұл зерттеулер Мета-таным ұғымымен біріктірілген, оны бүкіл әлемде таным туралы білім ретінде түсінуге болады. Курстың мазмұны туралы пайымдау метакогнитивті дағды болып саналады, практикалық курста оқу метакогнитивті кеңестерді қамтиды және студенттердің метакогнитивті ойлауын дамытады, ал оқытушылар пән туралы метакогнитивті білімге ие. Мақалада бір жағынан педагогикалық ғылым мен психологияның теориялық тұжырымдамаларының екінші жағынан білім беру тәжірибесімен байланысы көрсетілген. Зерттеу контекстінде үш практикалық кейстің зерттеулері қарастырылады: метапознаның даму жағдайлары, практикалық білім берудегі метапознаның компоненттері және сәйкесінше теориялық сала туралы білімнің метакогнитивті құрылымы. Мета-білім мен белгілерге қатысты ақпараттың психологиялық-педагогикалық тұжырымдамасы талқыланады. Белгілер формасының ақпараттың метакогнитивті аспектісі ретінде маңыздылығы атап өтілді. Оқу процесінде ақпарат алмасудың рөлі талқыланады.

Түйіндемесөздер: метатаным, метакогнитивті дағдылар, метакогнитивті стратегиялар.

DEVELOPMENT OF STUDENTS ' META-CONSCIOUSNESS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract: This article discusses the reasoning of students, teaching and learning in the practical course of the discipline «Educational psychology». These studies are United by the concept of metacognition, which can be understood globally as knowledge about cognition. Reasoning about course content is considered a metacognitive skill, learning in a hands-on course contains metacognitive cues and develops students ' metacognitive thinking, and teachers have metacognitive knowledge of the subject area. The article shows the connection between the theoretical concepts of pedagogical science and psychology, on the one hand, and the practice of education, on the other. In the context of the research, we consider the research of three practical cases that focus on: the States of metacognition development, the components of metacognition in practical education, and the metacognitive structure of knowledge about the theoretical field, respectively. The psychological and pedagogical concept of information related to metacognition and signs is discussed. The importance of the sign form as a metacognitive aspect of information is emphasized. The role of information exchange in the learning process is discussed.

Keywords: metacognition, metacognitive skills, metacognitive strategies.

Введение

Система высшего образования требует нового подхода к улучшению и расширению знаний обучающихся. Одной из главных задач, стоящих перед образованием, является привитие студентам метакогнитивных компетенций, стратегий, навыков и метакогнитивных способностей в рамках обучения в вузе, заметно отображаясь в академической успешности и в профессиональной деятельности, развивая метапознание студентов.

Современные условия личностно-ориентированной парадигмы образования с ее ориентацией на самообразование и саморазвитие личности указывают на необходимость формирования у будущих специалистов потребностей, а главное, умений самостоятельно поддерживать и совершенствовать существующий уровень профессиональной подготовки в процессе вузовского обучения. Реализация Государственной программа развития образования и науки РК на 2020-2025 годы ставит значимым вопрос о том, что: «Школы поэтапно переходят на обновленные программы с акцентом на навыки широко спектра: функционального и творческого применения знаний, критического мышления, проведения исследовательских работ, использования ИКТ, применение различных способов коммуникации, умения работать в группе и индивидуально, решения проблем и принятия решений», а также описаны основные требования при получении высшего и послевузовского образования: «студент должен демонстрировать пять результатов обучения: знание и понимание изучаемой области; применение на профессиональном уровне, формулирование аргументов и решение проблем; осуществление сбора и интерпретация информации; сообщение информации, идеи, решения; навыки для самостоятельного продолжения обучения» [1]. Знание метапознания было впервые разработано в исследованиях памяти [2, pp. 3-33]. J.H. Flavell [3, с.272-278] впервые использовал термин метаморфоз, а затем термин метапознание. Метапознание включает в себя такие метакогнитивные навыки, как мониторинг и регулирование когнитивных процессов [4, с. 1-13]. Эта концепция использовалась и изучалась во многих областях. Там, где используются термины «самооценка», «самоуправление», «навыки высшего порядка», «метанавыки». Различные аспекты метапознания фактически изучаются в различных контекстах.

Метапознание включает «активный мониторинг и последующую регуляцию и контроль» когнитивных процессов для достижения когнитивных целей [5, pp. 231-235]. Мониторинг, регулирование и контроль могут принимать форму проверки, планирования, отбора и вывода [6, с. 94-107]; самоанализа и самоанализа [7, с. 501-512]; интерпретации текущего опыта [2, pp. 3-33];

или просто вынесения суждений о том, что человек знает или не знает о том, как выполнить задачу [8, 102- 116]; [9, pp. 81-97], R.H. Kluwe [10, pp. 201-224] подчеркивает, что люди могут понимать себя как агентов своего собственного мышления, а также могут оценивать себя как таковые, как саморегулирующиеся организмы.

Исследование когнитивных навыков в целом включало различные задачи, такие как задачи памяти, чтение текста, письмо, овладение языком, умозаключения и рассуждения, решение проблем, социальное познание, а также выполнение вычислений, измерений, математического моделирования, проектирование, конструирование, рисование, чтение схем и диаграмм и т. д. Познание включает в себя не только наблюдение и манипулирование объектами, сущностями, реальностью, но и обработку информации, то есть знаков, таких как слова или цифры, часто в сочетании с ранее приобретенными навыками.

Описание и значение понятия метапознания различались в разных областях применения. По мнению R. Garner, сама концепция была заявлена нечеткой, [11, гл. 2]. Точный смысл метапознания не был ясен [12, с. 261-278]; [13, с. 102-127]; [14, pp. 201-224]; [15, с. 81-97], Разные авторы в разного рода направлениях использовали разные термины, зачастую с перекрывающимися определениями. Метапознание было описано просто как знание о знании, мышление о мышлении, познание о когнитивных процессах или «знание и познание о когнитивных явлениях» [16, p. 906]. Основным описанием метапознания было описание познания о познании.

H.A. Simon и C.A. Kaplan [17, p. 272-278] описали познание как способность использовать интеллект для выполнения задач, или способность выполнять когнитивные задачи. A.D. De Groot и A.A.J. van Peet, [18, p. 159-180.] понимали познание как эквивалент когнитивного функционирования. Согласно этому определению, все комбинации психологических функций могут играть определенную роль, например наблюдение, память, мышление, принятие правильного выбора и принятие решений, а также обработка эмоций и интуиция. Познание – это акт или процесс познания, включающий как осознание, так и суждение, и также может быть продуктом этого акта [19, p. 127-140]. Это может быть также результатом этого акта. Но различие между познанием и метапознанием здесь не проводилось.

Чтобы отделить познание от метапознания, требовалось более точное описание того и другого. Найденные описания показали, что можно разделить эти понятия несколькими способами. Содержание различалось: метапознание было связано с познанием (частью ментального мира), в то время как познание было связано с вещами как в реальном мире, так и в его ментальных образах.

Содержание познания включало предметы, лица, события, физические явления, знаки и т. д., навыки обращения с этими сущностями и информацию о задачах. Содержанием метапознания были знания, умения и информация о познании.

Различались также функции познания и метапознания. Функция познания состояла в том, чтобы решать проблемы, доводить познавательные действия до логического завершения. Функция метапознания состояла в том, чтобы регулировать когнитивное функционирование человека при решении проблемы или выполнении задачи.

J.H.Flavell в своей модели метапознания исходил из того, что метапознание и познание различаются по своему содержанию и функциям, а также сходны по форме и качеству. Как познание, так и метапознание могут быть приобретенны, забыты, правильны или неправильны и т. д. Метапознание может быть выражено во внешних формулировках, причем указанная информация может быть либо правильной, либо нет, субъективной, разделяемой или подтвержденной, точно так же, как и познание [16. p. 906-911].

A.L. Brown [7, с.501-512], различал два кластера метакогнитивной деятельности: знание о познании (например, что память о новом телефонном номере может быть только кратковременной) и деятельность, используемая для регуляции и обзора когнитивной деятельности (например, что человек должен активно репетировать информацию, чтобы сохранить ее в рабочей памяти). R.H. Kluwe [10, pp. 201-224] связал два общих признака, уже упомянутые J.H. Flavell, как переменные личности и задачи, с декларативным и процедурным знанием. M.T.H. Chi [20, p. 96-99] также выделил декларативное и процедурное знание в метапознании.

Таким образом, стало ясно, что познание и метапознание также должны быть эквивалентны в том, что различаются знания, умения и информация. Таким образом, в метапознании знание отождествляется с метакогнитивным знанием, а навыки или потенциальные действия отождествляются с метакогнитивными стратегиями. На когнитивном уровне задания тесно связаны с информацией (задание, объяснение, вспомогательный материал). На метакогнитивном уровне информация включает в себя понятия и умения, обеспечивающие материал для достижения цели познания о познании.

Из вышеприведенных характеристик будут построены «определения» метапознания и познания. Познание может быть определено как: вовлечение (1) знаков, предметов и явлений в реальный мир, (2) их мысленных образов, а также (3) познания и операций над (1) и (2), включая мыслительные операции. Признаки включают в себя формулировку познавательных задач, це-

лей и любой другой информации. Знание знаков включает в себя значение знака. Операции над знаками без привязки к их значению также были частью познания. Таким образом, понимание текста было когнитивным, а «включение смысла» – метакогнитивным [11, p. 121].

Обучение может быть описано как организация учебной среды для студентов, в которой происходит взаимодействие между обучающимся и преподавателем, или, как сказал J. Cowan [21, p.211-215], как «целенаправленное создание ситуаций, из которых мотивированные обучающиеся не должны быть в состоянии уйти без обучения или развития». Среда должна обеспечивать выполнение мотивирующих заданий, средства для выполнения этих заданий, информацию для обучающихся относительно когнитивных и метакогнитивных целей и требуемого продукта. Необходимо предоставить информацию об оценке и ее критериях, а также о выполнении поставленных задач и, конечно же, о возможностях восполнения пробелов в предшествующих знаниях.

M. Elshout-Mohr [22, p.273-289] суммировал несколько примеров обучения метапознанию. Можно было тренировать навыки саморегуляции, как это делали A.L. Brown, J.C. Campione и C.R. Barclay [23, p. 501-512] для умственно отсталых детей. Основы этого тренинга состояли из повторения ключевых вопросов типа «знаю ли я это или нет?» Это должно происходить в педагогической среде, в которой такие вопросы интегрированы, например, позволяя студентам задавать их друг другу (взаимное обучение). Обучение было наиболее успешным, если стратегии обучались с когнитивной исполнительской функцией и метакогнитивной регулирующей функцией (например, «громко повторять определения» как средство обучения, так и для проверки результатов); если студенты получили представление о том, что они должны были узнать (цель) и почему стратегия может помочь им преодолеть свои трудности (использование); и если студенты приобрели опыт в независимом контроле и регуляции своего поведения во время применения стратегии. В таком образовании координация контроля и исполнения должна быть адекватной, а требования к качеству – высокими.

Таким образом, можно было бы выработать стратегию регулирования, которая обеспечивала бы необходимый уровень контроля для достижения прогресса в обучении и которая сохранялась бы после обучения. Однако стратегия регулирования не изменилась. L.B. Resnick [24, p. 512-645] считал, что лучше дать студентам почувствовать разницу между пониманием текста после «прочтения информации» и типом понимания после «обобщения информации», развивая таким образом их метакогнитивное осозна-

ние. M. Elshout-Mohr [22, p. 273-289] предложил разделить принципы обучения для студентов с низкой метакогнитивной осведомленностью (развитие метакогнитивной осведомленности, то есть доступа) и для студентов с высокой метакогнитивной осведомленностью (развитие метакогнитивных стратегий, то есть структуры).

Материалы и методы

Нами было проведено исследование на базе НАО «Торайгыров университет». Выборка исследования составила 150 студентов 1-го курса, обучающихся специальностей «Образование», гуманитарных и естественных направлений, при изучении психолого-педагогических дисциплин.

Тщательный пересмотр курса «Педагогическая психология», в котором преподавался системный подход к практическому исследованию (метакогнитивная стратегия), привел к стабильному улучшению показателей прохождения.

Данные и наблюдения по курсу были повторно проанализированы с целью описания четырех метакогнитивных вариантов в учебном формате, экспликации последовательности заданий и изучения развития метакогнитивности. Вариант метакогнитивной стратегии был четко сформулирован и включал в себя способность студентов самостоятельно находить нужную им информацию. В трех областях (частях) курса стратегия была введена (разработка структуры в хорошо известной области, в которой доступ был легким), практиковалась (доступ к структуре в новой области) и применялась соответственно. Характерными чертами этой системы обучения в отношении метапознания были рассеивание, усиление, своевременная обратная связь и ранняя маркировка в трех отдельных областях. Вариант метакогнитивной задачи включал требование построения наблюдательных процедур и оценки влияния измерения. Задания были упорядочены в соответствии с возрастающей сложностью на когнитивном уровне в каждой подобласти.

Таким образом, учебное проектирование курса характеризовалось системой двойной последовательности заданий на метакогнитивном и когнитивном уровнях. Метакогнитивный вариант знания включал в себя структуру знания, отношение между словами, содержанием и схемами, а также различие между наблюдением и мысленным образом. Чтобы стимулировать метакогнитивный опыт, некоторые задачи включали в себя противоречия, другие - сравнение методов, а некоторые были открытыми.

Развитие метапознания в ходе курсов изучалось путем разделения студентов на три категории (высокий, средний и низкий) и анализа наблюдений за их деятельностью и успеваемостью по балльным спискам, используемым для оценки журналов в каждой области, а также по анкетам

для каждой сессии. Были обнаружены значительные различия в показателях по нескольким метакогнитивным навыкам. Изучение стратегии не было линейным процессом.

Было обнаружено, что студенты достигли наибольшего прогресса в изучении стратегии во второй части курса, после того как была дана обратная связь об их результатах в первой части. В третьей части курса показатели высокого уровня студентов и средних по метакогнитивным навыкам приблизились друг к другу, что является положительным признаком. Это дало объяснение тому, что более низкий процент неудач в новой ситуации можно объяснить улучшением усвоения метакогнитивной стратегии средними студентами. Практический курс двух изучаемых дисциплин был тщательно пересмотрен, потому что проходные баллы были слишком низкими.

Основная цель курсов состояла в том, чтобы обучить студентов системному подходу к научным исследованиям, проектированию. Студенты должны научиться создавать проекты, проводить научные исследования систематически, то есть провести исследование по эксплицитной методологии путем сравнения теоретических и научно-исследовательских результатов и получения необходимой информации для выполнения поставленных задач.

Системный подход состоял из многих составляющих навыков, таких как способность формулировать гипотезу (метакогнитивный навык) и умение работать с диагностическим инструментарием (когнитивный навык).

Системный подход рассматривался как метакогнитивная стратегия. Цель практических курсов была сопоставима с обучением навыкам мышления, исследованным F. Reif, M. St. John, [Reif, F., Heller, J.I., 1979, p.102-127]. При добавлении к когнитивному содержанию практических курсов, которые должны быть освоены, высокие требования привели к тому, что проходные баллы были ниже 50 % участвующих студентов. Большинство студентов не проявляли системного подхода в своей работе и не имели критериев для оценки результатов своей работы. Практические курсы были переработаны. Оказалось, что можно поддерживать высокие требования (метакогнитивный уровень) и в то же время повышать проходные показатели до значительно более высокого и стабильного уровня. Как эффективность обучения, так и эффективность улучшились: больше студентов изучали его за меньшее время, нуждаясь в меньшей помощи.

Возникла идея, что метакогнитивные компоненты в учебном плане могли бы способствовать хорошим результатам. Поэтому было проведено тематическое исследование, цель которого состояла в том, чтобы выяснить, могут ли метакогнитивные компоненты в инструкции отвечать за развитие метакогнитивности, с помощью ко-

торой были достигнуты (метакогнитивные) цели курса. Результаты исследования были признаны важными, поскольку они могли бы помочь найти некоторые правила учебного проектирования из хорошей практики в реальной образовательной среде. Она могла бы дополнить другие исследования метапознания в образовательной практике, как это было, например, представлено в работе D.J. Hacker, J. Dunlosky and A.C. Graesser [25, p. 869-925]. Найденные правила позволили бы лучше организовать обучение, ориентированное на развитие метапознания в других ситуациях. Это исследование могло бы также помочь лучше изучить такое развитие событий.

Изучаемый курс дисциплины «Педагогическая психология» была дисциплиной первого года обучения специальностей «Образование», состоящими из 15 практических занятий по, проходящих параллельно с лекциями по теории и СРС часами. Дисциплины предполагали предварительное вхождение в педагогическую профессию, знание педагогики и психологии, а также начального экскурса по метапознанию и овладения метакогнитивных навыков. Курс по дисциплине был разделен на три части по три раздела в каждой. Задача студентов состояла в том, чтобы заполнить журналы регистрации по каждой части курса.

Учебный план не был изменен, но содержание курса было изменено, были добавлены темы по метапознанию, и скорректирована подача материала обучения. Некоторые практические задания (задачи) были заменены новыми, в задачи была добавлена некоторая информация, а в руководство по СРС работам были добавлены новые разделы. Некоторые из этих изменений были связаны с когнитивным уровнем, как, например, последовательность учебных заданий от простого к сложному и включение понятий и навыков из более ранних, более простых в более сложные, более поздние. Другие относятся к метакогнитивному уровню, например информация о системном подходе. Для того чтобы научить студентов решать задачи новых курсов системно, необходима разработка метакогнитивной стратегии.

150 студентов участвовали в курсе дисциплины «Педагогическая психология», который проходил параллельно с лекциями и практическими часами по ПП в первом семестре первого года обучения. Каждая из лекций была представлена всей группе студентов одновременно, практические часы посещались в группах примерно по 25 студентов, как и СРС занятия. Посещение практических занятий было обязательным, равно как посещение лекций и СРС часов. В лекциях были выделены более абстрактные центральные понятия ПП и конкретность теории.

Изменение в отношении метакогнитивной стратегии описывается следующим образом.

В первой части практического курса для пяти практических заданий второй и третьей части были перечислены методические компоненты стратегии, которые должны быть применены в конкретном задании. Были также даны подробные указания на те места, где можно было найти необходимую информацию. Во второй части были даны лишь общие указания на места, где можно было найти информацию. Такие намеки отсутствовали в третьей части. Принцип, применяемый здесь, постепенно угасал по отношению к побуждению к применению метакогнитивной стратегии.

Предполагалось, что когнитивная нагрузка в первой части будет низкой, поскольку здесь были введены некоторые новые понятия. Предполагалось, что эта ситуация, в которой расширялись только предварительные знания, будет благоприятной для внедрения новой стратегии. В двух других частях, где вводились новые теоретические знания, практиковался и тестировался соответственно доступ к метакогнитивной стратегии и ее использование.

Внутри каждой части (предметной области) задания были упорядочены в соответствии с возрастающей сложностью когнитивных задач: активизация предшествующих знаний, обработка информации, изучение новых навыков, анализ и синтез навыков в сравнительных заданиях, а также выбор целей и навыков в открытых заданиях. Кроме того, в первую часть были добавлены диагностический тест и корректирующее задание.

Во всех заданиях студенты должны были выражать свои мысли словами, формулами и схемами в журналах регистрации. Таким образом, они развивали не только метакогнитивные навыки и навыки мышления, но и предоставляли информацию другим людям, преподавателям, что позволяют им давать обратную связь по форме и содержанию этой информации и оценивать работу. Студенты должны были записывать в свой журнал регистрации не только результаты, которых они достигли, но и то, что они предпочли бы пропустить (например, не зная или не понимая чего-то). Выражая свои мысли и понимание в словах, схемах и формулах, они способствовали развитию мышления в единицах, которые включали не только значения слов [Выготский Л.С., 1962, с 216-282], но и педагогическую структуру и метакогнитивные процессы.

Говоря о метакогнитивных вариантах, учебном материале и процедуре обучения мы выделили: стратегию, задачу, знания, опыт. В рамках этих компонентов выделили: подготовительные, сравнительные и открытые задания, сотрудничество в парах, контроль навыков, обсуждение в паре, возрастающую сложность внутри частей (курса), опирающихся друг на друга, оценку процесса и материала.

Данные об успеваемости студентов были шести общих типов: а) итоговые оценки за практический курс и все другие курсы, доступные из большой базы данных в Торайгыров университете; б) отметки для вступительного испытания и журналы регистрации, записанные преподавателями – ассистентами; в) баллы на оценочных листах, которые должны быть заполнены ассистентами преподавателя при оценке журналов регистрации; г) ответы на анкеты, данные студентами; е) заметки о наблюдениях за поведением студентов во время практических работ; и ж) структурированные интервью, проведенные с заданием. Классификация участников (высокий, средний, низкий уровень студентов) проводилась на основе результатов 1 теоретического курса и трех практических курсов в первом семестре. Студенты со средним баллом 7,5 или выше по шкале от 1 до 10 были определены как студенты, с высоким уровнем обучения. Студенты, набравшие от 5,5 до 7,4 балла, были названы студентами, со средним уровнем, в то время как категория студентов, с низким уровнем, имела средний балл неудачи 5,4 или ниже. Классификация студентов была объединена с данными оценочных листов и анкет.

Результаты

Результаты работы студентов в отношении метапознания оценивались по оценочным листам. Оценочные листы заполнялись ассистентами преподавателя во время оценки журналов регистрации. Оценочные листы привлекли внимание к метакогнитивным навыкам во время оценки. Отметки для журналов также записывались на оценочные листы, которые можно было считать автоматически. В этих подробных оценочных листах соответствующие показатели оценивались по пятибалльной шкале. Средние баллы по вопросам на оценочных листах были рассчитаны для каждого журнала регистрации и для каждой категории студентов. Средние баллы по некоторым вопросам были объединены, чтобы получить меру метакогнитивной эффективности студентов в отношении: открытых заданий; сравнительных заданий.

Кроме того, эффективность метакогнитивных навыков контролировалась на основе шести метакогнитивных навыков: способности рассуждать, изучение конспектов лекций по педагогической психологии, понимание функций диагностических измерений, сравнение нескольких (измерительных) методов друг с другом, методично работать в соответствии с представленными стратегическими рамками.

Были проведены сравнения между показа-

телями категорий студентов: высокий уровень против среднего уровня, средний уровень против низкого уровня и низкий уровень против высокого уровня. Предполагалось, что существуют различия в метакогнитивных характеристиках между этими категориями. Нулевая гипотеза состояла в том, что в каждом случае переменные производительности исходили из одного и того же распределения. Если бы эту гипотезу пришлось отвергнуть, то был бы сделан вывод о том, что действительно существуют различия между рассматриваемыми категориями. Экспериментальная гипотеза была проверена против нулевой гипотезы с помощью t-критерия для результатов из каждого журнала регистрации.

Деятельность студентов и детали их работы, как на занятиях, так и дома, контролировались с помощью вопросников. Студенты должны были заполнить анкету после каждого практического занятия, чтобы оценить частоту занятий во время практических занятий и время, затраченное на эти занятия, а также оценить время, затраченное на каждое домашнее задание и степень успеха.

Использовалась 5 – бальная шкала. Вопросы можно было читать автоматически. Средние баллы за ответы на вопросники были рассчитаны для каждой категории студентов за каждую из сессий. Среднее время, затраченное на выполнение домашних заданий, также было рассчитано для каждой категории студентов.

Наблюдения за поведением студентов во время практических работ были сделаны тремя преподавателями, которые сосредоточились на нескольких парах студентов. Вместе с результатами структурированных интервью заметки из наблюдений были качественно проанализированы в ходе дискуссий между 3 вовлеченными сотрудниками.

Графические представления были сделаны из большинства данных.

Границы, выбранные для классификации студентов на три группы, привели к 45 студентам с высоким уровнем (около 30%), 84 студентам со средним уровнем (около 60 %) и 15 студентам с низким уровнем (около 10 %).

Метакогнитивные показатели в ходе курса

Прогресс эффективности с течением времени можно было наблюдать по данным оценки в журналах регистрации.

Средняя производительность по открытым заданиям и сравнительным измерениям для каждой категории студентов в трех частях практического курса представлена на рисунке 1.

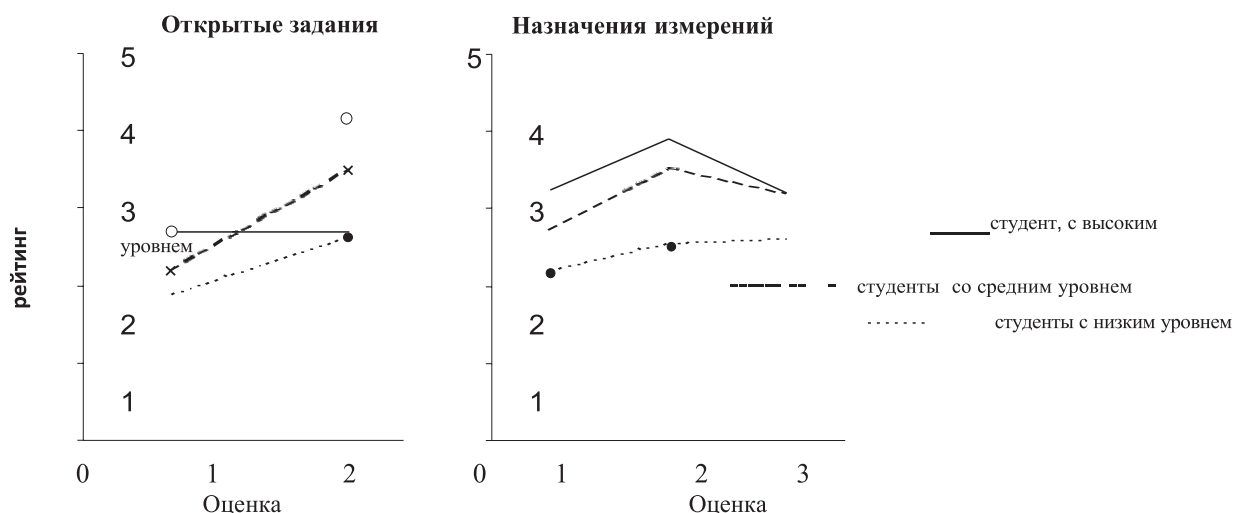

Рисунок 1 - результативность применения метакогнитивной стратегии в ПП для трех категорий студентов в трех частях курса.

Здесь представлены средние баллы высокого уровня, среднего и низкого уровня студентов по измерениям и открытым заданиям в трех оценках журналов регистрации. Оценки 1, 2 и 3 относятся к журналам из трех частей практического курса, соответственно. Там, где студенты с низким уровнем значительно отличаются от других, это обозначается точкой. Значительное повышение успеваемости у высокого и среднего уровня студентов отмечено кружками и крестиками соответственно.

Хотя все различия казались довольно большими, только самые большие различия между баллами слабых студентов и других были признаны статистически значимыми при $p < 0,05$ или $0,01$, что связано с большим разбросом данных.

Увеличение успеваемости студентов высокого и среднего уровня на открытых заданиях из журнала регистрации 1 по 2 является значительным ($t(88) = 5,6$ и $t(166) = 5,8$ соответственно, $P < 0,001$ для обоих).

Результаты по шести контролируемым метакогнитивным навыкам представлены на рисунке 2. Т-тесты показали, что в большинстве случаев различия между слабыми студентами и остальными были значимыми при $p < 0,01$. Существенные различия между хорошими и умеренными студентами показаны на рисунке 2. они встречаются в журнале регистрации 2, а для методической работы также в журнале регистрации 1, но не в журнале регистрации 3.

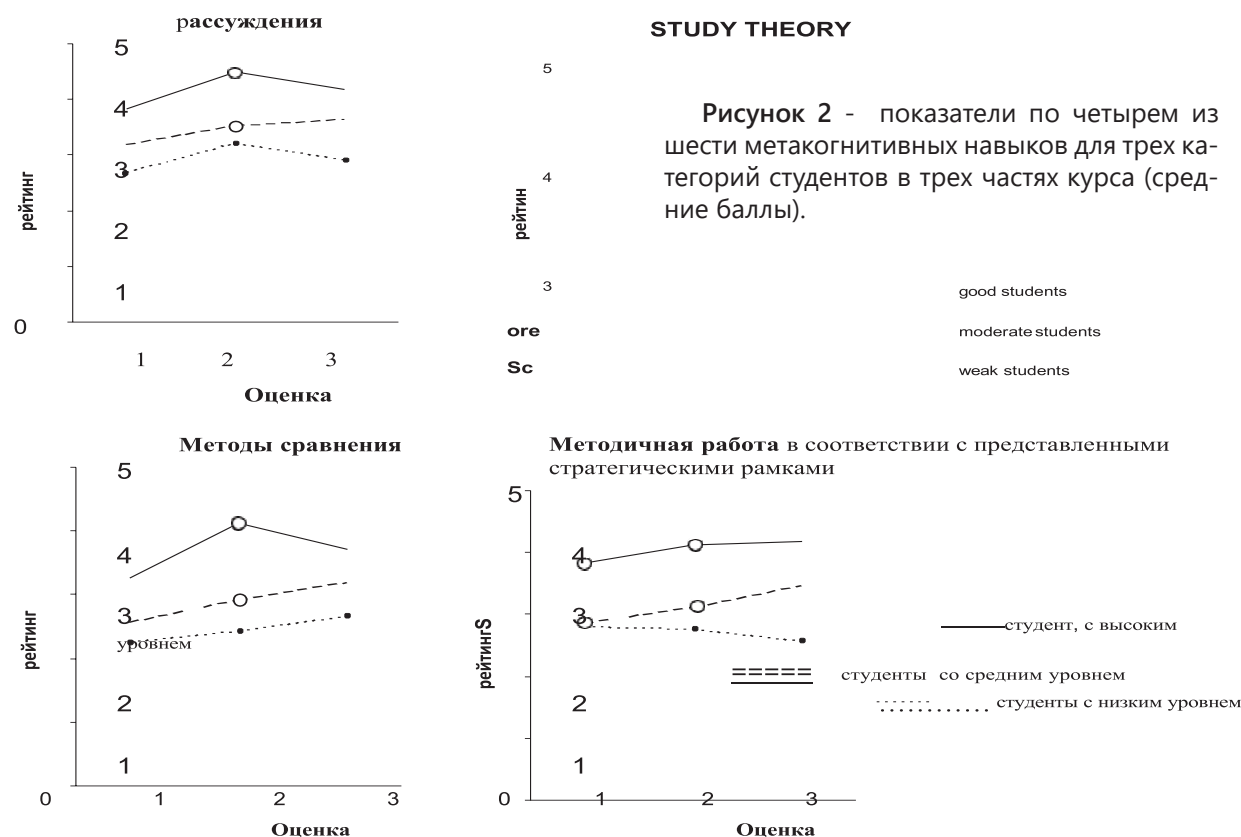

Рисунок 2 - показатели по четырем из шести метакогнитивных навыков для трех категорий студентов в трех частях курса (средние баллы).

Значимые различия между средними баллами студентов высокого и среднего уровня обозначены двумя кружками. В тех случаях, когда студенты с низким уровнем существенно отличаются по крайней мере от одной из других категорий, это обозначается точкой.

Обсуждение

Полученные данные показывают, что студенты с высоким уровнем тратили значительно больше времени на домашнее задание, чем студенты с низким уровнем на 2-й СРС ($t(28) = 2,56$, $P < 0,01$). На СРС 7, как средние, так и студенты с высоким уровнем тратили значительно больше времени на подготовку ($t(59) = 2,22$ и $t(20) = 2,17$ соответственно, оба $P < 0,05$).

Студенты обращались за помощью к преподавателю в среднем два раза за сеанс, причем ответы на эти вопросы занимали в среднем пять минут. Помимо записи в журнале регистрации, большая часть времени была потрачена на обсуждение с партнером и обработку диагностических инструментов (оба по 50 минут). Консультации с другими парами студентов составили 1,5 раза по 3 минуты в начале практического курса и 3 раза по 16 минут в конце курса (например, для студентов со средним уровнем среднее количество взаимодействий составило 1,8 и 2,8 на первом и шестом сеансах соответственно, при $t(79) = 3,92$, $P < 0,01$). Наблюдались некоторые различия между категориями студентов.

На первом СРС студенты с низким уровнем задавали больше вопросов преподавателю ($m = 2,5$), чем студенты с высоким уровнем (2,1), и обе категории больше, чем со средним уровнем (1,8), хотя различия не были значимыми. Время, затраченное на ответы, достоверно различалось между студентами низкого и среднего уровня, $M = 9,2$ и 3,6 минуты соответственно, $t(58) = 4,7$, $p < 0,01$. Это различие исчезло на следующем занятии. Студенты с высоким уровнем использовали значительно больше времени для ответов на вопросы в седьмой и девятой СРС, чем студенты со средним уровнем, 7,5 против 5,0 минут при $t(45) = 2,27$ ($P < 0,05$) и 5,5 против 2,2 минут при $t(70) = 1,78$ ($P < 0,05$) соответственно. Студенты с низким уровнем использовали 13 минут для чтения практического руководства в начале и 30 минут в конце. В таблице 4.3 показана помощь, в которой студенты нуждались от ассистентов преподавателя во время практических работ.

Результаты показывают, что студенты, имеющие хорошие оценки по курсам в целом, имеют более высокий балл по метакогнитивным навыкам в практическом курсе с самого начала, а слабые студенты – более низкий. Во всех существенных случаях и почти во всех других случаях, у студентов с высоким уровнем лучше, чем со средним уровнем, и производительность студентов со средним уровнем лучше, чем эффек-

тивность студентов с низким уровнем, в отношении наблюдаемых метакогнитивных навыков.

Таким образом, быть студентом с высоким уровнем (то есть иметь хорошие оценки) идет вместе с лучшими метакогнитивными способностями и оставаться лучше, в соответствии с ожиданиями.

Заключение

Эффективность метакогнитивной стратегии наиболее непосредственно проявляется в эффективности сравнительных заданий по измерению и открытым заданиям. Эти данные свидетельствуют о развитии стратегии. Все категории студентов улучшили свои метакогнитивные показатели во второй части курса, за исключением слабых. Поэтому развитие метакогнитивной стратегии в первую очередь происходит во второй части курса.

В первой области содержание является априорным знанием, структура стратегии представлена, и поэтому доступ к структуре прост. После оценки и быстрой обратной связи, предоставленной ассистентами преподавателя по первому журналу регистрации, как раз вовремя, чтобы практиковать стратегию во второй части курса, доступ практикуется в новой области. Это имеет эффект.

Показатели по метакогнитивным навыкам, которые контролируются, различаются между студентами высокого и среднего уровня во второй области. Это различие исчезает в третьей области, где внешняя регуляция уменьшается (исчезает) и вводится новая область. Во всех случаях успеваемость студентов со средним уровнем приближается к успеваемости студентов с высоким уровнем. Этот результат совершенно уникален и противоречит ожиданиям, что студенты с меньшими метакогнитивными навыками также медленнее развивают новые метакогнитивные навыки. Из этих результатов можно сделать вывод, что больше студентов, чем раньше, успешно прошли курс, потому что больше студентов со средним уровнем поднялись до уровня, сопоставимого с уровнем студентов высокого уровня в отношении метакогнитивных требований курса. Результаты этого исследования основаны на анализе. Инструкция уже была переработана, а данные собраны. В курс было включено большое количество принципов проектирования. Курс в целом был успешным, предполагалось, что все изменения внесли свой вклад. Что касается способности рассуждать, то студенты с низким уровнем метакогнитивных навыков улучшают свою успеваемость между первой и второй частью, но их успеваемость падает в третьей части. Это выглядит так, как будто студенты с низким уровнем метакогнитивных навыков не знают, что спросить и как спросить. Студенты с низким уровнем метакогнитивных навыков нуждаются

в более длинных объяснениях, как и в первой, части, но, по-видимому, с обратным метакогнитивным эффектом: в последующих частях курса они спрашивают меньше и используют меньше времени, чем в начале. Получается, что студенты с низким уровнем метакогнитивных навыков терпят неудачу особенно в последней части, где содержание новое и сложное, а доступ к стратегии не подсказан.

Таким образом, изучение метакогнитивного навыка во время практического курса не означает, что успешность этого навыка у студентов постепенно повышается. Похоже, что изучение метакогнитивной стратегии – это не изучение структуры раз и навсегда и не изучение доступа к ней снова, а конструирование чего-то нового в каждой новой области.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы утвержденная Постановлением Правительства республики Казахстан № 988 от 27 декабря 2019 года <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>
2. Flavell, J.H., & Wellman, H.M. (1977). Metamemory. In R.V. Kail & J.W. Hagen (Eds.), *Perspectives on the development of memory and cognition* (pp. 3-33). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
3. Flavell, J.H. (1971). First discussant's comments: What is memory development the development of Human Development, 14, 272-278.
4. Flavell, J.H. (1987). Speculations about the nature and development of metacognition. In: Weinert, F.E., & Kluwe, R.H. (1987). *Metacognition, motivation and understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
5. Flavell, J.H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In L.B. Resnick (Ed.), *The nature of intelligence*, pp. 231-235. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
6. Brown, A.L., & Campione, J.C. (1977). Training strategic study time apportionment in educable retarded children. *Intelligence*, 1, 94-107.
7. Brown, A.L. (1978). Knowing when, where, and how to remember: A problem of metacognition. In R. Glaser (Ed.), *Advances in instructional psychology* (Vol.1). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
8. Nelson, T.O. (1996). Consciousness and metacognition. *American Psychologist*, 51(2), 102- 116.
9. Metcalfe, J., & Shimamura, A. (Eds.) (1994). *On knowing what we know: Review of metacognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
10. Kluwe, R.H. (1982). Cognitive knowledge and executive control: Metacognition. In D.R. Griffin (Ed.), *Animal mind- human mind* (pp. 201-224). New York: Springer-Verlag.
11. Garner, R. (1987). *Metacognition and Reading Comprehension*. Norwood, NJ: Ablex Publishing.
12. Weinert, F.E., & Kluwe, R.H. (1987). *Metacognition, motivation and understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
13. Posner, M.I. (Ed.) (1989). *Foundations of Cognitive Science*. Cambridge, MA: Bradford/ MIT Press.
14. Forrest-Pressley, D.L., MacKinnon, G.E., & Waller, T.G. (Eds.) (1985). *Metacognition, Cognition, and Human Performance: Vol. 1. Theoretical Perspectives, Vol. 2: Instructional Practice*. New York: Academic Press.
15. Hacker, D.J., Dunlosky, J., & Graesser, A.C. (Eds.) (1998). *Metacognition in Educational Theory and Practice*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
16. Flavell, J.H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive- developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906-911.
17. Simon, H.A., & Kaplan, C.A. (1989). In M.I. Posner (Ed.), *Foundations of Cognitive Science* (chap. 1). Cambridge, MA: Bradford/MIT Press.
18. De Groot, A.D., & Peet, A.A.J. van (1997). De potentieeltheorie van intelligentie van A.D. de Groot [The potential theory of intelligence of A.D. de Groot]. In W. Tomic & H.T. van der Molen (Eds.), *Intelligentie en sociale competentie [Intelligence and social competence]*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
19. Wellman, H. (1985). The Origins of Metacognition. In D.L. Forrest-Pressley, G.E. MacKinnon & T.G. Waller (Eds.), *Metacognition, Cognition, and Human Performance: Vol. 1. Theoretical Perspectives*, chap. 1. New York: Academic Press.
20. Chi, M.T.H. (1987). Representing knowledge and metaknowledge: implications for interpreting metamemory research. In F.E. Weinert & R.H. Kluwe (1987). *Metacognition, motivation and understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
21. Cowan, J. (1998). *On becoming an Innovative University Teacher: Reflection in Action*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press.
22. Elshout-Mohr, M. (1992). Metacognitie van lerenden in onderwijsleerprocessen [Metacognition of learners in instructional learning processes]. *Tijdschrift voor Onderwijs Research*, 17, 273-289.
23. Brown, A.L., Campione, J.C., & Barclay, C.R. (1979). Training self-checking routines for estimating test readiness: Generalization form list learning to prose recall. *Child Development*, 50, 501-512.
24. Resnick, L.B. (1984). *Comprehension and learning: Implications for a cognitive theory of instruction*.

In H. Mandl, N.L. Stein & T. Trabasso (Eds.), Learning and comprehension. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

25. Hacker, D.J., Dunlosky, J., & Graesser, A.C. (Eds.) (1998). Metacognition in Educational Theory and Practice. London: Lawrence Erlbaum Associates.

REFERENCES:

1. Gosudarstvennaja programma razvitija obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan na 2020 – 2025 gody utverzhdannaja Postanovleniem Pravitel'stva respubliky Kazahstan № 988 ot 27 dekabrya 2019 goda <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>

2. Flavell, J.H., & Wellman, H.M. (1977). Metamemory. In R.V. Kail & J.W. Hagen (Eds.), Perspectives on the development of memory and cognition (pp. 3-33). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

3. Flavell, J.H. (1971). First discussant's comments: What is memory development the development of Human Development, 14, 272-278.

4. Flavell, J.H. (1987). Speculations about the nature and development of metacognition. In: Weinert, F.E., & Kluwe, R.H. (1987). Metacognition, motivation and understanding. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

5. Flavell, J.H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In L.B. Resnick (Ed.), The nature of intelligence, pp. 231-235. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

6. Brown, A.L., & Campione, J.C. (1977). Training strategic study time apportionment in educable retarded children. Intelligence, 1, 94-107.

7. Brown, A.L. (1978). Knowing when, where, and how to remember: A problem of metacognition. In R. Glaser (Ed.), Advances in instructional psychology (Vol.1). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

8. Nelson, T.O. (1996). Consciousness and metacognition. American Psychologist, 51(2), 102- 116.

9. Metcalfe, J., & Shimamura, A. (Eds.) (1994). On knowing what we know: Review of metacognition. Cambridge, MA: MIT Press.

10. Kluwe, R.H. (1982). Cognitive knowledge and executive control: Metacognition. In D.R. Griffin (Ed.), Animal mind- human mind (pp. 201-224). New York: Springer-Verlag.

11. Garner, R. (1987). Metacognition and Reading Comprehension. Norwood, NJ: Ablex Publishing.

12. Weinert, F.E., & Kluwe, R.H. (1987). Metacognition, motivation and understanding. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

13. Posner, M.I. (Ed.) (1989). Foundations of Cognitive Science. Cambridge, MA: Bradford/ MIT Press.

14. Forrest-Pressley, D.L., MacKinnon, G.E., & Waller, T.G. (Eds.) (1985). Metacognition, Cognition, and Human Performance: Vol. 1. Theoretical Perspectives, Vol. 2: Instructional Practice. New York: Academic Press.

15. Hacker, D.J., Dunlosky, J., & Graesser, A.C. (Eds.) (1998). Metacognition in Educational Theory and Practice. London: Lawrence Erlbaum Associates.

16. Flavell, J.H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 34(10), 906-911.

17. Simon, H.A., & Kaplan, C.A. (1989). In M.I. Posner (Ed.), Foundations of Cognitive Science (chap. 1). Cambridge, MA: Bradford/MIT Press.

18. De Groot, A.D., & Peet, A.A.J. van (1997). De potentieeltheorie van intelligentie van A.D. de Groot [The potential theory of intelligence of A.D. de Groot]. In W. Tomic & H.T. van der Molen (Eds.), Intelligentie en sociale competentie [Intelligence and social competence]. Lisse: Swets & Zeitlinger.

19. Wellman, H. (1985). The Origins of Metacognition. In D.L. Forrest-Pressley, G.E. MacKinnon & T.G. Waller (Eds.), Metacognition, Cognition, and Human Performance: Vol. 1. Theoretical Perspectives, chap. 1. New York: Academic Press.

20. Chi, M.T.H. (1987). Representing knowledge and metaknowledge: implications for interpreting metamemory research. In F.E. Weinert & R.H. Kluwe (1987). Metacognition, motivation and understanding. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

21. Cowan, J. (1998). On becoming an Innovative University Teacher: Reflection in Action. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press.

22. Elshout-Mohr, M. (1992). Metacognitie van lerenden in onderwijsleerprocessen [Metacognition of learners in instructional learning processes]. Tijdschrift voor Onderwijs Research, 17, 273-289.

23. Brown, A.L., Campione, J.C., & Barclay, C.R. (1979). Training self-checking routines for estimating test readiness: Generalization from list learning to prose recall. Child Development, 50, 501-512.

24. Resnick, L.B. (1984). Comprehension and learning: Implications for a cognitive theory of instruction. In H. Mandl, N.L. Stein & T. Trabasso (Eds.), Learning and comprehension. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

25. Hacker, D.J., Dunlosky, J., & Graesser, A.C. (Eds.) (1998). Metacognition in Educational Theory and Practice. London: Lawrence Erlbaum Associates.

Сведения об авторах:

Попандопуло Анар Сериковна – докторант 3-го курса кафедры «Психология и педагогика» НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар, ул. Торайгырова 30, кв.66, 8-705-386-68-56 anaralinara79@mail.ru

Нурғалиева Муршида Елубаевна – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры «Психология и педагогика», НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар, ул. Чокина 87/1, кв.24, 8-777- 868 – 06 – 82 murshida80@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Попандопуло Анар Сериковна – КЕАҚ "Торайғыров университеті", "Психология және педагогика" кафедрасының 3 курс докторанты, Павлодар қаласы, Торайғыров көшесі 30, 66 пәтер, 8-705-386-68-56 anaralinara79@mail.ru

Нурғалиева Муршида Елубаевна – PhD докторы, "Психология және педагогика" кафедрасының қауымдастырылған профессоры, "Торайғыров университеті" КЕАҚ, Павлодар қ., Чокин к-сі, 87/1, 24 пәтер, 8-777- 868 – 06 – 82 murshida80@mail.ru

Information about the authors:

Popandopulo Anar Serikovna – 3rd year doctoral student of the Department of "Psychology and Pedagogy" of NAO "Toraigyrov University", Pavlodar, Toraigyrov str. 30, sq. 66, 8-705-386-68-56 anaralinara79@mail.ru

Nurgaliyeva Murshida Elubaevna – Doctor of PhD, associate professor of the Department of Psychology and pedagogy, NAO "Toraigyrov University", Pavlodar, Chokin str., 87/1, apartment 24, 8-777- 868 – 06 – 82 murshida80@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.54.16.023>

М.К. АЙТИМОВ¹

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан, Қызылорда қ.

Э.Г. СЕРИКБАЕВА²

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан, Қызылорда қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ САБАҚТАСУЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі жаңа прозалардағы өмір шындығы мен тарихи шындық сабақтасуындағы көркемдік жалғастық ықпалы айқындалды және жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында хакім Абай және оның шәкірттерінің (Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Мағауия) көркем бейнелері сомдалуындағы көркемдік ерекшеліктер (авторлық баяндау, диалог, монолог, мінездеу, портрет, т.б.) жүйеленді. Сонымен қатар, өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шығармаларға негіз болуы, реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы қазіргі қазақ прозаларының басты ерекшеліктері қатарын құрайтындығы сөз болады. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелердің прототипті негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері де қазіргі прозалар поэтикасының күрделі болмысын екендігі дәйектелген

Түйін сөздер: көркемдік жалғастық, реалистік сипат, деректілік, өмір шындығы, көркем бейне, көркемдік әдіс.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОДОЛЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ В ЕЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ С РЕАЛИЯМИ ЖИЗНИ И ИСТОРИЧЕСКИМИ РЕАЛИЯМИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы влияния художественной преемственности в отображении правды жизни и исторической действительности в современной прозе и художественные особенности (авторское повествование, диалог, монолог, характеристика, портрет и др.) создания образов Хакима Абая и его учеников (Мәшһүр Жүсүп, Шакарим, Мағауия) в романе-хамсе писателя Рамазана Тохтарова «Тайна Абая».

Преемственность реализма и историзма, отражение правды жизни и исторической действительности, составляющие основу художественных произведений, являются особенностями современной казахской прозы.

Художественное решение создания образов исторических личностей и описания исторических

событий, обоснованность прототипов литературных образов, особенности их индивидуализации являются актуальными проблемами поэтики современной казахской прозы.

Ключевые слова: художественная преемственность, реалистический характер, источниковедение, реальность жизни, художественный образ, художественный метод.

ARTISTIC CONTINUATION IN MODERN KAZAKH PROSE IN ITS CONTINUITY WITH THE REALITIES OF LIFE AND HISTORICAL REALITIES

Summary. This article reveals the influence of artistic continuation in modern new prose on the continuity of the realities of life and historical reality and systematizes artistic features (author's narration, dialogue, monologue, characterization, portrait, etc.) in the embodiment of artistic images of Hakim Abai and his students (Mashhur Zhusup, Shakarim, Magauiya) in the novel-hamsa by writer Ramazan Tokhtarov "the secret of Abai". At the same time, it becomes obvious that the reflection of the reality of life in historical reality, historicism is the basis of artistic works, the continuity of the realistic character and the accumulation of artistic imagination make up a number of the main features of modern Kazakh prose. The generalized depiction of historical figures and events with an artistic solution, the essence of the prototypical validity of literary images, psychological features of individualization and characteristics of heroes also indicate the complex reality of the poetics of modern prose.

Keywords: artistic continuation, realistic character, source studies, reality of life, artistic image, artistic method.

Кіріспе. Фольклор мен әдебиет шығармаларындағы өмір шындығының бейнеленуі саналы адамзат қоғамының табиғи заңдылықтарына негізделді. Классикалық көркем әдебиет шығармаларында осындай эстетикалық дүниетаным негіздері басшылыққа алынды.

Қазақ әдебиеті тарихының қалыптасу, даму кезеңдерін құрайтын көркем шығармалардың барлығы да рухани құндылықтарымыз болып саналады. Халқымыздың басынан кешірген қоғамдық-әлеуметтік оқиғалары, тұрмыстық жағдайлары эпикалық, лирикалық, драмалық әдеби тек жанрлары жүйесіндегі шығармалар арқылы бейнеленді. Қазақ әдебиетінің ежелгі сақ, ғұн және түркі өркениеті дәуірлеріндегі фольклор мен әдебиет мұраларының халықтығын дәлелдейтін тұрмыс суреттері, ата-бабалар мен кейінгі ұрпақтар дүниетанымы араларындағы көзқарастар сабақтастығы сөз өнері туындылары арқылы бейнеленіп, бүгінгі заманға ұласқаны ақиқат. Бұл – әлем әдебиеті дамуындағы көркемдік жалғастық заңдылығы.

Көркемдік жалғастық – сөз өнері шығармалары дамуы үдерісіндегі және романтизм, реализм әдістерінің де өміршең болмысының негізі. Ал, әдеби дамудағы көркемдік жалғастық адамзат дамуындағы көрнекті тұлғаларды, олардың қоршаған әлеуметтік ортасын, уақыт пен кеңістіктегі заман келбетін сөз өнері шығармаларындағы тарихи шындық заңдылықтары аясында қарастырады.

Қазақ әдебиетіндегі романистиканың қалыптасу, даму жолында тарихи шындық эпикалық шығарманың сипатына тән басты поэтикалық ерекшелік ретінде колданылады. Әдебиеттану ғылымының теориялық қисыны бойынша бұл өзекті мәселе көркем шығармалардың халық тарихын негізге ала жасалатын поэтикалық ерек-

шелігі тұрғысында бағаланады:

«Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық [1, 95 б].

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасындағы көптеген романдар ұлттық тарихымыздағы бұрын айтылмай келген көптеген мәселелерді тарихи шындықпен бейнелеудің поэтикалық заңдылықтарын игеруімен ерекшеленді. Қазақтың көркем прозасында өзіндік суреткерлік қолтаңбаларымен танылып қалыптасқан көрнекті қаламгерлердің жаңа романдары ұлттық және әлемдік әдебиеттің классикалық үрдістерін байыта, тереңдете түсті. Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М. Мағауинның «Мен», Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», С. Елубаевтың «Ақ боз үй», Қ. Шабданұлының «Қылмыс» атты романдары қазіргі қазақ романистикасындағы реализм көркемдік әдісінің шынайы үлгілері ретінде оқырмандарына ұсынылды. Аталған романдардағы тарихи тұлғалар және олардың заманы, уақыт пен кеңістік аясындағы қарама-қайшылықтар қазақтың ұлттық тарихына көркемдік уақыт, көркемдік шындық, поэтикалық жинақтау, авторлық шешім және т.б. шығармашылық ерекшеліктер тұрғысында қамтуымен байқалады. Аталған романдардың тақырыптық, идеялық-композициялық желісіне алынған кезеңдер қазіргі тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихының қайта қарастырылып, жаңаша бағаланып жатқан мемлекеттік бағдарымен толық үндеседі.

Бұл орайда, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті, Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты кітабындағы пікірі де қаламгерлердің ұлттық тарихты жаңаша жазуға арналған туындыларының маңыздылығын айқындай түседі:

«Бүгінгі қазақ гуманизмі үшін ұлттық біртектестік пен уақыттың тегеурінді талабы шендескен аралықтағы мейлінше күрделі өрістен жол тауып шығудан артық мәнді мәселе жоқ. Бұл саяси ғана емес, сонымен бірге ғылыми да проблема» [2, 12 б].

XX ғ. 90-жылдары – Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жарияланған, әлемдік өркениетке планета картасындағы өзіндік мемлекеттік тұлғасымен танылу оқиғалары үздіксіз өрістеген аса маңызды тарихи кезең. Қазақ елінің әлемге тез танылып, өзіндік мемлекеттік келбеті даралана айқындалуы үшін ұлттық тарихымыздағы бұрынғы-соңғы аса көрнекті тұлғаларымыздың мерейтойлары БҰҰ-ның шешімімен халықаралық деңгейде аталуы жүзеге асырылды. Хакім Абайдың, Жамбылдың, Мұхамед Хайдар Дулатидың, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Әлкей Марғұланның халықаралық мерейтойлар дәрежесінде аталып өтілуі ұлттық сөз өнері мұралары арқылы қазақ тарихының ғасырлар бойы әлем өркениеті деңгейінде дамып келе жатқандығын дәлелдеді.

Бұл – қазақ өркениеті атты жалпыадамзаттық дамуды құрайтын мәңгілік қозғалыстағы дамудың сипаты. Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтарда жарық көріп жатқан көрнекті көркем туындылары – ұлттық санамыздағы көркем ойлаудың көрсеткіштері. Әдеби шығармалар мен ғылыми зерттеулердің мыңжылдықтар белестерінде қалыптасқан қазақ өркениетін танытатын тарихи-мәдени құндылықтардың барлығын да шынайы болмысымен толық қамту аясында жазылып жатқандығын байқаймыз. Бұл орайда, Қазақ өркениеті атты жаңа ғылыми-методологиялық бағытты калыптастырушы көрнекті ғалым Е. С. Омаровтың тұжырымы назар аударарлық:

«Қазақ өркениеті – қазақ халқының және олардың ертедегі бабалары қассақтардан (касситтерден), шумер, арий, скиф, сақ, ғұндардан, одан бері хорезм, қазар, түрік, қыпшақтардан көздің қарашығындай сақталып келе жатқан, өзіне тән ұлттық генотипі, ерекшелігі шектелген үлкен кеңістігі бар, әлемде өзінің нық орнын алған мемлекеттігі бар, тұрмысының, мәдениетінің даму тарихының нәтижесі» [3, 15 б]. Қазақстан Республикасы атты мемлекеттің мыңжылдықтар белестерінен өткен Қазақ өркениетінің заңды жалғасы екендігін көркем әдебиет шығармалары, оның ішінде аталған қазіргі романдар шоғыры көркемдік-эстетикалық бағдар ретінде ұстананады. Себебі, сөз арқауындағы романдардың идеялық-композициялық желісіне арқау болған басты кейіпкерлердің әдеби прототиптері – та-

рихи тұлғалар.

Нәтижелер мен талқылау. Жазушы Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» атты роман-хамсаның бесінші кітабы «Нұрсипатта» Абай мен Мәшһүр Жүсіптің және Шәкәрімнің дидарласулары тарихилығымен және көркемдік шешім үйлесімімен жазылған. Абайдың да, Мәшһүр Жүсіптің де, Шәкәрімнің де өмір сүрген кезеңдерінде олардың айтқан сөздері, өзара қарым-қатынастары қағазға жазылып қалмаса да, жұрттың жадында жатталып, ауыздан-ауызға жалғаса отырып, бүгінгі ұрпаққа жеткені мәлім.

Халық жадында жатталған, ауыздан ауызға тараған «Абай айтыпты» деген әңгімелерде хакімнің он жасынан бастап өмірден өткенге дейінгі аралықта әр түрлі жағдайларда алуан түрлі тақырыпта айтқан қысқа қайырымды, қанатты сөздері, шумақтары сақталған. Әсіресе, хакімнің досы Баймағамбетке, ағайындар Майбасарға, Көрпембайға, Қиясбайға, шәкірті Көкбайға, т.б. байланысты қысқа әңгімелер сақталған [4, 95-104 бб].

Ал, «Абай мен Байкөкше ақын», «Абай мен Асылбек», «Мұрынбай жырау мен Абай», «Абайдың әділ билігі», «Абай мен Сәдір ақын», «Абай мен Құлжан», «Тоқсан би мен Құнанбай», «Абай, Оспан, Есенбай», «Абай, Байкөкше, Көкбай және Қуанышбай ақындар», «Абай мен Байқұлақ шешен», «Көңіл айту» және т.б. [4, 521-569 бб] нұсқаларда хакіммен бірге жүрген, дидарласқан адамдарға байланысты айтылған тапқыр сөздер, өлең шумақтары бар.

«Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында да сол тектес бір тарихи дерегі анық дидарласу сәтіндегі шешендік тұспалы мол диалогтар келтіріліпті:

«Абай сәлем беріп кіріп келген Мәшһүр Жүсіпке отырар-отырмастан

– Мәшһүр болсаң, айт, Құдай қайда? – деді.

Мәшһүр сәл-пәл сасыңқырап қалып:

– Құдай – жүректе! – деді оң қолымен кеудесін ұрып тұра қап.

Абай түсін бермей:

– Мәшһүр екенің шын болды. Отыр! – деп қасынан орын нұсқады.

– Мәшһүрдің ақталысы: Абай аға, сөкпеңіз. «Аяз әлін, құмырсқа жолын біледімен» жүрген адаммын мен. Абай оның иығынан асыра тіл қатты.

– Ай мен күннің ортасына жер енсе, ай тұтылады, Күн мен Жердің ортасына Ай енсе, Күн тұтылады. Біз бен сіздің ортамызға сөз енсе, не тұтылады?

Мәшһүр екінші рет оң қолымен жүрегінің тұсын соқты. Абай басын изеді.

– Жарайсың, енді шын Мәшһүр болдың, – деді [5, 660 б].

Ұстазы хакім Абаймен сыйлас Мәшһүр Жүсіппен Шәкәрімнің өте ықыласты қарым-қатынастары да тарихымыздың өнегелі беттері болып саналады.

Романда Мәшһүр Жүсіптің үкілі тақиясын басына үнемі киіп жүретінін «Ұзынбел ала атының үстіне шалжия қонып, үкілі жекей тымағын шалқайта қайырып алған жалқын сары өңді кісі... Қолынан қалам-қағазы түспейтін [5, 657 б] қалпымен бейнеленуінен де, Шәкәрімнің «Кіші Абай» атана бастаған атақ-даңқын қадірлеуінен де оның ұлтын сүйген ұлағатты тұлға даралана берілген.

Мәшһүр Жүсіптің уақыт сабақтастығын таңертеңгілік, ұлы бесін – кешкілік, адам баласын бұзатын үш қасиет (парақорлық, зинақорлық, жалақорлық) туралы толғаныстары да Абай мен Шәкәрім көзқарастарымен үндес айтылады. Романда Мәшһүр Жүсіптің туған халқына жасаған аса мәртебелі қызметі «көңілден қалыс, көзден таса» оңашалықта отырып үздіксіз жазушы атсалысқанына да Шәкәрім көзқарасымен баға берілген.

Шәкәрімнің есін білгеннен Құнанбай атасын, ағасы Абайды құрметтеген қазақ тарихының атақты адамдарымен таныс-біліс болуы да оның дүниетанымының жан-жақты болып қалыптасуына ықпал еткені анық.

Романда Шорманның Мұсасы, Бөгенбай батырдың шөбересі Саққұлақ бимен және т.б. оңдаған белгілі бел ағаларымен, би-шешендерімен, ақындармен (Мәшһүр Жүсіп, Нармамбет т.б.) – бәрімен де елшілік бас қосуларда дидарласқаны, өзара сыйласқан қарым-қатынастарда болғаны роман құрылысында тарихи деректерге сәйкес қамтылған.

Шәкәрімнің ұлтын сүйген отаншыл ұстанымының беріктігі Кенесары хан бастаған ұлттық-азаттық қозғалыс батырларына (Хан және оның батырлары Саркөк т.б.) арналған ықыласынан-пейілінен аңғарылады. Әсіресе, Кенесарының Сарыарқаға сыймай жат өлкеге қоныс аударғанына, қапыда мерт болғанына қатты күйзелген. Шәкәрім Абайдың әрбір жаңа өлеңінен тың ой түйінін тауып, өзі де сол бағытта жаңа шығарма туындатады. (Мысалы, Абайдың «Туысың да, досың да – бәрі екіұшты», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» өлеңдері).

Абай отбасылық жұмыстарында да, елішілік әлеуметтік істерде де Шәкәрімнің басқаруымен орындауына тапсырады. Мысалы, келіні Кәмәлияны Семейден ұзатып алып келерде де, Шәкәрімді жұмсайды, Ал, Мәскеу түбіндегі Ясная Поляна мекеніндегі Лев Толстойға да хат жазып, Шәкәрімді арнайы аттандыруды Абай ұйғарады. Абай ағасының бағалаған сөздерінен Шәкәрім Лев Толстойдың адамзат қауымының ар, иманы көрсеткіші деңгейіндегі тұлға екендігін, оның Исламды Православиеден биік жоғары қойғанын, фәни дүниенің қызығын тәрк етіп, артық дүниесін нашарларға үлестіріп, күнделікті ішер асы мен киер киіміне ғана қанағат етуді ұстанған тағылымын гуманизм өнегесі тұрғысында бағалайды.

Шәкәрім романда Абай ұстазының дүниеден

өтер сәтінде де, өмірден озған кезінде де оқиғалар ортасында суреттелген. Романның идеялық-композициялық желісінде Шәкәрімді Абай тұлғасының бір бөлшегіндей, ұлылық әлемінің кейінге ұласқан бөліміндей етіп бейнелеу мұраты орындалғандай. Авторлық идеялық түйін – Абайдың да, оның дарынды шәкірттерінің де қаталдықтың, әділетсіздіктің құрбандары болғандығын дәлелдеу.

Романның соңғы беттеріндегі авторлық түйіндеу де тарихи тұлғалар тағдырының кезең қыспағынан қасірет шегуінің және жазалау құрбандары болуының мәнісін дәйектей түседі:

«Шәкәрім Абай ағасы өлгенде басына үйіріле берген қасірет бұлты ғана емес, дем алатын ауасының тарылып кеткенінен болған кесел екенін түсінді.

Салауат қаза, орны толмас өкініш – бұлар. Абайдың айналасында өз ажалынан өлген адам некен-саяқ. Шәкәрім қажыны Кеңес өкіметінің чекист-жендеті атып, терең құдыққа тастап жіберді. Бұдан соң атылғаны, айдалғаны, қараңғы үйде қамалып отырғаны бар – ұзын саны мыңнан асып жығылады. Өкімет құрығы жетпегені елінен, жерінен безіп кетсе, аман қалғаны. Орыс-Герман соғысының құрбаны болды» [5, 749 б].

Шәкәрім – хакім Абайдың даналық тұжырымдарымен ағасының көзінің тірісінде сүйсіне оқып, талқылап, өзінің өмір жолында тұрақты бағдар, тағылым алып өткенін «Абай марқұм өткен соң, өзіме айтқан жырларым» атты өлеңінде шын шәкірттік ойын білдірген:

«Ажал жетсе, өлдің бе?
Өлім келді, көрдің бе?
Баянсызға салынба»-
Десе, жоқтау бердің бе?
Жетпесті қудың жеттің бе?
Барша жаннан өттің бе?
Тағдырың жазған ақ өлім
Құтылып онан кеттің бе?
Қарманып едің, таптың ба?
Қарындасқа жақтың ба?
Қарсыласқан жауыңды,
Қаніки, жерге қақтың ба?
...Өлместей оны көруші ең,
Соған да қарсы келуші ең
Аяған сонан жаныңды
Кімге сақтап беруші ең?!» [6, 83 б].

Хакім Абайдың балалары өзіндей болмағанмен оның адамгершілік-имандылық ұйыған бітім-болмысына лайықты жаратылған қасиеттерімен танылған еді.

Ақылбай, Әбдірахман, Мағауия, Тұрағұл – бәрі де әкесінің әулеттеріндегі, халық ортасындағы абырой-беделіне лайықты өмір сүру дағдысын ұстанды, аталары Кеңгірбайдың, Өскенбайдың, Құнанбайдың елге сыйлы болған ұлағатты ұстанымдарына лайықты өмір сүруге тырысты.

Баласы Тұрағұл Абайұлы «Әкем Абай туралы» деген естелігінде сөз арқауындағы романдағы-

дай хал-ахуалдық деректі шындығын көз алдымызға әкеледі:

«Мен әкемді танығанда, әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды адам еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай, салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе, малай, малшы, қызметкер, қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып, жақсы көріп, ойнап-қалжыңдап отырар еді. Еш уақытта іші сүймеген, сенбеген адамымен мәжілісте болып ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақытты өзіне абақтыдан кем көрмеуші еді. Сыпайылыққа салиха, әдептіленіп аяғының, басынан аңдап, аузынан шыққан сөзін санап отыратұғын адамға да, уақытқа да риза емес еді. Жарқын жүзбен, ашық көңілмен қытықсыз келетұғын адамды аңсап сағынып, ондай адамы келгенде баласы да туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді [7, 78 б]. Бұл хакім Абайдың табиғи жағдайдағы деректі шындығы, мінез-құлық дағдыларының тарихи сипаты. Ал, өзінің балаларына, туған інісі Шәкәрімді және талапкерлерді баулудағы ұстаздың өзі де осы естелікте айтылған.

«Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап, отырсам керек, менің соныма-ақ қаты қуанып, ырза болып, жолаушылап, келгенде соларға мені: «Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып жалықпай тыңдады», – деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһкерім кажы болып хақиқаты олай емес, былай деп таласып жататын санды шәкірттің қатарында болдым.

Жасында ашу мен махаббатты қатар қолданғандығынан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, елдің адамдары да бір жағынан жылы махаббатты жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан жазатайым болса ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді» [7, 15 б].

Тұрағұлдың осы естелік дерегі – тарихи тұлғаның күнделікті тұрмыстағы жағдайын, табиғи қалпын көз алдымызға елестетеді. Абай балаларының ішіндегі Мағауия да ұлт тарихында қалдырған елеулі мұрасымен ерекшеленетін тұлғалардың бірі.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының бағалауы (С.Қорабай зерттеуі) бойынша: «Мағауия да ақын поэзиясынан үлгі алып, Абайдың ақыл-кеңесі бойынша Еуропа ақындарының үлгісімен терең сезімді махаббат, өршіл сарынды оқиғалы дастан – поэмалар жазу жолына түседі.

Ұстаз әке жолымен сюжеті мен образдар сомдау жағынан романтизм стиліндегі шығыстық сарындағы «Медғат-Қасым», негізгі идеялық мазмұны адал махаббат бас бостандығы жолын-

да құрбан болған екі жастың қайғылы тағдырын жырға қосқан Еңлік-Кебек қазақ халқының сыртқы жауға қарсы азаттық күресін паш етуге арналған «Абылай» поэмалары Мағауия қаламынан туады [8, 82 б].

«Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында Мағауияның да көркем бейнесі бар. Жазушы оны әкесімен қарым-қатынастары жағдайында кеңінен алып бейнелеген.

Мағауия – әкесінің қасқабағын көбірек қадағалаған қалпымен көрінген. Әкесінің жайдары да, көңілсіз де болатын аумалы-төкпелі мінез құбылыстарының барлығында да Мағауия әке жан дүниесінің демеушісі, ақылшысы тұғырында жүргендей сезіледі.

Абай осы сүйікті баласын еркелетіп «Мағаш», «Мағытай» деп атайтынын да роман сюжеттерінен оқимыз. Автор тарихи деректілігі анық осындай поэтикалық мәнін дұрыс үйлестірген.

Кейіпкерлердің сюжеттердегі іс-әрекеттерін, қимыл-қозғалыстарын тарихи деректер негізінде ала отырып, диалогтарымен, ішкі монологтарымен байланыстыра бейнелеуден шығарманың негізгі идеялық мұраты жинақталады. Абайдың алдына өзінің шығармашылық есебін беруге келгендей толқу сезімі торлаған Мағауияның психологиялық хал-ахуалына тән реалистік суреттеуден осындай поэтикалық ерекшелік байқалады:

«Мағауия үйге қолына белінде айылбасы бар сарғыш портфель ұстай кірді. Сәлем берген үні дірілдеңкірей шығып, ашаң өңі бұрынғысынан да ағара, жұқара көрінді. Жазық, кең маңдайына қарай көтеріле, керіле түскен жіңішке қастарының ұшы да қарлығаштың қанаты құсап діріл қағып тұр.

– Балам, кел, қасыма отыр! – деді Абай өзінің қатарынан орын нұсқап.

Мағауия ол орынға отырмады, қарсы алдынан кер құшақтай кетіп, айра-жайра кеудесіне ыстық бетін басып тұрып:

– Аяғы шықпай жатыр, аға. Сол бөгеді қолымды, – деп барып, жүрелей кетті.

Әкесі оның не жөнінде екенін жобалап қана түсініп:

– Енді бітті ме? Босандың ба? Арқаң қалтырап тұр ғой, – деді. Мағауия ауырсына жымиып, әлгінде көрпе үстіне тастай берген портфеліне қайта қолын созды.

– Жоқ, бітпеді. Шыдамадым ғой. Сізді көрмей жата беруге, аға. «Медғат-Қасымды» әкеп отырмын.

– Мен бір жаққа кетіп қалады дедің бе, балам? – Абайдың жасаурай қарайтын шарасы үлкен көздері кенет құрғап, ұшқын ата қалды. – Дәнеңе етпес бітпегені. Кейде осылай шолақ қайырылғаны жақсы. Қырық күні жетпей қосылған Тайбурыл да шабысынан танбаған ғой. Әкел бері...» [5, 696 б].

Абайдың шығармашылық тапсырмасы – Аф-

рика құрлығында, Ніл дариясы жағасында болған оқиғаның А.С.Пушкиннің «Дубровскийіне» ұқсастырып, жеке адам мен қалың көпшіліктің ортақ мұң-зары рухымен жырлануы.

Дастанның сюжеттік-композициялық сипатында бай мырзасы Медғаттың және оның асыранды қарындасы Марияның Қасым Құлдың адал сезімін қорлап жазалауын, Қасым бастаған топтың жауыздыққа қарсы күресінің романтикалық сипатын ойдағыдай игеріп жазып шыққан шығармашылық жұмысына ризалық білдіреді. Абай – өзінің баулыған шәкірттерін, оның ішінде өзінің балаларын шығармашылық ойдың биігінде болуын көксеген гуманист. Бұл ойларын шығармаларында реалистікпен айтқан:

Адамның бір қызығы бала деген,.

Баланы оқытуды жек көрмедім,

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» [9, 22 б].

«Абайдың жұмбағы» роман-хамсасының осы Мағауия дастаны «Медғат-Қасымның» алғаш оқылған сәтіндегі ақын әкенің күткен үміті, ақталған, қуанған көңіл-күй құбылыстары нағыз тыңдаушы психологиясының шыншыл болмысымен елестетілген. Хакім Абайдың ауыр денесін сергектікпен қозғағаны, дастанды бейне бір өзі топыраққа енген дәннен өнген, мәуелеген жеміс ағашының тұрпатындай сезініп, жылдам көргісі, жан жүйесімен сезінгісі келген ынтызар ықыласын жазушы нағыз шығармашылық тұлға психологиясына тән құбылыстар тұтасқан күрделі сипатымен беруге ұмтылған:

«Өнер қайығына отырғанда ғана өзіңнің адамдығыңа еш шүбә келтірмей-сің. Алдыңнан арман жағасы, көңілің қалаған тұрақ-мекенің күтіп тұрғандай. Сәл шыдасаң махаббат, достық, ізгілік ағысына килігесің» [5, 697 б].

Мағауияның осы дастанынан кейін бойын жайлап жүрген ауыр ойлардан күрт серпілгендей күй кешкен хакімнің жадыраған көңіл-күйі өзін де, өзіне қарап отырған шәкірттерін де қуанышқа бөлейді.

Абай егделене бастаған кезде осы Мағауия баласының атақ-даңқы, елге ықпалы күшейгеніне де романда, жақсы баға берілген. Ел арасындағы билік шешімдері кезіндегі тиянақты, әділ іс-қимылдары, өнері, беделді әулеттің лайықты ұрпағына лайықты болмысымен дәлелденген:

Ол екі қолын шапанының жеңінен шығармай қаусырынып, қысықтау көздерін сығырайта қарап отырып, ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен шеше салады. «Тісіңдегі қарақұртың мен тізеңе ұялаған сарысуыңа сүліктей қадалады» деседі жұрт. Жанынан шығарып айтатын суырып-салма ақындығы көмейін бүлкілдеткен шешен тіліне үйлес. Оның бұған дейін жиын-тойларда айтылып келген «Еңлік-Кебек» жырына енді жаңадан шығып, тарап кеткен. «Медғат-Қасым» атты ұзақ дастаны қосылып, оның ел сөзін ұстаған Мағауия

атын көп орындарда арқалы ақын есебінде мәлім етеді» [5, 710 б].

Бұл – Абай хакімнің балалары арқылы өзі ұстанған адамгершілік-имандылық тағылымын халқына, кейінгі ұрпақтарына үлгі етіп, ұсынуының көрінісі. Романдағы тарихи дерек аясында сомдалған көркем бейне тағылымы осындай даналық тағылымын ұғындырғандай.

Романда Мағауияның ауырып жатқан кезі де біршама қамтылған. Оның денесіндегі, арқасының, кеуде тұсының қарайғанын, демігуі күшейгенін, түнде қатты аласұрып қиналып шығатынын, кейде жастыққа сүйеніп, басын көтеруге ғана жарайтыны, кейде шамалы жағдайы жақсарып көкірек ауруына тән алдамшы жағдайда болған сәттерін қамтыған баяндауларды оқимын.

Ауырып жатқан сәттерінде табиғат қозғалыстарын да, ұшқан, ұя салған қарлығаштарды да, көктемнің жадыраған аспанын да, өзін тіреу, медеу санайтын «ағайын-туыс ортасында отырып панасыз, әркімге бір жаутаңкөз» [5, 726 б].

Әкесі Абайды да – фәнидегі бүкіл тіршілікті ғашық көңілімен құшудан айнымаған Мағауияның жан әлемін түйсінеміз: Әсіресе, Мағауияның фәниден кетер сәттегі әкесі Абаймен өткізген соңғы сұхбаты да ұрпақтар жалғастығына негізделген тіршілік заңдылығын мойындаған дос еді. Осы дидарласу сәтіне дейін ауылдағы ағайындарының киіз үйлерін жағалап, түгел аралап шыққан Мағауияның іс-әрекеттері адамдармен, тіршілікпен мәңгілікке қоштасудай екендігін оқимыз. Ауылының балаларына бір күн дәріс оқығаны да, өнерпаздарды (сырнайшы, күйші, әнші) жинап сауық кешін өткізгені де, әкесімен бақұлдасып жатып сандырақтағанда да фәни дүниеге құштарлығын жоғалтпаған арманшыл, асыл ой иесінің жан әлемі жарқырай түседі. Көркем бейнеге тән эстетикалық дүниетаным кеңдігі де, тереңдігі де осы Мағауия тұлғасына біршама жинақталған сипатымен айқындалған.

Көтеріңкі көңіл-күй шығармашылықпен айналысатын тұлғалардың жаңа туындылар жазуына ықпал етеді. Ақын шәкірттеріне берген тапсырмаларының ойдағыдай орындалғанына қуанған хакім Абайдың шығармашылық шабытынан туындаған нәтижелер романда тарихи дерекпен көрсетілген:

«Осы күз және бүкіл қыс бойы Абай өзі де күні-түні қадалып отырып, көп өлең-жыр, «Қазақтың түбі қайдан шыққаны» сияқты тағы біраз қара сөздерін тоғытып жазып тастап еді» [5, 698 б].

Тарихилық деректері романдардағы эпикалық баяндаулардың да, кейіпкерлердің мінезделуі мен даралануын жүзеге асыратын диалогтардың да, ішкі монологтардың шынайылығын қамтамасыз етеді. Басты және жанама кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарындағы үйлесімді және қақтығыс-тарды, олардың әлеуметтік ортадағы қызметтерін саралауда тарихи деректер туын-

дылардың оқырмандарын сендіретін реалистік сипатты күшейтеді. Ал, тарихилық негізіндегі көркем бейнелер шығармалардың халықтық сипатын айқындайды.

Қорытынды. Тарихилық арнасындағы көркем бейнелер көркем шындық поэтикасы аясында жинақталады. Көркем шындық – өмірде болған тарихи тұлғалардың да тұрмыс ағынында жалпыға ортақ қасиеттерін эстетикалық талғам, таным өлшемдеріне сай жинақтап, тұтастырып берілуін жүзеге асыратын поэтикалық тәсіл. Жазушылардың романдарында тарихтағы танымал тұлғалардың жан әлемін романтикалық және реалистік сарындар ұштасуымен бейнелеуі адам жан-дүниесіндегі өмірсүйгіш, арманшыл жүрек соғысын танытқандай әсер береді. Көркем прозадағы лирикалық-психологиялық кешенді бейнелеулер мен баяндаулар арқылы өмірдің аса таусылмайтын қызықтары да, сенім мен үмітке толы болашағы да қамтылады. Бұл – көркем өнері туындыларының бәріне де ортақ адам ойы те-

реңдігінің, шексіздігінің шынайы көрсеткіші.

Қорыта айтқанда, романдардың мазмұны мен пішін поэтикалық тұтастықпен жазуда өмір шындығын тарихи шындық поэтикасымен жазудың суреткерлік шеберлікке жеткізетіні айқындалады. Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасының кең көлемді эпопеялық желісінде тарихи тұлғалардың өзара дүниетанымдық үндестігі де, әрқайсысының даралық өзгешеліктері де айқындалған. Қазақ тарихындағы әлемдік өркениет кеңістігіндегі озық көрсеткіштермен деңгейлес тұлғалардың өмір деректері тарихи-көркем шындық поэтикасымен жинақтала өрнектеліп, қазақтың рухани құндылықтары мұраларының мәңгілік ұлағаты анықталған. Қазіргі уақыт талабымен туындаған қазақ романы ұлт тарихының деректі кезеңдерін, көрнекті тұлғалар тағылымын эпикалық тыныспен бейнелеудің классикалық үрдісін жаңғырта жалғастыруымен ерекшеленеді. Бұл – қазақ сөз өнері дамуындағы тың серпілістің, өрлеудің көрсеткіші.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
3. Адамзат өркениеті-тарих және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, 5-9 шілде 2005 ж. – Алматы: Университет «Қайнар», 2005. – 266 б.
4. Сөз тапқанға қолқа жоқ: Күлдіргі әңгімелер, шешендік сөздер, толғау-термелер / Ел аузынан жинағандар: А. Бейсенғалиев, С. Әбілғазин, С. Қарамендин. – Алматы: Жазушы, 1988. – 608 б.
5. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы: Роман-хамса. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 752 б.
6. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
7. Құнанбаев Тұрағұл. Әлем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 56 б.
8. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 610 б.
9. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 1: Өлеңдер мен поэмалар. – 304 б.

REFERENCES:

1. Dictionary of terms of literary studies / compiled by Z. Akhmetov, T. Shanbayev. – Almaty: native language, 1996. – 240 P.
2. Nazarbayev N. A. on the wave of history. Almaty: Atamura publ., 1999. – 296 P.
3. human civilization-history and modernity. Proceedings of the international scientific conference, July 5-9, 2005 – Almaty: University "Kainar", 2005. – 266 P.
4. there are no words: funny stories, oratorical words, tolgau-termes / collected from the mouth of the country: A. Beisengaliyev, S. Abelgazin, S. Karamendin. – Almaty: writer, 1988. – 608 P.
5. Tokhtarov R. The Riddle of Abai: the novel-Hamsa. Almaty: Al-Farabi publ., 1999. – 752 P.
6. Kudaiberdiev Sh. works: Poems, sagas, words of edification. – Almaty: writer, 1988. – 560 P.
7. Kunanbayev Turagul. The world is about Abay. – Almaty: native language, 1993. – 56 p.
8. history of Kazakh literature. Ten volumes. Volume 6. – Almaty: Kazinform, 2006. – 610 P.
9. Abay (Ibrahim Kunanbayev). Collection of works in two volumes. Almaty: writer, 1986. Vol. 1: poems and poems. – 304 P.

Сведения об авторах:

Айтимов Муратбек Кенжебаевич – Кызылординский университет имени Коркыт Ата Доктор филологических наук, профессор, Казахстан, Кызылорда, Айтеке би, 29А, 120014

Серикбаева Эльмира Габдоловна – Магистрант Кызылординского университета имени Коркыт Ата Казахстан, Кызылорда, Айтеке би, 29А, 120014

Авторлар туралы мәліметтер:

Айтимов Мұратбек Кенжебайұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан, Қызылорда, Әйтеке би, 29а, 120014

Серікбаева Эльмира Габдолқызы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты Қазақстан, Қызылорда, Әйтеке би, 29а, 12

Information about the authors:

Aitimov Muratbek Kenzhebaevich – Korkyt Ata Kyzylorda University Doctor of Philology, Professor Kazakhstan, Kyzylorda, Aiteke bi, 29A, 120014

Serikbayeva Elmira Gabdolovna – Master's student of Korkyt Ata Kyzylorda University Kazakhstan, Kyzylorda, Aiteke bi, 29A, 120014

А.У. ЕСЕНОВА^{1*}, К.К. КҮРКЕБАЕВ²

¹² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(*E-mail: aidana17_97@mail.ru)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ және ұйғыр тілдерінің салыстырмалы лексикалық және грамматикалық сипаттарына талдаулар жүргізіледі. Түркі тілдер тарихын, грамматикасын жалпы қарастырып, зерттеген ғалымдар, олардың еңбектері әлі күнге дейін түркологияның негізгі оқу құралы боп келеді. Алайда сол еңбектердің қатарында түркі тілдерін жеке алып, салыстырмалы түрде жазылған жұмыстар аз. Қазақ тіл білімі үшін түркология саласында қатысты зерттеулер қашан да құнды болып саналады. XIX ғасырдың басынан бастап түркі тілдері салыстырмалы, салғастырмалы-тарихи әдіс тұрғысынан қызу зерттеле бастады. Бұл жерде XIX ғасырда зерттеу материалы ретінде ғылымға ұсынған орыс ғалымдарының (В.Радлов, Б.А.Серебряников, Н.Баскаков, П.Мелиоранский, П.Паллас т.б.) үлесі шексіз болғанын айтуымыз керек. Қазақ тіл білімінде де түркологияға қатысты үлкен зерттеулер жасалды. Бұл қатарда І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Томанов, К.Мұсабаев, А.Аманжолов, Р.Сыздық, Б.Сағындықұлының еңбектерін атасақ болады.

Қазақ және ұйғыр тілдері бір-біріне тарихи тұрғыдан да, грамматикалық тұрғыдан да, қай жағынан алып қарасаң да өте жақын әрі ұқсас тілдер. Дегенмен де, олардың қазіргі таңда тілдік дамуы, сөз қолданысы әр түрлі деңгейде. Мақалада қазақ және ұйғыр тілдерінің зерттелу тарихына, түркологиядағы алатын орнына, лексикалық-тақырыптық топтарына, грамматикалық жүйесіне арнайы талдау жасалады.

Түйіндемесөздер: лексика, грамматика, түркология, салыстырмалы әдіс, салғастырмалы-тарихи әдіс, грамматикалық жүйе.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКИХ ГРУПП В КАЗАХСКОМ И УЙГУРСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье проводится анализ сравнительных лексических и грамматических характеристик казахского и уйгурского языков. Ученые, изучающие историю, грамматику тюркских языков в целом, их труды до сих пор являются основным учебным пособием тюркологии. Однако в числе тех работ, которые были взяты отдельно на тюркские языки, мало работ, которые были написаны сравнительно. Для казахского языкознания исследования в области тюркологии всегда ценны. С начала XIX века тюркские языки начали активно изучать сравнительно, сопоставительно-исторический метод. Здесь в XIX веке в качестве материала исследования были представлены русские ученые (В.Радлов, Б.А.Серебряников, Н.Баскаков, П.Мелиоранский, П.П.Паллас и др.) надо признать, что их вклад был бесконечный. В казахском языкознании также были сделаны большие исследования по тюркологии. были отмечены работы И.Кенесбаева, Н.Сауранбаева, С.Аманжолова, М.Томанова, К.Мусабаева, А.Аманжолова, Р.Сыздық, Б.Сағындықовича.

Казахский и уйгурский языки очень близкие и сходные языки, как с исторической, так и с грамматической точки зрения. Тем не менее, в настоящее время их языковое развитие, употребление слов на разных уровнях. В статье рассматривается анализ лексико-тематических групп, грамматической системы казахского и уйгурского языков, начиная с истории изучения казахского и уйгурского языков.

Ключевые слова: лексика, грамматика, тюркология, сравнительный метод, сопоставительно-исторический метод, грамматическая система.

COMPARATIVE ANALYSIS OF LEXICO-THematic GROUPS IN KAZAKH AND UIGUR LANGUAGES

Abstract: This article analyzes the comparative lexical and grammatical characteristics of the Kazakh and Uyghur languages. Scientists who study the history and grammar of the Turkic languages in General, their works are still the main textbook of Turkology. However, among the works that have been taken separately into Turkic languages, there are few works that have been written comparatively. For Kazakh

linguistics, research in the field of Turkology is always valuable. Since the beginning of the 19 century, the Turkic languages have been actively studied by the comparative-historical method. Here in the 19 century, Russian scientists (V.Radlov, B. A. Serebrynikov, N.Baskakov, P.Melioransky, P.P.Pallas.b.) were presented as research material. It is infinitely necessary that the share of employees of the Kazakhstan traffic police. In Kazakh linguistics, extensive research has also been done on Turkology. They noted the work of I. Kenesbaev, N.Sauranbaev, S.Amanzholov, M.Tomanova, A.Amanzholov, R.Syzdyk, B.Sagyndyk.

Kazakh and Uyghur languages are very close and similar languages, both from the historical and grammatical point of view, from which side. However, currently their language development, the use of words at different levels. The article deals with the analysis of lexical and thematic groups, the grammatical system of the Kazakh and Uyghur languages, starting with the history of studying the Kazakh and Uyghur languages.

Key words: lexical, grammar, Turkology, comparative method, comparative-historical method, grammatical system.

Кіріспе. Тіл білімі білімі дамуының жаңа дәуірі тілді зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдісті қолданудан басталады. Бұл оқиға XIX ғасырдың алғашқы жартысында тіл білімі тарихында орын ала бастады. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысында лингвистиканың даму қарқыны мен бағыты жаңа зерттеу әдісінің қажеттілігін көрсетті. Жаңа әдістің бой көтеруі – ежелден келе жатқан лингвистикалық ой-пікір дамуының заңды нәтижесі іспетті болды.

XX ғасырдың бас кезінде әр елде салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде жазылған біршама еңбектер жарық көрді. Тіл білімінде бұл әдістің негізін салушы ретінде Франц Бопп саналады. Ғалымның үш томнан тұратын «Санскрит, зенд, армян, грек, латын, литва, көне славян, гот, неміс тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты еңбегі салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуына ықпалын тигізді. Тілдерді зерттеу жұмысында салыстыру әдісін қодану арқылы тілдер туыстастығын анықтауға болатындығын да көрсетті.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі туыс тілдердің дамуын, салыстырмалы-тарихи грамматика мен этимологиялық сөздіктерді қарастырады. Түркі тіл білімінде салыстырмалы-тарихи тәсіл қолданысы М.Қашқаридың “Диуани лұғат-ат-түрк” еңбегінен басталады. Ескерткіште түркі тілдері мен диалектілері жинақталып, тілдердің лексикасы мен фонетикасы, грамматикасы салыстырмалы түрде берілген және алғаш рет тілдік карта жасалған. Түркі тілдерінің жеке тілдік деректерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарастырған Ә.Құрышжанұлы, Ә.Ибатов, А.Аманжолов, Б.Сағындықұлы, Е.Қажыбек, М.Оразов сынды ғалымдардың еңбектері жарық көрген.

Материалдар мен әдістер. Салыстырмалы-тарихи әдіс туыстас тілдер фактілерін бір-бірімен салыстыра отырып зерттейді. Мұндай салыстыру кезінде екі түрлі мақсат көзделеді. Бірі – салыстырылып отырған тілдер фактілері дамуының жалпы заңдылығы мен олардың арасындағы туыстастықты ашу болса, екіншісі – тіл не тілдер тарихын айқындауға қажетті мәліметтерді табу.

Жалпы, түркі тілдері тобындағы тілдердің тілдік құрылымы (грамматикасы) бірдей. Негізгі сөздік қорлары да біршама ортақ. Олардың тілдік құрылымы мен негізгі сөздік қорлары бір-

біріне қаншалықты жақын болғанымен, әрқайсысының дыбыстық жүйесінде тарихи түрлі жағдайларға байланысты қалыптасқан өзіндік айырмашылықтар бар. Сол себептен түркі тілдері тобына жататын тілдердің бәріне ортақ болып келетін көптеген сөздер әрқайсысында дыбысталу жағынан бір-бірінен бөлектеніп, ерекшеленіп тұрады (1: 354).

Түркі тілдерін әр қырынан зерттеу көптеген зерттеушілердің негізгі мәселесіне айналды. Бұл туралы Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А өз еңбектерінде былай дейді: Осы уақытқа дейін отандық (ресейлік) және шет елдік түркологтар тілдің синтаксистік құрылымына салыстырмалы-тарихи талдау мен түрлі синтаксистік бірліктердің тарихын зерттеуге арнайы жұмыс жүргізген жоқ. Алайда бұл түркі тілдерінің синтаксистік құрылымын зерттеуге байланысты мәселелер лингвистердің назарын аудармады деген сөз емес (2: 5).

Салыстырмалы-тарихи әдісті қолданғанда, салыстырылып отырған тілдік фактілердің хронологиялық жүйеде болуы, тіл тарихын қоғам тарихымен байланыстыра зерттелуі ескеріледі.

Нәтижелер. Ұйғыр тілін зерттеу жұмысы Қазан төңкерісінен бұрын басталған болатын, бірақ оның ғылыми тұрғыдан жан – жақты зерттелуі Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірде болды. Қазіргі ұйғыр тіл білімінің қалыптасуына С.Е. Малов, А.К. Боровков, Н.Наджи, Ә.Қайдар, Ғ.Садуақасов, Т.Талипов, Ә.Р. Тенишев, Г.Ярринг, В.М. Насилов, т.б. осы сияқты ғалымдар ат салысып келеді.

Баскаков Н.А. өзінің «Введение в изучение тюркских языков» атты еңбегінде ұйғыр тілін қарлұқ тобына жатқызады да, оны екі үлкен кезеңге бөледі. Ғалым қарлұқ тобы батыс хун мен шығыс хун арасында орташа орынды алады дейді. X-XI ғасырларда Қарахан әулетінің батыс және шығыс тілдерімен қарым-қатынасы нәтижесінде, бір жағынан тәжік және Орталық Азиядағы иран тілдерімен қатынасының нәтижесінде қарлұқ тобының тілдері пайда болды дейді (3: 298).

Ұйғыр тілінің диалектілерін анықтауда түрлі пікірлер бар. Мысалы, Г. Ярринг ұйғыр тілінде оңтүстік, солтүстік диалектілері бар деп есептесе, А.Н. Баскаков ұйғыр диалектісін мынадай төрт

бөлікке бөледі: 1) оңтүстік диалекті; 2) солтүстік диалекті; 3) лобнор диалектісі; 4) ганьсуй диалектісі. Ә.Қайдардың арнайы зерттеуінде ұйғыр әдеби тілінің негізін Шыңжаң ҰАР жағдайында 5 диалект: 1) солтүстік шығыс (қуча турфан); 2) солтүстік (Іле); 3) оңтүстік батыс (қашғар жаркент); 4) оңтүстік шығыс (хотанкерия); 5) шығыс (лобнор) (4: 186).

Лексикологияда сөз дегеніміз лексикалық единица ретінде қарастырылады. Қазақ тілі – өте бай тіл. Дегенмен де кірме сөздер қатары толып жатыр. Қазақ тіліне енген кірме сөздерді екі кезеңге бөліп қарастыруға болады: а) VIII-IX ғасырдан бері арабизм мен парсизмдерді алып келген он ғасырлық уақыт; б) XX ғасырдағы интернационалдық терминдер мен русизмдер болатын. Қазақ тіліндегі араб пен парсы сөздерінің табиғатын зерттеген Л.Рүстемов олардың тілдегі үлесі 14,5 деп көрсеткен болатын.

Ұйғыр тілі лексикасы мыңдаған жылдық тарихқа ие. Ұйғыр тілі жайында монография жазған Руслан Арзиев өз еңбегінде былай дейді: Мемлекет ажырағаннан кейін ұйғыр тіліне араб пен парсы сөздері көптеп кіре бастады. Көне ұйғыр тілінде кірме сөздер үлесі 50 пайызға жетті (5: 158). Ал қазіргі уақытта ұйғыр әдеби тілінде араб пен парсы сөздерінің қосылу процесі тоқтап, Еуропа тілдерінен кірген сөздердің үлесі артуда.

Соматизмдер – лексикалық қабаттың ең көне әрі ең активті, танымдық функциясы тереңде жатқан ежелгі әрі танымдық, әрі лексикалық бірліктердің бірі. Оның халықтың когнитивтік табиғатында қандай символдар мен айырымдық бірліктер арқылы өрнектелген, халықтың өмірі мен тұрмысын көрсетуде, мәдени индикаторы болуда ретінде қаншалықты аударматану негіздері жүйесінде іске асырылады, мұның барлығы – аударманың әртүрлі аспектілерінде қарастырылуға тұрарлық мәселе саналады.

Талқылау. Зерттеуіміздің деректік негізі ұйғыр және қазақ әдеби тілінің лексемаларына негізделгендіктен аталмыш тілдердегі соматикалық лексика бірліктерінің салыстырмалы нұсқаларын көрсетейік:

Кесте 1. Қазақ және ұйғыр тіліндегі соматикалық атаулар жүйесі

Қазақ тілі	Ұйғыр тілі
алақан	уч, уч төбе
асқазан	ашказан
Ауыз	авыз
Аяқ	аяк
бармақ	бармак
Бас	баш
бауыр	бавыр
бел	бил
Бет	бит

бүйрек	бөр
--------	-----

Тілдегі соматизмдер лексикалық қабаттың ең көне бөлігі болғандықтан, оның тарихи даму сипаты бірқалыпты болады. Сондықтан болса керек, барлық түрік халықтары тілдерінде аталмыш лексика қоры дыбыстық, грамматикалық рәсімділігі, формасы жағынан алыс алшақтықтар болмайды. Жоғарыда байқап отырғанымыздай, қазақ тілінде кездесетін соматикалық лексикалардың барлығы да ұйғыр тілінде кездеседі әрі сөздердің формасы мен дыбыстың қабатын жағынан да бір-біріне сәйкес келеді.

Өсімдік атаулары мен жануар атаулары да ежелгі лексиканың қабаттарына жататындықтан туыстас тілдерге бұл атаулардың ортақтығы тән. Қазақ халқының да, кейінгі ғасырларға дейін ұйғыр халқының көшпенді шаруашылықпен айналысып, айналаны танып өскендіктен, аңшылық тәрізді хобби істермен айналысқандықтан қазақ және ұйғыр тілінде бірдей жан-жануар мен өсімдіктер атаулары кездеседі.

Кесте 2. Қазақ және ұйғыр тіліндегі зоонимдер

Қазақ тілі	Ұйғыр тілі
түйе	төгә
жылқы	ат
сиыр	сийир, кала
қой	қой
ешкі	өшкә
есек	ешәк
қоян	тошқан
бұғы	буға
үйрек	өдәк
арыстан	шир
аю	ейиқ
жолбарыс	йолвас
қасқыр, бөрі	бөрә
ит	ишт
түлкі	түлкә
мысық	төшүк

Көптеген атаулардың дыбыстық қабаты бір-біріне өте қатты ұқсайды, тек сыңар дыбыстардың тарихи дамуы кезінде аздаған ауысымдар орын алған. Мәселен, «аққу», «бұғы», «бүркіт», «қаз» атаулары ұйғыр тілінде «аққуш», «буға», «бүркүт», «ғаз» ретінде берілген де, екі тілдегі қ~ғ, ұ~у, ү~і секілді дыбыстардың алмасымы орын алған.

Одан өзге қазақ тілінде жеке атаулары бар жануарлардың ұйғыр тілінде жоқтығы байқалады. Мәселен, «ақбөкен», «елік», «құндыз» атауы ұйғыр тіліндегі баламасын таба алмадық. Ал кейбір атаулардың бір-біріне мүлдем ұқсамайтындығын, өзгеше атауларға ие болғандығын байқауға болады: қоян – тошқан, арыстан – шир, аю – ейиқ, мысық – төшүк.

Түркі халықтарының ортақ лексикалық

топтамалардың тағы бір қызықты бөлігі – космонимдер немесе ғарыштық атаулар. Косминимдік детальдардың ежелгі халықтар өмірінде үлкен мифологиялық таным мен жанрлардың қалыптасуына әсер еткенін ескерсек, мұндай атаулар туыстас тілдерде ортақ болып келеді. Жұлдыз атаулары мен ғарыштағы өзге де құбылыстарды байқап, соған шаруашылық өмірін бағыттап, бейімдеп отырған түркі халқы ғарыш әлемін терең игеру керек болды. Өйткені көшпелі мал шаруашылығы тұрмысы бұған мәжбүр қылды. Соған байланысты астронимия ғылымында «түркі мүшелі», яғни түркілер жасап шығарған күнтізбе жүйесі пайда болды.

Кесте 3. Қазақ және ұйғыр тіліндегі космонимдер

Қазақ тілі	Ұйғыр тілі
Ай	Ай
Жұлдыз	Юлтуз
Темірқазық	Төмүрқозуқ
Жетіқарақшы	Йәттәқарақчи
Шолпан	Чолпан
Жер	Иәр
Құс Жолы	Қуш Йолы
Күн	Күн
Ақбозат	Ақбозат
Көкбозат	Көкбозат

Атаулардың көбісі өзінің ұқсастығын сақтай алған.

Академик І.Кеңесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» еңбегінде: "Түркі халықтарында жыл санаудың бұл «он екі мүшел жыл» жүйесі қай дәуірде туған дегенге жауап бере қою қиын. Бірақ қалай дегенде де, өзге көршілес халықтарда осы жүйенің өте ертеде болған тарихи дерегі бізді түркі халқының арғы тегі көне дәуіріне қарай жетелей түседі", – дейді (6: 637).

Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісі – фразеологиялық қордан ерекше байқалады. Өйткені қазақ фразеологизмдері халық өмірінің айнасы. (7:186).

І.Кеңесбаев фразеологизмдердің мағыналық тұтастығы мен құрылымының тұтастығына қарай оларды екі топқа бөледі: фразеологиялық түйдек және фразеологиялық тіркес. Оның біріншісін идиома, екіншісін фраза деп атайды. Ә.Болғанбаев «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде фразеологизмдерді былайша топтастырып көрсетеді: фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес, фразеологиялық сөйлемше (8: 637).

Сонымен қатар Ә. Болғанбаев фразеологизмдерді «етістік мағыналы фразеологизмдер, сындық мағыналы фразеологизмдер, заттық мағыналы фразеологизмдер, үстеу мағыналы фразеологизмдер» деп төрт топқа бөледі (8: 205).

Ал ұйғыр тілінде Р.Арзиев өз еңбегінде былайша бөледі:

- фразеологиялық бірліктердің семантикалық белгісі;
- фразеологиялық бірліктердің лексико морфологиялық белгісі;
- фразеологиялық бірліктердің тематикалық белгісі (Арзиев Р., 2006: 131).

Қазақ және ұйғыр тіліндегі фразеологиялық тіркестер көбіне дыбысталуы жағынан да, мағына жағынан бір-біріне өте ұқсас келеді. Оны төмендегі кестеден байқай аламыз.

Кесте 4. Қазақ және ұйғыр тіліндегі фразеологизмдер

Қазақ тілі	Ұйғыр тілі
Төбесі көкке жету	Беши көккә йәтмәк
Екі езуі құлағына жету	Ағзи қулиғиға йәтмәк
Ат шаптырым жер	Ат чаптурмақ
Қолы ашық	Қоли очуқ
Көзді ашып жұмғанша	Көзни жумуп ачқичә
Тас жүрек	Таш жүрәк
Аузына құм құйылғандай	Қум чечәклигәндә
Аузынан сүттің ағы көріну	Ағзидин оғуз сүти кәтмигән
Бауырға басу	Бағриға басмақ
Көңілі судай тасыды	Көңли су ичмәк
Сіркесі су көтермеу	Сиркиси су көтәрмәс
Өкпесін қолына алу	Өпкисини қолиға елип

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыз, қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестер ұйғыр тілінде де дәл сол мағынада қолданылады. Айырмашылығы тек дыбыстық жағынан ғана болып тұр. Бұл дегеніміз, екі ұлттың да түптамасы бір екенін, бір өңірде шоғырланған, мәдени, тұрмыстық жағынан ұқсас келетін ел болғандықтан халықтың ұлттық дүниетанымын көрсететін фразеологизмдер тобы да бір-біріне жақын болады дегенді білдіреді. Дегенмен де, ұйғыр тілінде де қазақ тілінде де өзіне ғана тән фразеологиялық тіркестер баршылық.

Мақал – мәтелдердің негізгі мазмұны ақиқат туралы халықтың данышпан ой пікірлерінен, қанатты сөздерінен тұрады. Мақал – мәтелдер арқылы халықтың тұрмыс тіршілігі, мәдениеті, салт – дәстүрі, дүниеге көзқарасы көрінеді. Түркі халықтарының барлығында дерлік ұқсас мағыналы мақал – мәтелдер көп кездеседі. Оның бастапқыларын М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат – түрк» еңбегінен көре аламыз. Мұнда барша түркі халықтарына ортақ мақал – мәтелдер жинақталған.

Ал ұйғыр мақал – мәтелдерін жинап зерттеген Ғ.Сәдвақасов деген ғалым болды. Ұйғыр халқында да мақал – мәтелдер бірнеше тақырыптық топтарға бөлінеді. Олардың беретін мән мағынасы қазақ халқының мақал – мәтеліне жақын, тіпті бірдей десек те қателеспейміз. Оны төмендегі мысалдардан көре аламыз.

Кесте 5. Қазақ және ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер

Ұйғыр тілінде	Қазақ тілінде
Икки ат тепишса, ешәкниң нери турғини әвзәл	Екі ат тебіссе, есектің әрірек тұрғаны абзал
Төгини шамал учатса, өшқүни асманда көр	Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан көр
Төгә силкинсә, он ешәккә жүк чиқиду	Түйе сілкінсе он есекке жүк шығады
Бір қап яңаққа-муштәк таш	Бір қап жаңғаққа-жұмырықтай тас
Ала қарға алман болсиму, қарчиғиниң орнин басалмас	Ала қарға алман болса да, қаршығаның орнын баса алмас
Ешәк жүгриги ат болмас	Есек жүйрігі ат болмас

Бұл мәтелдер ауыспалы мағынада ғана қолданылады. Оларға бір жағынан ортақ жалпы мағына – күш-қайраты немесе рухы, тегі, болмысы жағынан алғанда байқалатын құдырет пен мықтылық, қайрат-қайсарлық пен өткірлік жатса, екінші жағынан күшсіздікпен, әлсіздік-әлжуаздық, нашарлық, құнсыз-құдыретсіздік, зайыптық салыстыру, бір-біріне қарсы қою жатады. (9: 69).

Тілде жаңа атаулардың пайда болып, қолданысқа ие бола бастау тілдің даму барысындағы жүйесін көрсетеді. Қаншалықты жиі қолданылатын болса, тілдің сақталып қалу мүмкіндігі соншалықты артып отырады. Қазіргі қазақ тілінде заманның, қоғамның дамуына байланысты көптеген жаңа сөздер, яғни неологизмдер пайда болды. Алайда олардың барлығы қолданысқа ие болды деп айта алмаймыз. Дегенмен уақыт өте келе олардың қоғам үшін қажет екенін білеміз. Ал ұйғыр тілінде неологизмдер бар ма? Жаңа сөздер қаншалықты зерттеліп, лексикаға еніп жатыр? Бар болса қолданылу аясы қандай? Осы сұрақтарға жауап беруге тырысамыз. Оны кесте ретінде зерделеп көрсек.

Кесте 6. Қазақ және ұйғыр тіліндегі неологизмдер

Қазақ тілінде	Ұйғыр тілінде
затын	қурал
зілзала(жер сілкінісі)	зилзилә, йәртәврәш
қылтима	балхана
мадақтама	сават
майса	чимәнлик
мәлімдеме	әризә
мәнбі	вәзипә
рұқсатнама	киргүзүш
сайқымазақ	қизиқчи

Қазақ тілінде	Ұйғыр тілінде
таптаурын	стереотип
бүктеме	буклет
тәртіптеме	режим
төлтұмар	символ

Біз жоғарыдағы мысалда қазіргі таңда көп қолданылып жүрген жаңа сөздердің аз ғана топтамасын жасадық. Бұдан байқағанымыз, қазақ тіліндегі жаңа сөздердің көпшілігі ұйғыр тілінде соған ұқсас сөздермен келген. Алайда ұйғырша баламасы жоқ, орыс тілінен тікелей алынған сөздер де бар. Біз келтірген қазақ тіліндегі неологизм сөздердің ішіндегі жартысы ұйғыр тілінде бар болса, қалған бөлігі әлі күнге дейін орыс тіліндегідей қолданылып келеді. Демек, ұйғыр тілінде неологизм сөздер 50 % орыс тілінде жүреді деген қорытындыға келеміз.

Қорытынды.

Түркі халықтары арасында ұйғыр халқының, оның лингвистикалық маңызы қазіргі түркология үшін аса маңызды. Ұйғыр тілі деп қазіргі уақытта Қазақстандық ұйғыр халқы мен Қытай мемлекетіндегі ұйғыр халқының тілін алып қарастырамыз. Ұйғырлар 1940 жылдан бастап орыс (кирилл) алфавитін пайдаланды.

Қазіргі таңда қазақ тілінде 15 томдық қазақ әдеби тілінің сөздігі, онымен қоса синонимдік, антонимдік, омонимдік, диалектологиялық, орфографиялық, орфоэпиялық, аударма секілді отыз бір томдық салалық сөздіктер болса, ал ұйғыр тілінде ондай сөздіктер кемде-кем. Тіпті ұйғыр тіліндегі түсіндірме сөздіктің жоқтығы, өзге өзімен туыстас түркі тілдер арасындағы аударма сөздіктің жоқтығы тілдің жойылу қаупіне әкеледі.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мен ұйғыр тілінің байланысы қаншалықты үлкен екенін, және оларды әлі де болса салыстырмалы зерттеуді қажет ететінін түсіндік. Ұйғыр тілі өзге түркі тілдерін қарағанда даму сатысында кеш қалып келе жатқан тіл. Бұған бір жағынан ұлттың өзінің жеке мемлекеті, отаны, жері болмауы да әсерін тигізген. Дегенмен де, бәріміз де түркі тілдер тобында болғандықтан, қандас бауырларымыздың тілін сақтап қалу, оның дамуына үлесімізді қосу біздің де міндетіміз. Зерттеп, зерделеу арқылы біз ұйғыр халқы тілінің жойылып кету қаупінен сақтап қаламыз деген үміттеміз. Бұдан шығатын қорытынды, біз болашақта түркі тілдеріне ортақ халықаралық тілдік аударма орталығы не болмаса түркі тілдер ұйымы құрылсын деген ұсыныс айтамыз. Сонда ғана, біз түркі тілдерін біріктіріп, тілдің дамуына, өркендеуіне және жойылып кетпеуіне үлкен үлес қосамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2014. – 640 б.
2. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: «Наука», 1986 г. – 304 с.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Издательство «Высшая школа», 1969 г. – 383 с.
4. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылым. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.
5. Арзиев Р.У. Уйғур тили. – Алмута: «Мектеп», 2006. – 448 б.
6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 712 б.
7. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: «Елтаным аспасы», 2010. – 244 б.
8. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: «Мектеп», 1998. – 380 б.
9. Мырза М. Қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің мағыналық өзгешеліктеріне қатысты кейбір пікірлер // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті хабаршысы филология сериясы. 2006, №6 (113), 68-72 б.
10. Орысша-ұйғырша сөздік // <http://www.tilachar.biz/dictionary>

REFERENCES:

1. Mūcabaev Ğ. Qazaq tıl bılıminin мәceleleleri. –Almaty: «Abzal-Ai», 2014. – 640b.
2. Gajieva N.Z., Serebennikov B.A. Spavnitelno-ictopicheckaia grammatika tüpkkih iazykov. Sintaksic. – М.: «Наука», 1986 g. – 304 s.
3. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie türskih iazykov. – М.: İzdatelstvo «Vyssaia škola», 1969 g. – 383 s.
4. Qaidar Ä., Orzov M. Tүrkitanuğa kırıspe. Oqu qūpaly. 3-şı bacylym. – Almaty: «Arys» baspacy, 2004. – 360 b.
5. Arziev P.U. Uıǵur tili. – Almuta: «Mektep», 2006. – 448 b.
6. Keñesbaev I. Qazaq tılınıń frazeologialyq sözdıǵı. – Almaty: «Ğylym», 1977. – 712 b.
7. Smaǵūlova G. Maǵynalas frazeologizmderdın űlttyq-mädeni aspektıleri. – Almaty: «Eltanym aspasy», 2010. – 244 b.
8. Bolǵanbaev Ä. Qazaq tılınıń leksikologiasy. – Almaty: «Mektep», 1998. – 380 b.
9. Myrza M. Qazaq jäne űıǵyr maqal-mätelderınin maǵynalyq özgeşelikterine qatysty keibir pikirler // Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq Ūlttyq Univerciteti habapsyсы filologia cepiacy. 2006, №6 (113), 68-72 b.
10. Oryssa-űıǵyrşa sözdik // <http://www.tilachar.biz/dictionary>

Сведения об авторах:

Есенова Айдана Уразайқызы – магистрант филологического факультета Казахского национального университета им. Аль-Фараби, г.Алматы, пр.Аль-Фараби 71, 87026869699, aidana17_97@mail.ru

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – доцент кафедры «Казахского языкознания» Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, г.Алматы, пр.Аль-Фараби 71, 87788844517, kurkebaevk@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Есенова Айдана Уразайқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология факультетінің магистранты, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы 71, 87026869699, aidana17_97@mail.ru

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология факультеті, «Қазақ тіл білімі» кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы 71, 87788844517, kurkebaevk@gmail.com

Information about the authors:

Yessenova Aidana Urazaykyzy – Master's student of the Philological Faculty of the Kazakh National University named after S. Al-Farabi, Almaty, Al-Farabi avenue 71, 87026869699, aidana17_97@mail.ru

Kurkebayev Kenzhetai Kurmanbayuly – Associate Professor of the Department of "Kazakh Linguistics" Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Al-Farabi avenue 71, 87788844517, kurkebaevk@gmail.com

Z.N. KURMANALIYEVA^{1*}, R.M. TAYEVA²

¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

(*e-mail: kurmanaliyeva97@inbox.ru, e-mail: rozt@mail.ru)

THE ANALYSIS OF ADVERTISING TEXTS IN THE BILINGUAL SPACE OF KAZAKHSTAN

Abstract: The presented article examines the specifics of the functioning of advertising, in particular, advertising texts in a bilingual environment.

Bilingualism arises when languages come into contact which is preceded by socio-economic, cultural communication and long-term coexistence of two cultures that speak different languages.

The article also focuses on the linguistic analysis of advertising text, which allows identifying changes both at the levels of the language system itself and in the areas where the object of research is the relationship between language and consciousness.

Key words: bilingualism, advertising text, linguistic environment, linguistic analysis.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІНІҢ ҚОСТІЛДІЛІК КӨРІНІСІ

Аннотация: Ұсынылған мақала жарнаманың, атап айтқанда қостілді ортадағы жарнамалық мәтіннің қолданыс ерекшеліктерін қарастырады.

Билингвизм тілдер байланысқа түскен кезде пайда болады, оның алдында әлеуметтік-экономикалық, мәдени қарым-қатынас және әр түрлі тілде сөйлейтін екі мәдениеттің ұзақ уақыт өмір сүруі ықпал етеді.

Жарнама мәтініне лингвистикалық талдау жасалынған. Бұл тілдік жүйенің өзі деңгейінде де, зерттеу нысаны тіл мен сананың арақатынасы болып табылатын салаларда да өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

Түйіндемe сөздер: қостілділік, жарнамалық мәтін, лингвистикалық орта, лингвистикалық талдау.

АНАЛИЗ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ В ДВУЯЗЫЧНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация: В представленной статье исследуется специфика функционирования рекламы, в частности, рекламного текста в билингвистической среде.

Билингвизм возникает при контактировании языков, которому предшествуют социально-экономическое, культурное общение и длительное сосуществование двух народов, говорящих на разных языках.

Статья также сосредоточена на лингвистическом анализе рекламного текста, который позволяет выявить изменения как на уровнях собственно языковой системы, так и в направлениях, где объектом исследования выступает соотношение языка и сознания.

Ключевые слова: двуязычие, рекламный текст, языковая среда, лингвистический анализ.

Introduction

In the context of the observed processes of globalization bilingualism is becoming an integral attribute of modern society state. It is recognized that without bilingualism, it would be impossible to organize a normal cooperation of nations, nationalities in political, economic and cultural life [Desheriev Ju. D., 1976, p. 28].

For our linguistics, the problem of bilingualism is important due to the historically formed geopolitical and linguistic situation of the republic, the peculiarities of language planning and the interaction of languages in politics, economics and education.

This article provides an overview of the multilingual language system of Kazakhstan based on the identification of the features of the functioning of languages in one of the leading areas of communication – advertising.

The analysis of the interaction of languages in a bilingual state is always difficult and multidimensional research. There are a lot of events and historical processes which had a big influence into the country's language situation that we have today.

This process was described and analyzed in the most complete and comprehensive way in a sociolinguistic reference book "Yazyki narodov

Kazakhstana". The work was prepared and released by the number of authors, scientists known in Kazakhstan and abroad: Je.D. Suleimenova, N. Zh. Shaimerdenova, D.Kh. Akanova. In the presented guidebook, the republic's language situation is defined by scholars as exoglossic, diglossy and demographically unbalanced [Sulejmenova Je. D., 2007, p 161].

The use of English in Kazakhstan has led to the emergence non-contact type of bilingualism. As Ju.A. Tregubova notes the emergence of mass bilingualism is associated not only with direct linguistic contacts, but also with mastering a second language outside of such contacts with native speakers of a second language with the help of independent (individual) and collective purposeful study in such organized areas of human activity as education, as well as with the help of the media, the Internet [Tregubova Ju. A., 2009, p 13].

Materials and methods

In recent years, the attention of scientists has been attracted by the study of advertising communication. The material for our study was chosen advertising texts or advertising communication, and the subject of analysis was examples of advertisings in Kazakh and Russian languages. The comparative method is a technique that we use to contrast advertising texts in both languages and explore peculiarities of Kazakh and Russian advertising communication. Advertising text as an important part of modern culture reflects not only the level of economic development of society, but also programs behavioral patterns of members of this society state, thereby influencing speech of culture and speech of behavior. Linguistic analysis of advertising text allows to see changes both at the levels of the language system itself (in grammar, stylistics, word usage and word formation, graphics and phonology, etc.) and in those linguistic directions where the object of research became language and consciousness, language and speech, language and society. In this regard, a special scientific interest is induced in the analysis of advertising texts from the standpoint of psycholinguistics, pragmatics and communicative linguistics.

Advertising text is full of rich materials for linguistic analysis for a number of reasons:

- Firstly, it is a unique microtext, which must be sufficiently informative and accurate;
- Secondly, due to the fact that the main purpose of advertising is to movement of goods and services, the advertising text has a free structure that includes interrelated components (header, main text and slogan);
- Thirdly, advertising as a suggestive text has a huge impact action on society, manipulating its individual members;
- Fourthly, the advertising text reflects "functional health" of languages of a given society, demon-

strating such sociolinguistic indicators as dominance, prestige of language / languages, mixing languages, bilingualism and diglossia. It is known that a person remembers 10% of what he read, 20% of what heard, 30% of what saw, 90% of what he did himself [Vikentev I. L., 2001, p 103].

Advertising activity in the Republic is regulated by The Law of the Republic of Kazakhstan "On Advertising", adopted in 2003. According to the Law, advertising on the territory of the Republic of Kazakhstan is distributed and placed in the Kazakh and Russian languages, and also in other languages, at the discretion of advertisers.

According to Article 21 "Language of requisites and visual information", letterheads, signs, announcements, advertisements, price lists, price tags and other visual information should be presented in the state language and in Russian, if necessary in other languages [QR Til týraly Zańy, 1997].

The law also defines the procedure for formalizing text; in particular, all texts of visual information should be located in the following order: left or top – in the native Kazakh language, on the right or below – in Russian. The text should be written in letters of the same size. As if necessary, texts of visual information can be given additionally in other languages [QR Til týraly Zańy, 1997].

In the process of work, we carried out a linguistic analysis of advertising in Kazakhstan given in the Kazakh and Russian languages.

In the course of the study, the structural and functional rationale characteristics of advertising texts, features of creation advertising texts, the role of non-verbal components in the advertising message communication and their interaction with verbal components were examined.

First of all, the analysis made it possible to conclude that bilingual advertising text affects our citizens most strongly. This factor is influenced by the massive multilingualism of people and by the Russian and Kazakh languages competence of the country's inhabitants. Thus, sociolinguistic data testify to high level of Russian and Kazakh linguistic competence of Almaty city dwellers (95.9% and 93.1%, respectively) [Sulejmenova Je.D., 2009]. However, the English language competence of city dwellers is increasing (62.4%), which makes English a notable participant in the multilingualism of people of Kazakhstan [Sulejmenova Je.D., 2011, p 21].

Unfortunately nowadays advertisers' main goal is to promote the goods and ensure it sales, do not pay attention to the advertising text itself. Advertising text as any text should be structured, rationally holistic and most importantly literate. This provision concerns bilingual advertising.

Results and discussion

In the course of the research, we come to the finding that advertising texts in the Kazakh and Russian languages are not presented equally, some

of them acquire lack information on one of the languages. Moreover, grammatical and semantic errors are observed. For example, *In Ust-Kamenogorsk in May 2016, there was a curious case with the text of an advertisement in the state language. There was a mistake twice in the same word. In the first version, the billboard bore the phrase "tómen baǵa kepildshigi" (instead of "kepildigi"), which translated into Russian as "low price guarantee". After a resident of the regional center contacted the store administration, the banner with an error was changed. However, on the new poster, the same word was again misprinted. This time the sign said "tómen baǵa kepildigigi" [electronic resource].*

The Kazakh word "kepildik" means assurance or warranty. If in the Russian language the category of belonging is expressed in various syntactic ways, then in the Kazakh language this ratio is expressed morphologically. There are special possessive affixes that are attached to nouns and indicate belonging to a person or object. As noted by K.A. Bejsenbaeva, in the Kazakh language, before the possessive form of the noun, words are used to clarify affiliation [Bejsenbaeva K.A., 1994]. According to the grammatical norms of the Kazakh language, the text of this advertisement should be as follows: *tómen baǵa kepildigi*.

Orazkul Asangazy, advisor to the director of the Republican Coordination and Methodological Center for Languages named after Sh. Shayakhmetov, said that it is necessary to move away from the habit of translating advertising texts from Russian into Kazakh. "In the future, we should completely forget about the concept of translation. If an owner wants to locate a particular advertisement, it is not correct to translate it from another language. In our country, we have competent scholars who are professionals in their field", Orazkul Asangazy said. According to her, philologists can compose an advertisement in the Kazakh language, without resorting to translations from other languages [Bejsenbaeva K.A., 1994].

Now, entrepreneurs create advertisements in both languages where the meaning remains almost the same and the direct translation is not followed. In many cases direct translation causes ambiguity

and misunderstanding on the part of the consumer. As an example we can show the advertising text of "Askona": *Tañerteñ shuraq bolǵyń kelse júgir, azdap kofe ish jáne salqyn dýshqa tús. Biraq odan búrın jaqsylap uıqyńdy qandyryp al. Onynshy qarashaǵa deuin eki kisilik tósek, anatomualyq beıimdelgish matrasymen birge bar bolǵany júz otyz toǵyz myń toǵyz júz toqsan teńgege.* (Kazakh advertising text).

Dlia bodrogo ýtra nýjna probejka, nemnogo kofe i holodnyı dýsh. No dlia nachala horosho vospatsia. Tolko do desiatogo noiabria dvýspalnaia krovat s anatomicheskım matrasom vsego za sto trıdtsat deviat tysiach devianosta tenge. (Russian advertising text).

When advertisements are given in two or more languages, it is necessary for copywriters to be creative. And the most important task is to convey the meaning of advertising as planned at the beginning. For instance:

– *Stop, stop, stop.*

– *Chto?*

– *Sesh snikers. Ty sam ne svoi, kogda golodny.*

(Russian variant)

– *Toqta, toqta!*

– *Ne boldy?*

– *Snikers jeshi. Sen ash bolsań, ózińe uqsamaisyń.*

(Kazakh variant)

As we can notice from the example, the original English line "You always lose your edge when you are hungry" given differently in Russian and Kazakh variants. If translators used the direct translation method in this case the meaning of the text would be completely another.

Conclusion

To sum up advertising text displays trends taking place in modern Kazakhstan society and bilingual advertising is a "mirror" of the current language situation in our country. Advertising texts that use Kazakh and Russian variants, moreover, contain words or phrases from English language emphasize the homogeneity and globalization of advertising market. The use of several languages in advertising in a certain degree encourages potential consumers to learn languages.

REFERENCES:

- 1 Bejsenbaeva K.A. Sopostavitel'naja grammatika russkogo i kazahskogo jazykov. Almaty: Ana tili, 1994.–240 p.
- 2 Desheriev Ju.D., Protchenko I.F. Osnovnye aspekty issledovanija dvujazychija i mnogojazychija // Problemy dvujazychija i mnogojazychija.–M., 1976.–P. 26–42.
- 3 Qazaqstan Respýblikasynyń Til týraly Zańy (1997) 11 shilde QR. Memlekettik saıkestiligin qalyptastyryń Jarlyǵy. Egemen Qazaqstan.
- 4 Sulejmenova Je.D. Makrosociolingvistika. Almaty: Kazak Universiteti, 2011. – p 21.
- 5 Sulejmenova Je.D., Shajmerdenova N.Zh., Akanova D.H. Jazyki narodov Kazahstana. Sociolingvisticheskij spravochnik. – Almaty, 2007.– 380p.
- 6 Sulejmenova Je.D., Altynbekova, O.B., Ibraeva Zh.K., Madieva G.B. Jetnolingvisticheskaja situacija v Respublike Kazahstan: nastojashhee i budushhee. Almaty-Astana: Ministerstvo kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan. Komitet po jazykam, 2009.

7 Tregubova Ju.A. Sociolingvisticheskiy aspekt interferencii pri nekontaktnom dvujazychii (na materiale russkogo i anglijskogo jazykov): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : spec. 10.02.19 "Teorija jazyka" / Ju.A. Tregubova. – Voronezh, 2009. – P. 13.

8 Vikentev I.L. Priemy reklamy i Public relations v. – SPb.: Izd. Dom «Biznes-pressa», 2001. – P. 102-116
<https://informburo.kz/novosti/kak-izbezhat-oshibok-v-reklame-na-kazahskom-yazyke-rasskazali-v-minkultury.html>

Information about the authors:

Kurmanaliyeva Zarina Nurzhankyzy – 2-year master student of specialty "Foreign philology" al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kurmanaliyeva97@inbox.ru

Tayeva Roza Masimhanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology and World languages, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rozt@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Курманалиева Зарина Нуржанкызы – «Шетел филологиясы» мамандығының 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kurmanaliyeva97@inbox.ru

Таева Роза Масимхановна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: rozt@mail.ru

Сведения об авторах:

Курманалиева Зарина Нуржанкызы – магистрант 2 курса специальности «Иностранная филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: kurmanaliyeva97@inbox.ru

Таева Роза Масимхановна – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: rozt@mail.ru

А.Қ. МЕЙІРБЕКОВ^{1*}, Н.О. СӘРСЕМБАЕВА²

¹²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

(*E-mail:n.sarsembayeva@mail.ru хат жазушы)

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАТА ТІЛЕК МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНІҢ АЙТЫЛУ УӘЖДІЛІКТЕРІ МЕН ОРЫН АЛАТЫН СӨЙЛЕСІМ ЖАҒДАЯТТАРЫ

Аннотация: Мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерін сөйлесім жағдаятында коммуниканттардың жүзеге асыруларының уәжділіктері мен аталмыш сөйлеу актілерінің орын алатын тұлғааралық тілдік қарым-қатынас үдерістері қарастырылды. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерін зерттеу барысында сипаттау, талдау, бақылау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде адресант және адресат қостағанына байланысты ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерінің прагматикалық аспектісі сипатталынды. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілері салыстырмалы анализдеулерден өтіп, олардың, яғни ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталынды. Зерттеу нәтижелері ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерін сөйлесім жағдаятында коммуниканттардың жүзеге асыруларының уәжділіктерін болашақ ағылшын студенттеріне оқытудағы әдістемелік негіз бола алады.

Түйіндемә сөздер: бата, тілек, мәнді сөйлеу актілері, сөйлесім жағдаяты, адресант, адресат.

РЕЧЕВЫЕ АКТЫ И НОРМЫ БЛАГОПОЖЕЛАНИИ И ИХ РАЗЛИЧНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ В ОПРЕДЕЛЁННЫХ СИТУАЦИЯХ ОБЩЕНИЯ НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье исследуются осуществления коммуникаторов в речевом акте определенной ситуации общения, нормы благопожелания и проклятия на английском и на казахском языках, а также процессы межличностного общения, происходящее в данном речевом акте. При изучении актов благопожелания и проклятия на английском и казахском языках использовалось метод описания, анализ, наблюдение и сравнение. В результате исследования был описан прагматический аспект речевых актов на английском и казахском языках, связанных с адресантом и адресатом. Проведен сравнительный анализ а также рассмотрен сходства и различия актов благопожелания на английском и на казахском языках. Результаты исследования осуществления коммуникаторов в речевом акте определенной ситуации общения, нормы благопожелания и проклятия на английском и на казахском языках могут служить методической основой для студентов английских факультетов.

Ключевые слова: благопожелание, желание, речевые акты, речевая ситуация, адресант, адресат.

SPEECH ACTS AND NORMS OF BLESSING AND THEIR VARIOUS EXPRESSIONS IN CERTAIN SITUATION OF COMMUNICATION IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract: The article examines the motivations of communicators when performing acts of blessing in English and Kazakh, as well as the processes of interpersonal communication in which these actions take place. When studying the acts of blessing in English and Kazakh languages, methods of description, analysis, observation, comparison were used. As a result of the research, the pragmatic aspect of blessing in English and Kazakh was described through the use of the addressee and addressee. Comparative analysis of acts of blessing in English and Kazakh languages revealed the similarities and differences between them, that is, acts of blessing in English and Kazakh languages. The research results can be a methodological basis for teaching students.

Key words: blessing, wishing, meaningful speech acts, conversational situation, addressee, addressee.

Кіріспе

Сөйлеу актісі ғылыми айналымда кең қарастырылып, бүгінгі таңда тіл білімі ғылымының за-

манауи өзекті салаларының бірі лингвистикалық прагматика саласының негізгі зерттейтін тілдік бірліктерінің біріне айналған.

Тілдік бірліктер тұлғааралық тілдік қарым-қатынас құралы ретінде әр түрлі сөйлесім жағдаятында сан алуан қызметтер атқармақ. Жалпы адамзат баласы қатысым барысында тілдік құралдарды қолдана отырып, өздерінің әр түрлі коммуникативтік дiттемелерiн жеткiзiп жатады. Бiздiң күнделiктi тiлдiк қарым-қатынас кезiнде қолданып жататын аталмыш тiлдiк бiрлiктер сөйлеу актiсi ретiнде танылған. Тiптен бұл салада жүзеге асырылған ғылыми iзденiстердiң көп болғаны соншалық қазiргi кезде сөйлеу актiлерiн қарастыратын бөлек тiл бiлiмi ғылымының саласы «Сөйлеу актiлерiнiң теориясы» пайда болды. Тiлдiк бiрлiктердiң атқаратын қызметтерiн зерттеу үрдiсiнiң тiл бiлiмiне де және оны оқыту әдiстемесiне де қосар жаңалығы мол. Өйткенi тiлдiң функционалдық аспектiлерiн кешендi түрде зерттеу тұлғаның прагматикалық құзыреттiлiгiн жетiлдiруге өзiндiк септiгiн тигiзе бiлмек. Ол арқылы тiлдiк қарым-қатынасқа түсушi немесе оны құраушы комуникант сөйлеу актiлерiн өздерiнiң иллокутивтiк дiттемелерiнiң аясында оңтайлы қолдануға дағдыланады. Осы тұрғыда ағылшын және қазақ тiлдерiндегi бата тiлек мәндi сөйлеу актiлерiнiң адресант және адресат қостағанына байланысты тұстарын саралау тiл бiлiмi саласында мардымды заман талабынан туындап отырған зерттеу жұмыстарының бiрi ретiнде өзектi мәселеге айналып отыр. Сондықтан, мақаланың мақсаты – ағылшын және қазақ тiлдерiндегi бата тiлек мәндi сөйлеу актiлерiнiң орын алатын тұлғааралық тiлдiк қарым-қатынас үдерiстерiн салыстыра отырып зерттеу болып табылды. Зерттеу мақсатына жетуде келесi мiндеттер айқындалды, яғни екi тiлдi салыстыра отырып, бата тiлек мәндi сөйлеу актiлерiнiң айтылу уәждiлiктерi зерттелiндi.

Материалдар мен әдiстер

Сөйлеу актiлерiнiң теориясын (Дж. Остин, Р. Серл, П.Ф. Стросон, Л. Винтгенштейн, М.К. Мурзагалиева, Л.М. Шайкенова), прагматика (Ч. Моррис, В.Н. Телия), лингвопрагматика (В.А. Маслова, Р.С. Столнейкер, Н. Уэли, Г.Ю. Аманбаева, Н.Ж. Даулеткереева, З.Ш. Ерназарова, Қ.Ө. Есенова, Г.Машимбаева, Ф.З. Жақсыбаева), қазақ халқының бата сөз үлгiлерiне (В. Радлов, Ш. Уәлиханов, А. Васильев, Г. Потанин) т.б. зерттеушiлер өз үлестерiн қосты.

Берiлiп отырған мақалада баяндалған зерттеу үдерiсiн жүзеге асыру үдерiсi барысында сипаттау, талдау, бақылау, салыстыру әдiстерi қолданылды.

Талдау әдiсi – ағылшын және қазақ тiлдерiндегi бата тiлек мәндi сөйлеу актiлерiн зерттеуде тұлғараалық тiлдiк қарым-қатынасын тану мақсатында пайдаланылады.

Бақылау әдiсi – екi тiлдегi диалог, яғни нақты сөйлесiм жағдаятынан үзiндi арқылы зерттелiнедi.

Салыстыру әдiсi – ағылшын және қазақ тiлдерiндегi бата тiлек мәндi сөйлеу актiлерiн сөйлесiм жағдаятында коммуниканттардың жүзеге асырылуларындағы уәждiлiктерiн анықтауда қолданылады.

Нәтижелер

Бата беру мәндi сөйлеу актiсi сәлемдесу, көңiл айту, құттықтау, алғыс бiлдiру, кешiрiм сұрау, қарғау, тiлек мәндi сөйлеу актiлерiмен қатар бехабитивтi сөйлеу актiлерiнiң санатына жатады [Вежбицкая А., 1985, с. 265]. Кейбiр ғалымдар бата беру мәндi сөйлеу актiсiн сөйлеушiнiң тыңдаушыға өзiмен бiрдей әлеуметтiк топтың санатында көретiнiн бiлдiру мақсатында белгiлi бiр сөйлесiм жағдаятында айтылатын социативтi сөйлеу актiлерiнiң қатарына қосады. Ал өз кезегiнде бұл топтағы сөйлеу актiлерiне сәлемдесу, қоштасу, кешiрiм сұрау, құттықтау, алғыс айту, көңiл күй бiлдiру мәндi сөйлеу актiлерi де жатады [Трофимова Н. А., 2008, с. 22].

Сонымен қатар бата беру мәндi сөйлеу актiсi дегенiмiз сөйлеушiнiң өзiне таныс және жақын адамы үшiн Құдайдан жақсылық тiлеу әрекетi жүзеге асатын айтылым [Sharifi S., Karimirpour A., 2012, p. 55].

Бiздiңше бата тiлек дегенiмiз сөйлеушiнiң гипотетикалық адресаттан, яғни Алладан өзiне не өзгелерге қорғаныш немесе әр түрлi жақсылықтарды сұрау, жалбарыну, тiлеу. Зерттеу нысанымыз еткелi отырған тiлдiк бiрлiк бұрын соңды көбiнесе әдебиет тұрғысынан қарастырылса, бiздiң жұмыста ағылшын және қазақ тiлдерiндегi аталмыш тiлдiк бiрлiктер салыстырмалы тұрғыда сараланбақ.

Ағылшын тiлiнде бата беру дегенiмiз Құдайдан бiреуге қамқор болуын сұрау; белгiлi бiр нәрсеге арнап дұға оқу арқылы оны киелi ету деген мағыналарда қолданылады [Hornby A.S., 2005, p. 151].

Сонымен қатар, ағылшын тiлiнде бата беру дегенiмiз бiреуге алғыс айту деген мағынада да қолданылады [Longman Advanced American Dictionary, 2000, p. 131]. Әрi бiреуге жақсылық тiлеу деп те қолданылады [Merriam-Webster's Advanced LEARNER'S English Dictionary, 2014, p. 162].

Талқылау

Ағылшын тiлiнде бата тiлектер келесiдей семантикалық топтарға жiктеледi:

1. Аналардың денсаулығын тiлейтiн бата тiлектер. Бұл көбiне қыз келiншектердiң сәбилi болуына байланысты айтылатын баталар. Мысалы:

Congratulations on the arrival of your little angel, may you soon be feeling better, may God bless you and your child with all his love and happiness.

I congratulate you on such a happy and blessed occasion. May the new baby make us all proud. Our

blessings will ever shower on the new angel.

2. Сәбилерді жамандықтан қорғайтын бата тілектер. Мысалы:

Heavenly father I ask you to put a hedge of protection around my child, God I ask you to protect my child physically, emotionally, spiritually, mentally and in every way.

Heavenly Father, your infinite Love for us has chosen ablessed angel in heaven and appointed him our guide during this earthly pilgrimage. And you, holy, loving angel watch over my child with all your tenderness of your angelic heart.

May angels rest their wings beside your nursery door.

May God grant you always...

A sunbeam to warm you,

A moon beam to charm you,

A sheltering angel, so nothing can harm you

3. Үйлену тойда айтылатын бата тілектер. Мысалы:

Dear God, we praise for your love and faithfulness. Please fill our marriage and lives with truth and cover it with blessing.

May God make your love increase and overflow for each other

4. Туған күнде айтылатын бата тілектер. Мысалы:

God bless you today,

God bless you today,

God bless you and keep you

Today and always.[Hovhannisyann A.S., Nikolyan L.Ts., 2018]

Ағылшын тілінде бата тілектердің айтылу уәжділіктері мен орын алатын сөйлесім жағдаятына

Кесте 1

Ағылшын тіліндегі диалог, яғни нақты сөйлесім жағдаятынан үзінді	A: I congratulate you on such a happy and blessed occasion. May the new baby make us all proud. Our blessings will ever shower on the new angel. B: Thank you, my darling!
Сөйлеу актісінің қызметі	Адресанттың адресатқа деген ақ жарқын көңілі мен тілегін білдіреді
Қазақ тіліндегі аудармасы	A: Мен сізді осындай қуанышты сәтте құттықтаймын. Кішкентай балақай барлығымыздың мақтанышымыз болып өссін. Біздің бата тілектеріміз кішкентай періштеге әр дайым нұрын жауып тұрсын. B: Рахмет, жаным!
Коммуниканттар	Мұнда адресант балалы болып отырған ананың жақын туысы. Ал адресат балалы болып отырған ананың өзі.
Сөйлесім жағдаятының сипаты	Жас ананың сәбилі болуына байланысты онымен қуанышына ортақтас болып отырған туысының арасындағы сөйлесім жағдаяты.

Кесте 2

Ағылшын тіліндегі диалог, яғни нақты сөйлесім жағдаятынан үзінді	A: May God bless you on your birthday, and always! B: Thank you, uncle!
Сөйлеу актісінің қызметі	Адресанттың адресатқа деген ақ жарқын көңілі мен тілегін білдіреді
Қазақ тіліндегі аудармасы	A: Саған бүгінгі туған күнінде және өмір бойы Құдайдың нұры жаусын! B: Рахмет, аға!
Коммуниканттар	Мұнда адресант туған күн иесі. Ал адресат туған күн иесінің ағасы.
Сөйлесім жағдаятының сипаты	Туған күнге жайылған дастархан басында.

қарай классификациясын келесідей топтарға бөліп қарастырдық. Олар:

1. Тыңдаушының өміріндегі атаулы күндерге байланысты айтылатын бата тілектер. Мысалы:

Today I ask God to bless you with every kind on your birthday and always.

May God bless you on your birthday, and always!

May goodness and mercy follow you today and in the years ahead. Happy Birthday, brother.

2. Дастархан басында ас ішу үдерісі барысында айтылатын бата тілектер. Мысалы:

Bless this food to our use, and us to thy service. Fill our hearts with grateful praise. Amen.

We thank You Lord, for all you give; the food we eat, the lives we live; and to our loved ones far away, please send your blessing, Lord we pray. And help us all to live our days with thankful hearts and loving ways. Amen.

3. Экстралингвистикалық факторларға байланысты айтылатын бата тілектер. Мысалы:

Bless you! (Тыңдаушы түшкіргенде), God bless your soul!, God bless your heart!, God makes the back to the burden, I wish to God your health!

Әрине бұл келтірілген мысалдар қалпында берілген бата тілектерді бата беру мәнді сөйлеу актісі ретінде талдау мүмкін емес алайда оларды сөйлесім жағдаятында алсақ, яғни мәнмәтінде диалог формасында келтірілсе, онда берілген бата тілектерді прагматикалық тұрғыдан талдауға болады. Мысалы келесідей (кесте 1), (кесте 2):

Жоғарыда мысал ретінде алынған ағылшын тіліндегі бата беру мәнді сөйлеу актілерін осылайша мәнмәтінде талдау олардың әр түрлі сөйлесім жағдаятындағы прагматикалық және әлеуметтік-прагматикалық аспектілерін анықтауға өз септігін тигізеді.

Бата «арабша фатиха – алғыс, ризашылық, тілек»– әлем халықтарының баршасында дерлік кездесетін, адамзат қоғамы сөздің магиялық құдіретіне күмәнсіз сенген қадым заманда қалыптасқан көне дәстүр. Әуел баста басқа түркі халықтарындағыдай қазақ халқында да «алғыс» деп аталатын тілекші сөздің «батамен» алмастырылуы ислам дінінің ықпалының арта түсуінің нәтижесі [Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық, 2010, б. 120].

Бата – қазақ халқының ғұрпында адал ниет, жақсы тілек білдірудің бір түрі. Өте ерте заманнан салтқа енген бата беру кейде өлеңмен, кейде тақпақ, көркем қара сөзбен айтылып, ауыз әдебиетінің бір жанры болып қалыптасқан [ҚАЗАҚ СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ, 2-том, 1973, б. 194]. Сонымен қатар қазақ тілінде алғысты «оң бата» және қарғысты «теріс бата» ретінде анықтауға да болады [Ахметжанова Ф.Р., 2005, б. 9]. Бұл пайымдауға А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышында» келтірген «Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз» деген тұжырымдамасы дәлел бола білмек [Байтұрсынов А., 2003, б. 137]. Көбінесе бата ас ішкен соң дастархан басында айтылады. Мысалы:

1) Құдайым жарылқасын, бай қылсын,
Төрт түлігің сай қылсын!
Кетпес дәулет берсін!
Кең пейіл берсін!

2) Құтты болсын қадамың,
Таудай болсын талабың.
Өзіңе тең жар тауып,
Келінжаным жарадың.
Ізін сыйла ағаның,
Сәбиім деп сипай сал,
Бабын біліп баланың.

Мысалдардан байқап отырғанымыздай батаның негізгі функциясы жақсы тілек тілеу. Жалпы бата беруші Жаратушы Алладан бақытты өмір, бақ пен байлық, жақсылық тілейді [Бата дарып, бақ қонсын, 2016, б. 4].

Негізінде қазақ халқы үшін бата аса киелі сөз ретінде қабылданған. Қазақ халқының ұлттық мәдени игіліктерінің ішінде, ел дәстүрлерінің қазынасында бата-тілек сөздердің мән-мағынасы, сымбат-көркі айрықша бағалы [Қазақтың бата-тілектері мен өсиеттері, 2007, б. 4]. Батаны атадан бері келе жатқан қасиетті дәстүріміз деп санау керек [Кемешев Н., 2010, б. 9].

Қазақта бата беру – ежелгі салт. Ақсақалдар үйде бір жақсылық бола қалған жағдайда үнемі бата беріп отырады. Бұның бір жағында үлкенді сыйлау жатса, екінші жағында «баталы құл арымас, батасыз құл жарымас» деген, ізгі ықылас-и-

гілікке деген тілектестік жатады. Қазақта батаны көбінесе келешегі алдағы жас өспірімдер сұрайды. Жақсылардың, көп жасағандардың, киелілердің, аузы дуалылардың батасын алуды жақсылыққа санап, ырымдайтындар ертеде осындай адамдарға алыста болса да арнайы жіберетін.

Ендігі бір түрі – қонағасына, сойылған соғым басына, жиналған егінге, күздікке, жауын жаумаса тасаттыққа, түрлі жақсылықтарға арналып жасалған той-томалақтарға, берілетін асқа, садақаға сойылатын малдарға берілетін бата. Мұндағы батаны жас өспірімдер – балалар сұрау шарт емес, үлкендердің де сұрай беруіне болады.

Қазақта батаның түрі тым көп. Әр адам өз білгенін айтуға рұқсат. Бірі – «батыр бол» десе, бірі – «ақылды бол» десе, бірі – «ақ сақалды сары түсті шал бол», бірі – «бәледен сақта», - дейді.

Бата – негізінде намаздың соңында қол жайып айтылатын дұға. Қазақ баталары соның үлгісінде айтылатын түрлері. Олардың ұзыны да, қысқасы да болады. Ол бата берушіге байланысты. Әрине, баталар да әр түрлі болады. Олардың қандай жағдайда қай түрі қолданылатынын аңғара білу керек. Олар – ел тірлігі, ұлттық намыс, азаматтық парыз, елдік тұтастық, берекелі бейбіт өмір, достық пен татулық, ағайынның адал көңіл ынтымағы мен бірлігі, жас отауға жақсылық, жорық-шерулерге аттанар сарбаздар мен сардарларға жеңіс тілеу, алыс жолға ат басын бұрғандарға сәттілік, өмір жолын жаңа бастаған өренге, жаңа туған нәрестеге ұзақ ғұмыр, өнегелі жол тілеу, мұсылмандық мұратына ұю, имандылық, әділеттілік, адалдық, елдік пен ерлік, дастархан берекесі. Ұзақ өмір, зор денсаулық, тыныштық, адамгершілік тағы басқалар жайында баталар түрін келтіруге болады.

Ақ тілек тілеу, бата беру халқымыздың ежелден айтылатын, әр адамның көңіл сарапындағы мейір шапағаты, жылы пейіл – ықыласы, шын жүрегінен шыққан лебізі, екінші бір пенденің дертіне қуат, рухына мизат ететін ақ тілегі. Адам баласына жақсылық тілеу, тілеп қана қоймай, өзің жақсылық жасау – «болмасын деген оңбасын» деп кесіп айтқанда ата-бабаларымыздың өсиетнамасы, адамгершілік аманаты, жанашырлық – біздің ұлттық мінезіміз. «Жақсы сөз – жарым ырыс» дегендей, оның себеп-сылтауы да көп: дастархан қайырса да, баласы атқа қонса, келін түсіріп, қыз берсе де, алыс сапарға шықса да, адам өмірінде кездесер ірілі-ұсақты қуаныштар кезінде, қуаныш иесіне, той иесіне т.б. жақсылықтарды ата-бабаларымыздың қол жайып, ақ тілек, ақ бата беру біздің дәстүріміз.

Бата берудің өзіне тән сөйлеу мәнері, дауыс ырғағы, әуен-сазы бар [Машимбаева А.Ж., 2009, б. 14]. Семантикалық тұрғыдан алып қарағанда ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата беру мәнді сөйлеу актілерін бірдей топтарға классификациялауға болады. Қазақ тіліндегі бата тілектер де келесідей топтарға бөлінеді:

1. Тыңдаушының өміріндегі атаулы күндерге байланысты айтылатын бата тілектер. Мысалы:

*Ақ батамды берейін,
Ақ тілекті – мерейім!
Қуанышқа толтырған,
Құтты болсын немерең,
Кеңі берсін керегең.*

*Туын тіккен ынтымақ,
Отауларың құтты болсын.
Бірге жаққан бұл шырақ,
Үбір-шүбір жанға толсын.*

2. Дастархан басында ас ішу үдерісі барысында айтылатын бата тілектер. Мысалы:

*Берейін бата жасыма,
Дастархан мен асыңа.
Бала-шағаң, қосағың,
Жүрсін күліп қасыңда.*

3. Экстралингвистикалық факторларға байланысты айтылатын бата тілектер.

Мысалы:

*Сау бол!
Ақ қас!*

4. Отбасы мүшелеріне берілетін бата.

Қазақ тілінде отбасы мүшелеріне арналған отбасының қариялары беретін баталар да кездеседі. Мәселен, келінге бата, келіншекке бата, жігітке бата, балама бата. Мысалы:

*Құтты болсын қадамың,
Келін болдың, қарағым.
Салтын ұстап ардақта,
Бұрынғы ата-бабаның.*

5. Түрлі наным сенімдерге байланысты айтылатын бата тілектер. Мәселен, қазақ тілінде жаңа туған айды көргенде айтылатын бата да бар. Мысалы:

*Ай көрдім, аман көрдім.
Жақсы да, жаман көрдім.
Ай-күннің аманында,
Әр қилы заман көрдім.
Ескі ай есіркедің,
Кеп жетті тамам дер күн.
Қоштасып ескі аймен,
Жаңа ай саған келдім.
Жаңа ай жарылқай көр,
Иіліп сәлем бердім!*

Сонымен қатар, дәл осындай салт-дәстүрге байланысты келесі бата баланы бесікке салғанда айтылатын бата беру мәнді сөйлеу актісі. Мысалы:

*Атыңды қойды, атың бар.
Текті атадан затың бар.
Өмірі ұзақ болсын деп,
Тыштымадан татыңдар.*

*Жарқын болсын көңілің,
Ұзақ болсын өмірің.
Бесікке салдым ырымдап,
Өмірдің көр жеңілін.*

Қорытынды

Қорыта келе айтқанда, зерттеулер нәтижесінде екі тілді салыстыра отырып бата тілек мәнді сөйлеу актілері уәжділіктері анықталынды. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерінің айтылу уәжділіктері мен орын алатын сөйлесім жағдаяттарындағы прагматикалық тұрғыдан талдау кезінде семантикалық топтары анықталынды. Жалпы адам баласы ықылым заманнан сөздің магиялық күшіне сенуіне байланысты ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де бата беру мәнді сөйлеу актілері бұрыннан бар. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата беру мәнді сөйлеу актілерінің лингвистикалық жасалу жолдары әр түрлі болғанымен аталмыш екі тілде де бата беру мәнді сөйлеу актілерінің семантикалық топтары мен сөйлесім жағдаятында атқаратын функциялары бірдей. Тілдердегі лингвистикалық бірліктерді салыстырмалы түрде зерттеу көбінесе тілдердің арасындағы лингвомәдени ерекшеліктерін анықтауға өз септігін тигізсе, бата беру мәнді сөйлеу актісіне байланысты ағылшын және қазақ тілін салыстыра отырып саралаған зерттеудің нәтижесі аталмыш екі тілдің өзара ұқсастықтарын анықтады.

Зерттеу нәтижелері ағылшын және қазақ тілдеріндегі бата тілек мәнді сөйлеу актілерін сөйлесім жағдаятында коммуниканттардың жүзеге асыруларының уәжділіктерін болашақ мұғалімдер ағылшын студенттеріне оқытудағы негізгі оқу әдістемелік ұсыныстар ретінде қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Вежбицкая А. Речевые акты / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике: [Сб. ст.]. – Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-276.
2. Трофимова Н. А. Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический, грамматический анализ: Монография //СПб.: Изд-во ВВМ. – 2008. – Т. 376.
3. Sharifi, S., & Karimipour, A. (2012). Thematic roles and grammatical features of cursing and blessing speech acts in Kurdish (Ilami Dialect). *Studies in literature and language*, 5(1), 54-58.
4. Hornby A.S. *Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English*. – Oxford University Press, 2005. – 1780 p.
5. *Longman Advanced American Dictionary*. – Pearson Education Limited, 2000. – 1746 p.
6. *Merriam-Webster’s Advanced LEARNER’S English Dictionary*. – Encyclopaedia Britannica, 2014. – 1994 p.
7. Hovhannisyan A.S., Nikolyan L.Ts. *On Semantics of Blessings & Curses in English and Armenian*:

- Linguo-Cultural Perspective // Science and Education a New Dimension. Philology, VI (53), Issue: 182, 2018.
8. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. –576 б.
 9. ҚАЗАҚ СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ, 2-том, Алматы, 1973 – 640 б.
 10. Ахметжанова Ф.Р. Қазақ тіліндегі оң және теріс бата: Ғылыми басылым – Ф.Р. Ахметжанова, Ж.Қ. Ғафурова. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Баспасы, 2005. – 140 б.
 11. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
 12. «Бата дарып, бақ қонсын» / Республикалық ардагерлер ұйымы Орталық кеңесінің тапсырысы бойынша құраст.: Өмірзақ Озғанбай, Көпболсын Бекмағанбет. – Алматы: «Астана Медиа Пресс» баспасы, 2016. – 360 б.
 13. Қазақтың бата-тілектері мен өсиеттері. Құрастырған С.Негимов. Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2007. – 120 б.
 14. Кемешев Н. Ақ тілек, ақ бата. – Өскемен, 2010. – 100 б
 15. Машимбаева А.Ж. Тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасы. Филология ғыл.канд. дисс.автореф. – Алматы, 2009.

REFERENCES:

1. Vezhbitskaya A. Speech acts / A. Vezhbitskaya // New in foreign linguistics: [Sat. Art.]. – Issue. 16: Linguistic Pragmatics. – М.: Progress, 1985. – S. 251-276.
2. Trofimova N. A. Expressive speech acts in dialogical discourse. Semantic, pragmatic, grammatical analysis: Monograph // St. Petersburg: Publishing house of VVM. – 2008. – T. 376.
3. Sharifi, S., & Karimipour, A. (2012). Thematic roles and grammatical features of cursing and blessing speech acts in Kurdish (Ilami Dialect). Studies in literature and language, 5(1), 54-58.
4. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 2005. – 1780 p.
5. Longman Advanced American Dictionary. – Pearson Education Limited, 2000. – 1746 p.
6. Merriam-Webster's Advanced LEARNER'S English Dictionary. – Encyclopaedia Britannica, 2014. – 1994 p.
7. Hovhannisyan A.S., Nikolyan L.Ts. On Semantics of Blessings & Curses in English and Armenian: Linguo-Cultural Perspective // Science and Education a New Dimension. Philology, VI (53), Issue: 182, 2018.
8. Kazakh literature. Encyclopedic reference book. – Almaty: Aruna Ltd. LLP, 2010. –576 p.
9. KAZAKH SOVIET ENCYCLOPEDIA, Volume 2, Almaty, 1973 – 640 p.
10. Akhmetzhanova FR Positive and negative blessings in the Kazakh language: Scientific edition – FR Akhmetzhanova, Zh.K. Gafurova. – Ust-Kamenogorsk: S. Publishing house of EKSU named after Amanzholov, 2005. – 140 p.
11. Baitursynov A. Literature guide. Research and poems. Almaty: Atamura, 2003. – 208 p
12. "Bless the garden" / Compiled by order of the Central Council of the Republican Organization of Veterans: Umirzak Ozganbay, Korbolsyn Bekmaganbet. – Almaty: Astana Media Press Publishing House, 2016. – 360 p.
13. Blessings and precepts of the Kazakh people. Compiled by S. Negimov. Almaty: Ana Tili Publishing House LLP, 2007. – 120 p.
14. Kemeshev N. White wishes, white blessings. – Ust-Kamenogorsk, 2010. – 100 p.
15. Mashimbaeva A.Zh. Suggestion and pragmatics of words of blessing. Candidate of Philological Sciences, dissertation author's abstract – Almaty, 2009.

Сведения об авторах:

Мейрбеков Асылбек Кайратбекович – Международный казахско-турецкий университет им.Х. А. Ясави, PhD, г. Туркестан, А. Байтұрсынов №2/ 3,87719159784, a.meirbekov@mail.ru

Сарсембаева Нурсулу Оралбаевна – магистрант 2-го курса Международного казахско-турецкого университета им. Х. А. Ясави, г. Кызылорда, Керейтбаев 39 / 1, 87077160195, n.sarsembayeva@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Мейрбеков Асылбек Қайратбекұлы – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD, Түркістан қаласы, А.Байтұрсынов №2/ 3, 87719159784, a.meirbekov@mail.ru

Сарсембаева Нұрсұлу Оралбайқызы – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2 –ші курс магистранты, Қызылорда қаласы, Керейтбаев 39 /1, 87077160195, n.sarsembayeva@mail.ru

Information about the authors:

Meirbekov Asylbek Kairatbekovich – International Kazakh-Turkish University named after H. A. Yasavi, PhD, Turkestan, A. Baitursynov No. 2/ 3, 87719159784, a.meirbekov@mail.ru

Sarsembayeva Nursulu Oralbayevna – 2nd year Master's student of the International Kazakh-Turkish University named after H. A. Yasavi, Kereitbayev 39 / 1, 87077160195, Kyzylorda, n.sarsembayeva@mail.ru

Г.Ж. ӨТЕМІСОВА^{1*}, Р.Қ. ӨМІРБЕКОВА²
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
(*e-mail: Gumi_kaz@mail.ru)

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ШИРЕГІ ЖӘНЕ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІ (Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша)

Аннотация: Бұл мақалада XIX ғасырдың соңғы ширегінде өмір сүрген Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының тілі, сол тұстағы қазақ тілінің қалыпты жай-күйі, қоғам өмірі, әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени өмірде болған түбегейлі тарихи өзгерістер туралы баяндалған. Сонымен қатар, төл жазба әдебиетіміздің қалыптасуы, араб, парсы, шағатай, орыс тілінен аударылып ауызша да, жазбаша да тараған аударма әдебиет өмірге келуі туралы жазылған. Сондай-ақ, ақындар өмір сүрген тұста қазақтың көркем әдебиеті тіліне енген араб-парсы сөздері жайында дәлелді мысалдармен түсіндірілген.

Түйіндемe сөздер: көнерген аталымдар, ақын-жыраулар тілі, XIX ғасырдың соңғы ширегі, эпикалық шығарма, әдеби тіл, айтыс, жазба әдебиеті.

ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX ВЕКА И ЯЗЫК ПОЭТОВ (По произведениям Нуртугана и Еримбета)

Аннотация: В данной статье описывается язык произведений Нуртугана и Еримбета, живших в последней четверти XIX века, нормальное состояние казахского языка в то время, коренные исторические изменения в общественной жизни, социально-политической, экономической и культурной жизни. Кроме того, написано о формировании у нас оригинальной письменной литературы, появлении переводной литературы с арабского, персидского, чагатайского, русского, как устной, так и письменной. Это также объясняется убедительными примерами арабско-персидских слов, вошедших в язык казахской литературы еще при жизни поэтов.

Ключевые слова: устаревшие имена, язык поэтов и поэтесс, последняя четверть XIX века, эпические произведения, литературный язык, айтыс, письменная литература.

THE LAST FOURTH OF THE XIX CENTURY AND THE LANGUAGE OF POETS (On the works of Nurtugan and Yerimbet)

Abstract: This article describes the language of the works of Nurtugan and Yerimbet, who lived in the last quarter of the XIX century, the normal state of the Kazakh language at that time, the radical historical changes in public life, socio-political, economic and cultural life. In addition, it is written about the formation of our original written literature, the emergence of translated literature from Arabic, Persian, Chagatai, Russian, both oral and written. It is also explained by the examples of Arabic-Persian words that entered the language of Kazakh literature during the life of the poets.

Keywords: obsolete names, language of poets and poetesses, the last quarter of the XIX century, epic works, literary language, aityс, written literature.

Кіріспе

Сыр бойы ақын-жыраулары Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы өмір сүрген дәуір, яғни XIX ғасырдың соңғы ширегі қазақ халқының әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени өмірде болған түбегейлі тарихи өзгерістердің, әр алуан тартыстардың заманы болды. Қазақ қауымының бұрынғы патриархалды-феодалдық тұрмыс-күйінің іргесі әбден сөгіліп, Ресей империясына қараған отар ел кешетін әлеуметтік-экономикалық тіршіліктің тасы мықтап қаланды. Осындай өзгерістер қазақ халқының мәдени-рухани дүниесіне де жаңалықтар туғызды.

Ең үлкен оқиға – қазақ көркем әдебиетінің жаңа кезеңі басталды. Төл жазба әдебиеті туды. Араб, парсы, шағатай, орыс тілінен аударылып ауызша да, жазбаша да тараған аударма әдебиет өмірге келді. Қысқасы, қазақтың әр алуан жанрдағы, әртүрлі мазмұндағы жазба әдебиеті жанданып, түрлері көбейе бастады.

XIX ғасырдың соңғы ширегі қазақ тілінің статикасы (сол тұстағы қалыпты жай-күйі) мен динамикасына (дамуына) қоғам өміріне тікелей қатты әсер еткен дәуір болды.

Бұл кезеңде тілді пайдалануда бұқарашылдық (демократизация) сипаты болды, яғни жазба

әдеби тіл шағын топтың (айталық, ислам дінін уағыздаушылардың) мүддесіне ғана қызмет етпей, оған қалың бұқара мүддесін өтеу талабы қойыла бастады. Осының барлығы сөз етіп отырған дәуірде жазба әдеби тілдің екі типінің қатар өмір сүруіне әкеп тіреді. Бірі – қазақтың ескі жазба әдеби тілінің сол тұста «кітаби тіл» аталған түрі, екіншісі – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі.

«Сөз болып отырған кезеңде қазақ әдебиетінің жанрлары көбейіп, түрлене түскеніне, соған орай жазба тілдің жаңа стильдері пайда болғанына қарамастан, әдебиеттің поэзия жанры қазақ тілінің даму барысында басым (доминант) сала болып қала берді. Бұған бір жағынан сан ғасыр бойы күшті дамып келген бұрынғы қазақ поэзиясы дәстүрінің әрі қарай ұласа бергендігі негіз болса, екінші жағынан осы кезеңде жаңа реалистік әдебиет туып, оның да негізгі жанры болып поэзия, яғни ұлы Абай шығармашылығы тұрғандығы себепкер болды» [1, 191], – деп жазды Р. Сыздықова.

XIX ғасырдың II жартысынан бастап қазақ поэзиясы негізінен ақындық мектепке көшті. Оның өкілдері кең даланың барша түкпірінен көптеп көріне бастады. Олардың әлеуметтік үні, жырлау мәнері, тақырып ауқымы, таралу шегі, мұра байлығы жағынан, сөз жоқ, бір қатарда тұрмады. Шортанбай, Мұрат, Жанақ бастап, Сүйінбай, Шөже, Ақтан, Базар, Біржан, Жаяу Мұса сияқты байырғы дәстүрді әрі қарай жалғастырған Ыбырай Алтынсарин, Әбубәкір Кердері, Ақан сері Қорамсаұлы, Мағауия Құнанбаев сияқты ақындар да болды.

Ендігі тоқталатынымыз, XIX ғасырдың соңғы ширегінде Сыр, Арал өңірінен шыққан қазақтың даңғайыр ақындарының бірегейлері – Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы шығармашылығы.

Нәтижелер. Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы қазақтың ауызша дамып келе жатқан әдеби тіл үлгісін әрі қарай дамытушылар болды. Бірақ бұл дәуірде қазақтың бұрынғы поэтикалық мектебі өзгеріссіз қалмады. Ақындар шығармашылығының тақырып аясы да, мазмұны да, жырлау стильдері де өзгеріске ұшырады. Әрине, ілгері дәстүрден қол үзушілік жоқ; бұрыннан келе жатқан кәнігі теңеу, метафора, эпитет сияқты көркемдеуіш құралдарды көп өзгертпей жиі пайдалану Сыр бойы ақындарына да тән. Өлең өлшемдері: 7-8 буынды жыр ағымы мен 11 буынды қара өлең болып келеді. Сөйте тұра алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда байқалатын өзгешеліктер едәуір.

Аталған ақындардың шығармаларында ең алдымен, шындық суреті, нақтылық басым. Бұл кезде арнау өлеңдер мен портреттер, енді-енді көріне бастаған пейзаждық өлеңдер молырақ орын алады. Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы шығармаларында көбіне затты, құбылысты, адамды, оның мінез-құлқын, іс-әре-

кетін, сын-сипатын нақты суреттеу көзге түседі. Ерімбет Көлдейбекұлының «Халықтың қалсын сөзің құлағында» деген арнау-толғауында шайдың жақсы жағы мен жаман жағын айта келіп, түйе мен жылқы малдарының атауын өлеңнің тіліне енгізіп нақты суреттеу жасайды.

«Шай! шай!» деп шамадан сырт кетті халық,
Әй, сары су, ақырында құртасың сен!
Қала ма қатпа шөпті жеген түйе,
Сары су ішкен жылқы ықыласымен?!
Ішкенде шай сандықтың пұрыш болмасын,
Былғары, сабын, сірке, құрыш болмасын.
Таусылып табылмастай болғанынша,
Таза тұт тәрбияттан келсе шамаң,
Ойлама бар шығар деп шай жолдасың! [2, 106-109], – деген өлең жолдары кездеседі.

Нұртуған Кенжеғұлұлының «Көсем салған жол анық» арнауында:

Көп қатын алған найсап пен
Дүмшелер жатыр сұралып.
Өсек айтқан бай мен бек
Тілінен жүр байланып.
Күн бермеуші еді кедейге,
Бай алынды енді айналып [3, 247].

Бұл – әдеби тілдің сөздік қазынасына көптеген лексикалық топтардың молынан ене бастауы деген сөз. Әсіресе тұрмыстық лексика мен жалқы есімдер және адамның әр алуан қимыл-әрекетін білдіретін етістіктер өлең тіліне еркін араласады, осының нәтижесінде сөз мағынасының саралана түсуі немесе мағына ауыстыру процесі активтенеді.

Екіншіден, бұл ақын-жыраулар жеке туындылармен қатар, айтыс өлеңдерінің иелері. Ал бұл кездегі айтыс – тұрмыс-салттық тақырып шеңберінен шығып, әлеуметтік үн ала бастаған жанр. Демек, бұл – айтыстардың сөз байлығы да, көркемдеуіш құралдары да, тіпті көлемі де өзгерді деген сөз. Айтыс компоненттері монологке ауысады. Ал монолог – ақынның өз айналасына, заманына, өмірге, қоғам тіршілігіне, жеке адамның іс-әрекетіне, ойын, мінездемесін көрсететін сөз түрі.

Ақындар айтыста қарсыласын жеңу үшін тек тақырып, факт, логика, аргумент мықтылығын ғана көздеп қоймайды, сөз – образдың орынды, әсерлі әрі соны болуына да қам жейді. Ол үшін тілдік-көркемдік дүниелердің дәстүрлі түрлерін пайдаланумен бірге, жаңаларын да тудыруға тырысады. «Ерімбет пен қыз Жекейдің айтысында»:

Мен көлдегі көлбеңдеген қоңыр қазбын,
Сен шөлдегі қара бауыр боз бұлдырық.
Тауда өсіп, таста туған мейірімсіз,

Сен мені шақырасың үйде отырып! [2, 133] – деген өлең жолдарында көзін де қыз Жекейді де белгілі бір құстың образы арқылы суреттей отырып, әдемі теңеу жасайды.

Үшіншіден, ақындар әр алуан эпикалық шығармаларды (дастандарды, батырлық жырларды) тудырушылар мен таратушылар. Ақындардың

жыр-дастандарының тамыры бұрынғы поэзия дәстүріне терең бойлап кетеді. Авторлар ораз таңдауда болсын, суреттеуде болсын кәнігі сөздер мен тіркестерге иек артады. Солай бола тұрса да, бұларда нақты суреттеу басымдау. Нұртуған Кенжеғұлұлының «Мәулімнияз-Едіге» дастанында:

*Бадана көзді ақ сауыт,
Киген ерді тындырмас.
Байласаң белге ақ алмас,
Сілтесең мұнан жан қалмас!
Ілулі тұр сарыжа
Серіппесі қатты жауырынша
Тартатұғын ер керек [4, 168].*

Қаттау киген деніне,
Тақымға қысып көк сүңгі,
Байлаған алмас беліне.
Қорамсақтағы сұр жебе
Қырықтан асар кемінде [5, 20-21] – деп жырлап кетеді де «Шұбырынды ақтабан» дастанында соғысқа дайындық картинасын былайша суреттейді:

*Найзаны салып түйретті,
Садақты тартып үйретті,
Осылай баулап өсірді
Ұрпақты іске шыдамды [3, 340].*

Әрине бір қарағанда мұнда жаңалық жоқтай: картина бұрынғыша қимыл, іс-әрекет атау арқылы берілген, сөйлемдер шағын (бір тармақтық), өлең етістік ұйқасқа құрылған. Ал Ерімбет Көлдейбекұлының «Атымтай жомарт» дастанында соғыс құралдарына арналған мынадай жолдар кездеседі:

*Садағын сала байлап, асынып алмас,
Жолыққан ешбір дұшпан тірі қалмас!
Арада бірнеше күн жол жүрген соң,
Бір күні түсті тұман жол таба алмас [2, 203].*

Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы осылайша қимыл құралдарды яғни, *ақ сүңгі, ақ сауыт, ақ алмас, сарыжа, жауырынша* сияқты қару атауларын өлең тіліне келтіріп, нақты суреттеу жасайды. Нақты сурет – тілдік қолданысқа өзгеріс енгізетін құбылыс: ол дәстүрлі эпитеттерге, кәнігі штамптарға көп жібермейді, оның есесіне сөздердің жаңа тақырыптық топтарын қосады, оларды сан жағынан молайтады.

Төртіншіден, тағы бір сипатты белгілерінің бірі – бұл кездегі ақындардың дені мұсылманша, сауатты болды [1, 194]. Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінде де, ауызша әдеби тілінде де араб және парсы тілінен ауысқан сөздер қай кезең болса да едәуір орын алып келеді. Оған Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген халықтың ислам дініне енуі, там-тұмдап болса да мұсылманша оқу-ағартудың орын алуы, ортағасырлық түркі әдебиетінің қазақ қауымына да таныс болуы сияқты факторлар себеп болды.

Ақындар өмір сүрген тұста қазақтың көркем әдебиеті тілінде араб-парсы сөздері едәуір мөл-

шерде кездеседі. Олардың бір тобын бұрынғысынша дерексіз ұғымдарды білдіретін, халықтың тіліне сінген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар мен дін иелерінің аттары құрайды. Одан қалды, бұл қатарда мәдени-рухани дүниелерге қатысы бар сөздер тұрады. Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы автордың сауаттылығына байланысты болды. Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы мұсылманша сауатты болған адамдар. Ал мұсылманша хат танығандардың араб-парсы тілдерінен азды-көпті хабары болатыны даусыз. Сондықтан бұлардың қаламынан шыққан дүниелерде шет тілдік элементтердің, оның ішінде жалпыхалықтық сөйлеу тіліне енгендерден өзге сөздердің ұшырауы заңды. Оның үстіне қазақ тіліне бұрын еніп, фонетикалық жағынан қазақыланып кеткен сөздердің өзі Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында түркі тілдеріне жақындастырылып берілген. *Атымтай мұны естіп тұрады орнынан, Таниды ғақылы барлар сөз форманын [2, 204]. Омар ол ғаділ болсаң парықты ойла, Ғаділетпен заманында шашқан заңын [2,71]. Қысқаша жаздым қысылып, Артық көріп пәміңді. Дәмесіз қылған сауда халал Шариғат жолы нанымды [4, 46]. Пайғамбар Ғали Шерідей арыстанды, Рузадан шығармады рұқсат беріп [2, 294].* Мұнда *ақыл, әділ, әділет, адал, арам, ораза, әр* сөздері араб тіліндегі нұсқасынша *ғақыл, ғаділ, ғаділет, халал, харам, руза, һәр* түрінде келіп отырады.

Қазақ жазба дүниесінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы, әсіресе соңғы ширегіндегі араб-парсы сөздерін түпнұсқаға жуықтатып жазу орфографиялық норма болды. Демек, көптеген араб-парсы сөздерінің, әсіресе арабизмнің қазақ тілінде сыртқы тұлғасы жағынан дублеттік қатар түзіп (*өмір/ғұмыр, ғылым/ілім, әріп/харіп сияқты*) қолданылуы XIX ғасырдан басталды деуге болады. Мұның ізі бүгінге дейін жалғасып келеді. Ақындардың шығармаларының басым көпшілігінде тек қана дінге қатысты *пейіш, тамұқ, зекет, жаббар, құбыла, мүһмин, иман, құда, ахирет, тәкбир, сират, шайтан, махшар күні, құдайдың пәрмәні, раббы пір, сүннет, парыз, уәжіп, хатим қылу* деген «діни» сөздер оралады.

Талқылау. Сыр бойы ақындары Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы тілдерінде бұрынғы ақын-жазушыларда да, халықтың сөйлеу тілінде де қолданылмаған бірсыпыра араб-парсы сөздері орын алған. Бұрынғы қазақ көркем тілінің дәстүр-тәртіптерін берік ұстанған Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы өздері бейтаныс арабизм-фарсизмдерді мол қолданбаса да, тілге ене бастағандарын актив қолдану бағытын ұстанған. Мысалы, *гауһар, насихат, мехнат, уәж, харам, халал* сияқты сөздерді еркін қолданған.

Ал шын мәнінде аталған ақындар шығармаларында бұл – XIX ғасырдың II жартысында, дәлірек айтсақ, соңғы ширегінде туған көркем

әдебиет жанры, оның ішінде поэзия дүниесіне қол артқан үлгілер. Олардың шығармаларының ерекшеленген негізгі белгілері: біріншіден, сюжетті, оқиғалы, көлемді шығарма болулары; екіншіден, тақырыбы мен сюжеті араб, парсы, түркі тілдерінде жарияланған үлгілерден алынғандықтары; үшіншіден, тілдерінде, әсіресе грамматикалық тұлға-тәсілдерінде шағатайлық, ескі қазақтың жазба дәстүр элементтерінің қатысуы болып табылады. Ақындар шығармаларында қазақ тілінде баламасы бар сөздердің орнына араб-парсы, шағатай, яғни көне түркі сөздерін қолданады. Мысалы, *нама (хат), рауан болу (жүріп кету), нама біту (хат жазу), ұғыл (ұл бала)* сияқты сөздерді діни мазмұнды өлеңдерде көптеп кездестіруге болады.

Қорытынды

Сөйтіп, аталған ақындар шығармаларының құрамындағы кірме сөздердің молдау қабатын араб пен парсы сөздері құрайды.

Сыр бойы ақын-жыраулары Нұртуған Кенжеғұлұлы мен Ерімбет Көлдейбекұлы сол кезеңдегі қоғамның мәдени-рухани өмірі мен діни ұғымдарға қатысты толып жатқан сөздер әкелді, сол замандағы сөйлеу тілін, оның ерекшелігін хатқа түсіріп, алуан түрлі сөздермен байытып отырды және қазақ тіліне көркем шығыс поэзиясының кейбір қонымды образдарын қосты, сол образдар арқылы жеке сөздер мен тұлғалар енгізді (*дүлдүл, аузынан дүр шашу, жер-жиһан т.с.с.*).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р., Қазақ әдеби тілінің тарихы, «Арыс» баспасы, Алматы, 2004.
2. Көлдейбекұлы Е., Ұлағат сөзім ұрпаққа. Алматы, Маржан, 1995.
3. Кенжеғұлұлы Н., Кәнеки тілім сөйлеші...III том. Алматы, Маржан, 1994.
4. Кенжеғұлұлы Н., Кәнеки тілім сөйлеші... I том. Алматы, Ғылым, 1992.
5. Кенжеғұлұлы Н., Кәнеки тілім сөйлеші...II том. Алматы, Маржан, 1994.

REFERENCES:

1. Syzdyk R., Қазақ әдеби тілінің тарихы, «Arys» baspasy, Almaty, 2004.
2. Koldejbekuly E., Ұлағат сөзім ұрпаққа. Almaty, Marzhan, 1995.
3. Kenzhegluly N., Kәнеки tilim sejlेशi...III tom. Almaty, Marzhan, 1994.
4. Kenzhegluly N., Kәнеки tilim sejlेशi... I tom. Almaty, Fylym, 1992.
5. Kenzhegluly N., Kәнеки tilim sejlेशi...II tom. Almaty, Marzhan, 1994.

Сведения об авторах:

Өмірбекова Роза Қалдыбекқызы – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби, г. Алматы, проспект Аль-Фараби, 71, umyrbekova.roza68@mail.ru

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби, г. Алматы, проспект Аль-Фараби, 71, 87011393080, Gumi_kaz@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Өмірбекова Роза Қалдыбекқызы – Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы, аль-Фараби даңғылы, 71, umyrbekova.roza68@mail.ru

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы – Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., аль-Фараби даңғылы, 71, 87011393080, Gumi_kaz@mail.ru

Information about authors:

Omirebekova Roza Qaldybekkyzy – Candidate of Philology, Associate Professor of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Avenue, 71, umyrbekova.roza68@mail.ru

Utemisova Gulmira Zhetkergengyzy – Candidate of Philology, Associate Professor of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Avenue, 71, 87011393080, Gumi_kaz@mail.ru

Г.М. РАЕВА^{1*}, Г.М. КЕНЖЕБАЕВА²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(*e-mail: raeva09@mail.ru)

СӨЗ СЕМАНТИКАСЫ: МАҒЫНА ЖӘНЕ ДЫБЫС

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тіліндегі сөз варианттарының лексика-семантикалық ерекшеліктері қарастырылып, тарихи түбірлес сөздер салыстырмалы әдіс арқылы анықталады. Екі түбір сөздегі дауысты дыбыстардың алмасуынан мағынаның лексика-семантикалық, стилистикалық өң алып ерекшеленуі талданады. Жуанды-жіңішкелі түбірлерде негізгі ой, іс-әрекет тіл арты дауыстыларымен айтылатын жуан түбірлерде орнықса, осы іс-әрекет нәтижесі тіл алды дауыстыларымен келетін жіңішке түбірлі сөздерге тән екендігі айқындалады. Тілдегі дыбыстар кез келген дыбыспен алмаспайтындығы, дыбыс сәйкестіктерінің белгілі бір алмасу заңдылықтары бар екендігі анықталады. Қазақ тілі және жергілікті тіл ерекшеліктерінің деректерін салыстыру арқылы дауысты дыбыстардың алмасуынан екі түбірдің мағыналық тұрғыдан саралануы, түркі тілдеріндегі жуанды-жіңішке дыбысталып варианттас келетін сөздердегі ежелгі жуан сөздерді қалпына келтірумен, тарихи түбірлес сөздерді анықтаумен байланысты қалыптасқан тарихи өзгеріс екендігі нақтыланады.

Түйіндеме сөздер: сөз, варианттар, сөз мағынасы, дыбыстық өзгеріс, жуанды-жіңішкелі сөздер.

СЕМАНТИКА СЛОВО: ЗНАЧЕНИЕ И ЗВУК

Аннотация: В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности вариантов слов в казахском языке, сравнительным методом определяются исторические коренные слова. Анализируется лексико-семантический, стилистический фон значения в двух однокоренных словах. Путем сравнительного освещения определяется, что в корнях с твердыми гласными сохраняется основная мысль, действие, а результат этих действий закрепляется в корнях с мягкими гласными. Выясняется, что в языке существуют определенные закономерности чередование, соответствие звуков. Сопоставляя данные особенностей казахского языка и его диалектов, уточняется, что смысловая дифференциация двух корней произносимые твердыми и мягкими гласными, представляет собой сложившиеся исторические изменения, связанные с восстановлением древних первичных твердо рядных слов в тюркских языках, которые определяют исторические коренные слова.

Ключевые слова: слово, варианты, семантика слова, звуковые изменение, твердые-мягкие слова.

SEMANTICS OF THE WORD: MEANING AND SOUND

Abstract: This article examines the lexical and semantic features of the variants of words in The Kazakh language, the comparative method is used to determine the historical root words. The lexical-semantic, stylistic background of meaning in two words of the same root is analyzed. By comparative illumination, it is determined that the roots with hard vowels retain the main idea, action, and the result of these actions is fixed in the roots with soft vowels. It turns out that in the language there are certain patterns of alternation, correspondence of sounds. Comparing the data of the features of the Kazakh language and its dialects, it is clarified that the semantic differentiation of the two roots pronounced with hard and soft vowels represents the established historical changes associated with the restoration of the ancient primary hard-row words in the Turkic languages, which determine the historical root words.

Key words: variant, word, word semantics, sound change, hard-soft words.

Кіріспе

Тіл-үнемі өзгеріп, дамып, жетіліп отыратын тарихи категория. Тілдің дамуы мен кемелденуіне тікелей әсер ететін сөз бойында болып жатқан әр түрлі фонетикалық, лексика-семантикалық өзгерістер. Тіліміздегі жарыспалы түбірлердің пайда болуы мен өмір сүруі объективті заңдылық. Осы мағынасы тепе-тең сөз варианттарының тілде орнығып, игерілуі олардың мағыналарының сараланып, жіктелуіне ықпал етеді. Сөйлеушінің

тілдік элементтерді айтуға жеңіл болуын, сөйлеу органдарына күш түсірілмеуін көздеу бағытында ежелде тек жуан дыбысталған сөздердің “тілдің алдыға жылжу” процесі негізінде жіңішке түбірлермен ауысты. Осы тарихи құбылыстың нәтижесінде түбірлерінде жуанды-жіңішкелі дыбыстар алмасып қолданылатын мағынасы тепе-тең сингармониялық параллельдерді, яғни жарыспалы түбірлердегі дауыстылардың алмасуы лексика-семантикалық өзгеріс тудыратын тілдік

бірлікті қалыптастырды.

Материалдар және әдістер: Зерттеу барысында келесі әдістер пайдаланылды: нақты материалды зерттеу, жалпылау, түсіндіру, салыстырмалы-тарихи (қазақ тілі мен диалектілерінің, әдеби тіл мен жергілікті тіл ерекшеліктері материалдарын зерттеу кезінде) сияқты әдістерді қамтитын сипаттамалық әдістер. Мұндай кешенді тәсіл қазақ тіліндегі сингармоникалық нұсқалар мен параллельдерді жүйелі зерттеуге мүмкіндік берді. Тілдер тарихы тұрғысынан сөз мағынасы мен дыбыс өзгерістерін зертеудің маңызы келесідей: бұл құбылыс ежелгі тамырлар мен фонемалардың бұрынғы түрінде қалпына келтіру ісінде әдіснамалық аспектіде өте ерекше рөл атқарады.

Нәтижелер. Дауысты дыбыстардың алмасуынан жарыспалы екі түбірдің мағыналық тұрғыдан саралануы, біздің ойымызша, түркі тілдеріндегі жуанды-жіңішке дыбысталаып варианттас келетін сөздердегі ежелгі жуан сөздерді қалпына келтірумен қатар тарихи түбірлес сөздерді анықтауға септігін тигізеді. Қазақ тіліндегі *жалбыра-желбіре, жаудыра-жаудіре, жаутаңда-жаутеңде, қоқаңда-кекеңде, далпылдау-делпілдеу, далдаңда-делбеңде, далақта-делекте, қомпылда-күмпілде, қолбаңда-көлбеңде* де сияқты бірде жуан, бірде жіңішке айтылатын жарыспалы түбірлерді осындай тілдік бірлік қатарына жатқызуға болады. Мысалы, *шашы жалбырады немесе жапырақтай жалбырады* тіркестеріндегі *“дудырап жайылу”* және *“тербетіліп жайқалу”* мәнімен *“ту желбірейді”* дегендегі *“дамылсыз қозғалақтау”* ұғымы бір қимылдың әр сипатта өтуін аңғартады. Ал *жылжы* етістігінің *“бір нәрсенің белгілі бір бағытта ақырын қозғалуы”* мағынасы мен *“ілбі”* етістігін *“баяу қимылдау, әрең-әрең қозғалу”* мәндерінде де айырмашылық бар. Екеуі де баяу қимылдың атауы, бірақ, *“жылжу”* етістігі белгілі бір бағыттағы қозғалысты білдірсе, *“ілбу”* етістігі сол бағыттағы субъектінің мейлінше жай жүрісін, әрең-әрең қозғалысына мегзейді. Осындай ортақ мағыналарын сақтайтын жарыспалы түбірлер тілдегі синоним сөздермен біршама ұқсас болып келеді. Синонимдер әртүрлі дыбысталғанмен көбінесе мағынасы жақын болып келетін, бірақ әрқайсысының өздеріне тән мағыналық, не стильдік, не эмоциялық ерекшеліктері бар сөздер, ал сингармониялық параллельдер екі түбір сөздегі дауысты дыбыстардың алмасуынан мағынаның лексика-семантикалық, стилистикалық өң алып ерекшеленуі. Синонимдер белгілі бір ғана ұғымды білдірсе, сингармониялық параллельдердегі белгілі бір ұғымның қалыптасуы әр түрлі мағына тұтастығынан келіп туындайды. Осылайша синонимдер мен жарыспалы қолданылатын сингармониялық параллельдердің конотативті белгілері бірде тоғысып, бірде ажыратылып тұрады. Қазақ тіліндегі *аңыра* “бақырған дауыс шығару, боздау” – *еңіре* “ағыл-тегіл жылау, көз жасын көл қылу”; *сарқыра* “судың биіктен төмен қарай күшті

сарынмен құлауы, сұйық заттың, (су, сүт т.б.) қаты құйылуы, сорғалауы” – *сіркіре* “жаңбырдың себезгілеп бүркіп жаууы”; сабала “үсті-үстіне төпеу” – себеле “үсті-үстіне борау, төгіп-төгіп жіберу” мағыналарын беретін түбірлердің төркіндестігі фонетика, лексика-семантикалық тұрғыдан да айқын. Сондай-ақ қазақ тіліндегі *“бір затты өзіне қарай жылжыту, сүйрету”* деген қимыл атауы *“тарт”* етістігінен жіңішке дауыстыларға ауысу негізінде қару атауы *“терте”* *“арба-шананың көлік жегетін жетек ағашы”* сөзі жасалған. Ал *аст(ы)* *“бір заттың үстіне қарама-қарсы жағы мен үсті”, “үстіңгі беті, жоғарғы жағы”* антонимдік қатынаста тұр.

Сөз мағынасын өзгертетін фонетикалық әдісті айқындау сөздің пайда болуы мен мағына ажыратушылық функциясының қалыптасуымен тығыз байланысты. Тіліміздегі *ұңғы-үңгір, сыла-сіле, шоқы-шөкі, қыс-кісен* тарихи түбірлері жуандардың жіңішкеру, қатаңдардың ұяңдану үрдісі негізінде қалыптасқан варианттар. Мысалы: қазақ тіліндегі *үңгі* “бір жерді қуыстап қазу, үңгірлеу”. Осы сөзді жуандатсақ, *ұңғы* сөзі шығады. *Ұңғы* сөзі әдеби тілімізде бар “кетпен, шоттың, балтаның сапқа кигізетін қуыс жағы, сап кигізетін тұсы”. *Ұңғ-үңг* түбірінен семантикалық жағынан өзгешелігі бола тұрса да, “қуыс” деген ортақ мағына табылады (салыстырыңыз: *шұңқыр, үңгір* “таулы жерлерде кездесетін табиғи, я болмаса қолдан кеуектеп қазылған қуыс”). Сондай-ақ, “сілесі қатты” деген сөз тіркесіннің мағынасы “қатты шаршады, болдырды, діңкеледі”. «Сіле» сөзі қазақ тілінде жеке қолданылмайды. Бұл сөзді жуандатсақ, “сыла” сөзі шығады. “Сыла” якут тілінде “күш, қуат” деген мағынаны білдіреді. Күш, қуаттың таусылуы қазақ тіліндегі “сілесі қатты” тіркесінде тұр. Сонымен қатар, тіліміздегі “бір шөкім” тіркесіндегі *шөкі* сөзін *шоқы* етістігімен параллель деп қарастыруға болады. *Шоқы* етістігінің мәні “құстың бір нәрсені тұмсығымен теріп жеуі”, ал “аспаңда бір шөкім бұлт жоқ” деген тіркестегі *бір шөкім* “үш саусақтың ұшымен шымшып алғандағы өлшем, азғантай, кішкене” деген мағынаны береді. Байыптап қарасақ, құстың тұмсығымен бір нәрсені теріп жеуі мына үш саусақтың ұшымен алғандағы мөлшерге саймасай. “Бір шөкім” мәні басқа ауыспалы мағынада қолданылмайды. Өзге түркі тілдерінде жуан дыбысталады: сар.ұйғ. т. *чүк пер* “только один”; шағ “маленький кусок от чего-либо, небольшая часть от целого предмета”, ал өзб. т. *чоғ* “малый, маленький”. «Шөкім» сөзін «шөк» етістігімен байланыстыруға негіз жоқ. Шөкі сөзін жуандатсақ, шоқы етістігі шығады. «Шөкі» сөзі зат есім тудырушы –м жұрнағы арқылы заттанып шөкімге айналған, кейінірек “бір шөкім” тіркесінде көрініс берген. Сондықтан, *шоқы-шөкі* тарихи түбірлес сөздер деп қарастырамыз. Бұл сөздердің “шұқы” етістігімен де сабақтастығы бар. Мағынасы “құралдың не қолдың ұшымен бір затты түрту, нұқу”.

Осы тәріздес тарихи түбірлер байланысы жуан сөздердің жіңішке варианттарымен салыстырғанда анықталып жатады. Мысалы, түсіндірме сөздікте “бір нәрсені екі заттың арасына салып сығу, жаншу” мағынасы “қыс” етістігі арқылы беріледі. “Қыс” етістігінен “қысаң” сын есімі туындайды, мәні “енсіз, тар”. *Қысаң-кісен* сөздерін байланыстыруға негіз бар. Кісен “темірден соғылған, малдың аяғына не адамның қолына салынатын кілті бар тұсау, темір бұғау”. Кісен аяққа немесе қолға салынғанда босап кетпей, қысып ұстап тұру үшін салынады. Өзге түркі тілдерінде башқ.т. *кысала* “рак”, ұйғ. диал. *қысмақ* “волосная петля для ловли птиц и зверей” [1;320]. Сонымен, «кісен» атауының қалыптасуына негіз болған қыс, қысу етістіктері деп зерделеуге болады. Осы «сыла-сіле», «шоқы-шөкі», «қыс-кісен» түбірлерін талдауда олардың мағыналық ұқсастықтарын, ортақ семаларын негізге алдық. Бір жағынан, мағыналық ұқсастық түбірдегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың өзгерісімен байланысты болса, екіншіден, функционалды семантика заңы бойынша заттың аты оның сыртқы формасына, қызметіне байланысты да қойылатынын ескердік. Дәл осы тәсілмен тіліміздегі *дәу* сөзінің жуан түбірі *тау*, *бүк* сөзінің жуан түбірі *бұқ*, *елес* сөзінің жуан түбірі көне зат есімі *алас* екендігін дәлелдеп, *жықпыл – секпіл* (зат ес) , *қауза – кеузе*, *қос-көш* (зат ес.) *бұршақ-бұршік* сөздерінің нақтылауға болады. Сөз мағынасының дамуы өте күрделі. Тарихи даму барысында әр түрлі фонетикалық, лексика-семантикалық өзгеріске түскен атаулар қазір мүлде басқа ұғымдарға ие болады. Сөз мағынасы өзгереді. Мысалы, *жантық-жәндік* параллельдерін алайық. *Жантық* 1. тұзу емес, қисық. 2. ауыс. астыртын арамдық істейтін жымысқы, пасық. Осы мағыналары арқылы жантық сөзі адам есімі ретінде тілде қолданыс табады. Ғашықтық жырлардағы «Жантық» -опасыздықты бойына жинаған, жағымсыз кейіпкер. Ал *жәндік* атауы “бақа-шаян, құрт-құмырсқа, шыбын-шіркейдің жалпы атауы”. Бұл мағыналық байланыс жантық-жәндік сөздерінің түбірлестігін дәлелдейді, дыбыстық та алмасулар белгілі а-е, ы-е, қ-к сәйкестіктерін көрсетеді. Мағына құрылымындағы әр түрлі архисемалардың болуы бірде жуан, бірде жіңішке түбірлердегі сөзді түрлі жағынан және әр түрлі абстракция деңгейінен қараудан болса керек. Мысалы, *жыңғыл-шеңгел* екеуі де “бұта”. Бірақ, *жыңғыл* 1. шөл , шөлейт жерде өседі. 2.өзен бойында өседі; *шеңгел* “гүл шашатын тікенек бұта”. Сөз мағынасын салыстыруда жуанды-жіңішкелі түбірлердегі ұғымның тоғысуы мен ажырауы семаның мағынасымен айқындала беріледі. Ықтималды семаларды анықтау жарыспалы түбірлердегі ұсақ семаларды салыстырудан қалыптасады. Тілімізде “*толағай*” зат есімі бар. Бұл сөзді тілші Р. Сыздықова түркі-моңғол сөзі деп анықтайды [2,152]. Мағынасы “*бас*” зат есім. “*Толағай*” қазақ тіліндегі “*делегей*” көне сөзімен тү-

бірлес. *Делегей* “ертеде қыздар киетін бас киім”, “еркектер киетін бас киім” семаларына ажырайды. Негізгі “*бас*” семасы «толағай» атауында тұрса, “басқа киетін киім” «*делегей*» мәнінде көрінеді. Сондықтан, «толағай» сөзіндегі «бас» семасы «*делегей*» түбірінің ықтималды семасы болып табылады. Жуанды-жіңішкелі түбірлерде негізгі ой, іс-әрекет тіл арты дауыстыларымен айтылатын жуан түбірлерде орнықса, осы іс-әрекет нәтижесі тіл алды дауыстыларымен келетін жіңішке түбірлі сөздерге тән. Мысалы, шаған “биік әрі діңі тұзу, бұтақсыз өсетін ағаш”, ал шеген “құдыққа қималанған ағаш”. Негізгі *шаған*-ағаш, ал ағаштың қималанған түрі “*шеген*”. Сондай-ақ, *тұта-түте* вариантын алайық, *тұта* “от алып жана бастау”, *түте* “түтіндеу, түтіннің бұрқырап шығуы”. От жанбаса түтіннің шығуы мүмкін емес, тұтанған оттан түтін шығатыны белгілі. Жуан түбірлерінде негізгі мағынасы бар параллель сөздердің мынандай түрі қазақ тілінде кездеседі:

қанта “бір нәрсенің тоздырмас үшін сыртынан қап жасау”;

күпте “заттың сыртын бір нәрсемен қаптау”;

тұтық “жекелеген сөздерді, буындарды дұрыс айта алмау”

түтік “қап-қара болып өңі қашу, түсі бұзылу”;

ұрпақ “тұқым жұрағат, нәсіл”;

үрпек “жаңа өсе бастаған түк”, “бұғанасы қатпаған жас бала”;

кәнік “дәнігу, дөндеп қалу”;

шау тартты “малдың, адамның қартайған кезі”;

шау тартты “қыран құстың қартайған шағы”;

өң ет. “ілгері басу, маңду, үдеу”;

оң ет. “жөні болу, жетісу”;

құбақан “ақ пен қоңыр түстің аралығы”, “қылаң боз, сұрғылт”;

көбеген “ерте туған қозы”.

Талқылау. Тіл өз бойында артық элементтерді сақтамайды. Қолданыста жүрген жуанды-жіңішкелі жарыспалы түбірлер бірде тілде орнықса, енді бірде қолданыстан шығып қалады. Мысалы, қазақ тіліндегі *ажа-әже* сингармониялық варианттардағы *ажа* сөзі “*ай дер ажа, қой дер қожа*” тіркесінде сақталса, «әже» сөзі тілдік нормаға айналған. Жарыспалы түбірлердің мағыналық өзгеріске түсуіне негіз болатын тілдік категориялар ортақ болып келеді. Солардың бірі – еліктеуіш сөздер. Белгілі ғалым, тілші А.Ысқақов: “еліктеуіш сөздердің түбіріндегі дауысты дыбыстың не ашық, не қысаң болуы сол сөздің мағынасына әсер етеді. Еліктеуіш сөздің түбіріндегі дауысты дыбыс ашық болса, құлаққа келетін табиғат дыбысы да қатты естіледі, қысаң болса ақырын естіледі. Еліктеуіш сөздердің түбіріндегі дауысты дыбыстардың я жуан, я жіңішке болуы да сөз мағынасына әсер етеді. Мысалы, *шыңқ етеді*, *шіңк-шіңк етеді* дегендердің мағыналарында дауысты дыбыстың жіңішке болуынан

сәл өзгеше болып тұр. Демек, одан дыбыс әлсіз болатыны, соған сәйкес лажсыздан ащы келетіні аңғарылады” – дейді [3,362]. Сондықтан түбірінде бірде жуан, тіл арты, бірде жіңішке, тіл алды дауыстыларынан жасалатын еліктеуіш сөздердің мағына ажыратушылық, сөз жасаушылық қызметіне назар аударған жөн. Қазақ тіліндегі *тоңқ-тоңқ*, *“солқ-солқ, зірк-зірк қозғалыс”* – *дүңк-дүңк* *“томырық, ұрт, қос еспе”*, *тық-тық* *“тырсылдаған дыбыс”* – *дік-дік* *“солқ-сол тық-тық”*, *тысыр* *“жүргенде, қозғалғанда шығатын дыбыс”* – *дүсір* *“тасұр-тұсыр еткен дыбыс”* т.б. жуан түбірлердің жіңішкеруінде қатаңдар өз алдына ұяңдармен алмасқан [3;362] – деп түбірдегі дауысты дыбыстардың жуан не жіңішке болуы сөз мағынасын өзгертетініне назар аудартады.

Семасиология ғылымында сөз мағынасы – заттың, құбылыстың, я қарым-қатынас нәтижесінің адам санасындағы белгілі сәулесі. Тілде барлық жаңа мағына жоқтан бар болмайды. Оның пайда болуына тілдегі бар сөздік материалдар негіз болады. Сингармониялық параллельдердегі мағынаның саралануы бір жағынан тілдегі бар сөздің негізінде болса, екіншіден сол мағынаны көрсету мұқтажы сол сөздің семантикалық дамуына, сол сөзден жаңа сөз жасауға себеп болады. К.Хасанов: “адам санасында қалыптасуына қарай мағына екі жақты сипатқа ие болады. Олар коммуникативті (коммуникативті актіден сөз мағынасының бөлініп шығуы) және коммуникативті емес (қоғамдық практикадан алынған). Лексикалық мағына сөз ішінде ешқандай мағына сақтамайды, тек мағына компоненттерін (бөлік, бөлшек) сақтайды” – дейді [4,35]. Сондықтан жарыспалы сингармониялық параллельдердегі мағынаны коммуникативті сипаттау мағына құрылымындағы компоненттерді тізіп беруге мүмкіндік береді. Ал мағынаны дифференциялау бағыты арқылы айқындау, компонентті талдау мен лексиканың жүйелілігін зерттеудің нәтижесі болды. Бұл фактор мағынаның құрылымы, оның бөлшектенетіндігі туралы идеяны дамыта отырып, семасиологияда үлкен рөл атқарады. Семантикалық элементтердің көптеген түрін бөліп тануға және лексикалық функциялардың негізгі құрылымдық компоненттерін зерттеуге жол ашады.

Сөз мағынасын компонентті талдау үшін қажетті нәрсе аналитикалық анықтауысын табу. Сингармониялық параллельдердегі жуанды-жіңішкелі айтылатын түбірлердің жуан түбірінде негізгі ұқсастық сақталса, екінші жіңішке түбірінде сөзді нақтылаушы бөліктері орнығады. Мысалы, қалаңқа *“ықтарма, пана, таса”* – көлеңке *“күн көзінен саялап отыратын пана”*, *“уақытша баспана”*. Негізгі ұқсастық сөз *“пана”*, ал нақтылаушы сыңары *“көлеңке”* түбіріндегі 1. *“күн көзінен саялайтын”*, 2. *“уақытша”* семалары. Сондай-ақ қалқа *“пана, таса, ықтырма”* жуан сөзінің нақтылаушы сыңары жіңішке дыбысталатын

“күрке” сөзіндегі *“шағын, баспана, лашық”* семалары. Семалық нақтылаушы – семантикалық белгіні нақтылайтын семаның бөлігі.

шау тартты *“құстың қартайған шағы”*, *шау тартты* *“адамның қартайған шағы”* мағыналарындағы нақты сема *“құстың қартаюуы”*, *“адамның қартаюуы”* негізгі ұқсастық *“кезеңі, уақыты, шағы”*. Сөз мағынасы ұғыммен тығыз байланысты. Сөздің формасын жамылған ұғымның мазмұны сөздің мағынасы болады. Ал сингармониялық параллельдерде дауыстылардың еркін алмасуы нәтижесінде дыбысталу мен мағынаның саралануы қалыптасатындығы белгілі. Лексика-семантикалық өзгеріс оларға тән ұғымды сақтайды. Ұғымның сақталуы өз алдына мағына варианттарының ерекшеленуімен тығыз байланысты. Сондықтан сингармониялық параллельдердегі жаңа мағынаның пайда болуында шешуші рөл ұғымға тән. Тілде бар ұғымның әр қырынан нақтыланып, қолдану қызметіне қарай бір-бірімен ажыратылуы сөз мағынасын құрайтын жалпы семалар, оларға бағынышты басқа ұсақ семалардан да байқалады:

Мысалы, *балдырған-бүлдірген* параллельдерін салыстырсақ, ортақ ұғым сақталып, дифференциалды семалар бірнеше қатар түзеді. Мысалы:

балдырған: бүлдірген

1. *өсімдік 1. өсімдік*
2. *ұзын қуысты сабақты 2. топырақты жерде өсетін*
3. *үлкен жапырақты 3. ылғал жерде өсетін*
4. *мал жемейтін шөп 4. жер бауырлап өсетін*
5. *түп-түп болып өсетін*
6. *ұсақ тікенді өсімдік*

Аталған дифференциалды семалар *“өсімдік”* мағынасын беретін *балдырған-бүлдірген* атауларын бір-бірінен ажыратып, олардың қасиетін, формасы, пішінін айқындайды. Олай болса *“өсімдік”* аталған жарыспалы түбірлердің архисемасы болады. Ал архисема – ол семаның тірегі, ортасы болады, яғни семема құрылымында архисема ешкімге тәуелді емес, ол басқа семаларды тікелей немесе басқа сема арқылы архисеманы анықтайды. Екіншіден, архисеманы ерекшелендіретін қасиет оның жалпылығы мен жалғыз болмауы, басқаша айтқанда кез-келген мағына үшін бірқатар архисеманың болуы.

Мағына құрылымындағы әр түрлі архисемалардың болуы бірде жуан, бірде жіңішке айтылатын түбірлердегі сөзді әр түрлі жағынан әр түрлі абстракция деңгейінен қараудан болса керек. Мысалы, *жыңғыл-шеңгел* екеуі де *“бұта”*. Бірақ *жыңғыл 1. шөл, жерде өседі. 2. өзен бойында өседі, бойы 1-3 м; шеңгел “гүл шашатын тікенек бұта”*. Сөз мағынасын салыстыруда жуанды-жіңішкелі түбірлердегі ұғымның тоғысуы мен ажырауы құрамындағы семаның мағынасымен айқындала береді. Ықтималды семаларды анықтау жарыспалы түбірлердегі ұсақ семаларды салыстырудан қалыптасады.

Қорытынды

Тілдегі фонетикалық өзгерістер, оның ішінде жуанды-жіңішкелі түбір сөздердің қалыптасуы мен орнығуы саралануы мыңдаған жылдарды қамтып, сыртқы және ішкі тілдік себептермен өзгеріп, дамып отырды. Бұл жүйе кездейсоқ құбылыс емес-заңдылық. Сөйлеушінің тілдік элементтерді айтуға жеңіл болуын көздеу бағытында ежелде тек жуан дыбысталатын сөздердің “тілдің алдыға жылжу” процесі негізінде жіңішке түбірлермен ауысты. Осы тарихи құбылыстың нәтижесінде түбірлерінде жуанды-жіңішкелі дыбыстар алмасып қолданылатын мағынасы тепе-тең

сөздердің одан әрі дамуы тілдегі дыбыстардың алмасуы нәтижесінде бір-бірінен лексика-семантикалық тұрғыдан ажыратылған (мыс. жықпыл-секпіл, қауза-кеузе, қос-көш (зат ес.) сөздер тобын қалыптастырды. Бұндай сөздерді талдау жуанды-жіңішкелі сөздердің тарихи түбірлестігін нақтылайды, ежелде тек жуан түбірлі сөздер қолданылғанын дәлелдейді. Мағына саяси бірде кеңейе түсіп, бірде тарылады, түрлі бейнелі мағыналар үстемелеп, бірде соны мағына туады, заман ағымына қарай кей ретте сөз де, сөз мағынасы да мүлдем жаңарып, сөздің семантикасы екшеленіп отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Баскаков Н.А. Язык прииссыкульских уйгуров. -Алматы: Наука, 1978. – 48с.
- 2 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. -Алматы: Санат, 1994. – 189б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. -Алматы: Ана тілі, 1991. -383б.
- 4 Хасанов Ф. Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы (қазақ тілі материалдары бойынша). -Алматы, 1997. -175б.

REFERENCES:

- 1 Baskakov N.A. Jazyk priissykul'skih ujugurov. -Almaty: Nauka, 1978. – 48s.
- 2 Syzdykova R. Sөzder seylejdi. -Almaty: Sanat, 1994. – 189b.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Morfologija. -Almaty: Ana tili, 1991. -383b.
- 4 Hasanov F. Sөzdiң leksikalық maғыnasynuң құrylymy (қазақ тілі materialdary bojnynsha). -Almaty, 1997. -175b.

Авторлар туралы мәліметтер:

Раева Гулзат Мағауовна – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, академик С. Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13. 87072828028, raeva09@mail.ru.

Кенжебаева Гүлдарига Мерекебайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, академик С. Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Достық даңғылы 13, 87072089790, dariga64@mail.ru.

Сведения об авторах:

Раева Гулзат Мағауовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы имени академика С. Кирабаева, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы проспект Достык, 13. 87072828028, raeva09@mail.ru.

Кенжебаева Гулдарига Мерекебаевна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы имени академика С. Кирабаева, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы проспект Достык, 13, 87072089790, dariga64@mail.ru.

Information about authors:

Raeva Gulzat Magauovna -candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature named after Academician S. Kirabayev, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Avenue, Almaty. 87072828028, raeva09@mail.ru.

Kenzhebayaeva Guldariga Merezhebayevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior lecturer of the Department of Kazakh Language and Literature named after Academician S. Kirabayev, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Avenue, Almaty. 87072089790, dariga64@mail.ru.

Б.М. СҮЙЕРҚҰЛ¹, С.Е. УМБЕТЬЯРОВА^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Шығыстану факультеті
(e-mail: *umbetyarovas@gmail.com)

«МӘЛИКЕНІҢ МЫҢ ЖҰМБАҒЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕР

Аннотация: Прецедентті есімдер – «ғаламның тілдік бейнесін» қалыптастыруда шынайы болмыстың көрінісі ретінде танылатын тілдік бірліктер және жалқының жалпылануы арқылы халық санасында ұлттық және мәдени бейнені қалыптастыратын және дамытатын маңызды құрал. Мақалада жұмбақ айтыс үлгісінде жазылған «Мәликенің мың жұмбағы» діни-әлеуметтік күрделі шығармасындағы антропонимдер мен олардың қазақ тілінде прецедентті есімге айналуы қарастырылады. Агионимдердің фразеологиялық және қазақ әдеби тілінің сөздігінде кездесу жиілігі анықталып, орыс және ағылшын тілдеріндегі мазмұндас, мағыналас тілдік бірліктермен салыстырыла талданады. Антропонимдердің, агионимдердің халық арасында фразеологизм, еркін тіркес, мақал-мәтелдерде қолданылу деңгейі анықталады. Сонымен қатар, мақалада аңыз әңгімелердегі агионимдердің прецедентті есім ретінде танылуы баяндалады. Осылайша, діни сипаттағы антропонимдердің социумның когнитивтік санасын қалыптастырудағы айрықша орны мен рөлі айқындалады.

Түйіндемe сөздер: прецедентті есім, агионим, антропоним, Мәликенің мың жұмбағы, теолингвистика.

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ИМЕНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТЫСЯЧА ЗАГАДОК МАЛИКЕ»

Аннотация: Прецедентные имена – языковые единицы, признанные проявлением истинного бытия в формировании «языковой картины мира» и важнейший инструмент, формирующий и развивающий в народном сознании национальный и культурный образ, превращая имена собственные в нарицательные. В статье рассматриваются антропонимы в сложном религиозно-социальном произведении «Тысяча загадок Малике», написанном на примере жумбак айтыс, и их перевоплощение в прецедентные имена в казахском языке. Выявлена частота использования агионимов в фразеологическом и толковом словаре казахского литературного языка, проанализировано их содержание и сопоставление со сходными языковыми единицами в русском и английском языках. Определяется уровень употребления антропонимов, агионимов в фразеологизмах, в свободных словосочетаниях, пословицах и поговорках. Также, в статье рассматриваются репрезентация агионимов в мифологии. Таким образом, выявляется особое место и роль антропонимов религиозного характера в формировании когнитивного сознания социума.

Ключевые слова: прецедентные имена, агионим, антропоним, Тысяча загадок Малике, теолингвистика.

PRECEDENT NAMES IN THE WORK «THE THOUSAND MYSTERIES OF MALIKE»

Abstract: Precedent names are language units that are recognized as a manifestation of true being in the formation of a "language picture of the world" and are the most important tool that forms and develops a national and cultural image in the national consciousness, turning proper names into common names. The article examines the anthroponyms used in the aityys «A Thousand riddles of Malike» and their transformation into precedent names in the Kazakh language. The frequency of using hagianyms in the phraseological and explanatory dictionary of the Kazakh literary language is revealed, their content and comparison with similar language units in Russian and English are analyzed. The level of use of anthroponyms and agionims among the population in phraseology, free phrases, proverbs and sayings is determined. Also, the article discusses the representation of Ageenkov in mythology. Thus, the special place and role of religious anthroponyms in the formation of the cognitive consciousness of society is revealed.

Keywords: precedent names, hagianym, anthroponym, A thousand riddles of Malike, the linguist.

Кіріспе

XX ғ.с. мен XXI ғ.б. тұтас бір мәдениетті немесе халықты тілдік бірліктердің, атаулардың ерекшеліктерін тану арқылы түсіну, этностың ерекшеліктерін анықтау, таным дүниесінің қырларын ашу – тіл біліміндегі жаңа белестердің біріне айналды. Сол себепті ғалымдардың назары антропоэзектік бағытқа бұрылғаны мәлім. Антропоэзектік бағыттағы зерттеулер сан қырлы қалыпта, тіл білімімен байланысты сан салада қарастырылды. Мысалы: онимдердің, соның ішінде антропонимдердің, басқа, ұлттық-мәдени, танымдық-когнитивтік қырынан зерттеліп-зерделенуі. Бұл мақалада «Мәликенің мың жұмбағы» шығармасындағы прецедентті есімдерге айналған антропонимдерді және олардың өзге шығармада, өзге еңбектерде қолданылуын қарастырамыз.

«Прецедент» ұғымы тіл білімінде XX ғ.с. қарай Ресей ғалымдарының еңбектерінде қарастырылған, ал прецедентті есімге Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. ғалымдар өз еңбектерінде тоқталады. Мысалы, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдарындағы прецедентті есімдерді қарастыра келе, терминге анықтама беріп, денотативті немесе экстенционалды қолданылатын прецедентті есімдерге тоқталған [1, б. 2].

Қазақ ғалымдары Т. Жанұзақ, Т. Қоңыров, Е.Керімбаев, Қ. Рысбергін сынды ғалымдар көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлердің жалқы есімдерінің жалпы есімге ауысуын тілдің танымдық қызметімен байланыстырады. Профессор Т. Жанұзақов жалқы есімдердің жалпы есімге ауысу мәселесін қарастыра отырып, көркем шығарма жалқы есімдері белгілі бір топтастырылған образды белгілеу мәнін ашқан. Қазақ әдебиетінде көптеген есімдер антономасия негізінде қолданылады. Осыған байланысты Т. Жанұзақов адам әрекеті мен психикасын ашатын бірнеше кейіпкерлерді көрсеткен: Қарабай (Қарынбай), Шығайбай – өте сараң адам, Асанқайғы – қайғымұңға берілген адам т.б. [2, б. 99]. Профессордың шәкірті Б.Ә. Көшімова осы тақырыпқа байланысты «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» атты кандидаттық диссертация қорғады [3].

Қазақ тіл ғылымында прецедентті тілдік бірліктер арнайы зерттеу нысаны ретінде Н. Таированың «Функционирование прецедентных текстов в русскоязычных и казахоязычных газетах» атты еңбегінде қарастырылған [4]. Ал теориялық және практикалық жағынан прецедентті есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мадиева [5].

Б.М. Сүйерқұл және Э.И. Избасарова бұл терминге мынадай анықтама береді: «Прецедентті есім дегеніміз – кең танымал прецедентті мәтіндер қатарына жатқызылатын немесе прецедентті жағдаймен байланыстырылатын дербес есім. Прецедентті сөйлем – тұлғаның сөзінде бірнеше мәрте қайталанатын сөйлеу және ойлау қызметінің қайтадан келтірілетін нәтиже» [6, б. 24]

Материалдар мен әдістер

«Мәликенің мың жұмбағы» – жұмбақ айтыс үлгісінде жазылған діни-әлеуметтік күрделі шығарма. Туындыда Үрім патшасының қызы Мәликенің Бықия данышпанға дінтану тақырыбында, атап айтқанда, шарифат, мұсылмандық қағидалар, парыз, сүннет сынды діни ұғымдар мен ер мен әйелдің, әке мен бала қарым-қатынасы тақырыбында қойылған сұрақтары мен данышпанның нақты да әсерлі жауаптары көркем баяндалады.

Туындыны әдеби шығарма ретінде оқып қана қою жеткіліксіз, ол антропоэзектік парадигмада, теолингвистикалық бағытта зерттеліп-зерделенуі қажет. Себебі шығарманың теонимдер, демононимдер және т.б. діни ұғымдар қоры өте бай. Мысалы, айтыста 30-ға жуық пайғамбар, 10-ға жуық бинарлық ұғым, тоғыз бас мұхаррам періште туралы мәліметтер келтіріледі.

Нәтижелер

Әр нәрсенің түп бастауында Алла тұратындықтан, шығармадағы діни атаулар да Алла сөзінен басталады:

Патша Мәлік, Алладан тілеп бала,

Мекке барды қырық түйе құрбан шала [7].

Алла – он сегіз мың Ғаламды, Қиямет-қайымды жаратушы Құдай, асқан құдірет иесі [8, б. 424]. Шығармадағы жаратушыны атау кезінде «Алла» сөзі басымдыққа ие, яғни мәтінде ол шамамен қырық рет қайталанатын, «Құдай» сөзі екі рет кездессе, «Тәңір» сөзі мүлдем жоқ. Бұл шығарманың Тәңіршілдік немесе басқа діндерді қатыстырмай, тек Ислам дініне негізделіп жазылғанын дәлелдейді.

Бір Алланың атымен басталған айтыста Адам ата (а.с.) мен Мұхаммед (с.а.с) арасында өмір сүрген пайғамбарлардың өздеріне тән қасиеттері мен қысқаша тарихынан хабар береді. Ескеретін бір жайт, пайғамбарлардың басқа да тарихи тұлғалардың есімдері әр түрлі нұсқада кездесетіндіктен, біз сілтеме алынған дереккөздегі нұсқасын сақтап жазуды жөн көрдік.

Хазіреті Адам (а.с.) – адамзаттың түп атасы әрі алғашқы пайғамбар. Алла Тағала оны жоқтан бар етіп, топырақтан жаратқан. Кейінірек оған серік әрі жұбай ретінде сол қабырғасынан Хазіреті Хауа ананы жаратты. Алланың әмірімен періштелер оған сәжде етті, тек Ібіліс қана сәжде етуден бас тартты. Алла Адам ата мен Хауа ананы алғашқыда жәннатқа орналастырды. Бірақ олар шайтанның арбауына түсіп, тыйым салынған ағаштың жемісін жеп, жәннаттан шығарылып, жер бетіне түсірілді. Кітап ретінде Хазіреті Адамға (а.с.) 10 парақ түскен [9]. «Адам ата мен Хауа ана» қиссасында былай делінеді: «Бұрыннан келе жатқан мынадай әңгіме бар. Адамнан сұрапты: «Сіз не себепті Адам атандыңыз?» – деп. Жауап беріпті: «Ли инни халиқта мин адим ал-арзи». Яғни: «Мен жерің терісінен жаратылдым». Араб Тілінде жердің үстіңгі қабаты «адим» делінеді» [9, б. 257].

Хазіреті Мұхаммед (с.а.с.) – адамзатқа жіберілген соңғы пайғамбар. Хазіреті Мұхаммедке (с.а.с.) қасиетті Құран Кәрім түсірілген және ол ең соңғы иләһи заңдылықтардың жиынтығы болып табылады. Мұхаммедке (с.а.с.) 610 жылы 40 жасында пайғамбарлық ұлық міндет жүктеліп, 632 жылы 63 жасында Алла Тағаланың әмірімен бұл дүниеден озады [10]. Бұл ақпарат «Мәликенің мың жұмбағы» айтысында да кездеседі. Айтыста Мұхаммед (с.а.с.) есімі бірнеше рет кездеседі, Ислам дінінде, жалпы үмметі үшін орны ерекше екендігі аталып өтіледі.

Шығармада жиырма абзал пайғамбардың есімі аталады, олар: Адам ата, Нұх, Ибраһим, Исмағұл, Жүніс, Ыдырыс, Дәуіт, Лұт, Жақия, Жүсіп, Закария, Сәлім, Қайса, Сүлеймен, Қызыр, Айоп, Илиәс, Мұса, Жақып, Хақ Мұхаммед. Автордың абзал пайғамбар деп отырғаны Құран кәрімде аты аталған пайғамбарлар. Сонымен қатар, «нәби» мен «мұрсалдың» да айырмашылығын көрсетеді:

Нәбилер Жәбірейілді түсінде көрген,

Ояуында періште сөзіне ерген.

Ал мұрсалдар бұларға ұқсамайды,

Ояуында періште кеп оларға хабар берген [7].

Исламда пайғамбарларды «нәби» және «расул» деп бөлетіні белгілі. Расул – Алла тарапынан кітап түскен, Жәбірейіл періште арқылы тікелей уахи алған пайғамбар болса, нәби – Алладан түс арқылы уахи алған пайғамбарлар.

Әрбір пайғамбарға Алланың берген мұғжизасы (қайталанбайтын керемет) бар екені хақ, солардың бірқатары айтыста аталған, мысалы:

Сегіз жәннат иманға болар мекен,

Иманың кәміл болсын берік бекем.

Мәлике, сен сұрасаң мен айтайын,

Сопылық Ыдырыс пайғамбардан қалған екен...

Дүние опасы жоқ бекер жалған екен,
Қызықтырып қу түлкі өмірді алдар екен.

Сабырлық бұл дүниеде мысал болып,

Абзал пайғамбар, Айоптан қалған екен [7].

Осылайша, «Сүлейменнің жүзігі», Дәуіттің қоржыны», «Мұсаның аса таяғы», «Ибраһимнің қошқары», «Ыдырыстың түйесі», «Нұхтың кемесі», «Зұлхарнайымның мүйізі», «Қайсаның білгірлігі», «Айоптың сабырлығы», «Жүсіптің түс жоруы», «Қызырдың ғылымы», «Сымағұлдың ыразылығы», «Адам атаның намазы», «Салихтың дұғасы», «Лұттың тас бораны», «Құзайырдың күпірі», «Шұғайыптың шүкірі», «Қадыр түннің қадірі» аталады.

Талқылау

Дәуіт пайғамбардың есімі Құранның он алты жерінде ұшырасады. Дәуіт пайғамбар хазірет Жақыптың ұлы, патша әрі пайғамбар болған тұлға. Оның есімі «Мәликенің мың жұмбағы» айтысында бірнеше рет кездеседі. Бірінде, Алланың қаһарына ұшырап 30 ұлынан айырылғандығы, кейін асқан сабырлығына Алланың ризалығы

ретінде Сүлейменді бергені, Дәуітке Зәуірді (Забур) түсіргендігі және Дәуіттің қоржыны туралы айтылады. Аңыз бойынша, Дәуіт пайғамбардың ішіндегі тағамы қанша жесе де таусылмайтын қасиетті қоржыны болған көрінеді. Қазақ халқында осыған байланысты «Дәуіттің қоржынындай» тіркесі қалыптасқан. Мысалы, Аяз би ертегісінде мынадай жолдар бар: «Ол тастың Сүлейменнің жүзігіндей, Мұсаның асасындай, Дәуіттің қоржынындай қасиеті бар» [11, б. 11].

Сүлеймен пайғамбар – Дәуіт пайғамбардың (ғ.с.) Құран Кәрімде аты аталатын ұлы, патша әрі пайғамбар. Діни аңыздарға сүйенсек, Сүлеймен пайғамбардың (а.с.) ұланғайыр билік, орасан зор даңқ пен ілімнің иесі болып, жан-жануарлардың, тірі жәндіктердің тілін білгендігі айтылады. Орыс және ағылшын тіліндегі еңбектерде Дәуіт пайғамбарды өмірде болған, шынайы кейіпкер, патша ретінде көрсетсе, Сүлеймен пайғамбардың шынайылығына күмән келтірушілер бар. Бұл біріншіден, Дәуіт пайғамбардың билік құрған кезіндегі елдің жағдайы қарапайым, тарихта аты қалған сол замандағы елдерге ұқсас болса, Сүлейменнің кезіндегі патшалықтың қиял-ғажайып ертегіге ұқсас болғандығы мен Сүлейменнен кейін қайтадан бұрынғы қалпына түсуімен байланысты. Екіншіден, пайғамбар ретінде Дәуіттің аты «Інжілде» көп кездеспейді, ал Сүлейменнің аты жиі аталып, адам сенбес құдірет иесі ретінде сипатталуына байланысты. Яғни, бұлар – скептикалық көзқарастың нәтижесінде туындаған еңбектер [12, б. 715]. «Мәликенің мың жұмбағында» Сүлейменнің он төртінші абзал пайғамбар екендігі және Дәуітке сабыры үшін Алланың разылығы ретінде берілген перзент екендігі аталады:

Он үшінші абзал болады ол көкке Қайса,

Адам байқұс не болады серттен тайса.

Он төртіншісі Сүлеймен патша болған,

Өлеңіме қосып келтірейін осылайша...

Бір нәрсе татиды екен мыңға дейді,

Мың нәрсе татымайды бірге дейді.

Отыз ұлға татыр бір Сүлейменді,

Дәуітке нығмет үшін берді дейді [7].

«Сүлейменнің жүзігі» тіркесі халық арасында тұрақты тілдік бірлікке айналған. Жүзікке байланысты халық арасында кең таралған аңыз мынау:

Сүлеймен пайғамбар ашуланып, ызаланған кезде, шыдамсыздық танытқанда “Не істеймін?”-деп бір данышпаннан сұрапты. Ол бір жүзік берген екен, онда: “Бәрі де өтеді” деп жазылыпты. Пайғамбар басына қиын жағдайға тап болғанда осы жүзікке қарап сабасына түседі екен. Бірде шыдамсызданған ол жүзікті лақтырып жібереді, бірақ ішкі бетіндегі жазуға назар аударады. Онда: “Бұл да өтеді” деп жазылған екен [13]. Осылайша халық ішінде «Сүлейменнің жүзігі» сабырлықтың, көркем мінездің символына айналған.

Ағылшын тілінде де «key of Solomon»,

«the lesser key of Solomon», «Solomon's knot», «Solomon's Seal» тіркестері прецеденттік есім ретінде қолданыста бар. Сүлеймен туралы аңызы Ислам дініндегі аңызбен мазмұндас, тұрақты тіркес ретінде де дәл сол мәнде қолданылады. Сонымен қатар, ағылшын және орыс тілдерінде «Сүлейменнің жүзігі» тағы бір мәнге ие: Ring of Solomon – a small line forming a semicircle around the base of the finger of Jupiter and usually held by palmists to indicate a love of and possible proficiency in occult studies [14]. Яғни, саусақтың түбінде жартылай шеңбер құрайтын кішкентай сызықты «Сүлейменнің жүзігі» деп атайды және оны махаббаттың символына балайды. Бұл тіркес ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде де бар [14].

Пайғамбар есімі жоғарыда айтылған аңыздан бөлек прецеденттік есім ретінде екі түрлі жағдаятта қолданылады:

Біріншісі, халық арасында мынадай қанатты сөз бар:

Қолда жүзік барында Сүлейменім Сүлеймен,
Қолдан жүзік кеткен соң Сүлейменім сүмірейген.

... Алла тағала Сүлейменнің қателіктері үшін жаза тартқызып жүзігінен айырады, Сүлеймен қарапайым адам қалпына түсіп, қиын күндер кешеді. Аңыз соңында Жаратқанның құдіретімен жүзігін қайта тағады. Бұл оқиға Шораяқтың Омарының «Нақ Сүлеймен» дастанында да сипатталады.

Жебірейіл нақтан келіп беріпті ілхам:

"Айтты – деп, – досың сәлем Сізге, сұлтан.

Таубасын тәрік айламай қабыл еттім,
Үш түрлі етті алжарыс қате баһам [15, б. 179].

Қазіргі кезде бұл «Жүзігі бар – Сүлеймен, жүзігі жоқ – сүмірейген» деген мәтелге айналып кеткен. Әркім бұл мәтелді әр түрлі түсінеді. Бірі «қолында билігі бардың, бағы артық та, билігі жоқтың соры қалың» десе, енді бірі бұл мақалдың сырын байлық пен кедейлік арқылы ашқысы келеді.

Екінші аңыз Наурыз мерекесінің пайда болуына қатысты туындап, халық арасында кең таралып кеткен. Жалпы Наурыз туралы әр түрлі гипотезалар ұсынады. Соның бірі Сүлейменнің жүзігі табылған күн наурыз мерекесі деседі. Ал тағы бір аңызда байланысты тағы бір аңызда былай делінеді: «Бір күні Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауына келген сәтте жердің бетін жайлаған топан су кері қайтады. Сол сәт жер бетіне табаны тиген барлық тіршілік иелері көк аспаннан түскен қасиетті қазаннан бірге дәм татыпты. Содан бұл күнді – Ұлыстың Ұлы күні деп жариялайды» [13].

Нұх пайғамбардың мұсылмандар мен христиандар арасында жалқы есім ретінде кең таралғаны, ал «Нұх кемесі» немесе «Ноев ковчег» тіркесінің прецедентті ұғым ретінде кең танылғаны мәлім. Фольклорымыздағы:

Қазығұрттың басында кеме қалған,

Ол әулие болмаса неге қалған... деген жолдар – осының айғағы.

Аңыз бойынша, Нұх пайғамбарға сенбеушілер: «Егер пайғамбар болсаң, кереметіңмен бізді жазала» – деп қасарысады. Осы оқиғаға байланысты Құран Кәрімде Нұх пайғамбардың Құдайға жалбарынып, дінсіздерге қандай шара жасайтыны туралы медет сұрағандығы айтылады. Алла Нұх пайғамбарға кеме жасап, өзіне ергендер мен жақындарын және дүниедегі тіршілік иелерінен бір-бір жұптан кемеге мінгізіп алуға бұйрық береді. Содан кейін «тандыр пештен қайнап шыққан су мен көктен саулап құйылған су» жер дүниені топан болып басады. Дінсіздер қырылып, кеме таудай толқын арасынан аман қалып, су қайтқан соң, тау басына тоқтайды [10]. Мифте Нұх пайғамбар адамзатты апаттан құтқарушы. Қиындықтан шығар жол тапқанда айтылатын символ, тілдік бірлік.

Айтыста бұл оқиға туралы Бықияның атынан мынадай үзінді келтіріледі:

Әр ұлттың өзіне тән бар отаны,
Билейді сол отанды бір сұлтаны.

Үлкенін дарияның сұрасаңыз,
Тарихтағы болып өткен Нұх топаны [7].

Фразеологиялық сөздіктегі анықтамасы: Нұх пайғамбардың кемесіндей (діни). Бұл жерде «қатер дариясында қалу» деген мағынада. Адам баласының келешегі тұйыққа тіреліп, топан су ортасында қалуы дегенді меңзейді [16, б. 226].

Орыс тілінде «Ноев ковчег» тіркесі адам толы ғимарат/мекен мағынасын береді. Дом большой: мало ли людей ходит в такой ноев ковчег, всех не запомнишь. *Ф.М. Достоевский* «Униженные и оскорбленные» [17, б. 72].

Мұса пайғамбар туралы Құран Кәрімде толығымен баяндалып, дүниеге келу оқиғасынан бастап егжей-тегжейлі айтылған. Анасы, әпкесі мен ағасы жайлы да үзінділер бар, тіпті, қайын атасы мен әйелі жайлы да аяттар бар. Құран Кәрімнің Таһа сүресінде: «Ол – таяғым. Оған таянамын. Онымен қойларыма жапырақ қағып беремін әрі онда басқа да істерім бар», – деген аят бар [1]. Бұл – көптеген аңыздар мен діни мифтердің негізіне айналған Мұса пайғамбардың аса таяғы. Айтыста Мәликенің:

«Басы жоқ, жаны да жоқ бұл дүниеде,
Шөп жеп, су ішеді, ол не еді?» – деген сұрағына
На Бықия былай жауап береді:

«Шөп жеп, су ішкен бұл дүниеде.

Ол Мұса пайғамбардың асасы еді» [7].

Зерттеуші Н.А. Оңдасынов «аса» сөзін өзінің «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігінің» екінші томында былай деп анықтама береді: «(асан) аса – таяқ, жіңішке таяқ Мұсаның (О.Моисей) «қасиетті» асасы болыпты-мыс. Мұнда ол асасымен алуан түрлі ғажайыптар жасайды екен. Діни аңызда Мұса асасымен Ніл дариясының суын қақ бөліп, сол жерден өзінің Мысырдағы қауымын алып өтіпті-міс. Араб-иран тілдерінде аса-таяқ,

таяқша деген сөз». Аталған еңбекте «Аса-мұса – Мұсаның асасы, таяғы» деп берілген. Мысалы: «Жаппар ту сырты мұп-мұздай боп қоя берсе де, қобалжыған жоқ. Бірақ аяғының астынан *асай-мұсайын асынып Мұңкір-Нәңкірдің* өзі көтеріліп келе жатқандай, өне бойын біздің ұшындай дызылдатып бара жатқан әрі өткір, әрі сұп-суық бір тосын түйсік билеп алды» (Ә.Кекілбаев) [19, б. 56].

Қорытынды

Антропонимдердің, агионимдердің халық арасында фразеологизм, еркін тіркес, мақал-мәтелдерде қолданылу деңгейі пайғамбарлар туралы аңыз-қиссалардың көп таралуына байланысты. Ал бұл, әрине, орта ғасыр ескерткіштері мен кейінгі әдебиет теориясындағы ізденістермен де сабақтас. Мұндай қолданыстарды, мысалы, Хорезми «Мұхаббатнамесінен» де таба аламыз. Хорезми өз шығармасында Мұхаммед Хожа бекті мадақтап, оны білімді, салтанатты патша, тіршілік иесінің тілін білген Сүлеймен пайғамбарға ұқсастады, ал оның сұлулығын әлемде теңдесі жоқ Жүсіп пайғамбарға теңейді [20, б. 121].

Қазақ шежірелеріндегі өткен дәуірдегі тарихи тұлғалардың бейнелері туралы айта келіп, тарихшы-этнограф М. Алпысбес былайша ой қорытады: «...батырлардың ерлігі (батырлар жырында,

тарихи әңгімелерде), билердің шешендігі (билер сөзінде), қариялардың шежірешілігі, даналығы (қария сөзде), хандардың рахымдылығы (төрелер туралы әңгімелерде), байлардың дархандығы, әулиелердің кереметтері (агиологиялық мифтерде), сыншылардың сыншылығы, бектердің бектігі, мырзалардың мырзалығы, сондай-ақ әншілердің, ақындардың, жыраулардың өнері, қасиеттері – осылардың барлығы, бір жағынан, ұлттың тарихи-мәдени мұрасы болғанымен, екінші жағынан, ең бастысы, негізінен, өскелең ұрпақтың қалыптасуына тәрбиелік қызмет еткен. Тарихта өткен әрбір әйгілі тұлғаның әрекеттерін оңтайлы түрде оның жарқын жағынан да, көлеңкелі тұстарынан да көрсетіп, олардың мінезінен жақсы-жаман өнегесін көрсетіп тәрбиелей білген» [21, б. 42].

Қорыта келгенде, жазба жәдігерлерімізде кездесетін агионимдердің тілдік табиғатын антропозектік бағытта зерттеуде қол жеткізген нәтижелеріміз бен пайымдауларымыз қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттану, теолингвистикалық және ономастикалық зерттеулердің теориялық негіздері мен принциптерін дамытып, айқындай түсуге септігін тигізетіні анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ворожцова О.А., Зайцева А.Б. Прецедентные имена в российской и американской печати // Проблемы образования, науки и культуры. – 2006. – № 45. – 19 с.
2. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982. – 177 с.
3. Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы: ҚР ҒА ТБ, 2001. – 28 б.
4. Таирова Н. Функционирование прецедентных текстов в русскоязычных и казахоязычных газетах: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазГУМОиМЯ, 2002. – 28 с.
5. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
6. Сүйерқұл Б., Избасарова Э.И. Прецеденттік мәтін ұғымының тілдік тұлға категориясын зерттеудегі мәні // Евразийский союз ученых (Евразийский научный журнал). – 2019. – №2 (59) 4 ч. – 23-26 бб.
7. Бопайұлы Б. Бастаудан бақиға дейін. Мәлике мен Бықияның айтысы. – Алматы: Өнер, 2001. – 247 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жаңұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. 1-том. – А – А. – 752 бет – 424 б.
9. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. «Адам ата мен Хауа ана» қиссасы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 292 б.
- Алла елшілеріне иман. – <https://muslim.kz/>
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т.76: Новеллалық ертегілер. – 432 б.
10. Десницкий А.С. Царь Давид между мифом и историей. *Orientalistica*. 2019;2(3):710-723. <https://doi.org/10.31696/2618-7043-2019-2-3-710-723>
- <https://ult.kz/>
11. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Ring%20of%20Solomon>
12. Шораяқтың Омары. Шығармалары. Терме-толғаулар, өсиет-мысалдар, айтыстар мен дастандар. – Астана: Фолиант, 2009. – 336 б.
13. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- Замальдинов В.Е. Прецедентные феномены как лингвокультурные явления в языке современных СМИ// Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского –http://elib.altstu.ru/journals/Files/pa2017_03_2/pdf/071zamaldinov.pdf
- <http://fatua.kz/ru/post/view?id=617>
14. Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақ тіліндегі араб сөздері. II том. – Алматы: «Білім», 2010. – 167 б.
15. Сағындықұлы Б., Тәшімбай С. «Мұхаббат-наме» (XIV ғ.) ескерткішінің мәтіні. Оқу құралы. –Алма-

ты: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.

16. Алпысбес М. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде: Тарих ғыл. д-ры ... автореф. – Алматы, 2007. – 57 б.

REFERENCES:

1. Vorozhova O.A., Zajceva A.B. Precedentnye imena v rossijskoj i amerikanskoj pečati // Problemy obrazovanija, nauki i kul'tury. – 2006, № 45, 19 s.
2. Zhanuzakov T. Oчерk kazahskoj onomastiki. – Алматы, 1982, 177 s.
3. Көшімова В.Ә. Қазақ лексикасындағы бејонимдену үрдісі: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы: ҚР ҒА ТБ, 2001, 28 б.
4. Tairova N. Funkcionirovanie precedentnyh tekstov v ruskojazychnyh i kazahojazychnyh gazetah: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Алматы: KazGUMOIiMJa, 2002, 28 s.
5. Madieva G.B. Imja sobstvennoe v kontekste poznanija. – Алматы: Қазақ университеті, 2004, 190 s.
6. Сүйерқұл В., Избасарова Ж.І. Precedenttik мәтін ұғымның тилдик тұлға категориясын зерттеудегі мәні. – Евразийский союз ученых (Евразийский научный журнал), 2019, №2 (59) 4 ч, 23-26 бб.
7. Ворайлы В. Bastaudan бақиға дејін. Мәліке мен Бүкіяның айтсы. – Алматы: Өнер, 2001, 247 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Зханұзақ, С.Омарбек, Ә.Жұнісбек және т.б. – Алматы, 2011. 1-том, А – А., 752 бет.
9. Сағұндықылы В. Falamның ғажайып сырлары. «Adam ata men Haua ana» қиссасы. – Алматы: Ғылым, 1997, 292 б.
10. Alla elshilerine iman. – <https://muslim.kz/>
11. Babalar sözi: Zhyztomdyq. – Astana: Foliant, 2011, T.76: Novellalyq ertegiler, 432 b.
12. Desnickij A.S. Car' David mezhdu mifom i istoriej. Orientalistica. 2019;2(3):710-723. <https://doi.org/10.31696/2618-7043-2019-2-3-710-723>
13. <https://ult.kz/>
14. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Ring%20of%20Solomon>
15. Shorajaқтың Omary. Shyғarmalary. Terme-tolғaular, өsiet-mysaldar, айтстар мен dastandar. – Astana: Foliant, 2009, 336 b.
16. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің frazeologijalyq sözdigi. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007, 356 б.
17. Zamal'dinov V.E. Precedentnye fenomeny kak lingvokul'turnye javlenija v jazyke sovremennyh SMI// Nizhegorodskij gosudarstvennyj universitet im. N. I. Lobachevskogo http://elib.altstu.ru/journals/Files/pa2017_03_2/pdf/071zamaldinov.pdf
18. <http://fatua.kz/ru/post/view?id=617>
19. Оңдасұнов N.D. Arabsha-қазақша тысіндірме сөздік. Қазақ тіліндегі arab сөздері. II том. – Алматы: «Bilim», 2010, 167 б.
20. Сағұндықылы В., Тәшімбај С. «Мұғаббат-name» (HIV ғ.) eskertkishini мәтini. Оқи құрлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007, 228 б.
21. Alpyssbes M. Қазақ shezhireleri – tarihi derek retinde: Tarih ғыl. d-ry ... avtoref. – Алматы, 2007, 57 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сүйерқұл Ботагөз Мырзабайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, доцент, Алматы қаласы, Қарасай батыр көшесі 95, 87476867663, akbotakoz@mail.ru

Умбетьярова Саним Есбулатовна – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, магистрант, Алматы қаласы, Қарасай батыр көшесі 95, 87081223868, umbetyarovas@gmail.com

Сведения об авторах:

Суйеркул Ботагоз Мырзабаевна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, доктор филологических наук, доцент, г. Алматы, ул. Карасай батыра 95, 87476867663, akbotakoz@mail.ru

Умбетьярова Саним Есбулатовна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант, г. Алматы, ул. Карасай батыра 95, 87081223868, umbetyarovas@gmail.com

Information about authors:

Suerkul Botagoz Myrzabaykyzy – Al-Farabi Kazakh National University, doctor of philology, associate professor, Almaty, 95 Karasai batyr STR., 87476867663, akbotakoz@mail.ru

Umbetyarova Sanim Esbulatovna – master's student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 95 Karasai batyr STR., 87081223868, umbetyarovas@gmail.com

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

УДК 792.9

ББК 85.3

<https://doi.org/10.52334/NZhK.2021.55.85.030>

К.Г. АХМЕДЬЯРОВ

*Казахская национальная академия хореографии
(E-mail: kazbek23@gmail.com)*

МЕТОДИЧЕСКИЕ И СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ADAGIO НА УРОКАХ КЛАССИЧЕСКОГО ТАНЦА

Аннотация: Автором рассматриваются содержательные аспекты одной из форм классического танца – Adagio. На основе проведенного анализа учебных примеров Adagio в статье определены методические принципы составления и обучения на уроках классического танца в рамках последовательности учебных периодов профессиональной балетной школы. Актуальность исследования обусловлена тем, что в последнее время в исполнительском искусстве, новое растущее поколение артистов больше стремятся за техникой прыжков, виртуозных вращений, различных трюков, не всегда уместных. Этим обусловлено исчезновение художественной-содержательности в балетном искусстве. Так, тема adagio, особенно в дуэтных эпизодах уходит на второй план. Пропадает смысловое значение, теряется плавность в переходах от движения к движению, исполнение становится механическим и не несёт в себе глубину чувств и эмоций исполнителей. Существующая тенденция утраты главного назначения adagio может привести к исчезновению эстетико-художественного содержания балетного искусства, а также традиций исполнительского мастерства и классического танца в целом.

Одним из эффективных методов обучения балетному искусству и исполнительской технике является неоднократное повторение движений, как в чистом виде, так и в сочетании с другими, а также доведение учебного материала до необходимого уровня. Как правило, в процессе трудоемкой работы, как со стороны педагога, так и обучающихся, вырабатываются личностные качества, навыки систематической работы над собой в совершенствовании исполнительского мастерства и подготовки будущих артистов балета к профессиональной деятельности. В статье автор рассматривает различные методы обучения классическому танцу, где метод

проблемной ситуации играет определяющую роль и способствует эффективной адаптации будущих артистов балета к творческой среде.

Ключевые слова: классический танец, adagio, методика обучения классическому танцу, балет, артист балета, профессиональное хореографическое образование, хореографическое искусство, учебные формы adagio.

КЛАССИКАЛЫҚ БИ САБАҚТАРЫНДА ADAGIO-НЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖӘНЕ МАЗМҰНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация: Автор классикалық би формаларының бірі – Adagio-ның мазмұндық аспектілерін қарастырады. Мақалада Adagio-ның оқу нұсқаларын талдау негізінде, кәсіби балет мектебінің оқу кезеңдерінің реттілігі аясында классикалық би сабағында. Зерттеудің өзектілігі соңғы жылдары сахна өнерінде жаңа өсіп келе жатқан суретшілер буыны секіру техникасына, виртуозды айналдыруға, әрдайым сәйкес келе бермейтін әртүрлі қулықтарға көбірек ұмтылатындығына байланысты. Балет өнеріндегі көркемдік мазмұнның жоғалуының себебі осы. Сонымен, adagio тақырыбы, әсіресе дуэт

эпизодтарында, екінші орынға кетеді. Семантикалық мағына жоғалады, қимылдан қозғалысқа өтудегі тегістік жоғалады, спектакль механикалық болады және орындаушылардың сезімдері мен эмоцияларының тереңдігін көтермейді. Адажионың негізгі мақсатын жоғалтудың қазіргі тенденциясы балет өнерінің эстетикалық және көркемдік мазмұнының, сонымен қатар орындаушылық өнер дәстүрлері мен жалпы классикалық бидің жоғалуына әкелуі мүмкін.

Adagio-ны құрастыру және оқыту қағидалары анықталады. Балет өнері мен орындаушылық техниканы оқытудың тиімді әдістерінің бірі – қимылдарды таза күйінде де, басқалармен ұштастыра отырып қайталап қайталау, сонымен қатар оқу материалын қажетті деңгейге жеткізу. Әдетте, оқытушы тарапынан да, оқушылар тарапынан да еңбекқорлық процесте жеке қасиеттер дамиды, орындаушылық шеберлікті көтеру және болашақ балет әртістерін кәсіби қызметке дайындау кезінде өз бойында жүйелі жұмыс жасау дағдылары қалыптасады. Мақалада автор классикалық биді оқытудың әртүрлі әдістерін қарастырады, мұнда әдіс қайда проблемалық жағдай шешуші рөл атқарады және болашақ балет әртістерінің шығармашылық ортаға тиімді бейімделуіне ықпал етеді.

Түйіндемесөздер: классикалық би, adagio, классикалық биді оқыту әдістемесі, балет, балет әртісі, кәсіби хореографиялық білім, хореографиялық өнер, adagio-ның оқу формалары.

METHODOLOGICAL AND CONTENT BASES OF ADAGIO IN CLASSIC DANCE LESSONS

Abstract: The author examines the content aspects of one of the forms of classical dance – Adagio. Based on the analysis of educational examples of Adagio, the article defines the methodological principles of composing and teaching in classical dance lessons within the sequence of educational periods of a professional ballet school. The relevance of the study is due to the fact that in recent years in the performing arts, a new growing generation of artists are more striving for the technique of jumps, virtuoso rotations, various tricks that are not always appropriate. This explains the disappearance of artistic content in the art of ballet. So, the adagio theme, especially in duet episodes, fades into the background. The semantic meaning disappears, smoothness in the transitions from movement to movement is lost, the performance becomes mechanical and does not carry the depth of the feelings and emotions of the performers. The current tendency to lose the main purpose of adagio can lead to the disappearance of the aesthetic and artistic content of ballet art, as well as the traditions of performing arts and classical dance in general.

One of the effective methods of teaching ballet art and performing technique is the repeated repetition of movements, both in pure form and in combination with others, as well as bringing the training material to the required level. As a rule, in the process of laborious work, both on the part of the teacher and the students, personal qualities are developed, the skills of systematic work on oneself in improving the performing skills and preparing future ballet dancers for professional activities. In the article, the author considers various methods of teaching classical dance, where the method problem situation plays a decisive role and contributes to the effective adaptation of future ballet dancers to the creative environment.

Key words: classical dance, adagio, classical dance teaching methods, ballet, ballet dancer, professional choreographic education, choreographic art, educational forms of adagio.

Введение. Методика познания или обучения – есть целенаправленная система методов обучения, обеспечивающая решение задач обучения. Это целостная система проектирования и организации процесса обучения, а также совокупность методических рекомендаций, где эффективность их применения зависит от мастерства и уровня творчества педагога.

В исследовании мы рассматриваем методические принципы изучения и освоения Adagio на уроках классического танца в контексте обучения будущих артистов балета. Методология классического танца является педагогической основой в принципах и методах теоретической и практической организации деятельности педагога в классе, формировании художественного вкуса обучающихся, сохранении классических традиций, развитии навыков и творческих навыков у обучающихся в освоении такой хореографической формы как Adagio.

Исследователь-хореограф В.А. Архипова отмечает, что методология классического танца подчиняется законам общей педагогики и, как и любой метод, основана на педагогических принципах [1, с. 56]. Рассмотрим основные педагогические принципы, представленные автором в качестве определяющих в обучении будущих артистов балета:

- научная обоснованность и наличие учебных материалов;
- видимость при изучении новых материалов;
- сила знаний, навыков и способностей;
- творческая деятельность обучающихся.

Материалы и методы. Педагогика танца нацелена на конкретные принципы, заключающиеся в эмоциональном и сознательном исполнении. А именно, методические принципы обучения необходимо рассматривать на основе специфики хореографического искусства и особенностей его восприятия. Автор В.А. Архипова

считает, что развитие восприятия танца требует осознания эмоциональных переживаний во взаимодействии с выразительностью движений. Более того, автор подчеркивает, важные составляющие принципы, что осознание влияния музыки на танец способствует раскрытию его содержания, накоплению обучающимися практического опыта танца под влиянием музыки. Необходимо отметить, что позиция В.А. Архиповой направлена на воздействие и обогащение духовного мира обучающихся, их чувств, мышления, эстетического развития. Данный методический принцип направлен на развитие у обучающихся навыков анализа (зрительное восприятие) и самоанализа (внутреннее ощущение, самоконтроль в исполнении).

Практика показала, что принцип самоконтроля помогает обучающимся развивать способность внутреннего самоощущения с первых уроков классического танца. Так, контролируя себя, глядя на себя в зеркало, они учатся исправлять свои ошибки самостоятельно и с помощью педагога, у них развиваются навыки самоанализа. Самостоятельная работа над собой способствует укреплению независимости и способности правильно выполнять движения, формирует стремление к художественной выразительности и точности в танце. Здесь для воспитания таких профессиональных качеств, как трудолюбие, ответственность, важнейшими принципами являются правильный выбор методов обучения и развитие интереса к классическому танцу, которые в обучении тесно взаимосвязаны.

Известно, что одним из эффективных методов обучения балетному искусству и исполнительской технике является неоднократное повторение движений, как в чистом виде, так и в сочетании с другими, а также доведение учебного материала до необходимого уровня, устранение ошибок и недоработок сразу при их возникновении. Как правило, в процессе трудоемкой и скрупулезной работы, нацеленной на получение желаемого результата в выполнении движений, как со стороны педагога, так и обучающихся, у последних вырабатываются волевые качества, привычка систематически работать и преодолевать трудности, четкость и точность в исполнении движения, что необходимо будущим артистам балета в предстоящей профессиональной деятельности.

Следующим методом обучения и подготовки артистов балета на уроке классического танца является создание проблемной ситуации, что способствует их личностному формированию в творческой среде. Так, например, работая над новой учебной комбинацией, педагог отталкивается от возможностей учеников и программного материала, подбирает/разрабатывает учебные примеры из движений, которые должны органично сочетаться с возможностями каждого ученика, применяя различные варианты [1, с. 57].

Результаты. Выдающийся немецкий педагог и просветитель Адольф Дистерверг (1790-1866), очень точно, на наш взгляд, описал процесс обучения: «Развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий, кто желает к ним приобщаться, должны достигнуть этого собственной деятельностью, собственными силами, собственным напряжением. Извне он может получить только возбуждение...» [2]. Развитие, представляющее собой переход качества от простого к более сложному, от низшего к высшему является в балете процессом совершенствования, в котором постепенное накопление количественных изменений приводит к наступлению качественных. Являясь процессом обновления, рождения нового, развитие является источником и внутренним содержанием новых подходов в обучении классических форм в условиях современных требований к балетному искусству.

Итак, метод от простого к сложному имеет основополагающее значение во всей учебной работе в балетном классе. Необходимо отметить, что кроме вышеперечисленных принципов и методов, педагогика балета отчасти имеет субъективный характер, так как характеризуется не только традиционными формами обучения, но и личным «видением» педагога, которое заключается в практической реализации общих целей, его видением техник, определяющих в конечном результате наиболее эффективные достижения в подготовке будущих артистов балета.

Практика показала, что поставленные задачи образовательного процесса в специализированных хореографических заведениях способствуют реализации и освоения не только определенных канонов теории и методики хореографических дисциплин, но и целостного процесса, а именно:

- содержание обучения;
- методы образовательной деятельности, направленные на развитие высококвалифицированных специалистов (артистов балета);
- развитие творчества, независимости артиста;
- формирование многогранных профессиональных, общепрофессиональных компетенций и гражданских качеств.

Исследование методических принципов Adagio на уроках классического танца в контексте обучения будущих артистов балета и современных требований балетного театра подвело нас к необходимости рассмотрения и определения его характеристики в условиях обучения и сценической практики.

Если проанализировать любую форму Adagio, то мы видим, что каждый сценический шаг или движение (упражнение) является одним из элементов классического танца. Среди многих видов движений или групп упражнений классического танца Adagio действительно занимает осо-

бое место, поскольку в нём существует большое количество комбинаций и сочетаний движений. Как правило, в профессиональной школе изучение движений адажийного характера начинается с первого года обучения и имеет определенную форму, а также программные требования на каждом учебном периоде [3, с. 91].

Во втором классе элементарная форма Adagio постепенно переносится на середину зала. В начальных классах Adagio развивает выносливость, навыки владения собственным телом, плавность и выразительные движения рук, а также силу ног, выносливость, координацию движений. Более того, все это достигается, как правило, ежедневным экзерсисом у станка и на середине зала, кропотливой работой над техникой исполнения движений классического танца, при строгом соблюдении программного материала и учебного уровня профессиональной школы.

Вместе с тем, необходимо отметить, что среди многих движений классического танца Adagio занимает особое место, так как имеет художественно законченную форму, и в общепринятом категориальном понятии оно определяется как медленный, тихий ритм, тесно связанный с музыкальным искусством. С этой точки зрения, в классическом танце понятие Adagio имеет несколько смысловых значений.

Итак, Adagio – это классическая, танцевальная фраза, состоящая из различных движений, а именно: *vattement releve lent*, *vattement developpe*, *grand rond de jambe*, *tour lent*, большие туры, прыжки, а также большие позы в различных ракурсах и *épaulement*. Педагоги классического танца и методисты сходятся в рассуждениях, что метро-ритм Adagio помогает развивать стабильность в исполнении, координацию, пластичность, силу и выразительность. Здесь следует отметить, что гармоничное слияние движений и поз, также характеризует общее понятие танца.

В содержании уроков классического танца на протяжении долгого периода становления, развития и совершенствования балетной школы однозначно определились следующие этапы Adagio:

- начальные формы Adagio;
- основные движения Adagio;
- развернутые формы Adagio (большое Adagio);
- танцевальные формы Adagio.

Учебные формы Adagio исполняются в экзерсисе у станка и на середине зала. На начальном этапе (младшие классы) музыкальный размер Adagio должен быть 4/4, продолжительностью от 8 тактов до 16 тактов. Темп размеренный, ритмичный. Далее можно использовать музыкальный размер композиции на 3/4 продолжительностью от 16 тактов до 32 тактов. Важным методическим принципом при составлении Adagio

является выполнение комбинации *en dehors* и *en dedans*. Все движения, входящие в Adagio начинают изучать постепенно. Начиная с младших классов *adagio* состоит из простых форм *releve lent*, *batement developpe*, который исполняются в медленном темпе. В средних и старших классах *adagio* усложняется подъемом на полупальцы, поворотами в позах, большими турами и некоторыми прыжками. Музыкальное сопровождение постепенно ускоряется, принимая динамичный характер. Из перечня адажийных упражнений и движений можно определить общепринятые формы *adagio*. Так, для младших и средних классов такой формой является *temps lie* в развитии на каждом учебном периоде.

Temps lie – это учебная композиция, состоящая из слитных и взаимосвязанных движений и поз на середине зала, исходящих одна из другой. Необходимо отметить, что в хореографической подготовке *temps lie* как самостоятельная форма имеет большое значение в развитии координации движений рук, ног, головы и корпуса обучающихся. *Temps lie* исполняется всегда плавно, элементы которого нередко входят в структуру Adagio [3, с. 112]. *Temps lie* изучается от простейших форм до сложных (усложняется за счет перегибов корпуса, исполнения на 90°, введения подъема на полупальцы, *tours c demi plié* и с глубокого *plié*). Освоение начинается с основной формы, в медленном темпе. Музыкальный размер 2/4, 4/4, и 3/4.

Обсуждение. В исследовании мы намерены рассмотреть характерные признаки и принципы существующих форм Adagio, согласно возрастающих учебных периодов:

1. В профессиональных балетных школах учебное *adagio* изучается и осваивается в младших и средних классах. Здесь цели и задачи учебной формы Adagio предполагают изучение основных программных движений, а также изучение всех больших поз классического танца. В младших классах, так называемые начальные формы Adagio, вырабатывает устойчивость, силу ног, координацию. В средних и старших классах Adagio технически усложняется, развивается танцевальность и выразительность.

Программные движения, входящие в *adagio* на середине зала на первом году обучения, состоят из: *temps lie par terre* вперед и назад; *battements releve lents* на 45° и 90° с I и V позиций, в сторону, вперед и назад; *batement developpes* в сторону, вперед и назад; *passé co* всех направлений.

В Adagio на середине зала используются такие позы классического танца, как: *croise* вперед и (*attitude croise* вперед); *croise* назад и (*attitude croise* назад); *effacee* вперед и (*attitude effacee* вперед); *efface* назад и (*attitude efface* назад); I *arabesque*, II *arabesque*, III *arabesque*, IV *arabesque*; *ecartee* вперед; *ecartee* назад a la second [3, с. 94].

Необходимо отметить, что выполнение *temps lie* на середине зала является подготовкой к освоению основных приемов *Adagio* во втором классе. Музыкальное сопровождение комбинаций *Adagio* плавное, кантиленное, легатированное.

Задачами второго года обучения, касательно *Adagio*, являются освоение поз классического танца *arabesques*, *attitudes* и их свободное владение. Впоследствии, данные позы сочетают, в так называемом элементарном *Adagio*, которое структурируется на 8 – 16 тактов музыкального размера 4/4. Здесь позы уже исполняются не только из позиций, но и применяются переходы из одной позы в другую, через *passé* на 90° и *passé* через I позицию.

На втором году обучения в *Adagio* включают такие связующие движения, как:

– пополуороты и полные повороты по V позиции, IV и V *port de bras*, *soutenus en tournant*, *glissade en tournant* с продвижением в сторону, *pas couru* вперед и назад.

На втором году обучения прививаются навыки координации различных движений и танцевальность. Необходимо отметить, что на втором году обучения музыкальное сопровождение *Adagio* «оттеняет» разный характер сочетаемых в нём движений. Точные методические характеристики *Adagio* представлены выдающимися педагогами – Н. Базаровой, В. Мей в фундаментальном труде «Азбука классического танца», являющемся основным методическим пособием для профессиональных балетных школ [4, с. 118].

Третий год обучения в профессиональном обучении – это закрепление и освоение балетных основ и фундамента, на котором развиваются движения классического танца. Поэтому здесь, как на первых двух учебных этапах, прежде всего, вырабатывается методика и «чистота» исполнения, развивается сила и выносливость, закрепляется устойчивость в движениях.

На третьем году обучения в исполнении *Adagio* развиваются танцевальность, художественная выразительность и эмоциональность. Здесь музыкальное сопровождение *Adagio* получает большее разнообразие ритмического рисунка и общей динамики учебных комбинаций.

Четвертый и пятый год обучения характерны дальнейшим развитием техники и профессиональных навыков будущих артистов балета. Средние классы, наряду с развитием выносливости, силы и устойчивости у обучающихся, развивают и «воспитывают» более свободное владение корпусом, движениями головы, рук, которые должны быть не только пластичными и выразительными, но и активно участвовать в исполнении всех движений, прыжков и вращений [5, с. 5].

На четвертом году обучения в *Adagio* уже используются такие связующие движения, как: *pirouettes* из V, II и IV позиций, *preparation* к *tours*

в большие позы из IV и II позиций *en dehors et en dedans*, всевозможные *pas de bourree en face* и *en tournant*.

Пятый год обучения – это переход к более сложным сочетаниям движений, как в отдельных учебных примерах, так и формах *Adagio* в экзерсисе у станка и на середине зала. Так, работа над художественно-эстетической выразительностью поз и положений позволяет выделять основные и второстепенные (связующие) движения, различать их по акцентам исполнения. На пятом году обучения в *Adagio* используются такие связующие движения, как: всевозможные *pirouettes et tours en dehors et en dedans* (с *tems releve*, с *grand plié*, с *pas tombe*, в больших позах, *fouettes*, *chaines*), все виды *port de bras* – подготовка к *tours* в большие позы.

Анализ программного материала профессиональной хореографической школы показал, что экзерсис движений, входящих в состав *Adagio* в старших классах (6-8 классы) насыщен и технически усложняется, начиная с шестого класса, как у станка, так и на середине зала. *Adagio* на середине зала усложняется посредством использования различных видов *grande fouetté*, *port de bras* с работой корпуса, туры в больших позах, *temps lie* с *tour tir- bouchon*. На седьмом году обучения в формах *Adagio* уже используются более сложные технические формы, как например: *port de bras* с работой корпуса в позах на 90°, *tour lent* на полупальцах во всех больших позах. Здесь усложняется *grande fouetté*, большие туры с окончанием в *tour lent* в больших позах, переход из *tour en dehors et en dedans* в больших позах на *pirouettes*, *tour tire-bouchon en dehors et en dedans* в больших позах со всех приёмов. На восьмом году обучения закрепляются все пройденные движения и их «связки» с другими движениями и прыжками, входящие в *Adagio*, проводится скрупулёзная работа над танцевальностью и сценической выразительностью.

Главной задачей выпускного класса является художественная отработка всего пройденного материала. А именно: на середине зала – это овладение стиливыми особенностями комбинаций в тесном взаимодействии с характерными особенностями музыки.

Мы рассмотрели характерные признаки и методические принципы существующих форм *Adagio*, согласно учебных периодов. Итак, учебная форма *Adagio* направлена на закрепление полученных навыков исполнения и является вспомогательной формой для разогрева опорно – двигательного аппарата обучающихся, где музыкальная трактовка исполнения движений зависит от программного учебного материала.

Необходимо отметить, что уже с пятого класса рекомендуется в музыкальном сопровождении *Adagio* применять музыкальную импровизацию при соблюдении метро -ритма. Вместе с тем, не

следует перегружать упражнения большим количеством разных движений. Это затрудняет выполнение требований и тщательной проработки методики исполнения движений классического танца.

Adagio на середине в старших классах делится на малое и большое. С маленького Adagio начинают экзерсис на середине зала, и по физической нагрузке оно может быть насыщено сложными техническими движениями. Малое adagio более силовое, исполняется в умеренном темпе, оно вырабатывает силу ног, устойчивость в него включаются сложные технические движения как *tour lent* на полупальцах, *demi* и *grand rond de jambe*, *tours* в больших позах.

Так, выдающаяся балерина, педагог классического танца С.Н. Головкина (1915–2004) в своей книге «Уроки классического танца в старших классах» писала: «Можно выстраивать маленькое adagio полностью на *temps lie* с *pirouette* или *grand temps releve en tournant*. Полезно в маленьком adagio отработать одно-два сложных движения. Предположим, *fouette en efface* или *grand fouette en tournant* в 3-й *arabesque* и 1-й *arabesque*» [6, с.7]. Опытный педагог также особенно отмечала, что необходимо на первом этапе сочетать различные *arabesques* с различными *tours lent*, *pirouettes*, заканчивающимися в различные большие позы. Педагог уделял большое внимание на постепенное усложнение учебных примеров.

Большое adagio более развёрнутое, танцевальное, оно объединяет комплекс движений в одно гармоничное целое и приобретает выразительную и художественную форму, здесь мы наблюдаем свободное владение корпусом при переходах из позы в позу, плавные и выразительные движения рук.

Для старших классов с позиции первостепенной трактовки понятия в музыкальном искусстве Adagio в хореографическом классе приобретает несколько условный характер, так как оно может исполняться не только в умеренном темпе, но и в ускоренном, более динамичном по сравнению с малой формой. Так, в содержание учебных примеров большого Adagio могут добавляться связующие и вспомогательные движения, а также всевозможные туры в больших позах, *renverse*, *grand fouetté* др. Более того, здесь могут использоваться некоторые прыжки – это все придаёт более танцевальную и законченную художественную форму комбинации. Большое Adagio является завершающим этапом экзерсиса на середине зала и своеобразным «переходом» к *allegro* – прыжкам.

Согласно общепринятой методике обучения и программного материала профессионального обучения большое Adagio вводится с пятого класса обучения. Затем форма большого Adagio получает развитие в старших классах. Так, пре-

дыдущий учебный опыт позволяет обучающимся логично перейти от схематического, чисто механического исполнения движений к такому сложному и многогранному понятию классического танца, как художественное осмысление балетных движений, где переход от одного движения к другому осуществляется посредством различных связующих движений.

Большое Adagio в старших классах демонстрирует уровень формирующихся профессиональных знаний, умений и навыков, полученных на предыдущих учебных периодах, имеет художественную цель, где композиция направлена на развитие музыкальности, танцевальности и сценической выразительности обучающихся. «Большое adagio в старших классах – это маленький танцевальный этюд. Обычно его длительность – 32 такта, при музыкальном размере 3/4. Adagio включает в себя наибольшее количество сложных движений и требует от учеников стабильной устойчивости, выносливости, музыкальности, артистизма. Оно как бы подводит итог всесторонней подготовленности учащихся. Поэтому так важно закрепить ряд приёмов, отработать сложные движения в комбинациях, предшествующих большому adagio» [6, с.8].

Так в балете Adagio может выполняться не только в умеренном, но и ускоренном темпе, а также отличаться по структуре тем, что включает в себя большое количество вращательных движений, поворотов и некоторых прыжков. Тем самым, большое Adagio выделяется в отдельную часть урока и следует после определенного экзерсиса на середине зала.

В целом, Большое Adagio завершает партерную часть урока на середине зала и во многом определяет уровень профессиональной готовности будущих артистов балета. В театральном классе, в зависимости от цели и задач артистического класса, педагогами-репетиторами также разрабатываются различные формы Adagio. При этом составляются Adagio для экзерсиса у станка, маленькое Adagio на середине зала и, наконец, большое Adagio – развёрнутая танцевальная форма. Здесь также важен подбор музыкального материала, так как именно музыкальное сопровождение несёт в себе характер и образ исполняемого Adagio.

Итак, проведённый анализ составления и сочинения учебного Adagio у станка и на середине зала основывается на следующих методических принципах:

1. Урок классического танца в целом и формы Adagio выстраиваются таким образом, чтобы движения чередовались логично, при рациональной нагрузке с одной группы мышц и связок на другую.

2. Основной принцип- это:
 - комбинация должна быть построена от простого к сложному;

- логическое сочетание движений адажийного характера от двух до трёх видов и более;
- основные и связующие движения должны строго соответствовать программному материалу и определенному учебному уровню профессионального обучения;
- смена темпа и ритма в формах Adagio допустима в старших классах.

В ходе исследования были также определены основные приемы композиции большой формы Adagio, где композиция его танцевальной формы должна быть основана на канонах драматургического построения художественного произведения, заключающихся в пяти составляющих:

- экспозиция
- развитие
- кульминация;
- развязка
- финал [7, с. 127].

Заключение. Таким образом, можно заключить, что понятие «Adagio» имеет несколько значений. В музыке – это медленный кантиленный темп, здесь вся музыка или ее часть звучит в темпе Adagio. В балете понятие «Adagio» означает медленную часть танца. Театральная форма Adagio значительно отличается от уроков классического танца в балетной школе. Основные выводы и заключения по определению наиболее значимых методических принципов обучения и содержания форм Adagio в исследовании основываются на методологии классического танца и фундаментальных трудах таких авторов и выдающихся педагогов балета, как А.Я. Ваганова [9], Н.И. Тарасов [11], Н.П. Базарова [5], В.П. Мей [4], В.С. Костровицкая [10], А.А. Писарев [10], педагогическом опыте таких мастеров, как А.М. Мессерер [8], С.Н. Головкина [6], традициях русской и национальных балетных школ.

Список использованной литературы:

1. Архипова В.А. Методика преподавания народного танца, танцевальные движения и комбинации на середине зала. – М.: Владос. 2020. – 320 с.
2. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
3. Бондарева А.В. Основы классического танца. – СПб.: Питер, 2019. – 392 с.
4. Базарова Н., Мей В. Азбука классического танца. – М.: Искусство, 1983. – 207 с.
5. Базарова Н. Классический танец. – М.: Искусство, 1975. – 184 с. с ил.
6. Головкина С.Н. Уроки классического танца. – М.: Искусство, 1989. – 160 с., илл.
7. Буторин М.С. Балет мое все – М.: Академия, 2018. – 210 с.
8. Мессерер А.М. Уроки классического танца. – СПб.: Лань, 2004. – 376 с.
9. Ваганова А.Я. Основы классического танца. Издание 6. – СПб.: Лань, 2000. – 192 с.
10. Костровицкая В.С., Писарев А.А. Школа классического танца. – Ленинград: Искусство, 1976 – 272 с.
11. Тарасов Н.И. Классический танец. Школа мужского исполнительства. – М.: Искусство, 1971. – 493 с.

References:

1. Arkhipova V.A. Metodika prepodavaniya narodnogo tantsa, tantseval'nye dvizheniya i kombinatsii na seredine zala. – M.: Vlado. 2020. – 320 s.
2. Disterveg A. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya. – M.: Uchpedgiz, 1956. – 374 s.

3. Bondareva A.V. Osnovy klassicheskogo tantsa. – Spb.: Piter, 2019. – 392 s.
4. Bazarova N., Mei V. Azbuka klassicheskogo tantsa. – M.: Iskusstvo, 1983. – 207s.
5. Bazarova N. Klassicheskii tanets. – M.: Iskusstvo, 1975.– 184 s. s il.
6. Golovkina S.N. Uroki klassicheskogo tantsa.– M.: Iskusstvo, 1989. – 160s., ill.
7. Butorin M.S. Balet moe vse – M.: Akademiya, 2018. – 210 s.
8. Messerer A.M. Uroki klassicheskogo tantsa. – SPb.: Lan', 2004. – 376 s.
9. Vaganova A.Ya. Osnovy klassicheskogo tantsa. Izdanie 6. – SPb.: Lan', 2000. – 192 s.
10. Kostrovitskaya V.S., Pisarev A.A. Shkola klassicheskogo tantsa. – Leningrad: Iskusstvo, 1976 – 272 s.
11. Tarasov N.I. Klassicheskii tanets. Shkola muzhskogo ispolnitel'stva. – M.: Iskusstvo, 1971. – 493 s.

Сведения об авторах:

Ахмедьяров Казбек Газизович – магистрант 1 курса образовательной программы «Хореография» НАО «Казахская национальная академия хореографии», г.Нурсултан, проспект Улы Дала,9; E-mail: kazbek23@gmail.com; 87013318011

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахмедияров Қазбек Ғазизұлы – Қазақ ұлттық хореография академиясының «Хореография» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты; Нұрсұлтан, Ұлы Дала даңғылы, 9; Эл.: kazbek23@gmail.com; 87013318011

Information about the authors:

Akhmedyarov Kazbek Gazizovich – NAC "Kazakh National Academy of Choreography" 1st year student of the educational program "Choreography", Nursultan, July Dala Avenue, IX; E-mail: kazbek23@gmail.com; 87013318011

И.Р. РИЗАБЕКОВА^{1*}, Д.О. КАРАМОЛДАЕВА²¹²Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Алматы, Қазақстан

(*E-mail: k_arna@mail.ru)

САХНАЛЫҚ БЕЙНЕ СОМДАУДАҒЫ К.С.СТАНИСЛАВСКИЙ ЖҮЙЕСІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Ғылыми мақалада К.С.Станиславский жүйесі элементтері қағидаларының сахналық бейне сомдаудағы маңызы қарастырылған. Біздің көзқарасымыз бойынша сахналық бейне сомдаудағы негізгі элементтер – қиял мен елес, ұсынылған тосын жағдай, вокалдық өнер, интерпретация мәселелеріне және сахналық бейне сомдаудағы олардың роліне назар аударылады.

Кілттік сөздер: Сахналық бейне, жүйе, қағида, қиял, елес, интерпретация, вокалдық өнер.

ЗНАЧИМОСТЬ ПРИНЦИПОВ СИСТЕМЫ К.С.СТАНИСЛАВСКОГО В СОЗДАНИИ СЦЕНИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Аннотация: В статье рассматривается значимость принципов системы К.С.Станиславского в создании сценического образа. Обращены внимания, на наш взгляд, наиболее основным элементам – как фантазия и воображение, предлагаемое обстоятельство, вокальное искусство, вопросы интерпретации и их роль в создании сценического образа.

Ключевые слова: Сценический образ, система, принцип, фантазия, воображение, интерпретация, вокальное искусство.

THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLES OF K.S. STANISLAVSKY'S SYSTEM IN CREATING THE STAGE IMAGE

Abstract: The article examines the importance of the principles of the system of K.S. Stanislavsky in creating a stage image. Attention is paid into our opinion, to the most basic elements – like fantasy and imagination, the proposed circumstance, vocal art, questions of interpretation and their role in creating a stage image.

Key words: Stage image, system, principle, fantasy, imagination, interpretation, vocal art

1. Кіріспе: Актер өнерінің ең басты міндеті – сахналық бейне сомдай білу қабілеттілігі екендігі баршамызға аян. Себебі, шынайы бейнеленген кейіпкер, ұзақ уақыттар бойына көрермендердің ойынан шықпай, не бір жақсы, өнегелі қасиеттерді өз бойына сіңдіруіне мұрындық болады. Бұл – сомдалған сахналық бейненің тәрбиелік мәнінің зор екендігін білдіреді. Әрине, сахналық бейнені сомдаудың қаншалықты күрделілігін күн тақырыбынан түспейтін мәселе екендігін білеміз. Кеше де, бүгін де, болашақта да ол жөнінде айтыла, жазыла, зерттеле бермек.

Біз өз мақаламызда, актер өнері шеберлігінің биік шыңы болып табылатын сахналық бейне сомдаудағы К.С.Станиславский жүйесі элементтерінің маңыздылығы жайлы пікірімізді ортаға салдық.

2. Материалдар мен әдістер: «Сахналық бейне» дегеніміз – ол сол кейіпкерді бейнелейтін актер және бейнеленетін кейіпкер арасындағы қашықтықты ұтымды жеңу», - деп көрсетеді

С.Г.Бирман [Бирман С. Труд актера. – М.-Л., «Искусство», 1939, 55 б.]

Біз өзіміздің зерттеу еңбегімізде белгілі режиссер, ұстаз М.Байсеркеновтың «Сахна және актер» оқу құралындағы К.С.Станиславский сияқты сахна сәуегейінің театр өнері саласында күллі адамзат баласының мәдени игілігі үшін артына қалдырып кеткен ұшан-теңіз мол мұрасының, актер шеберлігіне арналған «жүйесінің», сол жүйе арқылы сахналық бейне құрастыруға арналған қағидаларының мәнін қарастырамыз.

Біздің ең алғашқы назар аударатынымыз – қиял мен елестету әлемі.

М.Байсеркенов өз еңбегінде «Күн іспетті зейін элементінен шуақ шашатын «сиқыр» сәулелердің келесі көркемдік легі – қиял (фантазия) және елестету (воображение) дей келе, пьеса мен роль – автор қиялынан туған әдеби материал екендігін атап көрсетеді.

Актер мұраты жазушы қаламынан шыққан әдеби дүниені сахналау десек, кейіпкер тұлғасын бейнелеу барысында қиял мен елестету процесі

айырықша зор роль атқарады», – деп жазады.

К.С.Станиславский жүйесі – ол ең алдымен актердің елестету әлемін дамытуға арналған жол десек болады. Елестетудің көмегі арқылы ол өзінің «мен» деген бойына біткен қасиетін роль сомдау қажеттілігіне байланысты сахналық бейнеге ауыстырады. Жүйенің «нысана», «орта», «дән», «қарым-қатынас», «сезім қисыны», «роль перспективасы», «әрекет арқауы» т.б. көптеген элементтері болашақ актердің елестету әлемінің аясын кеңейтуге септігін тигізеді. Ал актер елестету әлемінің қозғаушы күші болып табылатын атақты «Егер де...» дейтін «сиқырлы сөз». Бұл сөздің көмегімен актерді қоршаған, оның айналасындағы заттар мен рольдің «ұсынылатын тосын жағдайы» өзгеше күйге енеді. Елестету арқылы актер сахнада «ұсынылған» тосын жағдайға байланысты шынайы «сезімділік күйіне» еніп, сахналық шындыққа бір қадам жақындай түседі, осылай, біртіндеп сахналық бейне жасау қағидаларын бойына сіңіре бастайды.

«Бұл әртіс адам үшін, осы ұсынылған тосын жағдайдан, пьесаның ұсынылған тосын жағдайына апарып салар тетік (рычаг) десе болады», деп жазады О.Кенебаев, – Мысалы: Егерде мен Макбет болсам, демек, сонда бұл киелі күш, бізді бүгінгі 21-ғасырдан 11-ғасырға, 2013 жылдан 1040 жылға апарайды. «Егер де...» – егіз элемент. Оның екінші сыңары ұсынылған тосын жағдай. «Егер де» шығармашылықты бастап беруші болса, «ұсынылған тосын жағдай» дамытушы элемент [Кенебаев О.С. Актер шеберлігінің элементтері. «Театр өнері» факультетінің студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құрал. Алматы: КазНАИ им.Т.Жургенова, 2013 ж., 90 б.].

«Ұсынылған тосын жағдай» элементінің мәні неде? Оны қалай түсінуге болады? Бұл туралы К.С.Станиславский былай деп жауап берген екен: «Ол пьесаның фабуласы (қысқаша мазмұны), фактісі, оқиғасы, дәуірі, мезгілі мен оқиға өтетін жері, тіршілік жағдайы, пьесаны актер, режиссер ретінде біздің түсінігіміз, оған өз тарапымыздан қосылған мизансценамыз, қойылымымыз, суретші безендірген жиһаз бен киім-кешек, бутафория, жарық беру, шу мен дыбыс беру, тағысын тағылар, қысқасы, творчество жасау кезінде ұсынылған жағдайдың бәріне де актер зейін қою керек деген сөз».

Шығармашылық елестетуді дамытуда К.С.Станиславский вокалдық техникаға өте үлкен мән берген. Әрбір адам – ол өзінше әнші. Оның даусы бар ма, жоқ па, музыканы есту қабілеті жақсы ма, нашар ма, оған қарамастан, өмірде кездесетін әртүрлі жағдайларға байланысты, көңіл-күйі келгенде өз еркінен тыс ыңылдап, ән айтып жүреді, қиялға беріледі және өз әнінен ләззат алады. Ал актер-әнші болғысы келетіндер кәсіби әншілікті меңгергені жөн. Ол үшін дауыс категорияларына байланысты (екі октавадан кем емес) күші қуатты, бояуы әдемі дауыс, музыкалық есту

қабілеті жоғары және әндегі көркемдік бейнені жеткізе алатын актерлік шеберлік қабілеті болуы қажет. Әрине барлық уақытта мұндай кіршіксіз, таза дауысты актерлерді табу қиынға түседі. Диапазоны көлемді, бояуы құлаққа жағымды, интонациясы таза дауыстылардың көбінесе ырғақты сезінуі «ақсап» жатады, болмаса музыкалық есту қабілеті төмен болады. Табиғатынан аса дарынды, барлығы тепе-тең бойынан табылатын әншілер сирек кездеседі. Қазіргі кезде әлем бойынша дауыстары қуатты, әншілерге қажетті барлық элементтерді бойынан табуға болатын талапкерлерді табудың бірте-бірте қиынға соғып келе жатқандығы ақиқат.

Дауыс қоюдың, вокалдық техниканы қалыптастырудың қиындығы сонда, біздің елімізде болсын, әлем деңгейінде болсын, дауысты қоя білудің «бірыңғай» әдістемесі жоқ, олай болған күннің өзінде де, әркім өз жолымен өзінің қалыптасқан әдісімен жүрер еді. Өйткені әр дауыс қоюшы ұстаздың өзінің қалыптасқан мектебі бар. Барлық дауыс қоюшы ұстазды бір ғана жалпы мақсат біріктіретіні бәрімізге аян: ол дауысы тұнық, бояуы әдемі, қуаты күшті, үнді дауысты әнші дайындау. Осы мақсатқа жету үшін қаншама жұмыс істеуге тура келеді. К.С.Станиславскийдің белгілі формуласы бойынша әнші «қиындықты үйреншіктіге, үйреншіктіні жеңілге, жеңілді әдеміге айналдыра білуі керек». Бұның барлығын жүзеге асыру барысында К.С.Станиславскийдің вокалдық педагогикаға арналған қағидаларының мәні орасан зор екендігінің куәсі боламыз. Дауысты жетілдіру өтілген сабақтардың санына байланысты емес, оның сапасына байланысты болуы керек. Дауыспен жұмыс істеу барысында бұлшық еттердің жұмысын сезінудің мәні зор. Ұстаз қалт жібермей тыңдап отырып, дауыстың сәтті шыққан кезеңіндегі бұлшық ет жұмысын білім алушыға ескертіп үлгеруі керек. Сонда ол оны есте сақтап, әрі қарай сол бағытта дайындала берсе, бірте-бірте дағдыға айналады, солай, ән салудың бұлшық ет жұмысының сезінуі бойынша есте сақталуы өз жемісін береді, оның үстіне вокалдық шығарма арқылы сахналық бейне құрастыруда, өзінің шығармашылық елестеу әлеміне сүйеніп, ешкімге ұқсамайтын, сахналық бейне құрастыруы мүмкін екендігін айта кетпекпіз. Жұмыстың сапалы жүруі білім алушының қаншалықты өз елестету әлемін меңгере алуына байланысты. Бұл дағдыларды қалыптастыру алғашқы күннен бастап, элементтерді игеру жұмыстарының нәтижелі жүргізілуі арқылы жүзеге асырылады. Ол қандай элементтер екенін біз жоғарыда көрсеткенбіз. «Егер де...» деген сиқырлы сөзге мән бере отырып, әрбір білім алушы өзі таңдап алған немесе оқытушы бекіткен вокалдық шығармаға көркемдік образ құрастыра алса, ол болашақта өзіне берілген кейіпкерді де дәл сол жолмен зерттеп, зерделеп, өз ой елегінен өткізіп, шынайы сахналық бейне сомдауға мүдделі деп ойлаймыз.

Қарастыратын мәселеміздің бірі – музыкалық қойылымдарды интерпретациялау. Музыкалық қойылымдарды сахналаудың шығармашылық тәжірибесі заман талабына сай көптеген міндеттерді шешуді талап етеді. Соның бірі – классикалық туындыларды интерпретациялау.

Классикалық шығарма қай уақытта болса да, ол классика болып қала бермек. Біздің санамызға ол ешбір өзгермеуі, әр түрлі кезең өкілдерін тамаша өнер туындыларымен таныстырып, эстетикалық ләззатқа, тәрбиелік тағлымға бөлеуі тиіс деген ой келеді. Дегенмен де, соңғы жылдарда креативті режиссерлер, оларды қайта қарап, театр өнері саласындағы жетістіктерге, өзінің логикалық ойлау ерекшелігіне байланысты интерпретация жасауға талаптануда және белгілі нәтижелерге қол жеткізуде. Осындай интерпретация жасалып сахналанған классикалық туындыларды айта кетуге болады: Астана опера, М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры, Астана мюзикл театрлары қойған Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсын (режиссерлер Франко Драгоне, Е.Нұрсұлтан, А.Маемиров), М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрында қойылған У.Шекспирдің «Король Лир» (Е.Нұрсұлтан) т.б. Бұл жерде осы аталған қойылымдардағы қол жеткен жетістіктер кейіпкерлердің сахналық бейнесін сомдайтын актерлердің «Егер де...» деген киелі күш арқылы К.С.Станиславскийдің жүйесіндегі «нысана», «орта», «дән», «қарым-қатынас», «сезім қисыны», «роль перспективасы», «әрекет арқауы» элементтерінің әрқайсысын өздері сомдаған сахналық бейнелеріне байланыстыра отырып жұмыс істей алу дағдысына тығыз байланысты деп ойлаймыз.

3. Нәтиже: «Сахналық бейне» құрастыру – ол актердің әрқашанда өзін-өзі «қамшылап», ішкі дүниесін аша, өзін-өзі көрсете білуі. «Рольді сезіну» актердің қыруар, тынымсыз еңбегінің нәтижесі болып табылады. Ол сомдайтын кейіпкердің бітім-болмысы, табиғаты мүмкін оның жүрегіне, күнделікті тыныс-тіршілігіне жақын емес те шығар. Бірақ актер оны күнделікті дайындық барысында, ой елегінен өткізе жүріп, өзінің дарындылық деңгейіне қарамастан, аз уақытта ма, ұзақ дайындықтан соң ба, шығармашылық үдерісте біртіндеп, «жоқтан бар жасап» жинақтайды. Нәтижесінде актер оны өз қолымен жасап, сахналық бейнеге алып келуі тиіс. Сахналық кейіпке ене білу ол тек шынайы таланттардың ғана қолынан келетін іс деп ойлаймыз. Г.А.Товстоноговтың сөзімен айтсақ, «шынайы кейіпке ену – біздің сахнамыздың төрінен әлі де жиі көріне бермейтін құбылыс» [Ливнев Д.Г., 1978. 95 стр.]

4. Талқылау: Алғашқы ұлттық театр өнеріміздің негізін қалаған аға буын корифейлеріміздің қай-қайсысын болса да жеке-жеке алып қарасақ,

олардың өзіндік қайталанбас қолтаңбасы бар, ерекше дарынды, тума талант болғандығын байқаймыз. Әдебиеттерден оқып білуімізше, олардың кейбірінің ешқандай өнер ордаларынан білім алмаған, тіпті кейбірі «қара танымайтын» алғашқы актерлеріміздің ойындарын көрген жұрт олармен бірге күліп, бірге жылап, ерекше күйге бөленеді екен, сондықтан да олардың қойылымдарына барып, көргісі келетін халықта есеп болмайтын болыпты. Олардың ерекшелігі де міне осында еді.

«Өзі күлдіргі әңгіме шығарушы, өзі ақын, әнші...», бесеудің жанжалын бір өзі орындап беретін» Қ.Қуанышбаев (М.Әуезов), «...домбырасы желкесіне өрмелеп, өлеңінен айрылмай қоса жүретін» Иса Байзақов (Е.Өмірзақов), «...елден шыққан, аршылмай жатқан қазына» Е.Өмірзақов (С.Сейфуллин) т.б. секілді халық арасынан суырылып шығып, актер өнеріне терең сүңгіп, өздерінің бойларына біткен ерекше қасиеттерімен көрермендердің «көзайымы» болған ерекше дарын иелері осылар еді. Бұдан түйіндейтініміз – осы ғажап дарынды жандардың бейнелерді сомдау қабілеттілігін бүгінгі таңда қалай жалғастырамыз, қалай жүзеге асырамыз, нендей қағидаларға сүйенуіміз керек, сахналық бейне сомдаудың түп-тамырын қайдан іздейміз, олардың сахналық бейне сомдауында қандай «сыр» бар деген сұрақтар туындайды. Әрине, сонау жылдардан бері қарай болып жатқан әртүрлі оқиғаларға, театр өнері саласындағы өзгерістерге байланысты, сахналық бейне құрастыру үдерісі де көптеген кезеңдерді басынан кешіргендігін, сахналық бейне құрастыру тәжірибесінде де үлкен өзгерістер болғанын аңғарамыз (мәні емес, көрінісінде).

Кезінде «Бейне дегеніміз не?» – деген сұраққа Вл.И.Немирович-Данченко былай деп жауап берген екен: «Сіз белгілі бір шығармаларды оқыған кезіңізде, сөзсіз өзіңіздің ішкі дүниеніңде оны басқаша көру, сезіну пайда болатындығын байқайсыз, бұл жерде тіпті Сіздің жеке ерекшелігіңіздің әсері де болуы мүмкін (ол авторлық идеяға қарама-қарсы немесе онымен сәтті түрде қиюласатын). Міне, осылай сіздің санаңызда жинақталатын құбылыс – ол бейне» [Немирович-Данченко В.И., 1952. 442 с.].

Өмірдің әр кезеңі, ондағы болып жатқан түрлі құбылыстарға байланысты қарайтын болсақ, бұл үдеріс өнерге де, оның дамуына да өз әсерін тигізбей қоймайтынын байқар едік. Оның үстіне, адамның зердесі де уақыт өткен сайын көп нәрселерді естен шығарып жібереді. Бірақ, жоғарыда көрсеткеніміздей әсерлі, тамаша, көркем, жарқын нәрселер оны көрген, санасына түйген адамдардың есінде мәңгі сақталып, оны келер ұрпаққа жеткізгісі келеді.

Роль сомдау барысында жоғарыда көрсетілген ешбір элемент назардан тыс қалмау керек. Одан өзге, рольге қатысты барлық материалдар-

ды жинақтап, оларды жан-жақты, мұқият ой елегінен өткізіп, қайталанбас, ешкімге ұқсамас роль сомдауға қажетті дейтін тұстарды, деректерді мүмкіндігінше шығармашылық, өзіндік «мен» деген өзінің табиғи талантымен байланыстыра, өрбіте түсуі қажет. Әрине, бұл жерде роль сомдауға қажетті барлық нұсқауларды режиссер тарапынан күтіп, тек соны ғана жүзеге асырып қарап отыруға болмайды, онда нағыз таптаурындылыққа кез боламыз.

Таптаурындылық туралы М.Байсеркенов былай деп көрсетеді: «Таптаурындылықтың төркіні кәсіпқойлық өнерден басталады. Өйткені, онда толғану, тебірену, рольдің ішкі дүниесін бастап кешу деген болмайды. Кәсіпқой актерлер тек жалаң сөздің өзін ғана баяндаушы. Мұндай жеңіл тәсіл оңайға түседі. Ал, рольдің сезімін жеткізу үшін ең алдымен бүкіл жан дүниеніңмен терең түйсінуің керек, түйсіну үшін тебіреніске бару керек. Кәсіпқой актерлер тебірене білмейді, сондықтан олар жалаң баяндаудың сыртқы пішінін ғана қанағат тұтады.

Мұндай әдіс – біреудің жан дүниесі мен жалаң сезіміне сырттай еліктеу болады. Актер ойын-өрнегінің осындай оңай түрін К.С.Станиславский сезімді келемеждеу (передразнивание чувств) деп атаған. Өйткені, кәсіпқойлық әдіс өрнегінде сезім мен рухани мазмұн болмайды.

Жалпы, таптаурындылық актердің шеберлік арсеналдарына жататын: қимыл-іс, ым мен ишарат, сөз саптауы мәнерінде ғана емес, шешім және ой толғау процестерінің бәріне тән қауіпті кінәрат. Сондықтан сахна санаткерлерінің күллі-

сі болып, таптаурындылық індетімен ұдайы күрес жүргізе беру керек. К.С.Станиславский өсиет етіп кеткен қағиданың бар мақсаты осы демекпіз [Байсеркенов М. 1993. 336 б.].

5. Қорытынды: К.С.Станиславский жүйесі элементтері қағидасының барлық ұсынылған жағдайын қамтып, бір мақала төңірегінде сипаттау мүмкін емес. Оның аясы сахналық кейіпкер бейнесін сомдау үшін жүргізілетін іс-әрекет секілді кең де, саналуан. Сондықтан біз өзіміздің ғылыми мақаламызда бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда жас буын актерлерге өте қажетті деп саналатын кейбір элементтерге ғана тоқталдық: ол ұсынылған тосын жағдайдың, вокалдық өнердің роль сомдаудағы маңызы, актердің қиял мен елестету әлемін меңгеруі, жалпы режиссерлік шешімнің анықталуы. Себебі, олар актер қиялының оянуына түрткі болады.

Бұл тек біздің жеке пікіріміз ғана, сондықтан сахналық кейіпке енудің сан қилы мәселелері мен қағидалары әлі де зерттеу тұрғысынан алып қарағанда «өз кезегін» күтіп тұрған үдеріс екендігін айта кетпекпіз. Біздің мақаламызда көтерілген мәселелер ол нақты бағдарламаны анықтап беру емес, киелі сахна өнерінің киелі ұстаздарының салып берген сара жолын меңгере отырып, әрі қарай іздену, шығармашылық тұрғыда өсу.

Егер біздің мақаламызда көрсетілген қағидалардың бірі назарға ілініп, қойылым қоюда өз орнын тауып жатса, онда біздің бағытымыздың дұрыс болғаны, міндетіміздің жүзеге асқаны.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бирман С. Труд актера. – М.-Л., «Искусство», 1939, 55 б.
2. Кенебаев О.С. Актер шеберлігінің элементтері. «Театр өнері» факультетінің студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құрал. Алматы: КазНАИ им.Т.Жургенова, 2013 ж., 90 б.
3. Ливнев Д.Г. Предлагаемые обстоятельства и образ. Труд актера. Вып.24. М., «Сов.Россия», 1978. 95 стр.
4. Немирович-Данченко В.И. Театральное наследие: В 2 т. /Сост., ред., примеч. В. Я. Виленкин. М.: Искусство, 1952. Т. 1. Статьи. Речи. Беседы. Письма. 442 с.
5. Байсеркенов М. Сахна және актер («Станиславский жүйесі» әм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). Оқу құралы. – Алматы, Ана тілі, 1993. – 336 б.

REFERENCES:

1. Birman S. Labor of the actor. – M.-L., "Art", 1939, 55 b.
2. Kenebaev O.S. Actor sheberliginiñ elmentteri. "Oneri Theater" Faculty of Students Terin Arnalğan onu-Adistemelik Ural. Almaty: KazNAA named after T. Zhurgenov, 2013, 90 b.
3. Livnev D.G. Proposed circumstances and image. The work of an actor. Issue 24. M., "Sov.Russia", 1978. 95 pages.
4. Nemirovich-Danchenko V.I. Theatrical heritage: In 2 volumes / Comp., Ed., Note. V. Ya. Vilenkin. Moscow: Art, 1952. T. 1. Articles. Speeches. Conversations. Letters. 442 s.
5. Bayserkenov M. Sakhna zhane actor ("Stanislavsky zhyesi") m onuñ tezisteri men negizgi zadylyqtary). Оқи құралы. – Almaty, Ana tili, 1993. - 336 b.

Сведения об авторах:

Ризабекова Инабат Ризабекқызы – Магистрантка 2 курса Образовательной программы Артист музыкального театра Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К.Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 87029121932, inka.rizabekova@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Музыкальный театр» Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К.Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ризабекова Инабат Ризабекқызы – Музыкалық театр артисі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш.127, 87029121932, inka.rizabekova@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, музыкалық театр кафедрасының меңгерушісі, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш.127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Information about the authors:

Rizabekova Inabat Rizabekkyzy – 2nd year Master's student of the Educational program Artist of the musical theater of the Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov, Almaty, st. Panfilova 127, 87029121932, inka.rizabekova@mail.ru

Karamoldayeva Dana Omarzhanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department "Musical Theater" of the Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenova, Almaty, st. Panfilova 127, 87783292296, k_arna@mail.ru

З. САПАР^{1*}, Д.О. КАРАМОЛДАЕВА²

¹²Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан
(*E-mail: k_arna@mail.ru)

Е.БРУСИЛОВСКИЙДІҢ АЛҒАШҚЫ ОПЕРАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Ғылыми мақалада Е.Брусиловский операларының музыкалық драматургия мәселелері қарастырылады. Олардың пайда болуы, мәнерлік құралдары, опералық драматургия құрастырудағы оркестрлік сүйемелдің ролі туралы сөз қозғалады.

Кілттік сөздер: Опера, музыкалық драматургия, мәнерлік құралдар, халық әндері, күйлері, либретто.

НЕКОТОРЫЕ ДРАМАТУРГИЧЕСКИЕ И КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАННИХ ОПЕР Е.БРУСИЛОВСКОГО

Аннотация: В научной статье рассматриваются проблемы музыкальной драматургии опер Е. Брусиловского. Речь идет об их происхождении, выразительных средствах, роли оркестрового сопровождения в построении оперной драматургии.

Ключевые слова: Опера, музыкальная драматургия, выразительные средства, народные песни, кюи, либретто.

SOME DRAMATURGIC AND COMPOSITIONAL FEATURES OF E.BRUSILOVSKY'S EARLY OPERAS

Abstract: The scientific article deals with the problems of musical drama of E. Brusilovsky's operas. We are talking about their origin, expressive means, the role of orchestral accompaniment in the construction of operatic drama.

Keywords: Opera, musical drama, expressive means, folk songs, libretto.

1. **Кіріспе:** Халқымыздың ән-күйі, жыр-толғауы, терме-желдірмесі, қай-қайсысын алып қарасақ та, уақыт сынынан өтіп, биік шығармашылық тұғырға көтерілген «інжу-маржандары» болып саналады. Қазақтың кәсіби музыкалық өнерінің қалыптасып, әрі қарай дамуына бірден-бір себепкер болған да осы асыл қазынамыз, ұлттық музыкалық мұрамыз.

Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» опералары да осы халық ән-күйлері, терме-желдірмелерінен бастау алғандығы барша өнер сүйер қауымға жақсы мәлім.

Біз өзіміздің ғылыми мақаламызда алғашқы «үштік» операның құрамына кіретін Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» операларының кейбір көріністері арқылы оның музыкалық драматургиясы мәселелерін қарастырамыз.

2. **Материалдар мен әдістер:** 1934 жылы ең алғаш тұсауы кесіліп, қазақтың тұңғыш операсы атанған «Қыз Жібек», аттас лирикалық эпос негізінде дүниеге келді. «Сол кездегі Халық ағарту комиссары Т.Жүргеновтың қазақстан өлкелік партия комитеті қабылдаған қаулыдағы музыкалық

театр ашу жайлы шараларды іс-жүзіне асыруға бар күшін жұмсағанын атап өту керек», – деп жазады Қ.Жандарбеков [1. Жандарбеков Қ., 112 б.]. Ежелден келе жатқан халық мәдениетінің тамаша туындысы өзінің жаңа музыкалық келбетінде терең поэтикалық, музыкалық, мәнерлілігімен, көркемдік құралдарымен, жеткізілу формасының айшықтығымен, тақпақтық құрылымының, көркем бейнелерінің байлығымен, композициясының батылдығымен, драматургияның тұтастық мәселесімен ерекшеленеді. Либреттосын жазған Ғабит Мүсірепов (Либретто – италия тілінде libretto, нақтысы – кітапша деген сөз. Музыкалық-драмалық шығармалардың (опера, оперетта, бұрынырақта – кантата, ораториялар) сөздік мәтіні).

Евгений Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсы күні бүгінге дейін сахнадан түскен жоқ. Қазіргі кезде еліміздің облыс орталықтарындағы барлық музыкалық-драмалық театрларда қойылуда. Ол барлық ұлттық тақырыпқа жазылған опералардың сенімді фундаменті болды. Көркем бейнелердің өзіндік ұлттық ерекшеліктері, олардың өміршеңдігі мен шыншылдығы оны халыққа тү-

сінікті және көрермендерге жақын етті. Композитор Евгений Брусиловский қазақ әуендерінің байлығын, әдемілігін, өзіндік қайталанбас ерекшеліктерін заманауи симфониялық үндеу тіліне ауыстырды. Бұл композитордың өзіндік мақсаты, қызығушылығы емес, шығарманың мазмұнын халық әндерінің рухында жеткізуі барысында атқарған ерен еңбегі деп білеміз. Е.Г.Брусиловский ғасырлар қойнауынан келіп жеткен халық мұрасының үздік үлгілеріне жаңаша сипат, реңк беріп оның әрі қарай жандануына, кең көлемде таралуына мүмкіндік берді. Эпикалық поэманың поэтикалық бейнесі мен музыкалық бейнесінің бірлігі, үндестігі барлық шығарманың көркемдік тұтастығын анықтады, оны көркемдік толыққанды әсер ететін музыкалық-драмалық бейнелерге айналдырды.

Бұл туралы «Қыз Жібек» операсының алғашқы басылымы клавирінде жазған өзінің «Халық қазынасы» деп аталатын кіріспе сөзінде либретто авторы Ғабит Мүсірепов былай деп жазады: «Е.Брусиловский еңбектерінің, ең берісі, мынадай жақтарын жете бағаламау барып тұрған қиянат болар еді. Бірінші, ол либреттоның мазмұнына қарай Қазақстанның төрт бұрышында туған ән мен күйдің бәрін екшеп-елеп, осы тақырыпқа ұнамдыларын алып отырды. Осы беталыс арқылы батыстың ән-күйлері шығысқа жетті, оңтүстіктің ән-күйлері солтүстікке жетті. Бұрын бірінің ән-күйлерін бірі біле бермейтін алыс жататын елдер ұлттық ән-күйлердің өзінен байи түсті. Операға барған адам үйіне тағы бір жаңа ән алып қайтатын кездері болды...Сол алғашқы опералар арқылы мен Қазақстанның төрт құбыласының әндерін түгел үйрендім, домбыраға қоса аламын. Сол әндердің либретто жазуға да жәрдемі аз болған жоқ.

Екінші, драматургиядан хабары бар адам музыкалық драматургиядан да хабары болуға тиіс. Е.Брусиловский әрқайсысы өз бетімен туған халық әндерінен музыкалық драматургиясы толыққанды опералар тудырды...Ол – оқиғалық драматургия мен музыкалық драматургияны шебер қосақтай алды» [2. Е.Брусиловский, Ғ.Мүсірепов].

Осы орайда музыкалық драматургия түсінігі нені білдіретіндігіне тоқталмақпыз. Музыкалық-энциклопедиялық сөздікте ол былай талқыланады: «Музыкалық драматургия – музыкалық сахналық жанрдағы (опера, балет, оперетта) драмалық әрекеттерді музыкалық кейіпте жүзеге асыратын мәнерлік құралдар мен тәсілдер жүйесі. Музыкалық драматургияның негізіне өнер түрі ретіндегі драманың жалпы заңдылығы жатады: әрекет етушілер мен қарсы әрекет етуші күштердің шиеленістері мен жан-жақты ашылатын, айқын көрініс табатын орталық қақтығыс», драмалық ой-түйіннің біртіндеп дамуының белгілі бір кезеңдері (экспозиция, қақтығыс түйіні (завязка), дамуы (развитие), шарықтау шегі (кульминация),

түйіннің шешілуі (рязвязка) т.б.). Бұл жалпы заңдылықтар музыкалық драмалық өнердің қайсыбір түрлері болсын, олардың спецификалық ерекшеліктеріне, табиғи мәнерлік құралдарына байланысты көрініс табады, оның үстіне музыка әдеби драманың құрылымынан өзгеше, олардың композицияларының бір қатар ерекшеліктерін анықтап береді. Тарихи даму барысында драматургияны жүзеге асырудың белгілі түрлері қалыптасты: операда – речитатив, ария, ариозо, әртүрлі ансамбльдік орындау, хор; балетте – классикалық, характерлік билер, хореографиялық ансамбльдер. Бұлар өзгермейтін дүниелер емес, бірте-бірте уақыт өткен сайын вокалдық формалардың функциясы мен құрылымдарына да өзгерістер енеді. Мысалы, опералық драматургияда аспаптық музыка аясында қалыптасқан симфониялық дамудың екі-үш тәсілі арқылы байи түседі. Опералық шығармаларды симфонизациялаудың негізгі құралдарының бірі – кейбір кейіпкерлерге өзіндік тақырып немесе интонациялық кешен анықтап, бекітіп беруі.

Әдеби поэтикалық дереккөзбен салыстыра қарағанда «Қыз Жібек» операсының драматургиясына заманауи көзқарас А.Омарованың ғылыми очеркінде келтірілген. Автор операның музыкалық драматургиясын дәстүрлі айтыс жанрымен салыстыра отырып қарастырады.

Біз өз зерттеуімізде А.Омарованың осы пікіріне сүйене отырып, «Қыз Жібек» операсының музыкалық драматургиясына тоқталуды жөн көрдік. «Қыз Жібек» операсының бірінші пердесіне 18 музыкалық тақырып кіреді, 2 – пердеде 7 музыкалық тақырып қолданылған, 3 – перде 3 музыкалық-тақырыптан тұрады. 4 перденің 1-суретінде – 5, 2 суретінде – 2 музыкалық тақырыптар бар. Операның прологі іспетті «Көш керуен» музыкалық кіріспесі симфониялық оркестрдің сүйемелдеуімен әйелдер хорына жазылған. Бұл музыкалық кіріспе халықтың ең сүйікті эпосы «Қыз Жібек» шығармасының қайғылы тағдырынан хабар бергендей және операның сол сияқты аяқталатынын ескертетіндей. Өйткені оның музыкалық кіріспесіндегі өте ақырын орындалатын ауыр дыбыстар, оның фонындағы пайда болатын әйелдер хорының мәнерлілігі «өткен оқиғаға көз жүгіртіңіздер» дегендей әсер қалдырады. Одан соң екінші музыкалық тақырып басталады. Ол «Қыздардың шығуы және хор» деп аталады. Бұл музыкалық сахна өте ашық, нәзік дыбыстардан басталып, бірден көңілді қыздар хорына ұласады, кейінгі кезде бұл сахнада жігіттер хоры да қосылып әндететінін байқаймыз. Қыз Жібектің сахнаға шығуын күтетін сәт Жібектің серік қызы Дүрияның әні және әйелдер хорымен жалғасады. Әрі қарай ерекше музыкалық тақырып пайда болады. Ол Қыз Жібектің шығуы. Музыкалық драматургиядан хабары жоқ адам болса да осы музыка арқылы бір жылылықтың, бір өзгерістің бір әдеміліктің келе жатқанын байқайды. Әрі қа-

рай қыздар хоры «Гэкку» әнінің қайырмасымен Жібекті күтіп алады. Осы Қыз Жібектің шығуына дейінгі көріністі алсақ музыкалық тақырыптардың бір-бірімен шынайы жалғасып, әрекет желісін либреттомен бірдей әкеле жатқанын көреміз. Әрі қарай заңды түрде жастар сахнасы, әзіл-қалжың бір-бірімен қауышып, қуанышты кездесулерін паш ететін сахналар өтеді. Халық күйі «Айжан қыздың» тақырыбына қойылған «Қыздар биін», олардың ерекше әдемілігін кенеттен өз жігіттерімен шыға келген Бекежанның Қыз Жібекке деген сөзі тоқтатады. Осы тұста зерттеуші А.Омарованың көрсеткеніндей Бекежан және Қыз Жібектің серік қызы Дүрия және жеңгесі Батысайының арасындағы қайым айтыс үлгісіндегі диалог орын алады. Мысалы Бекежан:

«Ер арманы – Жібек,
Тұғырыңда түлеп,
Түлеуменен жүдеп,
Отырмысың, тотым?», – деген сөздеріне Батсайы:

«Отырмысың тотым?
қай уақытта болып ед
Жібек сенін тотың?»
Имену жоқ, сыйлау жоқ

Сенікі осы қай көку?, – деп қағытпа жауап береді. Әрі қарай бұл қақтығыс шиеленсе бастағанда Қыз Жібек араласады. «Оларды қайтесің Бекежан, көкірек барын естуші ек, күш көрсеткеніңе жол болсын», – деп Бекежанды тоқтатуға тырысады. Бекежан өзінің «жоқ, күшіммен бірге сөзім бар өзіңде» деген жолдармен әрі қарай өзінің ниетін, тілегін «Бір өзің – айтарым да, тындарым да...» деген ән жолдарымен білдіреді. Бұл сахна операда Бекежан мен Қыз Жібектің айтысы ретінде берілген. Бұл көріністегі Бекежан мен Қыз Жібектің тақырыптары ретінде алынған «Сары мойын» және «Раушан» әндері кейіпкерлердің музыкалық бейнесін дәл тауып, олардың ішкі қуатын дәл жеткізе білген. Біз бұл жерде айта кетпегіміз, айтыс жанрынан бөлек, әр кейіпкердің өзінің жеткізетін ойын сөз астарымен беруі. Мысалы, Бекежан өзін «қияда өскен мұзбалаққа», Жібекті «қызыл түлкіге» теңейді. Бекежанның өзіне деген сенімділігі «Тастүлек» әніндегі («Аққұм») «е-ги-гай-гик-кай» деген буындармен берілетін, тек қана қазақ әндеріне тән музыкалық көркемдік құралдар арқылы жеткізеді.

Астарлы сөзді өте жақсы түсінетін Жібек сөз арқылы Бекежанға жауап береді: «Бар айтарың осы болса, Бекежан мырза, сен де тоқтат ендеше», – деп жауап береді. Жібектің оның айтқан әніне, осылай жауап бергеніне шамданып, «солай дедің бе, көрермін кезінде» деп сахнадан шығып кетеді. Біз «Қыз Жібек» операсындағы музыкалық драматургия мәселелерін бірінші актіндегі Жібек пен Бекежан, Дүрия, Батсайы, хор сахналары арқылы барынша ашып көрсетуге тырыстық.

Е.Брусиловскийдің қаламынан туған келесі

туынды «Жалбыр» операсы. Либреттосын жазған Б.Майлин.

«Жалбыр» операсының негізгі кейіпкері – халық. Олар өзінің жарқын болашағы үшін күреседі. «Жалбыр» операсының музыкалық негізін құрайтын да халық әндері мен күйлері. Осындай, операның лейтмотиві іспеттес халық әні «Елім-ай» (Лейтмотив (нем. Leitmotiv, негізгі әуен деген ұғымды білдіреді). Музыкалық драмаға байланысты айтар болсақ, белгілі бір кейіпкердің, нәрсенің, құбылыстың, эмоцияның тағы басқа сипаттамасын білдіреді). Ән халқымыздың басынан өткен «Ақтабан – шұбырынды» деп аталатын жоңғар шапқыншылығы кезеңінде туған тарихи шығарма. «Елім-ай» әні арқылы операда халықтың музыкалық бейнесі берілген. Қайғы-мұңға толы бір дауысты әуен кәсіби композитор шеберлігі мен музыканың мәнерлік құралдары арқылы толыққанды, біртұтас халық образын жасап шығарады, симфониялық даму барысында «Тағдыр» тақырыбы өзінің жан-жақты көркемдік кейіпкермәнділік түріне енеді. «Елім-ай» әнінің интонациясы операның алғашқы дыбысынан бастап, соңғы финалына дейін бірде қайғылы, бірде қайратты, бірде жігерлі, бірде үрейлі түрде жан-жақты көрініс табады. Елім-ай әні немесе оның кейібір интонациялары сахналық көріністің қай тұсында орындалса да, ол міндетті түрде қақтығыстық жағдайлардан хабар береді. Музыкалық тақырыпты («Елім-ай») біртіндеп жарты тоңға көтеру арқылы халықтың ашу-ызасынан хабар береді. Лейт тақырып бұл жерде көтеріңкі, жігерлі, қуатты сипат алады. Бұл «Жалбыр» операсының шарықтау шегі.

3. Нәтиже: Егер «Қыз Жібек» операсында музыкалық драматургия негізі басты кейіпкерлердің вокалдық партиялары болса, «Жалбыр» операсында вокалдық партиялармен бірге, симфониялық оркестрдің ролі күшее түседі. Өйткені, мұндағы негізгі күш – халық. Оның ашу-ызасы, күш-қайраты, жігерін жеткілікті дәрежеде көрсете білуі, драматургия тұтастығы үшін симфония оркестрі аспаптарының тембрлік ерекшеліктерін, музыка тілі құралдарын өте шеберлікпен жеткізе білудің маңызы зор. Сондықтан да, опера желісіне негіз болған тарихи шындықтың үзілмейтін шынайы көрінісін тапқан.

«Ер Тарғын» операсы халықтың батырлық эпосы негізінде жазылып, музыкалық мәнерлік құралдары, музыка тілі арқылы ұлтымыздың өз байлығы – ән-күйі арқылы музыкалық драматургияның қайталанбас классикалық дүниесі дәрежесіне көтерілді.

4. Талқылау: Е.Брусиловский «Жалбыр» операсымен жұмыс істеу барысын былай деп еске алады: «Спектакльге арқау етіп, біз халықтың тамаша патриоттық әні «Елім-айды» алдық. Увертюраның өзінен «Елім-ай» әнімен басталатын

спектакль солистердің, хордың және оркестрдің қосыла орындайтын «Елім-ай» әнімен аяқталады. «Жалбырда» мен сондай «өзекті» әннің бірі – Ақан серінің «Құлагер» әнін пайдаландым. Бұл ашумен буырқанған кектің әні, қысқа ғана бірақ өте әсерлі ән... «Жалбырдағы» лирикалық жас қаһарман Елемес айтатын осынау жарқын ән оның ішкі жан сезімі мен мінезін әдемі бейнелейді. Әлбетте, осынау тақырыпты жоғары көркемдік-профессионалдық деңгейге көтеретіндей, пьесадағы кейіпкерлердің жеке басының романтикалық лирикасын революциялық күрестің пафосымен ұштастыра отырып, мазмұнын ашатындай шеберлік те, оған лайық ой-өріс те театрымызда әлі кемшін еді. Қалай десек те біз сол бір кезеңде қолдан келгеннің бәрін істеп бақтық», – деп еске алады Е.Брусиловский [3. Е.Брусиловский, 157 б].

«Операның кейбір сахналарының айтыс өнерімен байланысы айқын көрініп тұратындығын көптеген музыка зерттеушілері айқын байқайды және бұл мәселенің бұрын ешқайда көтерілмегені белгілі», – деп жазады музыка зерттеушісі А.Омарова [4. Кузембаева С., Егинбаева Т. 232 б.]. Оның пікірінше «Қыз Жібек» операсы негізінен халқымыздың дәстүрлі айтыс жанрына құрылған.

«Ер Тарғын» операсы 1937 жылы Ленинград қаласында қойылып, оған бұқаралық ақпарат беттерінде өте жоғары баға берілді. Соның бірі «Известие» газетіне жариялаған белгілі орыс жазушысы А.Толстойдың пікірі. Ол: «Бұл батырлық эпос қызу қанды қазақ музыкасының қазіргі заманауи тілінде бұрын байқалмаған таңғажайып сұлулықты ашты, парасатты, өр мінезді, таңқаларлық мейірімді халықтың жан-дүниесінің байлығы мен жомарттығын көрсетті. Мен ұлы Дала ны көрдім», – деп жазады.

Е.Брусиловскийдің алғашқы сөз текстісіз жаз-

ған операсы – Батырлық жыр негізінде жазылған «Ер Тарғын» (1937) жыл. Либреттосы музыкалық театр негізін қалаушылардың бірі талантты жазушы С.Қамаловтікі. Ол өз либреттосында халықтың батырлық жыры негізінде Тарғынның біртұтас, жинақы бейнесін құрастырады. Кейіпкердің өмірі халқына, еліне қызмет ету, бақыт кілтін іздеу, сырт жауларымен күреске арналады. Бұл операда 19 ғасырдың атақты әнші-композиторы Естай Беркімбайұлының (1868-1946) «Қорлан» әні үлкен маңызды роль атқарады. Осы әннің негізінде жатқан эмоциялық көтеріңкілік, сәтті бейнелілік, тебіреніске тола лиризм оны операның барлық шешуші драматургиялық түйінінде қолдануға мүмкіндік берді. Егер операның прологінде әуен тақырыбы жаулап алушылардан жапа шеккен халық бейнесі ретінде көрінсе, соңғы сахнасында әркет етуші халықтың азаттығы мен қуанышты сәтін бейнелейтін патетикалық бейнесі ретінде қолданылған. Бұл образды шешуде композитор музыкалық мәнерлік құралдарының өлшемдері, ырғақтары дыбыстардың саздық жүйелері, айшық-әшекейлерін түсіністікпен, шебер үйлестіруі арқылы қол жеткізген.

5. Қорытынды: халықтың бай музыкалық мұраларын, вокалдық мәдениетін «Қыз Жібек», «Жалбыр» «Ер Тарғын» операларында қолдана отырып, Е.Брусиловский нағыз өзіндік, халық ән-күйлерін сараптап, ой-елегінен өткізіп, «елеу-екшеуі» арқасында қайталанбас әндік драматургия құрастыра алды. Оның халықтың көркем және психологиялық тұрғыдағы терең де, сымбатты халық әндерін шебер қолдануы музыкалық жанрдың түрі – операның қалыптасқан біртұтас шығармасын сомдауға мүмкіндік берді. Е.Брусиловскийдің феномені де міне осында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жандарбеков Қ. Көргендерім мен көңілдегілерім /Әдеби жазбасын жасаған және құрастырған Ф.Оразаев. – Алматы: Өнер, 1989. – 112 б.
2. Е.Брусиловский, Ф.Мүсірепов «Қыз Жібек» клавиір. Алматы «Өнер» 1981 ж.
3. Е.Брусиловский // Жалын 3.4. 1994 ж., 157 б
4. Кузембаева С., Егинбаева Т. Лекции по истории казахской музыки. – Алматы, 2005. – 232 б.

REFERENCES:

1. Zhandarbekov Q. Kurgenderim men kildegilerim / Adebı zhazbasyn zhasagan zhane Arastyrgan F. Orazayev. – Almaty: Oner, 1989. -- 112 b.
2. E.Brutilovsky, F.Musirepov "Kyz Zhibek" clavier. Almaty "Oner" 1981
- 3.E. Brutilovsky // Zhalyın 3.4. 1994 f., 157 b
- 4.Kuzembaeva S., Eginbaeva T. Lectures on the history of Kazakh music. – Almaty, 2005. -- 232 b.

Сведения об авторах:

Сапар Замира – Магистрантка 2 курса Образовательной программы Артист музыкального театра Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К.Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 87013133792, zami_happy@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Музыкальный театр» Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К.Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Сапар Замира – Музыкалық театр артисі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш. 127, 87013133792, zami_happy@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, музыкалық театр кафедрасының меңгерушісі, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш.127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Information about the authors:

Sapar Zamira – 2 nd year Master's student of the Educational program Artist of the Musical Theater of the Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov, Almaty, st. Panfilov 127, 87013133792, zami_happy@mail.ru

Karamoldayeva Dana Omarzhanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department "Musical Theater" of the Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenova, Almaty, st. Panfilova 127, 87783292296, k_arna@mail.ru

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы
Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Мемлекеттік қайта тіркеу №17778-Ж 03.07.2019 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз 2009 ж.
Халықаралық қайта тіркеу: eISSN 2788 – 6875, Париж, мамыр 2021 ж.
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009 г.
Гос. перерегистрация №17778-Ж 06.03.2019 г.
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.
Международная перерегистрация: eISSN 2788 – 6875, Париж, май 2021 г.
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ

Халықаралық ғылыми журнал

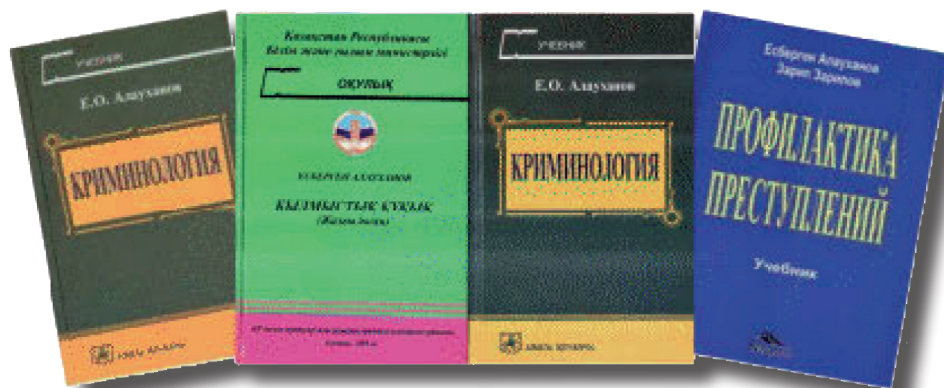
№1 (156) 2021 жыл

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

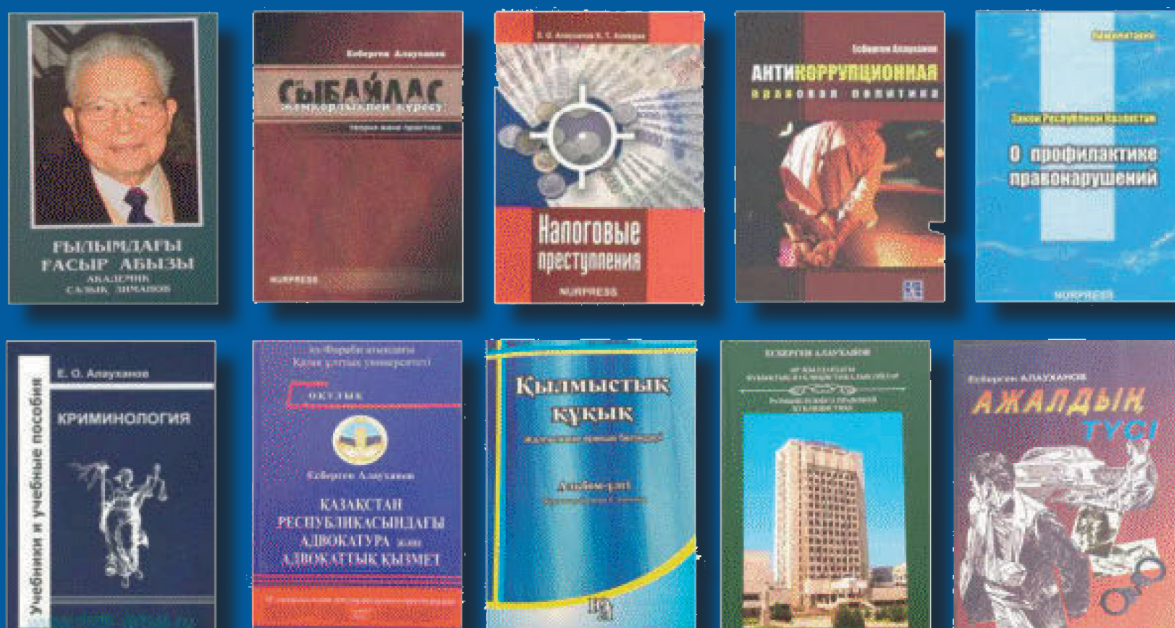
Басуға 15.03.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №217

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: naukaizhzn.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

